รายงานการวิจัยฉบับสมบูรณ์ เรื่อง

จารึกพระเจ้ามเหนทรวรมัน
The inscriptions of king Mahendravarman

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.กังวล คัชชิมา

โครงการวิจัยนี้ได้รับทุนสนับสนุนจากกองทุนสนันสนุนการวิจัย
นวัตกรรมและการสร้างสรรค์ของคณะโบราณคดี ประจำปี 2562

สารบัญ

	หน้า
บทคัดย่อ	
บทที่ 1 บทนำ	
ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	6
วัตถุประสงค์ของการวิจัย	7
ขอบเขตของการวิจัย	7
วิธีดำเนินการวิจัย	8
กรอบแนวคิดในการวิจัย	8
กรอบแนวความคิดเชิงทฤษฎี	10
ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ	10
บทที่ 2 ข้อมูลร่วมสมัยที่เกี่ยวข้องกับพระเจ้ามเหนทรวรมัน	**11**
บันทึกของจีน	11
จารึกร่วมสมัยในเอเชียอาคเนย์	13
จารึกเวียลกันเตล	13
จารึกบ้านวังไผ่	15
จารึกปราสาทจรึย	20
จารึกปราสาทเสร็ยกรุบเลียะ	21
จารึกอ็องจุมนีก	23
จารึกอาณาจักรจามปา C.96	24
จารึกร่วมสมัยในอินเดีย	27
จารึกถ้ำหินขุดศัตรุมัลเลศวร	28
จารึกถ้ำหินขุดมเหนทรวตี	29
จารึกถ้ำหินขุดลลิตางกุรปัลลเวศวรคฤหัม	32
วิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างพระเจ้ามเหนทรวรมันทั้งสองพระองค์	36
สรุปบทที่ 2	39
บทที่ 3 การศึกษาด้านเนื้อหาและด้านอักขรวิทยา	**40**
การศึกษาด้านเนื้อหา	40
กลุ่มจารึกที่กล่าวถึงการสร้างศิวลึงค์	40
กลุ่มสร้างศิวลึงค์ตามการอนุญาตของบิดามารดา	40
จารึกทมอแกร	40
จารึกจรวยอำปึล	42
จารึกถ้ำเป็ดทองด้านใน	45
จารึกจากอำเภอวังน้ำเขียว	46

กลุ่มสร้างศิวลึงค์เป็นสัญลักษณ์แห่งชัยชนะ..... 49
จารึกพูละคอน..... 49
จารึกปากน้ำมูล 1..... 51
จารึกปากน้ำมูล 2..... 53
จารึกบ้านตุงลุง..... 54
จารึกปากโดมน้อย..... 56
จารึกวัดสุปัฏนาราม..... 58
จารึกที่คลังพิพิธภัณฑ์พิมาย..... 60
กลุ่มจารึกที่กล่าวถึงการสร้างโคศิลา..... 65
กลุ่มสร้างโคศิลาประกาศเกียรติคุณ..... 65
จารึกวัดหลวงเก่า 1..... 65
จารึกวัดหลวงเก่า 2..... 67
กลุ่มสร้างโคศิลาเป็นเครื่องหมายแห่งชัยชนะ..... 70
จารึกถ้ำภูหมาไน..... 70
จารึกดอนขุมเงิน..... 73
จารึกวัดศรีเมืองแอม..... 78
จารึกวัดบ้านเขว้า..... 80
จารึกวัดชุมพล-ศาลหลักเมืองสุรินทร์..... 83
กลุ่มจารึกที่กล่าวถึงการประกาศเกียรติคุณและสร้างสระน้ำ..... 86
จารึกถ้ำเป็ดทองด้านนอก..... 86
จารึกถ้ำเป็ดทอง..... 88
จารึกช่องสระแจง..... 89
สรุปประเด็น 3.1 การศึกษาเนื้อหา..... 91
การศึกษาด้านอักขรวิทยา..... 94
อักขรวิทยากลุ่มจารึกที่กล่าวถึงการสร้างศิวลึงค์ตามคำอนุญาตบิดามารดา.. 94
อักขรวิทยากลุ่มจารึกสร้างศิวลึงค์เป็นเครื่องหมายแห่งชัยชนะ..... 96
อักขรวิทยากลุ่มจารึกสร้างโคศิลา..... 100
อักขรวิทยาจารึกสร้างสระน้ำ..... 102
สรุปประเด็น 3.2 การศึกษาด้านอักขรวิทยา..... 102

บทที่ 4 การศึกษาเชิงพื้นที่ โบราณสถานและโบราณวัตถุ **103**
การศึกษาเชิงพื้นที่..... 102
พื้นที่ลุ่มแม่น้ำโขงตอนเหนือของกัมพูชา..... 104
พื้นที่ลุ่มแม่น้ำโขงบริเวณวัดพู จำปาสัก ตอนใต้ของประเทศลาว..... 114
พื้นที่บริเวณแม่น้ำโขงและแม่น้ำมูลในเขตจังหวัดอุบลราชธานีและใกล้เคียง.. 122
แหล่งโบราณคดีในจังหวัดอุบลราชธานีซึ่งร่วมสมัยกับพระเจ้ามเหนทรวรมัน.. 135
พื้นที่ตามเส้นแม่น้ำมูล..... 151

จังหวัดนครราชสีมา..... 151
แหล่งโบราณคดีร่วมสมัยกับพระเจ้ามเหนทรวรมัน ในเขตจังหวัดนครราชสีมา 153
จังหวัดร้อยเอ็ด..... 176
จังหวัดบุรีรัมย์..... 177
แหล่งโบราณคดีในจังหวัดบุรีรัมย์ซึ่งร่วมสมัยกับพระเจ้ามเหนทรวรมัน..... 181
จังหวัดสุรินทร์..... 211
แหล่งโบราณคดีในจังหวัดสุรินทร์ซึ่งร่วมสมัยกับพระเจ้ามเหนทรวรมัน..... 212
พื้นที่ตามเส้นแม่น้ำชี..... 234
จังหวัดขอนแก่น..... 234
แหล่งโบราณคดีในจังหวัดขอนแก่นซึ่งร่วมสมัยกับพระเจ้ามเหนทรวรมัน..... 235
พื้นที่บริเวณภาคตะวันออกของประเทศไทยปัจจุบัน..... 290
แหล่งโบราณคดีร่วมสมัยในเขตจังหวัดปราจีนบุรี สระแก้ว และจันทบุรี..... 293
หินลักษณะเป็นจารึกร่วมสมัย..... 319
สรุปประเด็นบทที่ 4 เรื่องการศึกษาเชิงพื้นที่ โบราณสถานและโบราณวัตถุ..... 321

บทที่ 5 สรุปและข้อเสนอแนะ **323**
บรรณานุกรม..... 330

บทคัดย่อ (Abstract)

โครงการวิจัยเรื่องจารึกพระเจ้ามเหนทรวรมันครั้งนี้มีวัตถุประสงค์ 3 ข้อคือ เพื่อรวบรวมข้อมูลร่วมสมัยที่เกี่ยวข้องกับพระเจ้ามเหนทรวรมัน เพื่อศึกษาเนื้อหาจารึกอย่างละเอียด และ เพื่อศึกษาพื้นที่และโบราณวัตถุสถานที่เกี่ยวข้องกับพระเจ้ามเหนทรวรมัน โดยศึกษาข้อมูลจากจารึกของพระเจ้ามเหนทรวรมันจำนวน 21 หลักเป็นหลักในการวิเคราะห์ ใช้ข้อมูลเพิ่มเติมจากบันทึกของจีน จารึกร่วมสมัย และโบราณวัตถุ โบราณสถานที่เกี่ยวข้องในการวิเคราะห์ร่วมด้วย

ผลการศึกษาพบว่า จารึกพระเจ้ามเหนทรวรมันทั้งหมดพบในปัจจุบัน 21 หลัก จากวิเคราะห์เนื้อหา พบว่าพระเจ้ามเหนทรวรมันมีศักดิ์เป็นน้องคนเล็กของพระเจ้าภววรมันที่ 1 โดยมีพระบิดาองค์เดียวกัน และครองราชย์อยู่ที่เมืองภวปุระ ซึ่งผู้วิจัยเชื่อว่าปัจจุบันอยู่บริเวณกลุ่มปราสาทสมโบร์ไพรกุก เมืองกำปงธม กัมพูชา ในการเดินทางเข้ามายังบริเวณที่พบจารึกของพระองค์ ซึ่งปัจจุบันเป็นประเทศกัมพูชาตอนเหนือ ประเทศลาวตอนใต้ และภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทยนั้น พระองค์พาบิดามารดาร่วมเดินทางมาด้วย และจารึกเรื่องราวที่เกี่ยวข้องไว้ เมื่อกลับไปครองราชย์แล้วจึงได้ให้สร้างจารึกอีกกลุ่มหนึ่งที่แสดงชัยชนะของพระองค์ไปประดิษฐานไว้ในที่ต่างๆ ซึ่งปัจจุบันบางแห่งยังปรากฏร่องรอยโบราณวัตถุและโบราณสถานในสมัยของพระองค์อยู่

คำสำคัญ (Keyword) : ศิลาจารึก, ภาษาสันสกฤต, มเหนทรวรมัน, เจนละ

บทที่ 1
บทนำ

1.1 ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

พระเจ้ามเหนทรวรมัน (ครองราชย์ประมาณ พ.ศ.1150 - 1159) พระนามเดิมก่อนขึ้นครองราชย์ว่า จิตรเสน แม้พระองค์จะเป็นกษัตริย์สมัยก่อนเมืองพระนครเมื่อประมาณ 1,400 ปีที่แล้ว แต่ที่ยังเหลือหลักฐานให้สืบค้นไปถึงพระองค์ได้มากมายในปัจจุบัน ในหนังสือประวัติศาสตร์ กล่าวถึงพระองค์ว่า เป็นพระอนุชาของพระเจ้าภววรมันที่ 1 และเป็นแม่ทัพที่มีอำนาจเกรียงไกร สามารถรบชนะได้ทั้งแผ่นดินที่เป็นประเทศกัมพูชาตอนเหนือปัจจุบัน พื้นที่ที่เป็นลาวตอนใต้ และภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทยในปัจจุบัน

สาเหตุที่นักประวัติศาสตร์เขียนถึงพระองค์เช่นนั้นก็เพราะว่า มีการค้นพบศิลาจารึกของพระองค์ที่กล่าวถึงชัยชนะของพระองค์ในที่นั้นๆ กระจายอยู่ทั่วไปทั้งในพื้นที่ที่เป็นประเทศกัมพูชา ลาว และไทย โดยรวมแล้วในปัจจุบันพบจารึกของพระองค์จำนวน 20 หลัก คือ พบในส่วนที่เป็นพื้นที่ประเทศกัมพูชาปัจจุบัน 2 หลักคือ 1. จารึกทมอแกร (thma kre) จ.กระเจะ 2. จารึกวัดจรวยอำปึล (Cruoy Ampil) จ.กระแจะ พบในพื้นที่ที่เป็นประเทศลาวปัจจุบัน 3 หลักคือ 1. จารึกวัดหลวงเก่า 1 (Wat Loung Kao I) 2. จารึกวัดหลวงเก่า 2 (Wat Loung Kao II) 3. จารึกพูละคอน (Phou Lokhon) ทั้ง 3 หลักนี้พบบริเวณแขวงจำปาศักดิ์

สำหรับพื้นที่ส่วนที่เป็นประเทศไทยปัจจุบัน พบจารึกของพระองค์มากที่สุดรวม 15 หลัก โดยพบในภาคตะวันออกเฉียงเหนือหรือภาคอีสานจำนวน 15 หลัก และพบที่ภาคตะวันออก จำนวน 1 หลัก ดังนี้

1. จารึกปากแม่น้ำมูล ๑ อ.โขงเจียม จ.อุบลราชธานี 2. จารึกปากแม่น้ำมูล ๒ อ.โขงเจียม จ.อุบลราชธานี 3. จารึกถ้ำภูหมาไน อ.โขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานี 4. จารึกตุงลุง อ.โขงเจียม จ.อุบลราชธานี 5. จารึกปากโดมน้อย อ.โขงเจียม จ.อุบลราชธานี 6. จารึกวัดสุปัฏนาราม อ.เมือง จ.อุบลราชธานี 7. จารึกดอนขุมเงิน อ.หนองฮี จ.ร้อยเอ็ด 8. จารึกวัดศรีเมืองแอม อ.เขาสวนกวาง จ.ขอนแก่น 9. จารึกวัดบ้านเขว้า อ.คูเมือง จ.บุรีรัมย์ 10. จารึกถ้ำเป็ดทอง 1 อ.ปะคำ จ.บุรีรัมย์ 11. จารึกถ้ำเป็ดทอง 2 อ.ปะคำ จ.บุรีรัมย์ 12. จารึกถ้ำเป็ดทอง 3 อ.ปะคำ จ.บุรีรัมย์ 13. จารึกวัดชุมพล-ศาลหลักเมือง อ.เมือง จ.สุรินทร์ 14. จารึกที่พิพิธภัณฑ์พิมาย อ.พิมาย จ.นครราชสีมา 15. จารึกพบใหม่ที่ อ.วังน้ำเขียว จ. นครราชสีมาและ 16. จารึกช่องสระแจง อ.ตาพระยา จ.สระแก้ว

จะเห็นได้ว่า แม้จะพบจารึกของพระเจ้ามเหนทรวรมันเป็นจำนวนมาก แต่การศึกษาเรื่องราวของพระองค์ที่ผ่านมา ทั้งนักปราชญ์ต่างชาติก็ดี นักปราชญ์ไทย และกัมพูชาก็ดี มีเพียงการอ่าน แปล วิเคราะห์เฉพาะข้อความในศิลาจารึกเท่านั้น และการแปลจารึกนั้น ก็มีความแตกต่างกันพอสมควร ซึ่งทำให้เวลาวิเคราะห์เรื่องราวทางประวัติศาสตร์ อาจคิดเห็นแตกต่างกันบ้าง

ในช่วงสิบปีที่ผ่านมา มีการค้นพบศิลาจารึกของพระองค์อีกหลายหลัก ซึ่งบางหลักกล่าวถึงพระราชบิดา (พ่อ) และพระปิตุลา (ลุง) อันจะช่วยให้สามารถตีความจารึกได้เจาะจงมากยิ่งขึ้น ประกอบกับมีการค้นพบโบราณวัตถุร่วมสมัยกับจารึกด้วย เช่น รูปสลักโค ซึ่งในจารึกบอกว่าเป็นเครื่องหมายแห่งชัยชนะ หรือ เครื่องหมายแห่งเกียรติคุณ

ในบรรดาศิลาจารึกของพระเจ้ามเหนทรวรมันทั้ง 21 ข้อความนั้น ส่วนใหญ่มีเนื้อหาประกาศชัยชนะ และสร้างสัญลักษณ์ไว้ แต่พบว่า จารึกของพระองค์ที่พบในกัมพูชาทั้ง 2 หลัก จารึกที่ถ้ำเป็ดทอง จ.บุรีรัมย์ และจารึกที่พบใหม่ อ.วังน้ำเขียว จ.นครราชสีมา มีข้อความเดียวกัน ไม่ได้กล่าวถึงการชนะข้าศึก แต่กล่าวถึงการสร้างศิวลึงค์ตามคำอนุญาตของบิดามารดา และจารึกที่วัดหลวงเก่าในประเทศลาวทั้ง 2 หลัก กล่าวถึงการสร้างรูปวัว เพื่อเทิดพระเกียรติพระบิดา และพระปิตุลา ซึ่งเป็นเรื่องที่น่าสนใจในการเชื่อมโยงให้ถึงกัน

หลักฐานที่สามารถอ้างอิงทางด้านประวัติศาสตร์ได้ นอกจากจะมีศิลาจารึกสมัยนั้นๆ ซึ่งเป็นเอกสารชั้นต้นแล้ว ศิลาจารึกในสมัยหลังที่กล่าวย้อนถึงเหตุการณ์ช่วงนั้นก็ดี จดหมายเหตุของชาวต่างชาติที่บันทึกเรื่องราวถึงช่วงนั้นก็ดี ก็สามารถใช้เป็นหลักฐานประกอบได้

การศึกษาเรื่องราวของพระเจ้ามเหนทรวรมัน แม้จะมีผู้ศึกษาไว้แล้วจำนวนหนึ่ง แต่ก็มุ่งเน้นไปที่ข้อความในจารึกเป็นสำคัญ ยังไม่มีการศึกษาที่เชื่อมโยงไปถึงแหล่งที่พบศิลาจารึกนั้นๆ โบราณสถานและโบราณวัตถุที่เกี่ยวข้อง ศิลาจารึกในสมัยหลังที่เกี่ยวข้อง รวมถึงบันทึกจดหมายเหตุของจีนที่กล่าวถึงเรื่องราวของพระองค์

ผู้วิจัยจึงเสนอโครงการวิจัยเรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์จารึกพระเจ้ามเหนทรวรมัน” เพื่อศึกษาเรื่องราวของพระองค์อย่างละเอียดต่อไป

1.2 วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1.2.1 เพื่อรวบรวมข้อมูลร่วมสมัยที่เกี่ยวข้องกับพระเจ้ามเหนทรวรมัน

1.2.2 เพื่อศึกษาเนื้อหาจารึกอย่างละเอียด

1.2.3 เพื่อศึกษาพื้นที่และโบราณวัตถุสถานที่เกี่ยวข้องกับพระเจ้ามเหนทรวรมัน

1.3 ขอบเขตของการวิจัย

1.3.1 จะศึกษาวิเคราะห์ข้อมูลจารึกของพระเจ้ามเหนทรวรมัน แห่งอาณาจักรเจนละ ซึ่งค้นพบแล้วในปัจจุบันรวม 21 ข้อความ ซึ่งตั้งอยู่ในบริเวณ 3 ประเทศ คือ พบที่ประเทศกัมพูชา 2 หลัก พบที่ประเทศลาว 3 หลัก และพบที่ประเทศไทย 16 หลัก ดังนี้

1) จารึกทมอแกร (thma kre) จ.กระเจะ ประเทศกัมพูช
2) จารึกวัดจรวยอำปิล (Cruoy Ampil) จ.กระเจะ ประเทศกัมพูชา
3) จารึกวัดหลวงเก่า 1 (Wat Loung Kao I) แขวงจำปาศักดิ์ ประเทศลาว
4) จารึกวัดหลวงเก่า 2 (Wat Loung Kao II) แขวงจำปาศักดิ์ ประเทศลาว
5) จารึกพูละคอน (Phou Lokhon) แขวงจำปาศักดิ์ ประเทศลาว
6) จารึกปากแม่น้ำมูล ๑ อ.โขงเจียม จ.อุบลราชธานี ประเทศไทย
7) จารึกปากแม่น้ำมูล ๒ อ.โขงเจียม จ.อุบลราชธานี ประเทศไทย
8) จารึกถ้ำภูหมาไน อ.โขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานี ประเทศไทย
9) จารึกตุงลุง อ.โขงเจียม จ.อุบลราชธานี ประเทศไทย
10) จารึกปากโดมน้อย อ.โขงเจียม จ.อุบลราชธานี ประเทศไทย
11) จารึกวัดสุปัฏนาราม อ.เมือง จ.อุบลราชธานี ประเทศไทย
12) จารึกดอนขุมเงิน อ.หนองฮี จ.ร้อยเอ็ด ประเทศไทย

13) จารึกวัดศรีเมืองแอม อ.เขาสวนกวาง จ.ขอนแก่น ประเทศไทย
14) จารึกวัดบ้านเขว้า อ.คูเมือง จ.บุรีรัมย์ ประเทศไทย
15) จารึกถ้ำเป็ดทอง ๑ อ.ปะคำ จ.บุรีรัมย์ ประเทศไทย
16) จารึกถ้ำเป็ดทอง ๒ อ.ปะคำ จ.บุรีรัมย์ ประเทศไทย
17) จารึกถ้ำเป็ดทอง 3 อ.ปะคำ จ.บุรีรัมย์ ประเทศไทย
18) จารึกวัดชุมพล-ศาลหลักเมือง อ.เมือง จ.สุรินทร์ ประเทศไทย
19) จารึกช่องสระแจง อ.ตาพระยา จ.สระแก้ว ประเทศไทย
20) จารึกที่พิพิธภัณฑ์พิมาย อ.พิมาย จ.นครราชสีมา ประเทศไทย
21) จารึกพบใหม่ที่ อ.วังน้ำเขียว จ.นครราชสีมา ประเทศไทย

1.4 วิธีดำเนินการวิจัย

1.4.1 แบบการวิจัย (Research Design)

การวิจัยเรื่องจารึกพระเจ้ามเหนทรวรมัน เป็นงานวิจัยเอกสาร (Documentary Research)

1.4.2 ขั้นตอนและวิธีการในการเก็บข้อมูล การกำหนดพื้นที่ประชากร

1) สำรวจข้อมูลจารึกของพระเจ้ามเหนทรวรมันที่มีผู้ศึกษาไว้แล้ว และรวบรวมข้อมูลจารึกที่พบในสมัยหลังที่ยังไม่มีการอ่านแปลเผยแพร่เพิ่มเติม

2) เก็บข้อมูลการสำรวจพื้นที่แหล่งที่พบจารึกแต่ละหลัก เพื่อนำมาเชื่อมโยงกับข้อความในจารึก

3) เก็บข้อมูลจารึกและบันทึกของต่างชาติซึ่งร่วมสมัยกับพระเจ้ามเหนทรวรมัน เพื่อใช้เป็นข้อมูลประกอบในการวิเคราะห์เหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์

1.4.3 ขั้นตอนและวิธีการในการวิเคราะห์ข้อมูล

1) อ่านจารึกจากสำเนาหรือรูปถ่ายจารึกจริง เพื่อให้ได้ข้อความที่ถูกต้องมากที่สุด

2) แปล และวิเคราะห์ข้อความจารึกทุกหลักโดยละเอียด

3) วิเคราะห์ความเชื่อมโยงของเนื้อหาในจารึกและเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์เข้ากับสถานที่พบจารึกเหล่านั้น รวมถึงโบราณสถานและโบราณวัตถุที่พบด้วย

4) เขียนเรียบเรียงผลการวิจัย

1.5 กรอบแนวความคิดในการวิจัย

ในงานวิจัยเรื่องการศึกษาวิเคราะห์จารึกพระเจ้ามเหนทรวรมัน ผู้วิจัยได้ทำการปริทัศน์เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง เพื่อนำแนวทางการศึกษาและทฤษฎีการศึกษาวิเคราะห์จารึกมาประยุกต์ใช้เป็นกรอบความคิดเชิงทฤษี (Conceptaul framework) ดังนี้

จิรพัฒน์ ประพันธ์วิทยาและอุเทน วงศ์สถิตย์ (2558) ได้ทำการวิจัยเรื่อง “จารึกหันไชย” โดยมีวัตถุประสงค์ 3 ข้อคือ เพื่อศึกษาลักษณะภาษาสันสกฤตของจารึกหันไชย และความงามของภาษาที่ปรากฏตามทฤษฎีวรรณคดีสันสกฤต, เพื่อศึกษาเนื้อหาที่บันทึกไว้ในศิลาจารึก และเพื่อเป็นข้อมูลในการศึกษาค้นคว้าด้านประวัติศาสตร์ และโบราณคดีต่อไป งานวิจัยชิ้นนี้ใช้วิธีการศึกษา โดยการยกคำถ่ายถอดจารึก มาแปลแต่ละโศลก แล้ววิเคราะห์ ใน 2 ประเด็นหลักตามที่ได้ตั้งไว้ในวัตถุประสงค์คือ

วิเคราะห์ความงามของภาษา และวิเคราะห์เนื้อหาทางประวัติศาสตร์ ทำให้ได้บทสรุปสอดคล้องกับวัตถุประสงค์ของการศึกษาคือ ได้เห็นถึงความงามของการใช้ภาษาสันสกฤตในการประพันธ์เรื่องราว และได้ข้อมูลต่างๆ ที่ปรากฏอยู่ในจารึกเช่น ข้อมูลด้านศาสนาและความเชื่อ ข้อมูลด้านสภาพสังคม และข้อมูลด้านการเมืองการปกครอง

อัญชนา จิตสุทธิญานและคณะ (2557) ได้ทำการวิจัยเรื่อง “การศึกษาวิจัยจารึกกลุ่มปราสาทตาเมือน” โดยมีวัตถุประสงค์ 3 ข้อ คือ เพื่อปริวรรต อ่าน แปลและตีความจารึกที่พบในกลุ่มปราสาทตาเมือนจำนวน 15 หลัก, เพื่อให้ได้องค์ความรู้เกี่ยวกับท้องถิ่นบริเวณเทือกเขาพนมดงรัก และเพื่อกระชับความสัมพันธ์ทางวิชาการระหว่างไทยกับกัมพูชา งานวิจัยชิ้นนี้ใช้วิธีการศึกษาโดยตัดรูปคำจารึกปริวรรตเป็นอักษรไทย และแปล พร้อมทั้งวิเคราะห์ข้อมูลด้านต่างๆ ทำให้ได้ผลการวิจัยครบตามวัตถุประสงค์ที่ตั้งไว้คือ ยุคสมัยของศิลาจารึกแต่ละหลัก ข้อมูลทางด้านประวัติศาสตร์ บุคคลและกลุ่มคนที่เกี่ยวข้องกับปราสาท ด้านความเชื่อและศาสนา และพบว่ารูปเคารพที่ตั้งอยู่ปราสาทประธานของปราสาทตาเมือนธมนั้นคือ ศิวบาท มิใช่ศิวลึงค์ ดังที่มีผู้สันนิษฐานไว้แต่เดิม

กองหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร (2529) ได้เขียนไว้ในหนังสือ “จารึกในประเทศไทยเล่ม 1” กล่าวถึงรายละเอียดจารึกของพระเจ้ามเหนทรวรมันซึ่งพบในสมัยนั้นจำนวน 7 หลัก และกล่าวถึงประวัติการศึกษาจารึกกลุ่มนี้โดยนักปราชญ์ชาวต่างชาติคือ Auguste Barth พ.ศ. 2446 และ Erik Seidenfaden พ.ศ. 2465

ชะเอม แก้วคล้าย (2530) ได้เขียนบทความเรื่อง “ศิลาจารึกพระเจ้ามเหนทรวรมัน อักษรปัลลวะภาษาสันสกฤต ประมาณพุทธศตวรรษที่ 12-13” ตีพิมพ์ใน วารสารศิลปากร ปีที่ 31 ฉบับที่ 5 (พฤศจิกายน-ธันวาคม 2530) หน้า 79-84 โดยได้นำเสนอเปรียบเทียบคำอ่านและแปลกลุ่มจารึกของพระเจ้ามเหนทรวรมันจำนวน 3 หลัก คือ จารึกภูหมาไน จารึกวัดศรีเมืองแอม และ จารึกถ้ำเป็ดทอง ต่อมา พ.ศ. 2535 ชะเอม แก้วคล้าย ได้เขียนบทความเรื่อง “รายงานผลการศึกษาวิเคราะห์ศิลาจารึกปากโดมน้อย” และ “รายงานผลการศึกษาวิเคราะห์ศิลาจารึกถ้ำภูหมาไน (ถ้ำปราสาท)” ลงในหนังสือ “โบราณคดีเขื่อนปากมูล” ซึ่งในรายงานฉบับดังกล่าวนี้ ได้กล่าวถึงภาพรวมของกลุ่มจารึกศรีมเหนทรวมันนี้ด้วย แต่ข้อมูลการอ่านแปลทั้ง 2 ครั้งนี้ บางแห่งมีความแตกต่างจากที่นักปราชญ์ชาวต่างชาติได้อ่านแปลเอาไว้ ซึ่งจะมีผลต่อการวิเคราะห์ข้อมูลทางด้านประวัติศาสตร์ด้วย

อาร์. ซี. มาชุมดาร์ (R.C. Majumdar) ผู้เชี่ยวชาญด้านจารึกและภาษาสันสกฤต ได้ศึกษาจารึกในประเทศกัมพูชา โดยเน้นที่จารึกภาษาสันสกฤตและได้ตีพิมพ์ผลงานที่สร้างชื่อให้แก่ท่าน คือ Inscriptions of Kambuja อันเป็นเล่มที่ 8 ในหนังสือชุด The Asiatic Society Monograph Series ซึ่งจัดพิมพ์โดย The Asiatic Society แห่งเมืองกัลกัตตา ประเทศอินเดีย มาชุมดาร์ได้มองเห็นความยากลำบากในการศึกษาจารึกที่พบในแถบเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ซึ่งส่วนใหญ่ได้รับการอ่าน แปลและวิเคราะห์และตีพิมพ์เป็นภาษาฝรั่งเศสและภาษาดัตช์ จึงได้ริเริ่มโครงการจัดพิมพ์หนังสือชุด “อาณานิคมอินเดียโบราณในตะวันออกไกล” (Ancient Indian Colonies in the Far East) โดยมีวัตถุประสงค์หลักคือ การตีพิมพ์ผลงานการศึกษาจารึกเหล่านั้นเป็นภาษาอังกฤษ เพื่อให้นักวิชาการชาวอินเดียเองที่คุ้นเคยกับภาษาอังกฤษได้ศึกษาได้ง่ายขึ้น และต้องการส่งเสริมการศึกษาจารึกให้แพร่หลายในหมู่นักวิชาการชาวอินเดียผู้สนใจในการศึกษาด้านนี้

1.6 **กรอบแนวความคิดเชิงทฤษฎี (Conceptual Framework)**

จากการปริทัศน์เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง พบว่างานวิจัยส่วนใหญ่จะใช้วิธีการยกข้อความในจารึกมาอ่าน แปล และวิเคราะห์ เพื่อหาข้อมูลตามที่วัตถุประสงค์ของแต่ละงานได้กำหนดไว้ ผู้วิจัยจึงประยุกต์ใช้วิธีการศึกษาที่น่าจะเหมาะสมกับงานวิจัยชิ้นนี้ที่สุดคือ การนำเอารูปคำจารึกมาตั้ง ถ่ายถอดเป็นอักษรไทย แปลและวิเคราะห์ นอกจากนั้นจะใช้วิธีการนำผลการวิเคราะห์นั้นไปเชื่อมโยงกับข้อมูลอื่นๆ ที่กำหนดทั้งเอกสาร และโบราณวัตถุ โบราณสถาน เพื่อให้การศึกษามีความครอบคลุมมากยิ่งขึ้น

1.7 ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

1.7.1. ได้ทราบข้อมูลร่วมสมัยพระเจ้ามเหนทรวรมันอย่างละเอียด

1.7.2 ได้ทราบความความหมายของจารึกพระเจ้ามเหนทรวรมันอย่างละเอียด

1.7.3 ได้ทราบประวัติเรื่องราวเหตุการณ์ในประวัติศาสตร์ที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับแผ่นดินไทยในอดีต

1.7.4 หน่วยงานทางการศึกษาสามารถนำผลงานวิจัยนี้ไปอ้างอิงในการเรียนการสอนได้

1.7.5 หน่วยงานราชการและท้องถิ่นสามารถนำผลงานวิจัยนี้ไปจัดกิจกรรมเพิ่มเติม เพื่อกระตุ้นการท่องเที่ยวได้

บทที่ 2
ข้อมูลร่วมสมัยที่เกี่ยวข้องกับพระเจ้ามเหนทรวรมัน

ในบทนี้ผู้วิจัยจะวิเคราะห์ข้อมูลเกี่ยวข้องกับพระเจ้ามเหนทรวรมันในด้านต่างๆ เพื่อให้เห็นถึงบริบทความเป็นไปในยุคสมัยนั้น อันจะเป็นประโยชน์ต่อการวิเคราะห์จารึกของพระเจ้ามเหนทรวรมันได้อีกทางหนึ่ง โดยผู้วิจัยจะแยกอธิบายเป็น 5 หัวข้อคือ 1. บันทึกของจีน 2. จารึกร่วมสมัยในเอเชียอาคเนย์ 3. จารึกร่วมสมัยในอินเดีย 4. จารึกที่มีกล่าวย้อนถึง

2.1 บันทึกของจีน

สถานการณ์ในประเทศจีนในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 12 บ้านเมืองตกอยู่ในความวุ่นวาย เพราะมีการแย่งชิงอำนาจกัน แบ่งเป็นก๊กเป็นเหล่า เรียกว่าสมัยราชวงศ์เหนือราชวงศ์ใต้ สู้รบกันเป็นระยะเวลา 270 ปี หยางเจียน (Yang Jian) ซึ่งเป็นมหาเสนาบดีของราชวงศ์เป่ยโจวได้ยึดอำนาจ และสถาปนาราชวงศ์สุย (Sui dynasty) ตั้งตนเองเป็น สุยเหวินตี้ (Sui Wen Di) เมื่อ ค.ศ.581 (พ.ศ.1124) ตั้งเมืองหลวงอยู่ที่ฉางอาน-Chang'an (ปัจจุบันคือเมืองซีอาน- Xi'an) ในช่วงนี้ประเทศจีนมีเสถียรภาพที่มั่นคง เศรษฐกิจการค้ามีความเจริญรุ่งเรือง พระองค์ครองราชย์ต่อมาจนถึง ค.ศ.600 (พ.ศ.1143) จึงสวรรคต พระโอรสคือสุยหยางตี้ (Sui Yang di) ครองราชย์ต่อมา และย้ายเมืองหลวงไปที่ลั่วหยาง (Luoyang) เมื่อ ค.ศ.605 (พ.ศ.1148) แต่สถานการณ์บ้านเมืองในสมัยนี้มีความวุ่นวาย เพราะพระเจ้าสุยหยางตี้เกณฑ์แรงงานคนขุดคลองและก่อสงครามกับเกาหลีถึง 3 ครั้ง ทำให้ผู้คนล้มตายเป็นจำนวนมาก จึงเกิดกบฏไปทุกที่จนกระทั่งหลี่ยวน (Li Yuan) ซึ่งเป็นขุนนางในราชสำนักของพระองค์สถาปนาราชวงศ์ถังขึ้น และปราบปรามกลุ่มกบฏอื่นๆ พระเจ้าสุยหยางตี้สิ้นพระชนม์ในปี ค.ศ.618 (พ.ศ.1161) จึงสิ้นสุดราชวงศ์สุย และเริ่มศักราชราชวงศ์ใหม่คือราชวงศ์ถัง (Tang dynasty) อันรุ่งเรือง โดยรวมแล้ว ราชวงศ์สุยมีอำนาจอยู่ได้เพียงแต่ 37 ปี คือตั้งแต่ พ.ศ.1124-1161 ซึ่งเป็นช่วงที่อาณาจักรเจนละได้ก่อร่างสร้างตนขึ้น และมีความมั่นคง พร้อมทั้งมีการส่งทูตไปเมืองจีนในช่วงนี้ด้วย

สุยเหวินตี้ผู้ก่อตั้งราชวงศ์สุย

ภาพจาก https://www.newworldencyclopedia.org

แผนที่อำนาจของราชวงศ์สุย

ภาพจาก https://www.nationsonline.org

ตามการบันทึกของจีนสมัยราชวงศ์สุย (Suí shū (Annals of the Suí Dynasty)) บอกว่า เจนละส่งทูตไปจีน ใน ค.ศ.616 (พ.ศ.1159) หรือ 617 (พ.ศ.1160)[1] แต่เมื่อผู้วิจัยได้ศึกษาประวัติศาสตร์ของจีนในช่วงนี้ซึ่งเป็นช่วงปลายของสมัยราชวงศ์สุย ได้เกิดกบฏขึ้นและมีการสู้รบกันภายในอาณาจักรอย่างชุลมุน พระเจ้าสุยหยางตี้ไปตั้งหลักที่เมืองเจียงตู ปล่อยให้ขุนนางคนสำคัญคือ หลี่ยวนรักษาเมืองหลวงคือลั่วหยาง และในปีถัดมา คือ ค.ศ.618 (พ.ศ.1161) พระเจ้าสุยหยางตี้ก็สวรรคตที่เมืองเจียงตู แต่อย่างไรก็ตาม บันทึกสมัยราชวงศ์สุยได้ถูกเรียบเรียงขึ้นในสมัยหลัง โดย Wèi Zhēng เมื่อ ค.ศ.636 (พ.ศ.1179) ก็ไม่ได้ให้รายละเอียดไว้มากนัก ในบทความเรื่อง Le Fou-nan ปอล เปลลิโยต์ (Paul Pelliot)[2] ได้เขียนไว้ว่า

"ใน สุย ชู (ประวัติศาสตร์ราชวงศ์สุย (589-618) ไม่ได้ให้รายละเอียดพิเศษในส่วนที่เขียนถึงฟูนัน แต่ว่าเราได้เห็นการปรากฏขึ้นของ 2 อาณาจักรที่มีบทบาทสำคัญต่อฟูนัน คือ Tche-t'ou และ Tchen-la อาณาจักร Tche-t'ou เป็นที่รู้จักโดยคณะทูต Tch'ang Tsiun เมื่อ ค.ศ. 607 มีอำนาจอยู่ลุ่มแม่น้ำ (เจ้าพระยา) ในขณะที่ Tchen-la อยู่แถวบริเวณกัมพูชา และส่งทูตไปเมืองจีนเมื่อ ค.ศ.616 หรือ 617 เจนละ (Tchen-la) ตั้งอยู่บริเวณทิศตะวันตกเฉียงใต้ของหลินยี่ แต่เดิมเจนละอยู่ภายใต้การปกครองของฟูนัน แต่พอถึงสมัยกษัตริย์พระนามจิตรเสน และโอรสคืออีศานวรมัน สามารถยึดครองฟูนันได้อย่างเด็ดขาด เมืองหลวงคือ อีศาน(ปุระ)"

ในเรื่องเดียวกันนี้ ไมเคิล วิกเกอรี่ (Michael Vickery) ได้ให้รายละเอียดเพิ่มเติมไว้ในหนังสือเรื่อง History of Cambodia[3] ว่า

"ราชธานีของฟูนัน ชื่อว่า เท่อมู่ (Tè mù - 特牧 / T'ö-mou เดิมออกเสียงว่า *d'↔k-miuk) ต่อมาเจนละได้เข้าโจมตีฟูนันและกษัตริย์ทรงหนีไปอยู่ที่ น่าฝูน่า (Na-fou-na) ตามบันทึกของจีน กษัตริย์แห่งเจนละที่เริ่มโจมตีฟูนันมีพระนามว่า จี่ตวอซีน่า หรือ จิตรเสนะ (จิตรเสน) (Zhì duō sī nà - 質多斯那) และพระราชโอรสของพระองค์คือ อีเซอน่าเซียน หรือ อีศานเสนะ (อีศานวรมัน) (Yī shē nà xiān - 伊奢那先) ปราบฟูนันได้สำเร็จเมื่อประมาณพุทธศักราช 1173 และขึ้นครองราชย์ที่เมืองอีเซอน่า หรือ อีศานะ (อีศานปุระ) (Yī shē nà chéng - 伊奢那城)"

จากบันทึกของจีนทำให้เราได้ทราบถึงเหตุการณ์ในสมัยของพระเจ้ามเหนทรวรมันได้อย่างคร่าวๆ แม้จะไม่สามารถกำหนดปีที่พระองค์ขึ้นครองราชย์ได้ แต่ก็สามารถกำหนดปีที่สิ้นสุดอำนาจของพระองค์จากการส่งทูตไปเมืองจีนโดยพระเจ้าอีศานวรมันผู้เป็นพระโอรสของพระองค์ในปี พ.ศ.1159 หรือ 1160

---

[1] Charles F. W. Higham . (2004). Encyclopedia of Ancient Asian Civilizations. New York : Facts On File, Inc. 74.

[2] Pelliot, Paul. "Le Fou-nan." **Bulletin de l'École Française d'Extrême Orient** III (1903): 248–303.

[3] Michael Vickery, **History of Cambodia** (Phnom Penh: Pre-Angkor Studies Society, 2002)

2.2 จารึกร่วมสมัยในเอเชียอาคเนย์

เป็นปกติของผู้คนทุกยุคสมัยที่ต้องมีการเดินทางติดต่อไปมาหาสู่กัน หรืออาศัยอยู่ในแหล่งใดแหล่งหนึ่งแล้วมีคนอยู่สืบเนื่องต่อกันมา ทำให้นักวิชาการสามารถอ้างอิงหลักฐานเรื่องราวของคนกลุ่มหนึ่งจากโบราณวัตถุ โบราณสถาน บันทึก หรือ ร่องรอยอื่นๆ ที่คนกลุ่มอื่นได้เหลือไว้ ซึ่งอาจจะตั้งใจหรือไม่ตั้งใจก็ตาม ในหัวข้อนี้ผู้วิจัยจะพยายามค้นหาร่องรอยหลักฐานที่กล่าวถึงพระเจ้ามเหนทรวรมันจากจารึกหลักอื่นๆ ที่เขียนร่วมสมัยนั้น หรือหลังจากนั้นไม่นาน

2.2.1 จารึกเวียลกันเตล K.359

จารึกเวียลกันเตล (Veal Kantel) พบบริเวณอำเภอถาลาบริวัต (Thala Bolivat) จังหวัดสตึงแตรง กัมพูชาปัจจุบัน จารด้วยตัวอักษรแบบราชวงศ์ปัลลวะ แต่งเป็นภาษาสันสกฤต 7 โศลก กล่าวถึงการสร้างรูปเคารพ “ศรีตริภุวเนศวร” โดยพราหมณ์ผู้หนึ่งนามว่า “โศมาศรมะ” ภรรยาของเขาซึ่งไม่ได้ระบุนามไว้ ในจารึกบอกแต่พียงว่าเป็นพระธิดาของพระเจ้าวีรวรมัน และเป็นภคินี (น้องสาว) ของ “พระเจ้าภววรมัน (ที่ 1)” สิ่งของที่เขาถวายแด่เทพเจ้า นอกจากทรัพย์สมบัติแล้ว ยังมีคัมภีร์รามายณะ มหาภารตะ และคัมภีร์ปุราณะด้วย พร้อมกับให้อ่านคัมภีร์เหล่านั้นทุกวัน ส่วนท้ายของจารึกซึ่งลบเลือนไปมาก แปลความได้คร่าวๆ ว่าเป็นการสาปแช่งผู้ที่ขโมยหนังสือไป

คำอ่านและคำแปล จารึกเวียลกันเตล

ศฺรีวีรวรฺมฺมทุหิตา สฺวสา ศฺรีภววรฺมฺมนะ
ปติวฺรตา ธรฺมฺมรตา ทฺวิตียารุนฺธตีว ยา (บ.1)

ธิดาของพระศรีวีรวรมัน เป็นภคินีของพระเจ้าศรีภววรมัน เป็นผู้ซื่อสัตย์ต่อสามี เป็นผู้ยึดมั่นในธรรม จึงราวกับว่า เป็นนางอรุนธตีคนที่สอง (นางอรุนธตีคือภรรยาของฤษีวศิษฐะ)

หิรณฺยวรฺมฺมชนนีมฺ ยสฺ ตามฺ ปตฺนีมุปาพหตฺ
ทฺวิเชนฺทฺรากฺฤติสฺวามี สมาเวทวิทคฺรนีะ (บ.2)
ศฺรีโสมศรฺมฺมารฺกยุตมฺ ส ศฺรีตริภุวเนศฺวรํ
อติสฺถิปนฺ มหาปุชา มติปุสฺกลทกฺษิณามฺ (บ.3)

พราหมณ์ชื่อ “ศรีโสมศรมา” ผู้มีรูปงาม ผู้ซึ่งได้แต่งภคินีของพระเจ้าภววรมันนั้นซึ่งเป็นมารดาของหิรัณยวรมัน ให้เป็นภรรยา ผู้เป็นพระจันทร์ในหมู่พราหมณ์ ผู้รู้สามเวท (และ) เป็นหัวหน้า ได้ประดิษฐานศิวลึงค์ชื่อว่า ศรีภุวเนศวร ที่พร้อมด้วย (รูป)พระอาทิตย์

รามายณปุราณาภฺยา- มเศษมฺภารตนฺ ททตฺ
อกฺฤตานฺวหมจฺเฉทฺยำ ส จ ตทฺวาจนำ สฺถิตีมฺ (บ.4)

และเขาผู้ให้คัมภีร์(มหา)ภารตะทั้งหมดพร้อมด้วยรามายณะและปุราณะ ได้ให้กระทำการอ่านคัมภีร์เหล่านั้นทุกวันโดยไม่ขาดสายและอย่างมั่นคง

ยาวตฺ ตฺริภุวเนศสฺย วิภูติรวติษฺฐเต
โย ย เ..... (บ.5)

ตราบใด อำนาจของพระตริภุวเนศ(ชื่อศิวลึงค์) คงอยู่ ผู้ใด.....

(ธรฺมฺมนฺ) ส ตสฺยสฺยานฺ มหาสุกฺฤตการินะ
..... (บ.6)

สิ่งนั้น จงมีแก่เขาคนนั้น ผู้ทำความดีอันยิ่งใหญ่.....

อิตสฺตุ หรฺตฺตา ทุรพุทฺธิรฺยฺย เอกมปิ ปุสฺต(กมฺ)
..... (บ.6)

แต่หากผู้ใดมีใจชั่ว ตั้งใจโขมยหนังสือแม้แต่เล่มเดียวไปจากที่นี่.....

ข้อความในจารึกหลักนี้แม้จะไม่เกี่ยวข้องโดยตรงกับพระเจ้ามเหนทรวรมัน แต่ก็ได้ให้ข้อมูลที่สำคัญคือ สตรีผู้เป็นภรรยาของโสมศรมะซึ่งในจารึกบอกว่าเป็นภคินี (น้องสาว) ของพระเจ้าภววรมัน มีบิดานามว่า “ศรีวีรวรมัน” นักวิชาการทั้งหลายจึงตั้งข้อสังเกตไว้เป็นเบื้องต้นว่า พระบิดาของพระเจ้าภววรมันที่ 1 คือ พระเจ้าศรีวีรวรมัน ในจารึกของพระเจ้ามเหนทรวรมันเกือบทุกหลักระบุนามของบิดาไว้ว่า “ศรีวีรวรมะ” และบอกว่าพระองค์เป็น “กนิษฺโฐ” (น้องคนสุดท้อง) ของพระเจ้าภววรมัน ยิ่งแสดงให้เห็นว่า พระเจ้าภววรมัน กับพระเจ้ามเหนทรวรมัน เป็นพี่น้องกันอย่างแน่นอน แต่ประเด็นนี้นักวิชาการหลายคนได้ตั้งข้อสงสัยอยู่ เพราะมีจารึกอีกหลักหนึ่งคือจารึกบ้านวังไผ่ จังหวัดเพชรบูรณ์บอกว่าพระบิดาของพระเจ้าภววรมันมีนามเป็นอย่างอื่น ซึ่งประเด็นนี้ผู้วิจัยจะอธิบายเป็นลำดับถัดไป

2.2.2 จารึกบ้านวังไผ่ หรือจารึกศรีเทพ พช.2 K.978

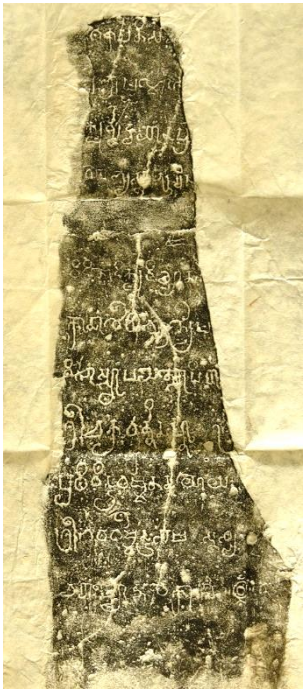

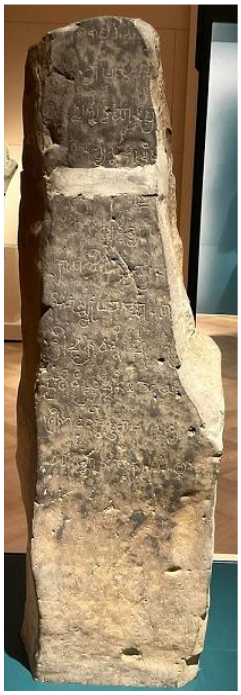

จารึกบ้านวังไผ่ หรือบางแห่งเรียกว่าจารึกศรีเทพ พบในป่าบริเวณบ้านวังไผ่ อ.วิเชียรบุรี จ.เพชรบูรณ์ ห่างจากเมืองศรีเทพไปทางด้านเหนือประมาณ 10 กิโลเมตร ตัวจารึกเสียหายไปเป็นส่วนมาก เท่าที่ยังคงเหลืออยู่มี 12 บรรทัด เขียนด้วยตัวอักษรแบบสมัยราชวงศ์ปัลลวะ แต่มีอักษรบางตัว เช่น ร เริ่มคลี่คลายเป็นแบบหลังราชวงศ์ปัลลวะบ้างแล้ว เขียนเป็นภาษาสันสกฤต แต่เป็นที่น่าเสียดายที่ข้อความบอกศักราชในบรรทัดแรกขาดหายไป จึงทำให้การกำหนดอายุในจารึกหลักนี้ต้องคำนวณเอาจากรูปแบบตัวอักษรและข้อความในจารึกเท่านั้น

ข้อความสำคัญของจารึกกล่าวถึงพระเจ้าแผ่นดินที่มีพระนามว่า “ศรีภววรมะ” ผู้เป็นนัดดา (หลานปู่) ของพระเจ้าจักรพรรดิ เป็นโอรส (ลูกชาย) ของ “ศรีปฤถิวีนทรวรมะ” ได้ให้สร้างบางสิ่ง (สันนิษฐานว่าจะเป็นรูปเคารพ) ซึ่งทำด้วยศิลาในช่วงเวลาที่พระองค์ขึ้นครองราชย์

จารึกหลักนี้ได้ให้ข้อมูลที่สำคัญเรื่องหนึ่งก็คือ พระเจ้าศรีภววรมัน มีพระราชบิดาพระนามว่า “ศรีปฤถิวีนทรวรมัน” ไม่ได้มีนามว่า “ศรีวีรวรมัน” เหมือนที่นักวิชาการหลายท่านได้ตีความไว้ในจารึกเวียลกันเตล ซึ่งผู้วิจัยได้กล่าวถึงมาแล้ว นักวิชาการส่วนใหญ่เชื่อว่า พระเจ้าภววรมัน (ที่ 1) กับพระเจ้ามเหนทรวรมัน เป็นพี่น้องร่วมมารดาเดียวกัน แต่มีบิดาเป็นคนละคนกัน อาจจะเป็นเพราะมารดาแต่งงานสองครั้งหรือมีเหตุอื่นใดก็ได้ เพราะปัจจุบันยังไม่มีหลักฐานอื่นที่ยืนยันเรื่องนี้ได้อย่างชัดเจน

1. - ศกปติสํว [ตฺสเร]

2. - ศุภฺราษฏฺโม - - -

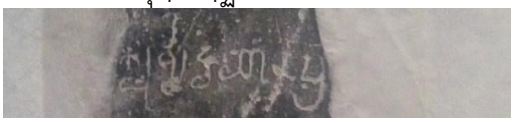

3. – [ทิ]กฺษุรฺวฺยทฺวยา น ปฺร -

4. – เลรภฺยสฺต ภูริ - -

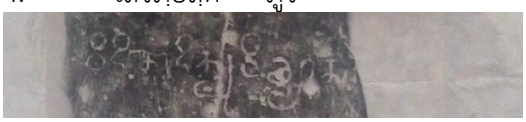

6. วิทิโต ทิกฺษุ วิขฺยาต - -

7. - กานํา ไว วิ ภู ตฺไย ษ - -

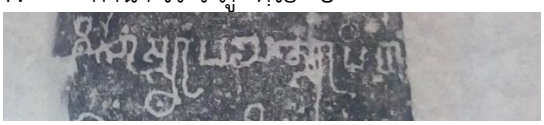

8. ศิลําสฺ สฺถาปเยตฺ โส ปิ รา[ชา]

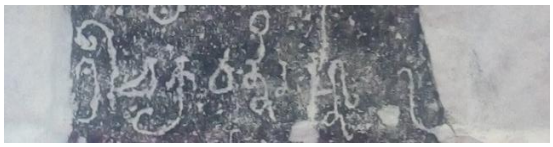

9. ศฺรี จกฺรวรฺตฺติ นปฺตา ศฺรี

10. ปฤถิวีนฺทฺรวรฺมฺม ตนโย ยะ

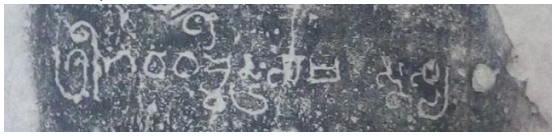

11. ศฺรีภววรฺมฺเมนฺทฺรสม สฺตสฺย

12. จ ราชฺโย ทฺภ เว กา เล ๏

คำอ่านและคำแปล จารึกบ้านวังไผ่

1. - - ศกปติสํว [ตฺสเร]	2. - - ศุภฺราษฏฺโม - - -
3. - [ทิ] กฺษุรฺวฺยทฺวยา น ปฺร -	4. - เลรภฺยสฺตภูริ - - -
5. - . . . . . นนฺท - -	6. วิทิโต ทิกฺษุ วิขฺยาต - -
7. - กานํา ไววิภูตฺไยษ -	8. - ศิลาํสฺ สฺถาปเยตฺ โส ปิ [ราชา]
9. ศฺรีจกฺรวรฺตฺตินปฺตา ศฺรี-	10. ปฤถิวีนฺทฺรวรฺมฺมตนโย ยะ
11. ศฺรีภววรฺมฺเมนฺทฺรสมสฺ ตสฺย	12. จ ราชฺโยทฺภเว กาเล ๏

ในปีของราชาแห่งพวกศกะ .... วันขึ้น 8 ค่ำ ... ในทิศทั้งหลาย ที่แผ่นดินเป็นหนึ่งเดียว ..... พระศรีภววรมะ ผู้มีชื่อเสียงไปทั่วทุกทิศ ผู้เป็นนัดดา (หลานปู่) ของพระเจ้าจักรพรรดิ เป็นโอรส (ลูกชาย) ของพระศรีปฤถิวีนทรวรมะ ผู้เสมอกับพระอินทร์ ได้โปรดให้สร้าง.....ศิลาทั้งหลาย ในเวลาขึ้นครองราชย์ของพระองค์ เพื่อความเจริญรุ่งเรือง แห่ง.....ทั้งหลาย

ผู้วิจัยยังมีความสงสัยในการตีความว่า “ศรีภววรมะ” ในจารึกหลักนี้ว่าเป็น “พระเจ้าภววรมันที่ 1” อยู่มาก เพราะจารึกบ้านวังไผ่อยู่ไกลถึงเมืองศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์ ภาคกลางตอนเหนือของไทยปัจจุบัน ซึ่งห่างไกลจากสถานที่ที่คาดว่าจะเป็นถิ่นอำนาจของพระเจ้าภววรมันที่ 1 อยู่มาก ประกอบกับยังไม่เคยพบหลักฐานใดๆ ที่เกี่ยวข้องกับพระเจ้าภววรมันที่ 1 และพระเจ้ามเหนทรวรมันในบริเวณเมืองศรีเทพเลย ผู้วิจัยจึงสันนิษฐานว่า “ศรีภววรมะ” ในจารึกหลักนี้อาจจะไม่ใช่ พระเจ้าภววรมันที่ 1 แห่งเจนละก็ได้ ด้วยเหตุผลดังต่อไปนี้

1. ลักษณะรูปอักษรทั่วไปของจารึกหลักนี้

ลักษณะทั่วไปของจารึกเขมรสมัยแรกๆ ทั้งที่อยู่ในช่วงปลายฟูนันหรือต้นเจนละ ซึ่งเป็นยุคสมัยของพระเจ้าภววรมันที่ 1 และพระเจ้ามเหนทรวรมัน เกือบทุกหลักจะเขียนเป็นแนว มีความเป็นระเบียบเรียบร้อย ตัวอักษรวิจิตรบรรจง ดังเช่น

จารึกเนียะตาด็อมบองแดก
จ.ตาแกว กัมพูชา

จารึกปราสาทปรำโลเวง
เวียดนามตอนใต้

จารึกพนมบายอง
จ.ไพรแวง กัมพูชา

จารึกเวียลกันเตล
จ.สตึงแตรง กัมพูชา

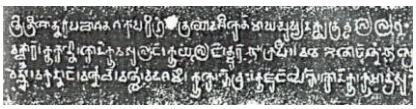
จารึกตวลวัดกุมนู
จ.ตาแกว กัมพูชา

จารึกวัดหลวงเก่า
จำปาสัก สปป.ลาว

ในช่วงยุคสมัยเดียวกันนั้น จารึกที่พบในบริเวณที่เป็นภาคกลางและภาคกลางตอนบนของไทย ส่วนใหญ่มักจะไม่เขียนเป็นระเบียบ และตัวหนังสือจะแตกต่างจากแบบที่ใช้ในบริเวณที่เป็นฟูนันและเจนละ เช่น

จารึกเมืองศรีเทพ จ.เพชรบูรณ์

จารึกบ้านหนองไม้สอ ศรีเทพ เพชรบูรณ์

จารึกซับจำปา จ.ลพบุรี

จารึกฐานพระพุทธรูป จ.ลพบุรี

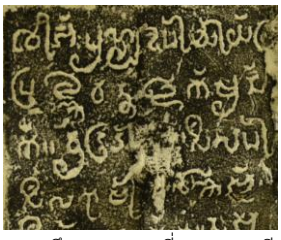

จารึกเสาแปดเหลี่ยม จ.ลพบุรี

เทียบลักษณะจารึกบ้านวังไผ่ (กลาง) กับจารึกร่วมสมัยที่พบในกัมพูชาและลาว

เทียบลักษณะจารึกบ้านวังไผ่ (กรอบสีดำ) กับจารึกร่วมสมัยที่พบในบริเวณภาคกลางของไทย

เมื่อดูเทียบลักษณะการเขียนและรูปอักษรทั่วไปแล้ว ผู้วิจัยเชื่อว่าจารึกบ้านวังไผ่ ถูกเขียนขึ้นในบริเวณที่ภาคกลางของไทย อาจจะเป็นเมืองศรีเทพ และอาจจะเป็นเรื่องราวเกี่ยวกับกษัตริย์เมืองศรีเทพมากกว่ากษัตริย์แห่งอาณาจักรเจนละ

2. การใช้รูปเขียน “ศฺรี” แตกต่างจากจารึกร่วมสมัยในกัมพูชาและลาว

เพื่อยืนยันความเชื่อที่ว่าจารึกบ้านวังไผ่ เป็นจารึกที่ถูกเขียนในบริเวณที่เป็นภาคกลางหรือภาคกลางตอนเหนือของประเทศไทยในสมัยนั้น ผู้วิจัยจะยกรูปเขียนคำว่า “ศฺรี” ซึ่งเป็นคำที่ใช้เขียนนำหน้าชื่อบุคคลหรือชื่อสถานที่ต่างๆ มาเป็นหลักฐานประกอบ

รูปเขียน “ศฺรี” ในจารึกบ้านวังไผ่ สระอี จะม้วนด้านบนแล้วทิ้งปลายอักษรลงมาทางด้านขวา ดังเช่นบรรทัดที่ 9 และบรรทัดที่ 11 ลักษณะการเขียนแบบนี้ ส่วนใหญ่พบในจารึกเขตจังหวัดชัยภูมิและภาคกลางของไทย ซึ่งแตกต่างจากกลุ่มจารึกร่วมสมัยส่วนใหญ่ในเขตกัมพูชาและลาวที่เขียนรูปสระอี มีลักษณะเป็นวงกลมด้านบน เช่น จารึกเนียะตาด็อมบองแดก จ.ตาแกว จารึกตาพรหมบาตี จ.ตาแกว รวมทั้งจารึกของพระเจ้ามเหนทรวรมันทั้งหมดจะมีรูปเป็น เช่นเดียวกัน

3. การใช้รูปอักษร “ร” แบบหลังราชวงศ์ปัลลวะ

รูปอักษร “ร” เป็นอักษรสำคัญที่สามารถใช้กำหนดอายุจารึกได้แม่นยำมากกว่ารูปอักษรตัวอื่น จากการศึกษารูปแบบตัวอักษร “ร” ที่พบในจารึกที่มีศักราชกำกับไว้พบว่ารูป “ร” ในสมัยแรกๆ ของจารึกในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ อายุอยู่ในราว พ.ศ.950-1000 มีลักษณะเป็นเส้นเดียวยาวมากกว่าตัวอักษรตัวอื่นในบรรทัด เช่น (ราชฺญา) ในจารึกพระเจ้ามูลวรมันที่เกาะบอร์เนียว, (นคเรนฺทฺร) ในจารึกพระเจ้าปูรณวรมันที่เกาะชวา, (การา) ในจารึกมหานาวิกพุทธคุปต์

ที่รัฐเคดาห์ มาเลเซีย, (นรก) ในจารึกจามที่เวียดนาม (มหาราชา) ในจารึกเทวานิกะ จำปาสัก สปป.ลาว และ (ราม) ในจารึกหนองไม้สอ ที่เมืองศรีเทพ จ.เพชรบูรณ์

หลังจากนั้น รูป “ร” จะมีปลายตวัดขึ้นจนกลายเป็น 2 เส้นคู่กัน โดยตัวอักษรจะยาวเลยบรรทัดของตัวอักษรปกติ ซึ่งรูปแบบนี้จะพบในช่วงประมาณ พ.ศ. 1100-1170 ดังเช่น (โศตฺตรป) ในจารึกตวลวัดกุมนู จ.ตาแกว, (วีรวรฺมฺม) ในจารึกกลุ่มพระเจ้ามเหนทรวรมัน, (พารฺ) ในจารึกวัดโพธิ์ร้าง จ.นครปฐม และ (ทฺวารวตี) ในจารึกฐานพระพุทธรูปวัดจันทึก จ.นครราชสีมา

หลังจากนั้น ประมาณ พ.ศ.1170 พบว่า ตัวอักษร “ร” มีการเปลี่ยนแปลงอีกครั้ง โดยหดเส้นสองขีดซึ่งยาวเกินบรรทัดมากนั้น ให้เหลือเกือบเท่ากับพยัญชนะตัวอื่นในบรรทัด เช่น (โรหิ) ในจารึกอ็องจุมนีก จ.ไพรแวง กัมพูชา พ.ศ. 1171, (ทฺวาร) ในจารึกเขาน้อย อ.อรัญประเทศ จ.สระแก้ว พ.ศ.1180, (วิหาร) จารึกเขารัง อ.อรัญประเทศ จ.สระแก้ว พ.ศ.1182, (การ) จารึกวัดกุดแต้ จ.สระแก้ว สมัยพระเจ้าภววรมันที่ 2, (ยรไส) ในจารึก Gunung Wukir temple ชวาภาคกลาง, อินโดนีเซีย พ.ศ.1275, (วาร) จารึกภูมิกุมเรียง พนมเปญ กัมพูชา พ.ศ.1277 คือนับตั้งแต่ พ.ศ. 1170 เป็นต้นมา รูปอักษร “ร” ก็จะเริ่มหดเข้าจนเสมอกับอักษรตัวอื่นในบรรทัด โดยที่ไม่ปรากฏว่ามีการใช้รูป “ร” ที่ยาวเกินบรรทัดอีกเลย

รูปอักษร “ร” ในจารึกบ้านวังไผ่ปรากฏอยู่ 3 ที่ คือ ภูริ (บ.4), ปิรา(บ.8) และ จรา (บ.12) ซึ่งเมื่อพิจารณาดูแล้ว การใช้รูป “ร” ในจารึกบ้านวังไผ่นี้ เป็นตัวอักษรที่ใช้ในจารึกช่วง พ.ศ.1170 เป็นต้นมา ดังนั้น “ศรีภววรมะ” ในจารึกหลักนี้ ผู้วิจัยจึงสันนิษฐานว่า ไม่ใช่พระเจ้าภววรมันที่ 1 อาจจะเป็นพระเจ้าภววรมันที่ 2 หรือไม่ก็เป็นกษัตริย์แห่งเมืองศรีเทพ ซึ่งในยุคสมัยนั้นก็นับเป็นเมืองใหญ่และมีความสำคัญเป็นอย่างยิ่งด้วย

2.2.4 จารึกปราสาทจรีย K.149

จารึกหลักนี้ทาง EFEO หรือสำนักฝรั่งเศสแห่งปลายบูรพาทิศ ได้ให้หมายเลขเป็น K.149 จารึกที่ปราสาทกลุ่มเหนือของกลุ่มปราสาทสมโบร์ไพรกุก อ.ปราสาทสมโบร์ จ.กำปงธม กัมพูชา โดยใช้รหัสในการเรียกปราสาทหลังนี้ว่า N18 มีการตีพิมพ์คำอ่าน แปลจารึกหลักนี้ โดยศาสตราจารย์ยอร์ช เซเดส์ในหนังสือ Inscriptions du Cambodge เล่ม 4 หน้า 28-30 แต่ในงานวิจัยนี้ผู้วิจัยจะเรียกปราสาทหลังนี้ว่า ปราสาทจรีย หรือ ปราสาทไทร ตามที่ชาวบ้านเรียกเพื่อให้จำได้ง่าย

จารึกหลักนี้มีทั้งหมด 30 บรรทัด เขียนด้วยตัวอักษรแบบอินเดียใต้หรือแบบราชวงศ์ปัลลวะ ภาษาเขมรโบราณ ข้อความจารึกจะมีหลายบรรทัด แต่ที่จะสามารถนำมาอ้างอิงในงานวิจัยนี้ได้มีเพียง 4 บรรทัดเท่านั้น เพราะที่เหลืออีก 26 บรรทัดเป็นรายชื่อข้าทาสชายหญิง

ภาพจารึกที่กรอบประตูและปราสาทจรีย

คำอ่านจารึก

(1) .....ชเยษฐนกฺษตฺร วฺระ กมฺรตางฺ อญฺ กนฺยลคฺน (2) กฺญุํ กฺลุงฺ วฺระ กมฺรตางฺ อญฺ ศฺรีรตฺเนศฺวร อํโนยฺ อาจารฺยฺย มฺรตาญฺ อญฺ มนฺ ทารฺ อํวิ ต วฺระ กมฺรตางฺ อญฺ (3) ศฺรีภววรฺมฺม มนฺ ทาร อํวี ต วฺระ กมฺรตางฺ อญฺ ศฺรีมเหนฺทฺรวรฺมฺม มนฺ ทารฺ อํวี ต วฺระ กมฺรตางฺ อญฺ ศฺรีศานวรฺมฺม ผเล โอยฺ อายฺ (4) มูล กฺญุํ ...

คำแปล

.....ชเยษฐนักษัตร พระกัมรตางอัญ กันยลัคนะ ข้ารับใช้ในพระกัมรตางอัญศรีรัตเนศวร สิ่งของที่เป็นของถวายของอาจารย์มรตาญอัญซึ่งได้รับจากพระกัมรตางอัญศรีภววรมัน ซึ่งได้รับจากพระกัมรตางอัญศรีมเหนทรวรมัน ซึ่งได้รับจากพระกัมรตางอัญศรีอีศานวรมัน ผล(เพิ่ม)ให้จากข้ารับใช้เดิม ...

จากข้อมูลในจารึกพบว่า มีการตรวจสอบข้ารับใช้ประจำเทวสถานของเทพเจ้าคือพระกัมรตางอัญศรีรัตเนศวรซึ่งเป็นเทวสถานที่มีมาแล้วตั้งแต่สมัยพระเจ้าภววรมัน (ที่ 1) ได้รับข้ารับใช้ซึ่งพระเจ้าแผ่นดินต่างๆ ถวายมาเป็นลำดับ ตั้งแต่พระเจ้าภววรมัน (ที่ 1) พระเจ้ามเหนทรวรมัน และพระเจ้าอีศานวรมัน (ที่ 1) ข้ารับใช้เหล่านั้นอาจจะล้มหายตายจากไปบ้าง มีเด็กเกิดใหม่บ้าง ก็เลยมีการนับเพื่อขึ้นทะเบียนข้าทาสอีกรอบหนึ่ง

ข้อมูลในจารึกนี้แม้จะไม่มีอะไรมาก แต่ก็ทำให้ผู้วิจัยได้ทราบว่าพระเจ้ามเหนทรวรมัน ได้เคยถวายข้าทาสแด่เทพเจ้าในเทวสถานแห่งนี้ด้วย ซึ่งเป็นร่องรอยที่ชัดเจนเกี่ยวกับกิจกรรมของพระองค์

2.2.4 จารึกปราสาทเสร็ยกรุบเลียะ K 151 กลุ่มปราสาทโรบองโรเมียฮ์

จารึกหลักนี้เขียนอยู่บนกรอบประตูที่โคปุระด้านนอกของปราสาทเสร็ยกรุบเลียะ ในกลุ่มปราสาทโรบองโรเมียส (Robang romeas) อยู่ห่างจากกลุ่มปราสาทสมโบร์ไพรกุก จังหวัดกำปงธมกัมพูชาตอนกลาง ออกมาทางด้านเหนือประมาณ 2 กิโลเมตร จารึกหลักนี้ ศาสตราจารย์ยอร์ช เซเดส์ได้อ่าน แปลและตีพิมพ์เป็นภาษาฝรั่งเศสไว้ใน BEFEO. XLIII, หน้า 5 – 8

ภาพผู้วิจัยและจารึกปราสาทเสร็ยกรุบเลียะ

จารึกถูกเขียนไว้ที่กรอบประตู ใช้อักษรแบบราชวงศ์ปัลลวะ เขียนเป็นภาษาสันสกฤต 24 บรรทัด ผู้ที่ให้เขียนจารึกคือเจ้าเมืองประเทศราช (สามนฺตนฤป) นามว่า นรสิงหคุปตะ ผู้เป็นเจ้าเมืองอินทรปุระ เป็นขุนนางของพระเจ้าอีศานวรมัน (ที่ 1) เนื้อหาในโศลกแรกเป็นการกล่าวคำบูชาพระวิษณุ โศลกที่ 2-3 จึงได้กล่าวถึงผู้เขียนจารึกนี้ว่าเป็นขุนนาง (ภฺฤตฺย) ของกษัตริย์ 3 พระองค์ คือ พระเจ้าภววรมัน (ที่ 1), พระเจ้ามเหนทรวรมัน และพระเจ้าอีศานวรมัน (ที่ 1)

(โศลกที่ 2 อารยาฉันท์) ศฺรีภววรฺมฺมา กฺษิติปะ กฺโษณินฺทฺรศฺ ศฺรีมเหนฺทฺรวรฺมฺมา จ
ภฺราตฺโรสฺ ตโยรฺ มฺมโต ยสฺ สามนฺตนฤปาคฺรณีเรกะ //

(โศลกที่ 3 วสันตดิลกฉันท์) ศฺรีศานวรฺมฺมนฺฤปกลฺปมหีรุหสฺย
สรฺวฺวานฺยปารฺถิวลไตกสมาศฺรยสฺย
อาสีทฺ ยศ+กุสุมวาสิตทิงฺมุขสฺย
ยศฺจรฺยฺยสาตฺกฺฤตวิภูติผลสฺย ภฺฤตฺยะ //

แม้จารึกหลักนี้จะเขียนหลังรัชสมัยของพระเจ้าอีศานวรมัน (ที่ 1) แต่ก็มีข้อความเล่าย้อนถึงกิจกรรมของนรสิงหคุปตะนั้นได้สร้าง “พระศรีกปิลวาสุเทวะ” ในรัชสมัยของพระเจ้าภววรมัน (ที่ 1)

(โศลกที่ 8 อารยาฉันท์) ศฺรีกปิลวาสุเทวะ ขทฺวิศรศกาวเธา สฺถิโต ยํ อิห
โรหิณฺยามฺ สฺตฺรีลคฺเน ไวศาขสิตาหนิ ตฺฤตีเย //

ในปีของพระเจ้าศกะ (ที่กำหนดนับด้วย) ท้องฟ้า (0) สอง (2) และ
ลูกศร (5) (มหาศักราช 520) วันขึ้น 3 ค่ำ เดือน 6 ลัคนาอยู่ราศีกันย์
โรหิณีฤกษ์ พระศรีกปิลวาสุเทวะ ถูกประดิษฐานแล้ว ณ ที่แห่งนี้

วันเดือนปีที่สร้างพระศรีกปิลวาสุเทวะนั้น เมื่อคำนวนตามปีปฏิทินแบบปัจจุบันแล้ว ตรงกับวันจันทร์ที่ 14 เมษายน พ.ศ.1141 เวลา 14.25 น. ซึ่งนับเป็นศักราชที่เก่าที่สุดที่มีการบันทึกในศิลาจารึกเขมรโบราณ แต่ก็ไม่นับเป็นจารึกที่เก่าที่สุดที่ปรากฏศักราช เพราะเป็นการเล่าย้อนหลัง และจารึกหลักนี้ยังกล่าวถึงชื่อเมืองอินทรปุระ ซึ่งจะมีบทบาทสำคัญที่ถูกกล่าวถึงในศิลาจารึกอีกครั้งคือใน

จารึกสด๊กก๊อกธม ที่กล่าวว่าพระเจ้าชัยวรมเทวะะ (ที่ ๒) กลับมาจากชวาแล้วครองเมืองอินทรปุระ เป็นเมืองแรกก่อนที่จะย้ายเมืองหลวงไปที่หริหราลัย

แม้ข้อมูลในจารึกหลักนี้จะไม่ได้กล่าวถึงพระเจ้ามเหนทรวรมันโดยตรง แต่ก็ทำให้เราได้ทราบถึงเรื่องราวและกิจกรรมของพระองค์ในบริเวณนี้ และข้อมูลที่สำคัญอีกประการหนึ่งก็คือ เมืองภวปุระซึ่งเป็นเมืองหลวงที่พระองค์ครองราชย์นั้น ก็น่าจะตั้งอยู่บริเวณนี้ด้วย

2.2.5 จารึกอ็องจุมนีก K.53

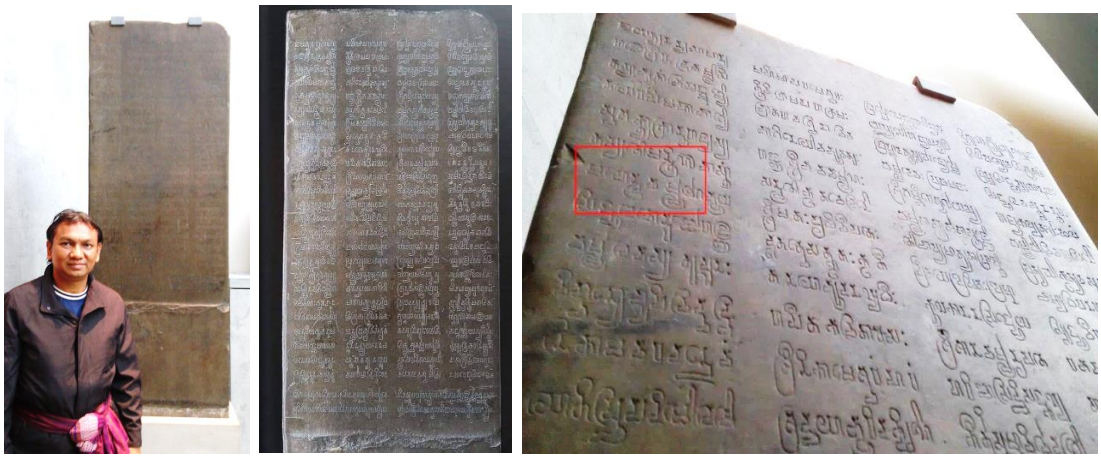

จารึกกเด็ยอ็อง (Kdei Ang) หรือ อ็องจุมนีก (Ang chumnik) K.53 พบที่วัดกเด็ยอ็อง บ้านตาโตรน (Ta Tron) อ.เกาะ จ.ไพรแวง ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑ์กีเมต์ ประเทศฝรั่งเศส (ชื่อจารึกวัดกเด็ยอ็องนี้มีทั้งหมด 4 หลักคือ K.53 K.54 K.55 และ K.56 เพราะพบในบริเวณเดียวกัน) จารึก K.53 เขียนเป็นภาษาสันสกฤต มีขนาดยาวมากถึง 25 โศลก แม้จะเขียนขึ้นในสมัยพระเจ้าชัยวรมัน (ที่ 1) เมื่อ พ.ศ. 1210 เกี่ยวกับเรื่องการสร้าง “พระศรีวิชเยศวร” ก็จริง แต่ข้อความก็ได้เขียนเล่าย้อนถึงตระกูลของผู้เขียนจารึกหลักนี้ว่า

ในรัชกาลของพระเจ้ารุทรวรมัน มีพี่น้องสองคน คนหนึ่งชื่อ พรหมทัตต์ อีกคนหนึ่งชื่อ พรหมสิงหะ ทั้งสองคนนี้เป็นหัวหน้าหมอผู้มีชื่อเสียง (ภิษงฺมุขเยา) ในจารึกเปรียบทั้งสองเหมือนกับเทพอัศวิน ลูกของพี่สาว (หลานของทั้งสองคน) คือ ธรรมเทวะ และสิงหเทวะ เป็นขุนนางของพระเจ้าภววรมัน (ที่ 1) และพระเจ้ามเหนทรวรมัน ซึ่งสิงหเทวะนั้น ในรัชสมัยพระเจ้ามเหนทรวรมัน ได้ถูกส่งไปเป็นทูตที่เมืองจามปา ส่วนลูกของธรรมเทวะ ชื่อ สิงหวีระ เป็นกวีและเป็นขุนนางสมัยพระเจ้าอีศานวรมัน และลูกของสิงหวีระ ชื่อว่า สิงหทัตต์ ได้เป็นแพทย์ประจำพระองค์ของพระเจ้าชัยวรมัน (ที่ 1) และเป็นเจ้าเมืองอาธยปุระ ได้สร้าง “พระศรีวิชเยศวร” ในปีมหาศักราช 589 (พ.ศ.1210)

ข้อความในจารึกช่วงที่กล่าวถึงพระเจ้ามเหนทรวรมันคือ บรรทัดที่ 7 – 8 ความว่า

มเหนฺทฺรวรฺมฺมโณภูย ศฺศฺรีมนะปฺถิวีปเตะ เตาจาปฺยมาตฺยตำปฺราปฺเตา ปฺรตฺยเยากฺฤตฺยวสฺตุสุ
สิงฺหเทโวนุโชราชฺญา ทูตตฺเวสตฺกฺฤตะกฺฤตี ปฺรีตเย เปฺรษิตะเปฺรมฺนา จมฺปาธิปนราธิปมฺ

คำแปล

หลานทั้งสอง (ธรรมเทวะและสิงหเทวะ) นั้น ผู้เป็นปรัตยะ (เชี่ยวชาญ) ในกฤตยะ (กิจการ) และวัสตุ (ทรัพย์) ทั้งหลาย ได้เป็นอำมาตย์ของพระเจ้าแผ่นดินพระนามว่า มเหนทรวรมันอีก สิงหเทวะ ผู้เป็นน้องชาย ได้รับแต่งตั้งเป็นทูตโดยพระเจ้าแผ่นดิน (พระเจ้ามเหนทรวรมัน) ผู้รู้จักสิ่งที่ควรทำและไม่ควรทำ ถูกส่งไปสู่ (สำนัก)พระเจ้าแผ่นดินจัมปา เพื่อเชื่อมสัมพันธไมตรี

จารึกหลักนี้เล่าย้อนถึงกิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับพระเจ้ามเหนทรวรมันได้ชัดเจนที่สุดคือ ได้ส่งทูตที่ชื่อว่าสิงหเทวะไปยังเมืองจัมปา อันแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ที่ดีกับอาณาจักรเพื่อนบ้าน หมายความว่าพระองค์ได้ครองราชย์ประทับอยู่ในเมืองหลวงแล้ว และนั่นก็อาจจะเป็นเหตุผลว่าต่อมาเจ้าชายของอาณาจักรจัมปาจึงได้มาแต่งงานกับธิดาของพระเจ้าอีศานวรมัน (ที่ 1) ซึ่งเป็นพระโอรสของพระองค์

2.2.7 จารึกอาณาจักรจัมปา C.96

จารึกหลักนี้พบที่เมืองมิเซิน เมืองเก่าอยู่ใกล้กับจังหวัดดานัง ในเวียดนามตอนกลาง นักปราชญ์ชาวฝรั่งเศสซึ่งศึกษาค้นคว้าอารยธรรมของจามปาเป็นกลุ่มแรกๆ กำหนดรหัสจารึกหลักนี้เป็น C.96 รูปร่างคล้ายใบเสมา มีข้อความ 2 ด้าน รวมทั้งหมด 55 บรรทัด มีข้อความที่แต่งเป็นฉันทลักษณ์ทั้งหมด 30 โศลก โดยใช้ฉันทลักษณ์ 7 ชนิดคือ ศารทูลวิกรีฑิตฉันท์ 4 โศลก อุปชาติฉันท์ 10 โศลก อนุษฏุภฉันท์ 6 โศลก วสันตดิลกฉันท์ 1 โศลก ศิขริณีฉันท์ 2 โศลก มาลินีฉันท์ 2 โศลก อารยาฉันท์ 5 โศลก นอกจากนั้นยังมีภาษาสันสกฤตที่แต่งเป็นร้อยแก้ว แทรกอยู่ 2 ช่วง ช่วงแรก 7 บรรทัด และช่วงที่ 2 ปิดท้ายจารึกอีก 6 บรรทัด ซึ่งในช่วงที่ 2 นี้ มีภาษาจามโบราณแทรกอยู่ด้วยครึ่งบรรทัด

ข้อความในจารึกกล่าวถึงกษัตริย์แห่งจามปาในยุคสมัยต่างๆ ตั้งแต่สมัยพระเจ้าคังคาราช ซึ่งสละสมบัติสันนิษฐานว่าอาจจะเดินทางไปแสวงบุญที่อินเดีย จากนั้นกล่าวถึงกษัตริย์ของจามปาตามลำดับ เช่น พระเจ้ารุทรวรมัน ผู้เป็นหลานของพระเจ้ามโนรถะ (ลูกของน้องสาว) นามว่าพระเจ้ารุทรวรมัน โอรสของพระเจ้ารุทรวรมันมีนามว่า ศัมภุวรมัน ได้สถาปนาศิวลิงค์นามว่า ศัมภุภัทเรศะ จากนั้นกล่าวถึงพระโอรสของพระองค์นามว่า กันทรปธรรม และโอรสคือ ประภาสธรรม และน้องสาวของท่านมีโอรสนามว่าภัทเรศวรวรมัน หลังจากนั้นเจ้าชายศรีชคัทธรรม ซึ่งมีเชื้อสายของพระองค์ได้

เดินทางไปเมืองภวปุระ ต่อจากนั้นในโศลกที่ 16 จารึกเล่าย้อนถึงพราหมณ์เกาณฑินยะได้รับหอกจากอัศวัตถามันซึ่งเป็นบุตรของโทรณาจารย์ ได้มาแต่งงานกับลูกสาวพระยานาคนามว่า โสมา และได้สร้างวงศ์กษัตริย์ปกครองอาณาจักรสืบต่อมาจนถึงพระเจ้าภัทรวรมัน

จารึกด้านที่ 2 เริ่มโศลกที่ 20 จารึกกล่าวถึงพระเจ้าแผ่นนามว่า ศรีภววรมัน และพระอนุชานามว่า มเหนทรวรมัน ซึ่งมีอำนาจเทียบเท่ากับพระอินทร์ รวมทั้งกล่าวถึงพระเจ้าอีศานวรมัน (ที่ 1) ซึ่งมีพระธิดานามว่า สรวาณี นางได้แต่งงานกับ ศรีชคัทธรรมซึ่งสืบสายตรงมาจากนางโสมา ให้กำเนิดโอรสนามว่า ศรีประกาศธรรม ซึ่งเมื่อขึ้นครองราชย์ในอาณาจักรจามปาแล้วได้เฉลิมพระนามว่า “ศรีวิกรานตวรมัน” พระเจ้าแผ่นดินพระองค์นี้ได้สถาปนาศิวลึงค์นามว่า ศรีประภาเสศวระ เมื่อมหาศักราช 579 (พ.ศ.1200)

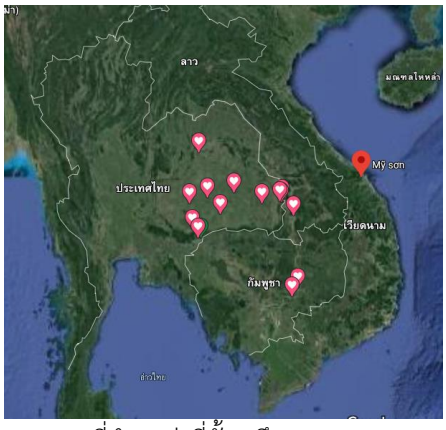

แผนที่ตำแหน่งที่ตั้งจารึก C.96

ผู้วิจัยกับจารึก C.96

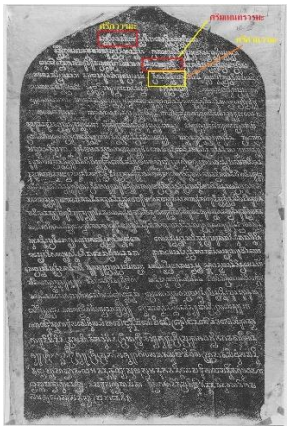
สำเนาจารึก C.96

ข้อความในจารึกที่กล่าวถึงพระเจ้ามเหนทรวรมัน

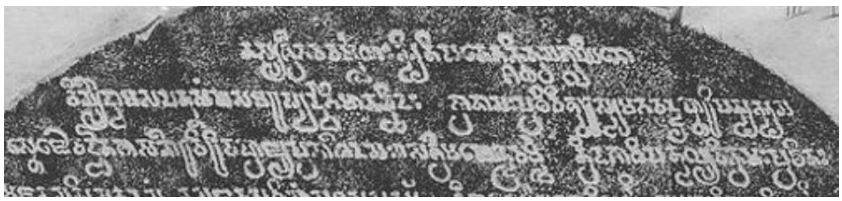

ตสฺย ศฺรีภววรฺมฺมณะ กฺษิติปเลศฺ ศกฺติตฺรยศฺลาฆิโน
วีรฺโยทฺทามสปตฺนสํฆสมรสฺปรฺทฺธาภิมานจฺฉิทะ
ภฺราตา ยะ ปฺถฺถิวีศฺรสฺ สมภวทฺ ทฺถฺปตาริปกฺษกฺษย-
สฺ เตโชวรฺทฺธิตศาสโน รวิริว ปราชฺยปฺรภาโวทยะ //

คำแปล

พระเจ้าแผ่นดิน พระนามว่าศรีภววรมัน พระองค์นั้นผู้น่าสรรเสริญเพราะอำนาจ 3 ประการ ผู้ทำลายความหยิ่งผยองในการแข่งขันในสมรภูมิของหมู่ศัตรูผู้ฮึกเหิมเพราะความเก่งกล้า พระองค์นั้น มีพระอนุชา(ในที่นี้หมายถึง พระเจ้ามเหนทรวรมัน) ผู้เป็นเหมือนสิงห์บนแผ่นดิน ผู้ทำลายปีก(ของกองทัพ)ของศัตรูที่หยิ่งผยอง ผู้มีการปกครองเพิ่มพูนขึ้นเพราะอำนาจ เหมือนพระอาทิตย์ที่อุทัยแสงแรงกล้าเพิ่มพูนขึ้นเป็นลำดับ

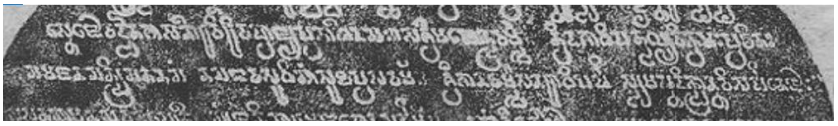

ส ศฺรีมเหนฺทฺรวรฺมฺมา ตฺริทศาธิปตฺลฺยวิกฺรมะ ปฺรถิตะ
ยมชนยตฺปฺริยตนยํ นยิว สุธิยํ สุขปฺรสวํ //

คำแปล

พระเจ้าศรีมเหนทรวรมันนั้น ผู้มีความเก่งกล้าเสมอด้วยพระอินท์ ผู้เป็นที่รู้จักกันทั่ว ได้ให้กำเนิดพระโอรสผู้เป็นที่รัก ผู้ก่อให้เกิดความสุขจากนางสุธี เหมือนพระนยะ

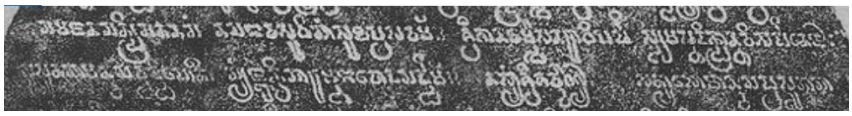

ศฺรีศานวรฺมฺมา ส นราธิปรฺษิ-
สฺ สมสฺตทิกฺปฺรานฺตวิสรฺปิเตช(ะ)
(ปฺรา)สูต ยามทฺวยวฺฤทฺธิเหโตรฺ
ยฺยชฺญกฺริยารมฺภิโวทยรฺทฺธิมฺ //

คำแปล

พระโอรสพระองค์นั้น คือ พระเจ้าแผ่นดินผู้เป็นราชฤษี พระนามว่า ศรีอีศานวรมัน ผู้มีอำนาจแผ่ไปจนสุดทิศทั้งหมด ได้ทำให้ความเจริญรุ่งเรืองที่มากมายเกิดขึ้น เพื่อความเจริญเพียงอย่างเดียว เหมือนการเริ่มประกอบยัชญพิธี

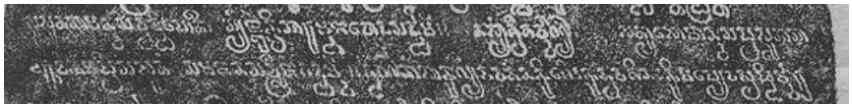

ตสฺยํ ศฺรีศรฺวฺวาณฺยํ สตฺยํ โสมนฺวยปฺรสูตายํ
อุรุวิกฺรมํ ปฺริยสุตํ ยมชนยจฺฉีชคทฺธรฺมฺมะ //

คำแปล

พระองค์ (พระเจ้าศรีอีศานวรมัน) ได้ให้กำเนิดพระโอรสที่เป็นที่รัก ทรงพระนามว่า ศรีชคัทธรรมะ ผู้มีความกล้าหาญมาก จากพระนางศรีศรรววาณี ผู้ยึดถือความสัตย์ ผู้ประสูติในวงศ์ของนางโสมา

ข้อความจารึกที่กล่าวถึงพระเจ้ามเหนทรวรมันมีความสำคัญมาก เพราะแสดงให้เห็นถึงความเกี่ยวข้องกันระหว่างกษัตริย์จามปาและกษัตริย์ของเจนละ และผู้วิจัยสามารถนำคำแปลในจารึกหลักนี้ ไปอธิบายจารึกช่องสระแจงในสมัยของพระองค์ได้ ในด้านที่เปรียบเทียบกับพระองค์เสมอกับพระอินทร์

2.3 จารึกร่วมสมัยในอินเดีย[4]

ช่วงประมาณ พ.ศ. 900-1200 บริเวณแถบอินเดียตอนใต้ มีราชวงศ์ที่ยิ่งใหญ่ปกครองคือ ราชวงศ์ปัลลวะ ศิลปวิทยาการต่างๆ ในสมัยราชวงศ์นี้เองที่ถูกส่งมาถ่ายทอดให้กับผู้คนในอาณาจักรบริเวณเอเชียตะวันออกเฉียงใต้หรือกลุ่มประเทศอาเซียนในปัจจุบัน และเป็นที่น่าสนใจว่า ในอินเดียใต้ช่วงสมัยเดียวกับอาณาจักรเจนละ อาณาจักรปัลลวะก็มีพระเจ้าแผ่นดินพระนามว่าพระเจ้ามเหนทรวรมันปกครองเช่นเดียวกัน

พระเจ้ามเหนทรวรมันที่ 1 แห่งราชวงศ์ปัลลวะ ครองราชย์ต่อจากพระราชบิดาของพระองค์คือพระเจ้าสิมหวรมัน เมื่อราว ค.ศ.600 – 630 (พ.ศ.1143 – 1173) (The Pallavas : 164) โดยเมืองหลวงของพระองค์ตั้งอยู่ที่เมืองกาญจีปุรัม ในรัฐทมิฬ อินเดียใต้ปัจจุบัน ในช่วงรัชกาลของพระองค์นั้นอาณาจักรปัลลวะเจริญรุ่งเรืองเป็นอย่างมาก มีการติดต่อกับอาณาจักรต่างๆ ที่สำคัญ รวมทั้งได้แพร่อิทธิพลทั้งทางด้านศิลปวิทยาการ ศาสนาและวัฒนธรรมประเพณีต่างๆ ไปสู่อาณาจักรในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ด้วย พระองค์มีความสามารถหลายด้าน เช่น ทรงแต่งบทละครเรื่อง มัตตวิลาสประหสนะ (Mattavilasa prahasana), มีการจารึกเกี่ยวกับทำนองเสียงดนตรีไว้อย่างละเอียดที่ กุดิมิยมลัย (Kudimiya malai) รวมทั้งได้มีการขุดเจาะหินสร้างเป็นเทวาลัยต่างๆ มากมาย ซึ่งเทวาลัยหลายแห่งมีจารึกบอกเล่าเรื่องราวของพระองค์ไว้ให้อนุชนรุ่นหลังได้ทราบ ผู้วิจัยได้เดินทางไปเก็บข้อมูลจารึกที่ถ้ำหินขุดต่างๆ เพื่อนำมาศึกษารูปแบบตัวอักษรและความหมาย อันจะเป็นข้อมูลนำไปเปรียบเทียบกับจารึกของพระเจ้าจิตรเสนมเหนทรวรมันต่อไป โดยผู้วิจัยศึกษาจารึกดังต่อไปนี้

1) จารึกที่ถ้ำหินขุดมันทคปัตตุ (Mandagapattu cave temple) ตั้งอยู่ที่หมู่บ้าน Mandagapattu, Viluppuram district, Tamil Nadu, India.

2) จารึกที่ถ้ำหินขุดศัตรุมัลเลศวระ (Shatrumallesvara cave temple) ตั้งอยู่ที่หมู่บ้าน Thalavanur, Villupuram district, Tamil Nadu, India.

3) จารึกที่ถ้ำหินขุดลลิตางกุรปัลลเวศวรคฤหัม (Lalitankura Pallaveshvara griham cave temple) จำนวน 2 หลัก ตั้งอยู่ที่เมือง Tiruchirappalli, Tamil Nadu, India.

4) จารึกที่ถ้ำหินขุดมเหนทรวดี (Mahendravadi cave temple) ตั้งอยู่ที่หมู่บ้าน Mahendravadi, Arakonam taluk, Tamil Nadu, India.

5) จารึกที่ต้นเสาจากเทวาลัยเอกัมพเรศวระ เมืองกาญจีปุรัม ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑ์เมืองเชนไน รัฐทมิฬนาดู อินเดีย

---

[4] ผู้วิจัยใช้ข้อมูลบางส่วนที่ปรับปรุงมาจากงานวิจัยเรื่อง “**อิทธิพลและความสัมพันธ์ระหว่างพระเจ้ามเหนทรวรมันที่ 1 แห่งราชวงศ์ปัลลวะ อินเดีย กับ พระเจ้ามเหนทรวรมันแห่งอาณาจักรเจนละ กัมพูชา : การศึกษาวิเคราะห์ผ่านศิลาจารึก**” ซึ่งโครงการวิจัยนี้ได้รับทุนสนับสนุนจากสำนักงานการวิจัยแห่งชาติ ทุนแลกเปลี่ยนนักวิจัยตามโครงการความร่วมมือทางวิชาการด้านสังคมศาสตร์ระหว่างไทย – อินเดีย (NRCT – ICSSR) ประจำปี 2562 โดยผู้วิจัยเดินทางไปเก็บข้อมูลที่อินเดียตั้งแต่วันที่ 1-20 ธันวาคม 2562 เสนอรายงานฉบับสมบูรณ์ให้แก่สำนักงานการวิจัยแห่งชาติ (วช.) เดือนกุมภาพันธ์ 2563 และเดินทางไปเสนอบทความในที่ประชุม โครงการสัมมนาร่วมทางวิชาการระหว่างไทย-อินเดีย ครั้งที่ 14 ที่เมืองพาราณสี สาธารณรัฐอินเดีย ระหว่างวันที่ 24-27 กุมภาพันธ์ 2563.

6) จารึกถ้ำหินขุดปัลลวรัม หรือ ปัญจปาณฑวะ (Panchapandava Cave Temple, Pallavaram) ตั้งอยู่ที่ Pachaiyamman Nagar, Pallavaram, Chennai, Tamil Nadu, India.

7) กุดุมิยันมลัย (Kudumiyan malai) ตั้งอยู่ที่ภูเขา Kudumiyanmalai, Pudukkottai district, Tamil Nadu, India.

8) ถ้ำหินขุดโกฏฏิกัล (kottikal mandapa cave temple) ตั้งอยู่ที่เมือง Mamallapuram, Tamil Nadu, India.

และจารึกที่เป็นภาษาทมิฬอีกส่วนหนึ่ง ซึ่งผู้วิจัยไม่ได้นำมาศึกษาร่วมด้วย

แต่ในงานวิจัยครั้งนี้ผู้วิจัยจะเลือกจารึกของพระเจ้ามเหนทรวรมันที่ 1 แห่งราชวงศ์ปัลลวะ มาศึกษาเพียง 3 หลักเท่านั้น เพราะเห็นว่าอาจจะมีความเกี่ยวข้องกันได้ คือ 1.จารึกที่ถ้ำหินขุดศัตรุมัลเลศวระ 2.จารึกที่ถ้ำขุดมเหนทรวดี และ 3. จารึกที่ถ้ำหินขุดลลิตางกูรปัลลเวศวรคฤหัม

1) จารึกที่ถ้ำหินขุดศัตรุมัลเลศวระ (Shatrumallesvara cave temple) ตั้งอยู่ที่หมู่บ้าน Thalavanur, Villupuram district, Tamil Nadu, India.

ภาพถ้ำหินขุดศัตรุมัลเลศวระ

ภาพที่ตั้งของถ้ำหินขุด

ภาพภายในถ้ำหินขุด

ภาพสำเนาจารึก

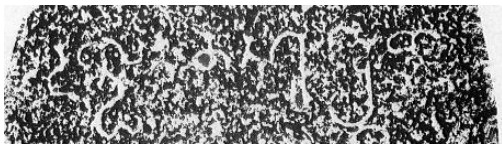

1. ท ณฺฑา น ต น เร นฺทฺเร ณ

2. น เร นฺทฺเร ไณ ษ กา ริ ตะ

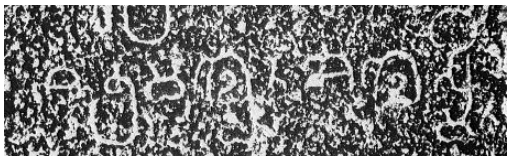

3. ศ ตฺรุ ม ลฺเล น ไศ เล สฺมินฺ

4. ศ ตฺรุ ม ลฺเล ศฺว รา ล ยะ

คำจารึกอยู่ในรูปโศลก

ทณฺฑานตนเรนฺทฺเรณ นเรนฺทฺเรไณษ การิตะ
ศตฺรุมลฺเลน ไศเลสฺมินฺ ศตฺรุมลฺเลศฺวราลยะ //

คำแปล

พระเจ้าแผ่นดินพระนามว่าศัตรุมัลละ (นามหนึ่งของพระเจ้ามเหนทรวรมันที่ 1) ทรงให้พระเจ้าแผ่นดินผู้นอบน้อมแล้วด้วยพระราชอำนาจ สร้างเทวาลัยนามว่าศัตรุมัลเลศวรแห่งนี้ บนภูเขาลูกนี้

2) จารึกที่ถ้ำหินขุดมเหนทรวดี (Mahendravadi cave temple) ตั้งอยู่ที่หมู่บ้าน Mahendravadi, Arakonam taluk, Tamil Nadu, India.

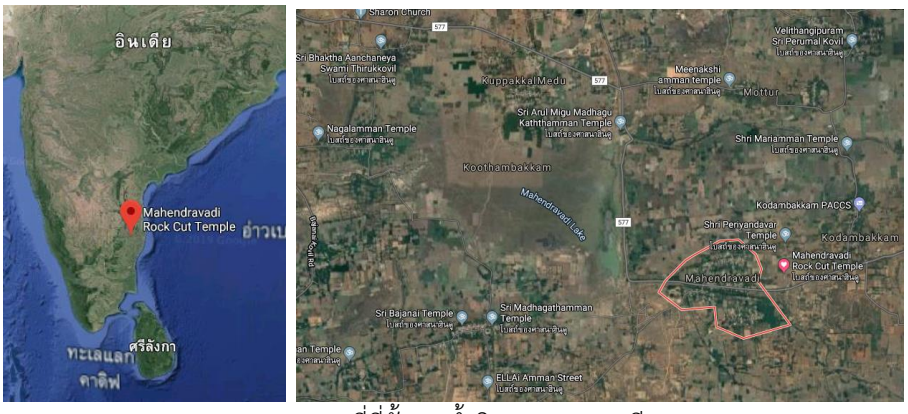

ภาพแผนที่ที่ตั้งของถ้ำหินขุดมเหนทรวดี

ภาพถ้ำหินขุดมเหนทรวดีภายนอก ภายใน และศิลาจารึก

ภาพร่องรอยจารึกบนหินก้อนที่อยู่ติดกับก้อนหินเทวาลัย

มเหนทรวดี เป็นหมู่บ้านเล็กๆ อยู่ห่างจากเมืองกาญจีปุรัมไปทางตะวันตกเฉียงเหนือประมาณ 30 กิโลเมตร บริเวณที่ตั้งของเทวาลัยถ้ำหินขุดนี้ มีก้อนหินขนาดย่อมๆ ตั้งอยู่ใกล้กัน 3 ก้อน มีหินก้อนเดียวเท่านั้นที่มีการขุดเข้าไปสลักเป็นเทวาลัยสำหรับบูชาพระมูราริ หรือ พระวิษณุ ผู้วิจัยได้เดินสำรวจก้อนหินที่เหลือ พบว่าก้อนหินด้านทิศตะวันตกซึ่งอยู่ใกล้กันนั้น มีรอยจารึก เป็นตัวอักษรสมัยเดียวกับการสร้างเทวาลัยถ้ำหินขุด แต่อักษรส่วนใหญ่ลบเลือนไปมาก จับใจความไม่ได้ ผู้วิจัยจึงไม่ได้นำมาอ่านและแปลรวมไว้ที่นี้ด้วย

สำหรับจารึกที่เทวาลัยนั้น เขียนที่เสาด้านซ้ายมือสุดของภาพ เป็นอักษรแบบครันถปัลลวะ แต่งเป็นโศลกภาษาสันสกฤต กล่าวถึงการสร้างเทวาลัยแห่งนี้ อันตั้งอยู่ใกล้สระน้ำมเหนทรตฎากะ ในเมืองมเหนทรปุระ ซึ่งในจารึกเรียกชื่อเทวาลัยแห่งนี้ว่า มเหนทรวิษณุคฤหัม ดูเหมือนจะเป็นการนำชื่อของท่านคือ มเหนทร รวมกับชื่อเทพเจ้าคือ พระวิษณุ ซึ่งเป็นเทพเจ้าที่เป็นใหญ่ในเทวาลัยแห่งนี้

ถ่ายถอดคำจารึกเป็นอักษรไทย

ม หิ ต ต มํ ส ตา มุ ป ม เหนฺทฺร ต ฏาก มิทํ

สฺถิ ร มุ รุ กา ริ ตํ คุ ณ ภ เร ณ วิ ทารฺยฺย ศิ ลมฺ

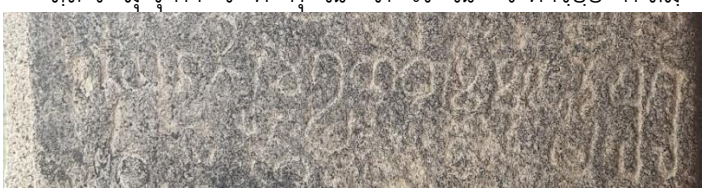

(ชน) น ย นา ภิ ร ม คุ ณ ธา ม ม เหนฺทฺร ปุ เร

ม หฺห ติ ม เหนฺทฺร วิ ษฺณุ คฺฤ ห นา ม มุ ราริ คฺฤ หํ

คำอ่านในรูปโศลก

มหิตตมํ สตามุปมเหนฺทฺรตฏากมิทํ
สฺถิรมุรุการิตํ คุณภเรณ วิทารฺยฺยศิลมฺ
(ชน)นยนาภิรมคุณธามมเหนฺทฺรปุเร
มหฺหติ มเหนฺทฺรวิษฺณุคฺฤหนามมุราริคฺฤหํ

คำแปล

เทวาลัยมีนามว่า มเหนทรวิษณุคฤหะ แห่งนี้ อันยิ่งใหญ่ อันตั้งอยู่ใกล้กับมเหนทรตฏากะ มั่นคง โอ่อ่า มีศิลาอันสกัดออกแล้ว อันพระเจ้าแผ่นดินพระนามว่าคุณภระ (พระเจ้ามเหนทรวรมันที่ 1) ได้ให้สร้างแล้ว ในเมืองมเหนทรปุระอันยิ่งใหญ่ อันเป็นที่สรรเสริญแห่งสัตบุรุษและเป็นที่น่ารื่นรมย์แห่งนัยน์ตาของปวงชน

3) จารึกที่ถ้ำหินขุดลลิตางกูรปัลลเวศวรคฤหัม (Lalitankura Pallaveshvara griham cave temple) จำนวน 2 หลัก ตั้งอยู่ที่เมือง Tiruchirappalli, Tamil Nadu, India.

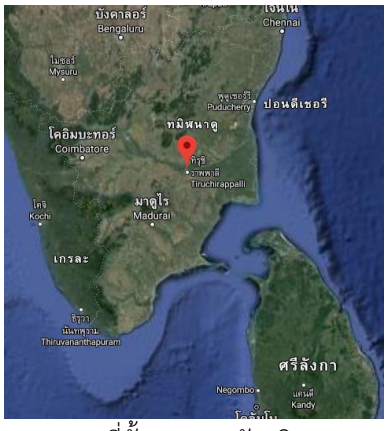

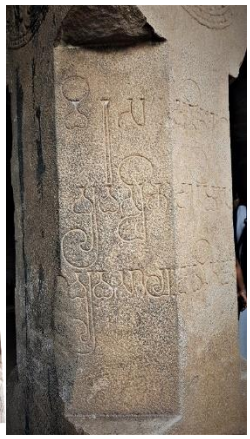

ภาพที่ตั้งของเทวาลัยลลิตางกูร ภาพจารึกภายในเทวาลัยลลิตางกูร

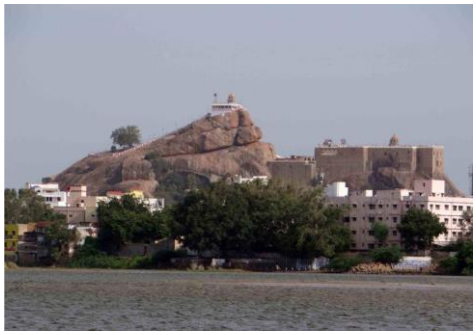

ภาพร็อคฟอร์ท (rock fort) ที่ตั้งของเทวาลัย และด้านในเทวาลัย

กลางเมืองติรุจิรัปปัลลิ หรือตริชี่ มีก้อนหินก้อนใหญ่ตั้งอยู่ ใกล้กับแม่น้ำกาเวรี ซึ่งเป็นแม่น้ำสายที่สำคัญและเชื่อกันว่ามีความศักดิ์สิทธิ์ ด้านบนของก้อนหินใหญ่นี้ มีการขุดหินเป็นถ้ำเทวาลัย พร้อมสลักภาพเล่าเรื่องไว้อย่างสวยงาม เป็นถ้ำหินขุดในสมัยของพระเจ้ามเหนทรวรมันที่ 1 แห่งราชวงศ์ปัลลวะ ซึ่งที่ถ้ำหินขุดแห่งนี้มีจารึกบอกเล่าเรื่องราวไว้เป็นจำนวนมากทั้งที่เป็นจารึกอักษรครันถปัลลวะ ภาษาสันสกฤตในสมัยของพระเจ้ามเหนทรวรมันที่ 1 และจารึกอักษรทมิฬ ภาษาทมิฬ เต็มทั้งผนังด้านหลังเล่าเรื่องราวการซ่อมแซมและการถวายสิ่งของต่างๆ ในสมัยต่อมา

ในจารึกภาษาสันสกฤตบอกเล่าเรื่องราวเกี่ยวกับการสร้างเทวาลัยแห่งนี้ไว้อย่างละเอียด โดยกล่าวถึงกษัตริย์ผู้มีสมญานาม (biruda) ว่า คุณภระ, ปุรุโษตตมะ, ศัตรุมัลละ และสัตยสัมธะ ซึ่งทั้งหมดเป็นสมญานามของพระเจ้ามเหนทรวรมันที่ 1 และกล่าวถึงชื่อเทวาลัยถ้ำหินขุดนี้ว่า “ลลิตางกุรปัลลเวศวรคฤหัม”

ผู้วิจัยจะเลือกอ่านและแปลจารึกส่วนที่เป็นอักษรครันถปัลลวะ ภาษาสันสกฤต หลักเดียวเท่านั้น เพราะสามารถนำมาวิเคราะห์เพื่อเปรียบเทียบเนื้อหา รูปแบบจารึก รวมทั้งศิลปะกับพระเจ้ามเหนทรวรมันแห่งอาณาจักรเจนละ ตามวัตถุประสงค์ของงานวิจัยในครั้งนี้ได้

ถ่ายถอดคำอ่านจารึกที่ถ้ำหินขุดลลิตังกูรปัลลเวศวรคฤหัมด้านขวามือภาพสลัก เป็นอักษรไทย

1. ไศ เล นฺทฺร มูรฺ ทฺธ นิ ศิ ลา ภ ว เน วิ จิ ตฺเร

2. ไศ ลี นฺต นุ คุ ณ ภ โร นฺฤ ป ติ นฺนิ ธา ย

3. สฺถา ณุ วฺย ธ ตฺต วิ ธิ เร ษ ย ถา รฺตฺถ สํชฺญํ

4. สฺถา ณุะ สฺว ย ตฺร ส ห เต น ช ค ตฺสุ ชา ตะ

5. คฺฤ ห ม กฺฤ ต ศ ตฺรุ ม ลฺโล คิ ริ นฺทฺร ก นฺยา

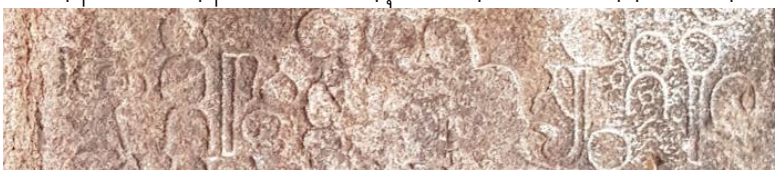

6. ป เต รฺคฺคิ รา ว สฺมินฺ คิ ริ ศ สฺย คิ ริ ศ

7. สํชฺญา ม นฺว รฺตฺถี ก รฺตุ ม รฺตฺถ ป ติะ /2/

8. วิ ภู ติ ญฺโจ ฬา นำ ก ถ ม ห ม เว กฺเษ

9. ย วิ ปุ ลำ น ที วา กา วี รี ม ว นิ ภ ว นา ว

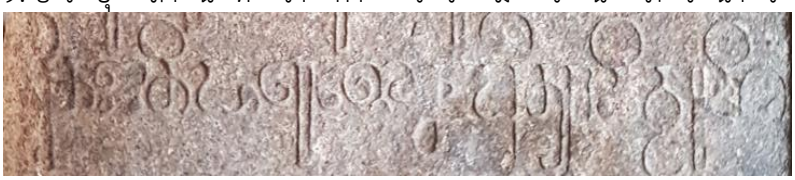

10. สฺถิต อิ ติ ห เร โณ กฺตะ ปฺรี ตฺยา วิ ภุ ร ทิ ศ

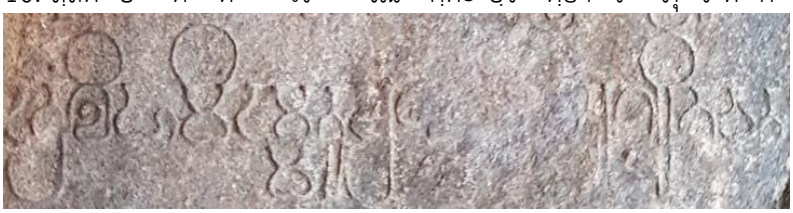

11.ทภฺรํ ลิ ห มิ ท มฺม นุ ปร (ขโย ราชฺเย) ค ริ ภ ว น

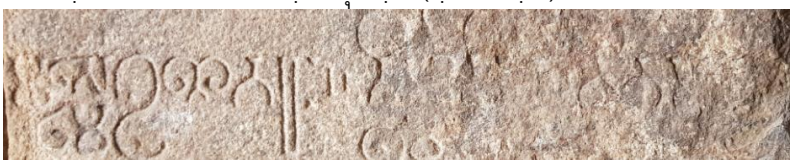

12.ม สฺไม คุ ณ ภ ระ // นิ รฺมฺมา ปิ ตา มิ ติ มุ ทา

13. ปุรุ โษ ตฺต เม น ไศ ลี ห ร สฺย ต นุ ม ปฺร ติ

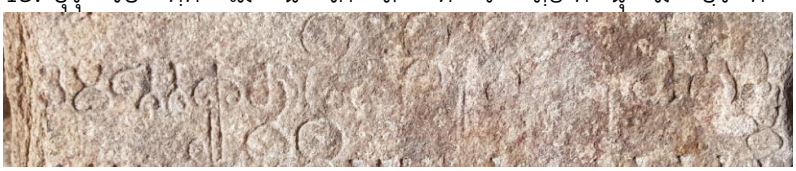

14. มา ม เน น กฺฤ ตฺวา ศิ วํ ศิ ร สิ ธา ร ย ตา ตฺม

15. สํสฺถ มุ จฺไจะ ศิ ร สฺตฺว ม จ (ลสฺย) กฺฤตํ กฺฤ ตา

16. รฺตฺยมฺ /5/

คำอ่านในรูปโศลกและคำแปลจารึก

ไศเลนฺทฺรมูรฺทฺธนิ ศิลาภวเน วิจิตฺเร
ไศลีนฺตนุ คุณภโร นฺฤปตินฺนิธาย /
สฺถาณุ วฺยธตฺต วิธิเรษ ยถารฺตฺถสํชฺญํ
สฺถาณุะ สฺวยตฺร สห เตน ชคตฺสุ ชาตะ //

คำแปล

กษัตริย์คุณภระ (พระเจ้ามเหนทรวรมันที่ 1) ได้ประดิษฐาน พระเจ้าแผ่นดิน ผู้มีร่างที่ทำจากหิน ไว้ในเทวาลัยหิน อันวิจิตร บนยอดแห่งภูเขาที่ยิ่งใหญ่ พระองค์ได้ทำให้พระสถาณุ(พระศิวะ)มีความมั่นคง ตามความหมายของชื่อ และ พระองค์เองก็เกิดเป็นผู้มั่นคงแล้ว ในโลกทั้งหลายพร้อมกับพระสถาณุนั้น

คฺฤหมกฺฤต ศตฺรุมลฺโล คิรินฺทฺรกนฺยาปเตรฺคฺคิราวสฺมินฺ /
คิริศสฺย คิริศสํชฺญามนฺวรฺตฺถีกรฺตุมรฺตฺถปติะ //

คำแปล

กษัตริย์ศัตรุมัลละ (พระเจ้ามเหนทรวรมันที่ 1) ได้สร้างแล้วซึ่งเทวาลัยแห่งพระคิรีศะ (พระศิวะ) ผู้ทรงเป็นพระสวามีแห่งบุตรสาวเจ้าแห่งภูเขา บนภูเขานี้ เพื่อจะทำความหมายแห่งนามว่าคิรีศะให้ปรากฏเป็นจริง

วิภูติญฺโจฬานํา กยมหมเวกฺเษย วิปุลํา นที วา กาวีรีมวนิภวนาวสฺถิต อิติ /
หเรโณกฺตะ ปฺรีตฺยา วิภุรทิศทํภฺรํลิหมิทมฺมนุปฺร(ขฺโย ราชฺเย) คริภวนมสฺไม คุณภระ //

คำแปล

กษัตริย์คุณภระ ผู้ถูกพระหระ(พระศิวะ) ตรัสถามว่า เราอยู่ในเทวาลัยบนโลก จะมองเห็นความรุ่งเรืองของพวกโจฬะ หรือ แม่น้ำกาวีรีที่ยิ่งใหญ่ได้อย่างไร ทรงเป็นผู้มีลักษณะเหมือนกับพระมนุในด้านการปกครอง จึงได้มอบถวายซึ่งเทวาลัยบนภูเขาอันสัมผัสเทียมเมฆนี้ แด่พระหระนั้น

นิรฺมฺมาปิตามิติ มุทา ปุรุโษตฺตเมน ไศลี หรสฺย ตนุมปฺรติมามเนน /
กฺฤตฺวา ศิวํ ศิรสิ ธารยตาตฺมสํสฺถมุจฺไจะ ศิรสฺตฺวมจ(ลสฺย) กฺฤตํ กฺฤตารฺตฺยมฺ //

คำแปล

ด้วยความยินดี กษัตริย์พระองค์นั้น ผู้เป็นบุรุษสูงสุด (ปุรุโษตฺตม) ได้ให้สร้างองค์แห่งพระหระที่ทำด้วยหิน อันหาที่เปรียบมิได้ ประดิษฐานไว้บนยอด (แห่งภูเขา) พระองค์ผู้มีพระศิวะสถิตย์มั่นคงอยู่ในพระหทัย ได้ทำสิ่งที่มีผลประโยชน์ที่ยิ่งใหญ่แห่งภูเขา

วิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างพระเจ้ามเหนทรวรมันทั้งสองพระองค์

พระเจ้ามเหนทรวรมันที่ 1 แห่งราชวงศ์ปัลลวะมีช่วงเวลาครองราชย์เป็นระยะเวลายาวนาน คือ ตั้งแต่ ประมาณก่อน ค.ศ.600 (พ.ศ.1143) - ค.ศ.630 (พ.ศ.1173) หรือประมาณ 30 กว่าปี ทำให้พระองค์มีเวลาในการสร้างสรรผลงานต่างๆ ได้มากมาย โดยเฉพาะถ้ำหินขุดต่างๆ พร้อมกับได้จารึกข้อความบอกเรื่องราวเอาไว้ โดยในสมัยแรกๆ เช่น ถ้ำหินขุดมันทกปัตตุ มเหนทรวดี และ ศัตรุมัลเลศวระ นั้น มีข้อความเป็นโศลกภาษาสันสกฤตสั้นๆ แต่หลังจากนั้น ดูเหมือนถ้ำหินขุดที่สร้างในสมัยพระองค์เริ่มมีการสลักเรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับศาสนาฮินดูมากขึ้น และจารึกที่บอกเรื่องราวไว้ ก็เพิ่มข้อความมากขึ้นด้วยเช่นกัน เช่น ถ้ำหินขุดลลิตางกูรปัลลเวศวรคฤหัม ที่เมืองตริชี่ มีภาพสลักพระศิวะพร้อมกับภาพอื่นๆ ที่ตีความได้ว่าเป็นเรื่องราวเกี่ยวกับการไหลลงมาของแม่น้ำคงคา หรือ คงคาธรมูรติ และในถ้ำขุดแห่งนี้ก็ได้มีจารึกในสมัยของพระองค์เป็นจำนวนมาก ที่เป็นจารึกขนาดยาวมี 2 แผ่น บอกรายละเอียดถึงเหตุที่พระองค์สร้างถ้ำหินขุด และสถาปนารูปสลักพระศิวะไว้บนยอดเขา นอกจากนั้นยังได้สลักสมญานามของพระองค์ที่เรียกว่า birudas ไว้ตามเสาไว้หลายแห่งอีกด้วย

ส่วนพระเจ้ามเหนทรวรมันแห่งอาณาจักรเจนละ ดูเหมือนว่าพระองค์จะครองราชย์เป็นระยะเวลาไม่นานคือประมาณ ค.ศ. 607 (พ.ศ.1150) – ประมาณ ค.ศ. 616 (พ.ศ.1159) แต่จารึกในสมัยของพระองค์ก็พบเป็นจำนวนมาก คือปัจจุบันพบแล้ว 21 หลัก กระจายอยู่ในเขตที่เป็นประเทศกัมพูชาตอนเหนือ ประเทศลาวตอนใต้ และที่พบมากที่สุดคือ บริเวณที่เป็นประเทศไทยทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เพียงแต่จารึกส่วนใหญ่จะมีเนื้อความซ้ำๆ กัน คือประกาศถึงชัยชนะที่พระองค์มีในบริเวณนั้นๆ ซึ่งผู้วิจัยสันนิษฐานว่า จารึกส่วนใหญ่จะเป็นการสร้างขึ้นในสมัยหลัง แล้วนำไปตั้งไว้ยังจุดต่างๆ ที่กำหนด จึงทำให้บางจุดที่ตั้งบางแห่งอาจจะตั้งไม่ตรงจุดเดิม หรือตั้งจารึกซ้อนกัน เช่น จารึกปากน้ำมูล 1 และจารึกปากน้ำมูล 2 เป็นต้น

เนื้อหาส่วนใหญ่ของจารึกพระเจ้ามเหนทรวรมันแห่งอาณาจักรเจนละ ส่วนใหญ่มีเนื้อหาสั้นๆ คล้ายกับจารึกเทวาลัยถ้ำหินขุดสมัยแรกๆ ของพระเจ้ามเหนทรวรมันที่ 1 แห่งปัลลวะ ซึ่งเมื่อพิจารณาเนื้อหาโดยละเอียดแล้ว ผู้วิจัยเห็นว่าเนื้อหาจารึกที่เทวาลัยถ้ำหินขุดศัตรุมัลเลศวระ แห่งดาลาวนูร์ มีส่วนสัมพันธ์กับจารึกที่ประกาศชัยชนะของพระเจ้ามเหนทรวรมันแห่งเจนละ

เนื้อหาในจารึกถ้ำหินขุดศัตรุมัลเลศวระของพระเจ้ามเหนทรวรมันที่ 1 แห่งปัลลวะมีดังนี้

ทณฺฑานตนเรนฺทเรณ นเรนฺทเรไณษ การิตะ
ศตฺรุมลฺเลน ไศเลสฺมินฺ ศตฺรุมลฺเลศฺวราลยะ //

คำแปล

พระเจ้าแผ่นดินพระนามว่าศัตรุมัลละ ผู้อันศัตรูนอบน้อมแล้ว ได้ให้สร้างเทวาลัยนามว่า ศัตรุมัลเลศวรนี้ บนภูเขาลูกนี้

ส่วนจารึกของพระเจ้ามเหนทรวรมันแห่งเจนละ ที่สร้างศิวลึงค์เพื่อประกาศชัยชนะซึ่งมีข้อความคล้ายกันทั้งหมด 6 หลัก ดังนี้

1. นปฺตา ศฺรีสารฺวฺวเภามสฺย สูนุศฺ ศฺรีวีรวรฺมฺมณะ
2. ศกฺยานูน +กนิษฺโฐปิ ภฺราตา ศฺรีภววรฺมฺมณะ

3. ศฺรีจิตฺรเสนนามาย +ปูรฺวฺวมาหตลกฺษณะ
4. ส ศฺรีมเหนฺทฺรวรฺมฺเมติ นามเภเชภิเษกชมฺ
5. ชิตฺเวมนฺเทศมชิล- งฺคิริศสฺเยหภูภฺฤติ
6. ลิงฺคนฺนิเวศยามาส ชยจิหฺนมิวาตฺมนะ

พระราชา ผู้เป็นพระราชนัดดาแห่งพระเจ้าศรีสารวเภามะ (พระเจ้าจักรพรรดิ) เป็นพระโอรสแห่งพระเจ้าศรีวีรวรมัน มิได้ทรงด้อยไปด้วยอำนาจ แม้เป็นพระอนุชาองค์เล็กของพระเจ้าศรีภววรมัน เมื่อก่อนทรงพระนามว่า ศรีจิตรเสน มีพระลักษณะที่ถูกขัดเกลาแล้วตั้งแต่ครั้งก่อน ทรงได้พระนามซึ่งเกิดจากการอภิเษกว่า ศรีมเหนทรวรมัน ครั้นพระองค์ทรงชนะบริเวณนี้ทั้งหมดแล้ว ได้ตั้งไว้แล้ว ซึ่งลึงค์แห่งพระคิรีศะ(พระศิวะ) อันเป็นเหมือนกับเครื่องหมายแห่งชัยชนะของพระองค์ บนภูเขานี้

จะสังเกตเห็นว่า เมื่อตัดข้อความแนะนำตัวเองของพระเจ้ามเหนทรวรมันแห่งเจนละแล้ว จะพบข้อความว่า พระองค์ได้ชนะเมืองแถบนี้ทั้งหมดแล้ว จึงให้สร้างลึงค์แห่งพระคิรีศะ(พระศิวะ)บนภูเขาลูกนี้ ซึ่งจะใกล้เคียงกับข้อความในจารึกถ้ำหินขุดศัตรุมัลเลศวระของพระเจ้ามเหนทรวรมันที่ 1 แห่งปัลลวะว่า พระเจ้าแผ่นดินพระนามว่าศัตรุมัลละ ผู้อันศัตรูนอบน้อมแล้ว ได้ให้สร้างเทวาลัยนามว่าศัตรุมัลเลศวรนี้ บนภูเขาลูกนี้ ซึ่งความหมายของผู้อันศัตรูนอบน้อมแล้วก็เหมือนกับชนะเมืองแถบนี้ทั้งหมดแล้ว ซึ่งนอกจากจะสร้างศิวลึงค์เพื่อเป็นเครื่องหมายแห่งชัยชนะแล้ว พบว่าในจารึกอีก 7 หลักของพระเจ้ามเหนทรวรมันแห่งเจนละยังให้มีการสร้างโคศิลาเพื่อเป็นเครื่องหมายแห่งชัยชนะด้วย

ศิลาจารึกประกาศชัยชนะของพระเจ้ามเหนทรวรมันแห่งเจนละที่บอกถึงการสร้างศิวลึงค์ทั้ง 6 หลักนั้น เมื่อกล่าวถึงนามพระศิวะจะใช้คำว่า คิริศะ ซึ่งมีความหมายว่า เป็นเจ้าแห่งภูเขา, ผู้อาศัยอยู่บนภูเขา, ผู้นอนอยู่บนภูเขา และจะต้องมีข้อความว่า (สร้างไว้) อิห ภูภฺฤติ แปลว่า บนภูเขาลูกนี้ ในจารึกที่ถ้ำหินขุดลลิตางกูรปัลลเวศวระของพระเจ้ามเหนทรวรมันที่ 1 แห่งปัลลวะ ก็กล่าวถึงพระศิวะซึ่งมีพระนามว่า คิริศะ เหมือนกัน ดังในโศลกจารึกว่า

คฺฤหมกฺฤต ศตฺรุมลฺโล คิรินฺทฺรกนฺยาปเตรฺคิราวสฺมินฺ /
คิริศสฺย คิริศสํชฺญามนฺวรฺตฺถีกรฺตุมรฺตฺถปติะ //

คำแปล

กษัตริย์ศัตรุมัลละ (พระเจ้ามเหนทรวรมันที่ 1) ได้สร้างแล้วซึ่งเทวาลัยแห่งพระคิรีศะ (พระศิวะ) ผู้ทรงเป็นพระสวามีแห่งบุตรสาวเจ้าแห่งภูเขา บนภูเขานี้ เพื่อจะทำความหมายแห่งนามว่าคิรีศะให้ปรากฏเป็นจริง

ดังนั้นข้อความในจารึกทั้งสองส่วนนี้ น่าจะมีความสัมพันธ์กัน และอาจเป็นศิลาจารึกของพระเจ้ามเหนทรวรมันที่ 1 แห่งปัลลวะ ที่จะส่งอิทธิพลส่วนหนึ่งต่อแนวความคิดในการสร้างศิลาจารึกเพื่อประกาศชัยชนะของพระเจ้ามเหนทรวรมันแห่งเจนละ

นอกจากเนื้อหาในศิลาจารึกที่ยังเหลืออยู่ จะแสดงให้เห็นว่า พระเจ้ามเหนทรวรมันทั้งคู่มีความเกี่ยวข้องกันแล้ว รูปแบบศิลปะบนทับหลัง ก็ช่วยทำให้ผู้วิจัยเห็นความเกี่ยวข้องกันด้วยเช่นกัน ซึ่งผู้วิจัยจะเสนอในบทที่ 4 ต่อไปอย่างละเอียด

ทับหลังที่ถ้ำหินขุดศัตรุมัลเลศวร รัฐทมิฬนาดู อินเดียใต้

ทับหลังที่ปราสาทหนองดินจี่ จำปาสัก สปป.ลาว

ทับหลังปราสาทโต๊ะโมะ จำปาสัก สปป.ลาว

ทับหลังปราสาทพระโค อ.ถาลาบริวัต จ.สตึงแสตรง กัมพูชา

สรุปท้ายบทที่ 2

จากการศึกษาข้อมูลร่วมสมัยที่เกี่ยวข้องกับพระเจ้ามเหนทรวรมัน ซึ่งผู้วิจัยแบ่งเป็น 3 หัวข้อคือ บันทึกของจีน จารึกร่วมสมัยในเอเชียอาคเนย์ และจารึกร่วมสมัยในอินเดีย พบว่าแต่หัวข้อได้ให้ภาพทางประวัติศาสตร์และภาพความเป็นไปในช่วงยุคสมัยของพระเจ้ามเหนทรวรมันได้ชัดเจนขึ้น

ประเด็นบันทึกของจีน

บันทึกของจีนสมัยราชวงศ์สุยกล่าวถึงกษัตริย์แห่งเจนละ 2 พระองค์คือจิตรเสนและอีศานวรมัน ได้ชนะฟูนันอย่างเด็ดขาด และส่งทูตไปเมืองจีนเมื่อ ค.ศ.616 (พ.ศ.1159) หรือ ค.ศ.617 (พ.ศ.1160) นักวิชาการส่วนใหญ่จึงใช้เวลาช่วงนี้เป็นช่วงปีสิ้นสุดการครองราชย์ของพระเจ้ามเหนทรวรมัน และเริ่มสมัยของพระราชโอรสคือพระเจ้าอีศานวรมันที่ 1 เพราะในจารึกทุกหลักของพระเจ้ามเหนทรวรมันไม่ได้กำหนดปีที่สิ้นสุดการครองราชย์ไว้

ประเด็นจารึกร่วมสมัยในเอเชียอาคเนย์

จารึกร่วมสมัยในเอเชียอาคเนย์บอกเรื่องราวของพระเจ้ามเหนทรวรมันได้ชัดเจนมากขึ้นคือ จารึกเวียลกันเตลบอกถึงนามบิดาของน้องสาวพระเจ้าภวรมันที่ 1 ว่าชื่อ “วีรวรมะ” ซึ่งก็หมายความว่าบิดาของพระเจ้าภววรมันที่ 1 คือ “วีรวรมัน” ซึ่งเป็นชื่อเดียวกับบิดาของพระเจ้ามเหนทรวรมัน แต่ในจารึกบ้านวังไผ่บอกว่า พระเจ้าศรีภววรมันมีบิดาชื่อว่า “ปฤถิวีนทรวรมะ” เพราะฉะนั้นนักวิชาการส่วนหนึ่งจึงเชื่อกันว่า พระเจ้ามเหนทรวรมัน กับพระเจ้าภววรมันที่ 1 เป็นลูกพี่ลูกน้องกัน ไม่ใช่เป็นพี่น้องกันแท้ๆ แต่ผู้วิจัยได้วิเคราะห์ลักษณะของจารึกบ้านวังไผ่อย่างละเอียดแล้วพบว่า ตัวอักษรก็ดี ลักษณะการเขียนก็ดี ไม่ได้อยู่ร่วมสมัยกับพระเจ้าภววรมันที่ 1 เชื่อว่ากษัตริย์ภววรมันที่ปรากฏในจารึกบ้านวังไผ่เป็นคนละองค์กับพระเจ้าภววรมันที่ 1 ของเจนละ ผลสรุปก็คือ พระเจ้าภววรมันที่ 1 กับพระเจ้ามเหนทรวรมันเป็นพี่น้องร่วมบิดาเดียวกัน ไม่ใช่เป็นลูกพี่ลูกน้องดังที่นักวิชาการส่วนหนึ่งได้เสนอไว้

ส่วนจารึกปราสาทจรียก็ดี จารึกปราสาทเสร็ยกรุบเลียะก็ดี แสดงให้เห็นว่าพระเจ้ามเหนทรวรมันมีกิจกรรมต่างๆ เมื่อตอนที่ท่านครองราชย์อยู่ในบริเวณแถวเมืองสมโบร์ไพรกุก จังหวัดกำปงธม กัมพูชาในปัจจุบัน ทำให้ผู้วิจัยได้ข้อสรุปว่าเมืองหลวงของพระเจ้ามเหนทรวรมันก็น่าจะตั้งอยู่ในบริเวณนั้น แตกต่างจากที่นักวิชาการส่วนหนึ่งได้สันนิษฐานว่าเมืองหลวงของพระเจ้ามเหนทรวรมันน่าจะอยู่บริเวณวัดพู จำปาสัก สปป.ลาว ผู้วิจัยสันนิษฐานเพิ่มเติมว่าแม้จะมีการพบจารึกของพระเจ้ามเหนทรวรมันที่ใกล้บริเวณวัดพูถึง 2 หลัก แต่เชื่อว่าน่าจะเป็นสถานที่ที่ท่านไปทำบุญอุทิศส่วนกุศลแด่บิดาและลุงเท่านั้น เพราะสถานที่บริเวณนี้เป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์และเป็นที่ทำบุญในศาสนาฮินดูมาแล้วตั้งแต่สมัยก่อนพระเจ้ามเหนทรวรมัน และก็พบจารึกเรื่องการทำบุญของกษัตริย์องค์ต่อๆ มาอีกนับหลายร้อยปี ส่วนจารึกวัดกเด็ยอ็อง และจารึกอาณาจักรจามปา C.96 แสดงให้เห็นความเกี่ยวข้องที่สำคัญและใกล้ชิดกันระหว่างพระเจ้ามเหนทรวรมันกับกษัตริย์แห่งอาณาจักรจามปา

ประเด็นจารึกร่วมสมัยในอินเดีย

สำหรับจารึกร่วมสมัยในอินเดียก็แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างพระเจ้ามเหนทรวรมันกับกษัตริย์อินเดียแห่งราชวงศ์ปัลลวะ ซึ่งในสมัยนั้นก็มีนามว่า มเหนทรวรมัน เช่นเดียวกัน จากการศึกษาข้อความในจารึกและศิลปะร่วมสมัย แสดงให้เห็นว่า พระเจ้ามเหนทรวรมันแห่งราชวงศ์ปัลลวะมีอิทธิพลต่อพระเจ้ามเหนทรวมันแห่งอาณาจักรเจนละอย่างชัดเจน

บทที่ 3
การศึกษาด้านเนื้อหาและด้านอักขรวิทยา

ในบทนี้ผู้วิจัยจะแบ่งการศึกษาออกเป็น 2 หัวข้อใหญ่คือ การศึกษาด้านเนื้อหา และการศึกษาด้านอักขรวิทยา โดยในด้านการศึกษาเนื้อหา ผู้วิจัยจะแบ่งจารึกทั้ง 21 หลักออกเป็น 3 กลุ่มใหญ่ ๆ ตามเนื้อหาที่ปรากฏในจารึก คือ 1. กลุ่มจารึกสร้างศิวลึงค์ 2. กลุ่มจารึกสร้างโคศิลา และ 3. กลุ่มจารึกสร้างสระน้ำและประกาศเกียรติคุณ

ส่วนการศึกษาด้านอักขรวิทยานั้น ผู้วิจัยจะแบ่งตามลักษณะกลุ่มตัวอักษร เป็น 4 กลุ่ม คือ 1. กลุ่มจารึกสร้างศิวลึงค์ตามคำสั่งบิดามารดา 2.กลุ่มจารึกสร้างศิวลึงค์ประกาศชัยชนะ 3.กลุ่มสร้างโคศิลาประกาศชัยชนะ 4. จารึกสร้างสระน้ำ

3.1 การศึกษาด้านเนื้อหา

จารึกทั้ง 21 หลักของพระเจ้ามเหนทรวรมัน ทั้งหมดเขียนด้วยภาษาสันสกฤต เพราะฉะนั้นการที่จะเข้าความหมายและวิเคราะห์เรื่องราวได้ถูกต้อง จำเป็นจะต้องอ่านให้ได้ และแปลให้ถูกต้องเสียก่อน อย่างไรก็ตาม แม้จารึกกลุ่มนี้ส่วนใหญ่จะถูกพบมาแล้วหลายสิบปี แต่การอ่านและการแปลบางส่วนยังแตกต่างกันอยู่ และเมื่อมีการแปลแตกต่างกัน การตีความหมายก็แตกต่างกันไปด้วย เพื่อให้เห็นข้อความจารึกให้ชัดเจนทุกๆ ส่วน ผู้วิจัย จะเน้นรายละเอียดของรูปจารึก ถ่ายถอดตัวอักษรตัวต่อตัว เพื่อให้เห็นได้ชัดเจนว่าอ่านได้ถูกต้อง จากนั้นจะแปลความเป็นภาษาไทย โดยจะแปลและวิเคราะห์คำศัพท์สันสกฤตทุกคำ เพื่อให้เห็นความหมายที่ชัดเจน ในการศึกษาทางด้านเนื้อหา ผู้วิจัยจะแยกกลุ่มจารึกทั้ง 21 หลักนี้เป็น 3 กลุ่มตามเนื้อหาที่ปรากฏ

3.1.1 กลุ่มจารึกที่กล่าวถึงการสร้างศิวลึงค์

เนื้อความของจารึกที่กล่าวถึงการสร้างศิวลึงค์มีทั้งหมด 11 หลัก มีจำนวนเกินกว่าครึ่งของจารึกทั้งหมด ในจำนวนนี้สามารถแบ่งย่อยไปอีกได้เป็น 2 กลุ่มคือ กลุ่มที่สร้างศิวลึงค์ตามการอนุญาตของบิดาและมารดา 4 หลัก และกลุ่มสร้างศิวลึงค์ตั้งไว้บนภูเขาเพื่อประกาศชัยชนะ 7 หลัก

3.1.1.1 กลุ่มสร้างศิวลึงค์ตามการอนุญาตของบิดามารดา

จารึกกลุ่มนี้มี 4 หลัก พบที่ประเทศกัมพูชา 2 หลักและประเทศไทย 2 หลัก คือ 1) จารึกทมอแกร จังหวัดกระแจะ ประเทศกัมพูชา 2) จารึกจรวยอำปึล จังหวัดกระแจะ ประเทศกัมพูชา 3) จารึกถ้ำเป็ดทองด้านใน จังหวัดบุรีรัมย์ ประเทศไทย และ 4) จารึกอำเภอวังน้ำเขียว จังหวัดนครราชสีมา ประเทศไทย มีรายละเอียดดังต่อไปนี้

1) จารึกทมอแกร (thma kre) K.122 จังหวัดกระเจะ ประเทศกัมพูชา

จารึกทมอแกร เป็นจารึกที่ถูกจารลงบนก้อนหิน ซึ่งอยู่ตลิ่งริมแม่น้ำโขง หน้าวัดปัญจสีลาทมอแกร (**វត្តបញ្ចសីលាថ្មគ្រែ**) ตำบลทมอแกร อำเภอจิตรบุรี จังหวัดกระแจะ กัมพูชา ปัจจุบันน้ำในแม่น้ำโขงขึ้นสูงท่วมจารึกหลักนี้อยู่เสมอ ก้อนหินที่มีจารึกมักจะปรากฏในช่วงฤดูแล้งในปีที่น้ำน้อย

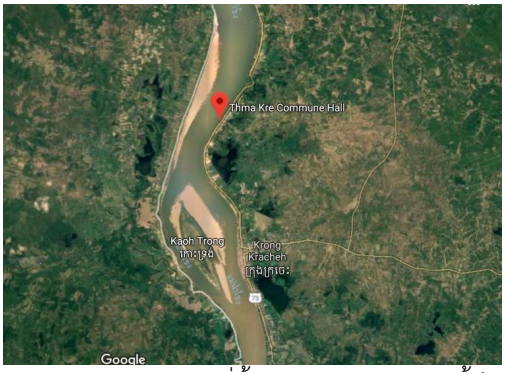

ที่ตั้งจารึกทมอแกรริมแม่น้ำโขง ซึ่งปัจจุบันน้ำจะท่วมจารึกอยู่เสมอ

สภาพตามปกติของริมแม่น้ำโขงหน้าวัดปัญจสีลาทมอแกร

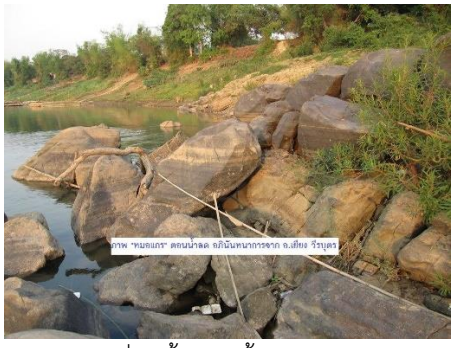

ก้อนหินที่เขียนจารึกทมอแกร จะปรากฏในช่วงที่แม่น้ำโขงมีน้ำน้อย

ภาพขณะทำสำเนาจารึกทมอแกร โดยอาจารย์เยียง วีรบุตร

ข้อความจารึกทมอแกร

1. ภ กฺตฺยา ภ ค ว ต ศฺศ มฺโภ

2. รฺมฺมา ตา ปิ ตฺโร ร นุ ชฺญ ยา

3. สฺถา ปิ ต ญฺจิ ตฺร เส เน น

4. ลิ งฺค ญฺช ย ติ ศา มฺภ ว มฺ

คำถ่ายถอดจารึกรูปแบบโศลก

ภกฺตฺยา ภควตศฺศมฺโภ รฺมฺมาตาปิตฺโรรนุชฺญยา
สฺถาปิตญฺจิตฺรเสเนน ลิงฺคญฺชยติ ศามฺภวมฺ

คำแปล

ด้วยความภักดีต่อพระศัมภุผู้เป็นเจ้า(พระศิวะ) ขอลึงค์อันเป็นของพระศัมภุ อันเจ้าจิตรเสนให้สถาปนาไว้แล้ว ตามคำสั่งของมารดาและบิดาทั้งสอง จงได้รับชัยชนะ

2) จารึกจรวยอำปึล (Cruoy Ampil) K.116 จังหวัดกระแจะ ประเทศกัมพูชา

จารึกหลักนี้แตกออกเป็นสองท่อน เมื่อประมาณ 100 ปีที่แล้ว ได้ค้นพบส่วนที่เป็นท่อนบน บนภูเขาสุพรรณกาฬี (ภาษาเขมรออกเสียงว่า โสะปัวกาเล็ย) บ้านจรวยทมอ (ภูมิជ្រោយថ្ម) อำเภอแปรกประส็อบ (ស្រុកព្រៃកប្រសប់) จังหวัดกระเจะ (ខេត្តក្រចេះ) กัมพูชา ส่วนจารึกท่อนล่างเพิ่งมีการค้นพบที่เชิงเขาเมื่อไม่นานมานี้ ปัจจุบันจารึกหลักนี้จัดแสดงอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติราชธานีพนมเปญ กัมพูชา

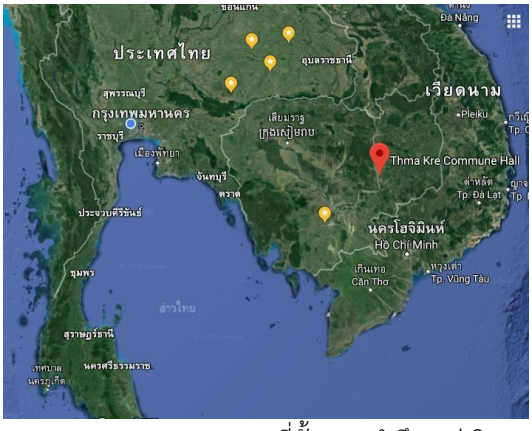

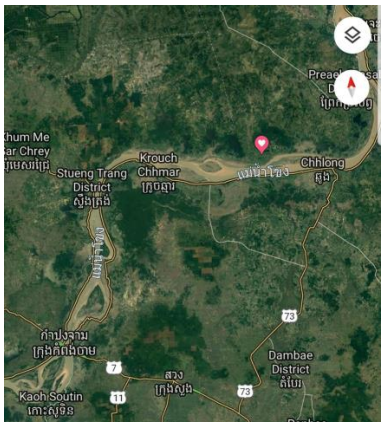

ที่ตั้งจรวยอำปึล อยู่เชิงเขาสุพรรณกาฬี

ภูเขาสุพรรณกาฬี มองจากอีกฝั่งหนึ่งของแม่น้ำโขง และซุ้มประตูวัดเขาสุพรรณกาฬี

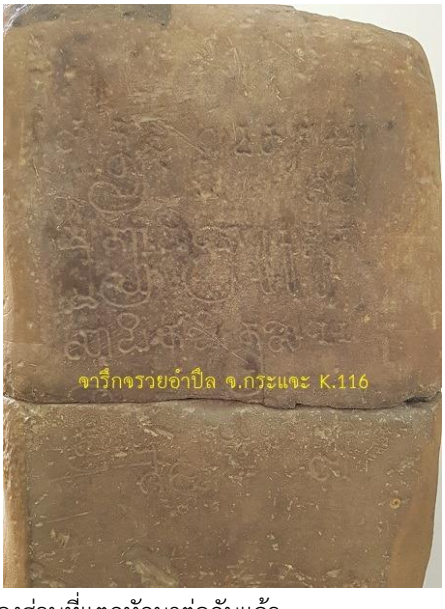

ภาพจารึกจรวยอำปึลซึ่งนำทั้งสองส่วนที่แตกหักมาต่อกันแล้ว
ปัจจุบันจัดแสดงที่พิพิธภัณฑ์แห่งชาติเมืองพนมเปญ กัมพูชา

ข้อความจารึก

1. ภ กฺตฺยา ภ ค ว ต ศฺศ มฺโภ

2. รฺมฺมา ตฺยา ปิ ตฺโร ร นุ ชฺญ ยา

3. สฺถา ปิ ต ญฺจิ ตฺร เส เน น

4. ลิ งฺค ญฺช ย ติ ศา มฺภ ว มฺ

คำอ่านในรูปแบบโศลก

ภกฺตฺยา ภควตศฺศมฺโภ รฺมฺมาตฺยาปิตฺโรรนุชฺญยา
สฺถาปิตญฺจิตฺรเสเนน ลิงคฺญฺชยติ ศามฺภวมฺ

คำแปล

ด้วยความภักดีต่อพระศัมภุผู้เป็นเจ้า(พระศิวะ) ขอลึงค์อันเป็นของพระศัมภุ อันเจ้าจิตรเสนให้สถาปนาไว้แล้ว ตามคำสั่งของมารดาและบิดาทั้งสอง จงได้รับชัยชนะ

ข้อความในจารึกจรวยอำปึลหลักนี้เหมือนกับจารึกทมอแกรทุกประการ ยกเว้นรูปคำเดียวคือในจารึกทมอแกร เขียน “มาตา” มีรูปเป็น แต่ในจารึกหลักนี้มีรูปเขียนเป็น คล้ายจะอ่านเป็น “มาตฺยา” อาจจะเป็นเพราะความพลั้งเผลอของผู้จาร แต่ก็สามารถอ่านเป็น มาตา ได้ ในกรณีที่ตีความว่า สระอา ที่ติดกับ ต นั้นลากยาวลงมาด้านล่างจนคล้ายเชิง ย แล้วตวัดเส้นขึ้นไป เพราะเมื่อว่าตามหลักคำสมาสในภาษาสันสกฤตแล้ว มาตา+ปิตา จะมีรูปเป็น “มาตาปิตฺโร” เหมือนในจารึกทมอแกร และจารึกถ้ำเป็ดทองด้านใน ซึ่งจะแสดงต่อไป

3) จารึกถ้ำเป็ดทองด้านใน บร.3 K.513 อำเภอปะคำ จังหวัดบุรีรัมย์ ประเทศไทย

จารึกถ้ำเป็ดทองด้านใน ตั้งอยู่บริเวณถ้ำเป็ดทอง บ้านหินโคนใหญ่ ตำบลโคกมะม่วง อำเภอปะคำ จังหวัดบุรีรัมย์ สภาพปัจจุบันถูกน้ำท่วมตลอดเวลาจากการสร้างฝายปะคำซึ่งเป็นโครงการพระราชดำริในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 9 ตั้งแต่ พ.ศ.2521 เพื่อแก้ปัญหาภัยแล้งในพื้นที่ และเริ่มมีการก่อสร้างเป็นโครงการระยะที่ 2 เมื่อ พ.ศ.2538-2541 ซึ่งหลังจากสร้างฝายเสร็จแล้ว น้ำก็เอ่อท่วมถึงที่ตั้งของถ้ำเป็ดทองด้วย ทำให้จารึกจมอยู่ในน้ำตลอดเวลา แต่ในปีใดที่น้ำแล้งมาก หรือในช่วงที่เจ้าหน้าที่ฝายปะคำปล่อยน้ำออกจากฝาย จารึกถ้ำเป็ดทองจึงจะโผล่ขึ้นมาเหนือน้ำได้บ้าง

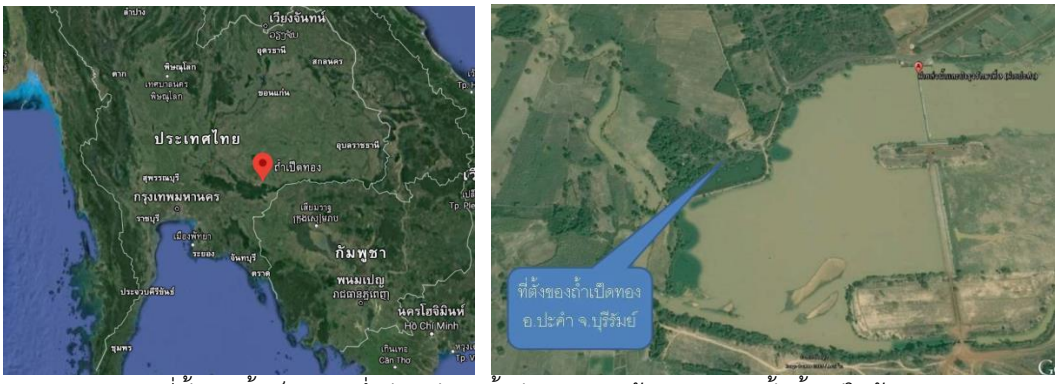

ที่ตั้งของถ้ำเป็ดทอง ซึ่งปัจจุบันถูกน้ำท่วมเพราะสร้างฝายปะคำกั้นน้ำอยู่ใกล้ๆ

ถ้ำเป็ดทองในวันที่น้ำเอ่อท่วม และน้ำในฝายปะคำ

ถ้ำเป็ดทองในวันที่น้ำลดจารึกโผล่มาให้เห็นบรรทัดแรกและผู้วิจัยได้ลุยน้ำเข้าไปศึกษา เมื่อ 23 มิถุนายน 2562

ภาพจารึกโผล่เหนือน้ำในเวลาน้ำลดและ สำเนาจารึกถ้ำเป็ดทองด้านใน

ข้อความจารึก

1. ภ กฺตฺยา ภ ค ว ต ศ มฺโภ รฺมฺมาตาปิตฺโร ร นุ ชฺญ ยา

2. สฺถาปิ (ต) ญฺจิ ตฺร (เสเนน) (ลิงคฺญฺช) ย ติ ศา (มฺภ) ว มฺ

ข้อความจารึกในรูปโศลก

1. ภกฺตฺยา ภควตศฺศมฺโภ รฺมฺมาตาปิตฺโรรนุชฺญยา
2. สฺถาปิตญฺจิตฺรเสเนน ลิงคฺญฺชยติ ศามฺภวมฺ

คำแปล

ด้วยความภักดีต่อพระศัมภุผู้เป็นเจ้า(พระศิวะ) ขอลึงค์อันเป็นของพระศัมภุอันเจ้าจิตรเสนให้สถาปนาไว้แล้ว ตามคำสั่งของมารดาและบิดาทั้งสอง จงได้รับชัยชนะ

4) จารึกอำเภอวังน้ำเขียว จังหวัดนครราชสีมา ประเทศไทย

จารึกจากอำเภอวังน้ำเขียว จังหวัดนครราชสีมาหลักนี้เป็นจารึกของพระเจ้าจิตรเสนที่พบล่าสุด ซึ่งการพบนี้ยังไม่เป็นที่เปิดเผยแก่สาธารณชน ผู้วิจัยได้รับภาพและข้อมูลจากพระผู้ใหญ่ท่านหนึ่งว่า มีคนต้องการรู้ข้อมูลคำอ่านจารึกหลักหนึ่ง ซึ่งขุดพบในบริเวณบ้านส่วนตัว ปัจจุบันเจ้าของเอาไปตั้งอยู่ในเจดีย์ในบริเวณบ้าน ซึ่งอยู่ในเขตอำเภอวังน้ำเขียว จังหวัดนครราชสีมา เมื่อผู้วิจัยได้พิจารณาอ่าน แปลแล้ว จึงได้ทราบว่าเป็นจารึกอีกหลักหนึ่ง แต่ข้อมูลรายละเอียดการพบหรือสถานที่พบมากกว่านี้ผู้วิจัยยังไม่มีข้อมูล เนื่องจากยังไม่สามารถติดต่อเจ้าของผู้พบเพื่อศึกษารายละเอียดพื้นที่ได้ แต่อย่างไรก็ตาม ผู้เขียนนำเอาข้อมูลการอ่าน แปล มาใส่ไว้ในงานวิจัยครั้งนี้ด้วย เพื่อความสมบูรณ์ของข้อมูล

ภาพที่ผู้วิจัยได้รับ เป็นภาพแผ่นหินมีจารึกและเจดีย์ซึ่งตั้งแผ่นหินจารึกไว้ด้านใน

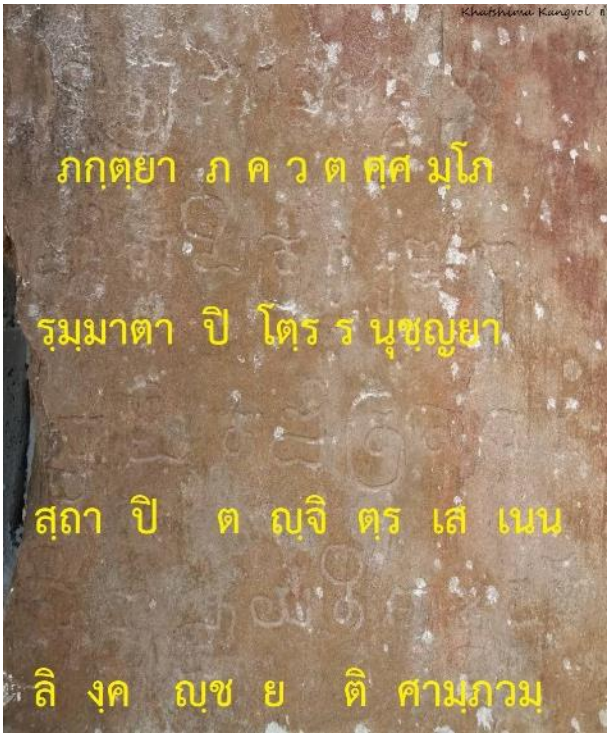

ถ่ายถอดรูปจารึกเป็นอักษรไทยโดยผู้วิจัย

ข้อความจารึกในรูปโศลก

1. ภกฺตฺยา ภควตศฺศมฺโภ รฺมฺมาตาปิตฺโรรนุชฺญยา
2. สฺถาปิตญฺจิตฺรเสเนน ลิงคฺญฺชยติ ศามฺภวมฺ

คำแปล

ด้วยความภักดีต่อพระศัมภุผู้เป็นเจ้า(พระศิวะ) ขอลึงค์อันเป็นของพระศัมภุ อันเจ้าจิตรเสนให้สถาปนาไว้แล้ว ตามคำสั่งของมารดาและบิดาทั้งสอง จงได้รับชัยชนะ

เนื่องจารึกทั้ง 4 หลักนี้ แม้จะพบต่างสถานที่กัน คือ ในกัมพูชา 2 หลัก และในภาคอีสานของไทย 2 หลัก โดยในกัมพูชาเขียนติดที่ 1 หลักคือที่จารึกทมอแกร และเป็นแผ่น 1 หลักคือที่จารึกจรวยอำปึล ส่วนที่พบในภาคอีสานของไทยก็เช่นเดียวกันคือเขียนติดที่ 1 หลักคือที่ถ้ำเปิดทอง และเป็นแผ่น 1 หลักคือที่อำเภอภูเขียวที่พบใหม่ ทั้งหมดมีข้อความเหมือนกันทุกประการ ผู้วิจัยจะนำมาวิเคราะห์รวมกันตอนท้ายนี้

ข้อความในจารึกสามารถแยกศัพท์ และความหมายของแต่ละคำศัพท์ได้ ดังนี้

ภกฺตฺยา = ด้วยความภักดี, ด้วยการบูชา, ด้วยความศรัทธา, ด้วยความเชื่อ
ภควตศฺ = พระผู้เป็นเจ้า, ผู้ศักดิ์สิทธิ์, ผู้มีชื่อเสียง, ผู้รุ่งเรือง
ศมฺโภะ = ต่อพระศิวะ, ต่อพระพรหม, ต่อผู้ที่คนควรไหว้ควรบูชา
มาตาปิตฺโระ = ของมารดาและบิดาทั้งสอง (เป็นทวิพจน์)
อนุชฺญยา = ตามคำสั่ง
สฺถาปิตํ = ให้ตั้งไว้แล้ว, ให้สถาปนาไว้แล้ว
จิตฺรเสเนน = โดยจิตรเสน
ลิงคํ = ซึ่งลึงค์
ชยติ = จงชนะ
ศามฺภวมฺ = อันเป็นของพระศัมภุ, อันเป็นของพระศิวะ

ข้อความในจารึก ไม่มีคำศัพท์ใดที่มีปัญหาในการแปล แต่มีข้อที่น่าสังเกตว่า คำว่า อนุชฺญยา ซึ่งแปลว่า ตามคำสั่ง, ตามการอนุญาต มีความหมายกว้างขวางหรือเกี่ยวข้องกับบิดาและมารดาอย่างไร เพราะจารึก 2 หลักที่พบในกัมพูชา เป็นการพบจารึกของพระองค์ที่อยู่ใต้สุด ส่วนจารึกอีก 2 หลัก พบที่บุรีรัมย์และนครราชสีมากซึ่งอยู่ทางตะวันตกสุด ซึ่งมีระยะทางที่ห่างกันหลายร้อยกิโลเมตร เป็นจารึกที่ไม่ได้เขียนพร้อมกันแน่ๆ แสดงว่าในการเดินทางของพระเจ้ามเหนทรวรมัน หรือที่ในจารึกใช้แค่ชื่อเดิม “จิตรเสน” นั้น อาจจะเป็นการเดินทางตั้งแต่ยังไม่ได้ขึ้นครองราชย์ และการเดินทางในครั้งนั้น บิดากับมารดาของท่านอาจจะเดินทางมาพร้อมด้วย เพราะการสร้างศิวลึงค์ที่ถ้ำเป็ดทอง บุรีรัมย์ก็ดี ที่วังน้ำเขียว นครราชสีมาก็ดี ได้ทำตามคำสั่งหรือตามคำอนุญาตของบิดาและมารดา ผู้วิจัยสันนิษฐานว่า เมื่อพระเจ้ามเหนทรวรมันจะสร้างศิวลึงค์ คงจะไม่ต้องส่งคนไปถามความเห็นของบิดามารดาที่เมืองหลวงก่อนอย่างแน่นอน เพราะอยู่ห่างไกลกันมากและการเดินทางไปกลับเมื่อ 1,400 ปีที่แล้วก็ยังไม่สะดวก

3.1.1.2 กลุ่มสร้างศิวลึงค์เป็นสัญลักษณ์แห่งชัยชนะ

จารึกกลุ่มนี้มี 7 หลัก พบที่ลาว 1 หลัก จังหวัดอุบลราชธานี 5 หลักและที่จังหวัดนครราชีมา 1 หลัก คือ 1) จารึกพูละคอน แขวงจำปาสัก ประเทศลาว 2) จารึกปากน้ำมูล 1 อำเภอโขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานี 3) จารึกปากน้ำมูล 2 อำเภอโขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานี 4) จารึกตุงลุง อ.โขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานี 5) จารึกปากโดมน้อย อำเภอโขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานี 6) จารึกวัดสุปัฏนาราม อำเภอเมือง จังหวัดอุบลราชธานี 7) จารึกที่คลังพิพิธภัณฑ์พิมาย อำเภอพิมาย จังหวัดนครราชสีมา

1) จารึกพูละคอน (Phou Lokhon) แขวงจำปาสัก ประเทศลาว

จารึกพูละคอน ตั้งอยู่บนพูละคอน ติดกับแม่น้ำโขงอยู่ในเขตแขวงจำปาสัก ทางฝั่งประเทศลาว เยื้องกับผาแต้มของฝั่งประเทศไทย ตัวหินจารึกมีลักษณะเป็นแท่ง ซึ่งปัจจุบันยังตั้งอยู่ในตำแหน่งเดิม พร้อมกันนั้น ยังคงปรากฏอยู่คู่กับศิวลึงค์โบราณ ซึ่งสันนิษฐานว่าอาจจะเป็นศิวลึงค์ที่สร้างขึ้นเพื่อเป็นเครื่องหมายแห่งชัยชนะของพระเจ้ามเหนทรวรมันตามข้อความในจารึก

จารึกพูละคอนและสำเนาจารึก

สถานที่ตั้งจารึกและศิวลึงค์ยังอยู่ตำแหน่งเดิม

สภาพที่ตั้งอยู่ของจารึกพูละคอนและศิวลึงค์ในปัจจุบัน

ข้อความจารึก

1. นปฺตา ศฺรีสารฺวฺวเภามสฺย สูนุศฺ ศฺรีวีรวรฺมฺมณะ

2. ศกฺตฺยานูนx กนิษฺโฐปิ ภฺราตา ศฺรีภววรฺมฺมณะ

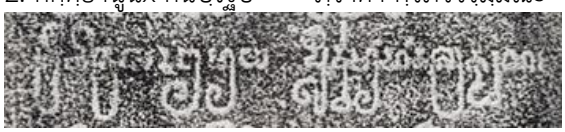

3. ศฺรีจิตฺรเสนนามา ย + ปูรฺวฺวมาหตลกฺษณะ

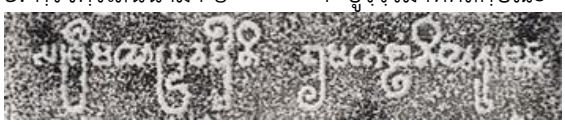

4. ส ศฺรีมเหนฺทฺรวรฺมฺเมติ นาม เภ เช ภิ เษ ก ชมฺ

5. ชิตฺเว มนฺเทศมขิล งฺคิริ ศสฺเย ห ภู ภฺฤ ติ

6. ลิงฺคนฺนิ เว ศ ยา มาส ช ย จิหฺน มิ วา ตฺมนะ

ข้อความศิลาจารึกในรูปโศลก

นปฺตา ศฺรีสารฺวฺวเภามสฺย	สูนุศฺ ศฺรีวีรวรฺมฺมณะ
ศกฺตฺยานูนxกนิษฺโฐปิ	ภฺราตา ศฺรีภววรฺมฺมณะ
ศฺรีจิตฺรเสนนามา ย	+ปูรฺวฺวมาหตลกฺษณะ
ส ศฺรีมเหนฺทฺรวรฺมฺเมติ	นามเภเชภิเษกชมฺ
ชิตฺเวมนฺเทศมขิล	งฺคิริศสฺเยหภูภฺฤติ
ลิงฺคนฺนิเวศยามาส	ชยจิหฺนมิวาตฺมนะ

คำแปล

พระราชา ผู้เป็นพระราชนัดดาแห่งพระเจ้าจักรพรรดิ เป็นพระโอรสแห่งพระเจ้าศรีวีรวรมัน ถึงแม้เป็นพระอนุชาองค์เล็กของพระเจ้าศรีภววรมัน แต่ก็มิได้มีความกล้าหาญน้อยกว่า เมื่อก่อนคนขนามพระนามว่า ศรีจิตรเสน (ต่อมา) ทรงได้รับพระนาม ซึ่งเกิดจากการอภิเษกว่า ศรีมเหนทรวรมัน ครั้นพระองค์ทรงชนะบริเวณนี้ทั้งหมดแล้ว จึงได้ให้ตั้งลึงค์แห่งพระคิริศะ (ศิวลึงค์) อันเป็นเหมือนกับเครื่องหมายแห่งชัยชนะของพระองค์ บนภูเขานี้

2) จารึกปากน้ำมูล 1 (คันเทวดา) K.496 อำเภอโขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานี

บริเวณฝั่งขวาของปากน้ำมูล ตำบลโขงเจียม อำเภอโขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานี ซึ่งเป็นแม่น้ำสามแพร่งคือ เป็นที่ที่แม่น้ำมูลไหลไปบรรจบกับแม่น้ำโขง มีการค้นพบศิลาจารึกของพระเจ้ามเหนทรวรมัน 2 หลัก ปักอยู่ใกล้กัน ข้อความในจารึกเป็นภาษาสันสกฤต มีเนื้อหาเดียวกัน เมื่อก่อนใช้ชื่อจารึกทั้ง 2 หลักนี้ว่า จารึกคันเทวดา หรือ ขันเทวดา ต่อมากรมศิลปากรได้เปลี่ยนชื่อใหม่ให้สอดคล้องกับสถานที่พบ และเรียกชื่อแยกกันเป็น จารึกปากแม่น้ำมูล 1 และ จารึกปากแม่น้ำมูล 2 ผู้วิจัยสันนิษฐานว่า ที่มีจารึกข้อความเดียวกันปักอยู่ร่วมกันนั้นอาจจะเป็นเพราะมีการนำไปปักร่วมกันในสมัยหลัง เพราะไม่มีความจำเป็นที่จะต้องตั้งจารึกประกาศเรื่องเดียวกันในที่เดียวกัน หรือถ้าไม่เช่นนั้น ก็อาจเป็นไปได้ว่า คนที่นำจารึกมาปักไว้ในสมัยนั้น หาตำแหน่งเหมาะสมที่จะตั้งจารึกอีกหลักหนึ่งไม่ได้ จึงนำมาปักร่วมกันในบริเวณนั้น เพราะเป็นสถานที่ที่โดดเด่น ผู้ที่สัญจรทางน้ำสามารถเห็นได้โดยง่าย

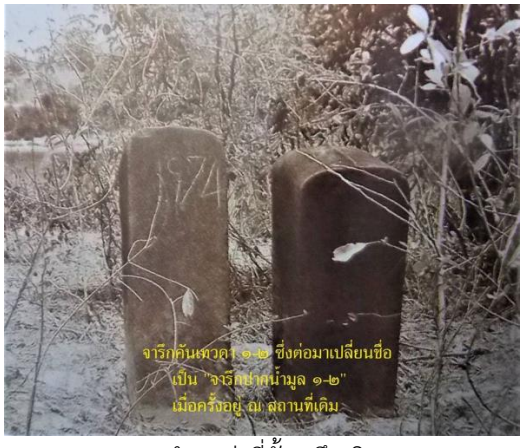

ตำแหน่งที่ตั้งจารึกเดิม

จารึกปากแม่น้ำมูล 1 และสำเนาจารึก

ข้อความจารึก

1. นปฺตา ศฺรี สารฺวฺว เภามสฺย สูนุ ศฺศฺรี วี ร ว รฺมฺม ณะ

2. ศกฺตฺยานูนxกนิษฺโฐปิ ภฺราตา ศฺรีภววรฺมฺมณะ

3. ศฺรีจิตฺรเสนนามา ย +ปูรฺวฺวมาหตลกฺษณะ

4. ส ศฺรีมเหนฺทฺรวรฺมฺเมติ นามเภเชภิเษกชมฺ

5. ชิตฺเวมนฺเทศมขิล- งฺคิริศสฺเยหภูภฺฤติ

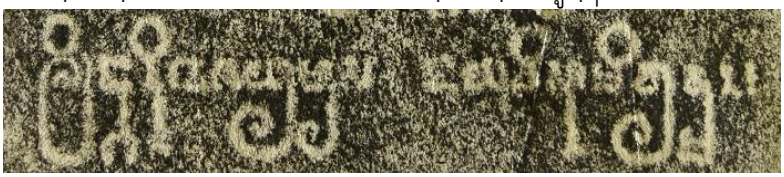

6. ลิงฺคนฺนิเวศยามาส ชยจิหฺนมิวาตฺมนะ

ข้อความศิลาจารึกในรูปโศลก

นปฺตา ศฺรีสารฺวฺวเภามสฺย สูนุศฺศฺรีวีรวรฺมฺมณะ
ศกฺตฺยานูนxกนิษฺโฐปิ ภฺราตา ศฺรีภววรฺมฺมณะ
ศฺรีจิตฺรเสนนามาย +ปูรฺวฺวมาหตลกฺษณะ
ส ศฺรีมเหนฺทฺรวรฺมฺเมติ นามเภเชภิเษกชมฺ
ชิตฺเวมนฺเทศมขิล- งฺคิริศสฺเยหภูภฺฤติ
ลิงฺคนฺนิเวศยามาส ชยจิหฺนมิวาตฺมนะ

คำแปล

พระราชา ผู้เป็นพระราชนัดดาแห่งพระเจ้าจักรพรรดิ เป็นพระโอรสแห่งพระเจ้าศรีวีรวรมัน ถึงแม้เป็นพระอนุชาองค์เล็กของพระเจ้าศรีภววรมัน แต่ก็มิได้มีความกล้าหาญน้อยกว่า เมื่อก่อนคนขนามพระนามว่า ศรีจิตรเสน (ต่อมา) ทรงได้รับพระนาม ซึ่งเกิดจากการอภิเษกว่า ศรีมเหนทรวรมัน ครั้นพระองค์ทรงชนะบริเวณนี้ทั้งหมดแล้ว จึงได้ให้ตั้งลึงค์แห่งพระคิริศะ (ศิวลึงค์) อันเป็นเหมือนกับเครื่องหมายแห่งชัยชนะของพระองค์ บนภูเขานี้

3) จารึกปากน้ำมูล 2 (คันเทวดา) K.497 อำเภอโขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานี

จารึกปากน้ำมูล 2 พบตั้งคู่อยู่กับจารึกปากน้ำมูล 1 โดยลักษณะของหินจารึกและข้อความเหมือนกันทุกประการ ยกเว้นตัวอักษรในจารึกปากน้ำมูล 2 ลบเลือนมากกว่าเท่านั้น ดังนั้นตรงข้อความที่ลบเลือน ผู้วิจัยจะนำข้อความในจารึกปากน้ำมูล 1 มาใส่ให้ครบถ้วน เพื่อแปลให้ได้ใจความ

ภาพที่ จารึกปากแม่น้ำมูล 2 และสำเนาจารึกซึ่งปัจจุบันลบเลือนมาก

1. นปฺตา ศฺรีสารฺวฺวเภามสฺย สูนุศฺ ศฺรีวีรวรฺมฺมณะ

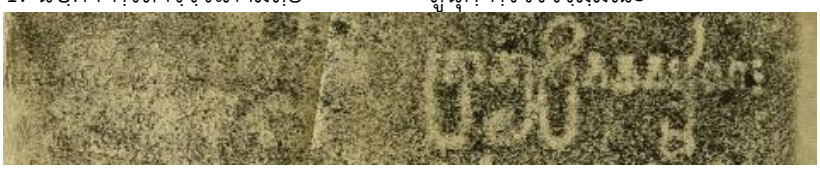

2. ศกฺตฺยานูนxกนิษฺโฐปิ ภฺราตา ศฺรีภววรฺมฺมณะ

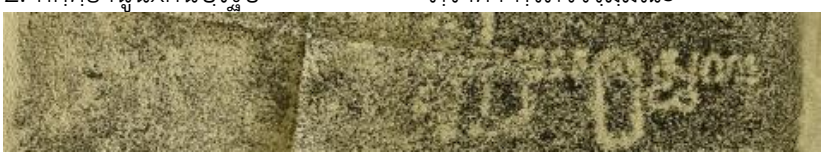

3. ศฺรีจิตฺรเสนนามาย +ปูรฺวฺวมาหตลกฺษณะ

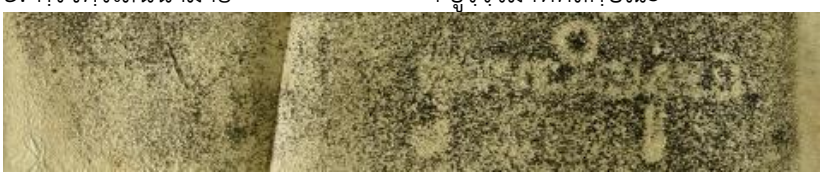

4. ส ศฺรีมเหนฺทฺรวรฺมฺเมติ นามเภเชภิเษกชมฺ

5. ชิตฺเวมนฺเทศมชิล- งฺคิริศสฺเยหภูภฺฤติ

6. (ลิงฺคนฺนิเวศยามาส ชยจิหฺนมิวาตฺมนะ)

ข้อความศิลาจารึกตามรูปโศลก

นปฺตา ศฺรีสารฺวฺวเภามสฺย สูนุศฺ ศฺรีวีรวรฺมฺมณะ
ศกฺตฺยานูนx กนิษฺโฐปิ ภฺราตา ศฺรีภววรฺมฺมณะ
ศฺรีจิตฺรเสนนามา ย +ปูรฺวฺวมาหตลกฺษณะ
ส ศฺรีมเหนฺทฺรวรฺมฺเมติ นามเภเชภิเษกชมฺ
ชิตฺเวมนฺเทศมขิล- งฺคิริศสฺเยหภูภฺฤติ
ลิงฺคนฺนิเวศยามาส ชยจิหฺนมิวาตฺมนะ

คำแปล

พระราชา ผู้เป็นพระราชนัดดาแห่งพระเจ้าจักรพรรดิ เป็นพระโอรสแห่งพระเจ้าศรีวีรวรมัน ถึงแม้เป็นพระอนุชาองค์เล็กของพระเจ้าศรีภววรมัน แต่ก็มิได้มีความกล้าหาญน้อยกว่า เมื่อก่อนคนขนามพระนามว่า ศรีจิตรเสน (ต่อมา) ทรงได้รับพระนาม ซึ่งเกิดจากการอภิเษกว่า ศรีมเหนทรวรมัน ครั้นพระองค์ทรงชนะบริเวณนี้ทั้งหมดแล้ว จึงได้ให้ตั้งลึงค์แห่งพระคิริศะ (ศิวลึงค์) อันเป็นเหมือนกับเครื่องหมายแห่งชัยชนะของพระองค์ บนภูเขานี้

4) จารึกตุงลุง อ.โขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานี

เป็นจารึกที่พบใหม่เมื่อปี พ.ศ. 2561 ที่ฟาร์มไก่พ่อสัมฤทธิ์ บ้านตุงลุง หมู่ 5 ต.โขงเจียม อ.โขงเจียม จ.อุบลราชธานี โดยนายสัมฤทธิ์ ผาดี เจ้าของฟาร์มไก่เล่าว่าเมื่อ 30 ปีก่อนมีคนกลุ่มหนึ่งนำจารึกหลักนี้มาจากฝั่งประเทศลาวแถบหมู่บ้านศรีสัมพันซึ่งอยู่ตรงข้ามอำเภอโขงเจียม และนำมาตั้งไว้บูชาตลอดมา ปัจจุบันถูกนำไปจัดแสดงที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติจังหวัดอุบลราชธษนี ข้อความในจารึกหลักนี้แม้จะลบเลือนไปบางส่วน แต่ท่อนท้ายๆ ยังชัดเจนพออ่านได้รู้เรื่อง

สภาพศิลาจารึกบ้านตุงลุง และสำเนาจารึก

สภาพที่ตั้งเดิมของจารึกบ้านตุงลุงก่อนที่จะย้ายเข้ามาเก็บไว้ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ อุบลราชธานี
ภาพจาก https://www.khaosod.co.th/special-stories/news_1208389

ข้อความจารึก

1. นปฺตา ศฺรี สารฺวฺว เภา มสฺย สู นุ ศฺศฺรี วี ร ว รฺมฺม ณะ

2. ศกฺตฺยา นู น xก นิ ษฺโฐ ปิ ภฺรา ตา ศฺรี ภ ว ว รฺมฺม ณะ

3. ศฺรี จิ ตฺร เส น นา มา ย +ปู รฺวฺวมา ห ต ล กฺษ ณะ

4. ส ศฺรี ม เห นฺทฺร ว รฺมฺเม ติ นา ม เภ เช ภิ เษ ก ช มฺ

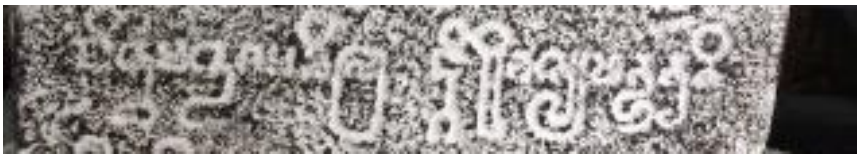

5. ชิ ตฺเว ม นฺเท ศ มขิ ล งฺคิ ริ ศ สฺเย ห ภู ภฺฤ ติ

6. ลิ งฺค นฺนิ เว ศ ยา มา ส ช ย จิ หฺน มิ วา ตฺม นะ

ข้อความศิลาจารึกตามรูปโศลก

นปฺตา ศฺรีสารฺวฺวเภามสฺย	สูนุศฺ ศฺรีวีรวรฺมฺมณะ
ศกฺตฺยานูนxกนิษฺโฐปิ	ภฺราตา ศฺรีภววรฺมฺมณะ
ศฺรีจิตฺรเสนนามา ย	+ปูรฺวฺวมาหตลกฺษณะ
ส ศฺรีมเหนฺทฺรวรฺมฺเมติ	นามเภเชภิเษกชมฺ
ชิตฺเวมนฺเทศมขิล-	งฺคิริศสฺเยหภูภฺฤติ
ลิงฺคนฺนิเวศยามาส	ชยจิหฺนมิวาตฺมนะ

คำแปล

พระราชา ผู้เป็นพระราชนัดดาแห่งพระเจ้าจักรพรรดิ เป็นพระโอรสแห่งพระเจ้าศรีวีรวรมัน ถึงแม้เป็นพระอนุชาองค์เล็กของพระเจ้าศรีภววรมัน แต่ก็มิได้มีความกล้าหาญน้อยกว่า เมื่อก่อนคนขนามพระนามว่า ศรีจิตรเสน (ต่อมา) ทรงได้รับพระนาม ซึ่งเกิดจากการอภิเษกว่า ศรีมเหนทรวรมัน ครั้นพระองค์ทรงชนะบริเวณนี้ทั้งหมดแล้ว จึงได้ให้ตั้งลึงค์แห่งพระคิริศะ (ศิวลึงค์) อันเป็นเหมือนกับเครื่องหมายแห่งชัยชนะของพระองค์ บนภูเขานี้

5) จารึกปากโดมน้อย อบ. 28, K.1190 อำเภอโขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานี

จารึกหลักนี้พบที่ริมฝั่งแม่น้ำมูล บริเวณใกล้สามแพร่ง ปากลำโดมน้อย ในเขตอุทยานแห่งชาติแก่งตะนะ ตำบลคำเขื่อนแก้ว อำเภอสิรินธร จังหวัดอุบลราชธานี ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติอุบลราชธานี

สถานที่พบจารึกปากโดมน้อย และเมื่อครั้งที่จารึกยังอยู่ที่เดิม
ภาพจากหนังสือโบราณคดีเขื่อนปากมูล

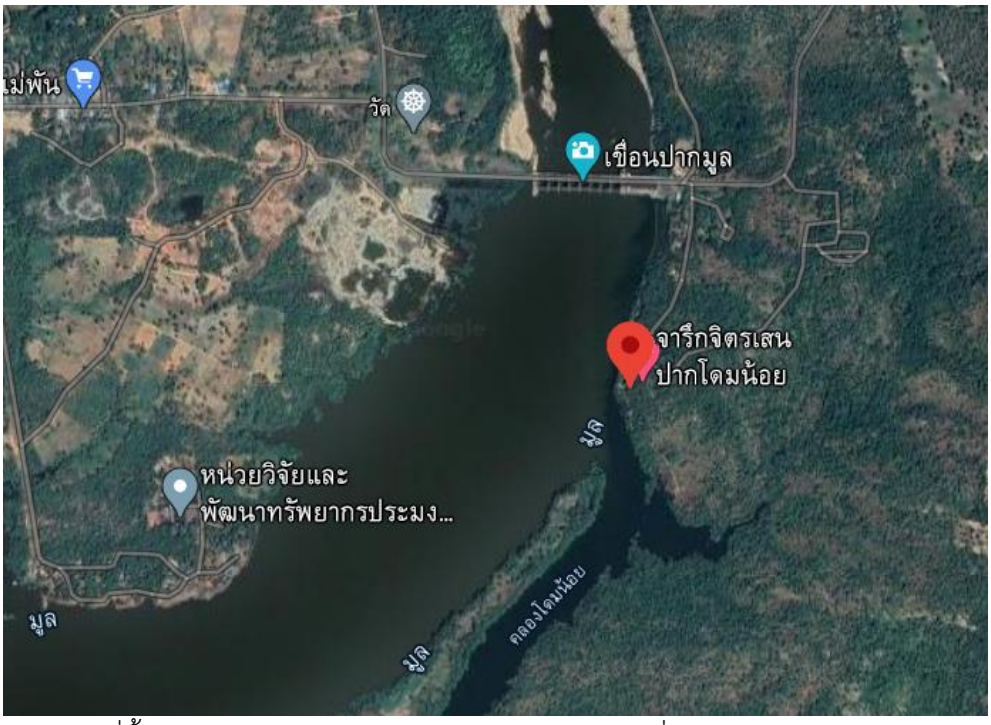

ที่ตั้งของจารึกปากโดมน้อย ปัจจุบันอยู่ไม่ไกลจากเขื่อนปากมูลเท่าใดนัก

เนื่องจากจารึกหลักจริงลบเลือนมาก อ่านได้เป็นบางตัว ผู้วิจัยจึงอ่านเทียบเคียงกับจารึกของพระเจ้ามเหนทรวรมันหลักอื่นๆ ซึ่งอยู่ร่วมสมัยเดียวกัน ได้เป็นคำอ่านและคำแปล ดังนี้

ข้อความศิลาจารึก

(นปฺตา ศฺรีสารฺวฺวเภามสฺย	สูนุศฺ ศฺรีวีรวรฺมฺมณะ)
(ศกฺตฺยานูนx กนิษฺโฐปิ)	ภฺราตา ศฺรีภววรฺมฺมณะ
(ศฺรีจิตฺรเสนนามา ย)	+ปูรฺวฺวมาหตลกฺษณะ
(ส ศฺรีมเหนฺทฺรวรฺมฺเมติ)	นามเภเชภิเษกชมฺ

(ชิตฺเวมนฺเทศมขิล)- งฺคิริศสฺเยหภูภฺฤติ
(ลิงฺคนฺนิเวศยามาส ชยจิหฺนมิวาตฺมนะ)

คำแปล

พระราชา ผู้เป็นพระราชนัดดาแห่งพระเจ้าจักรพรรดิ เป็นพระโอรสแห่งพระเจ้าศรีวีรวรมัน ถึงแม้เป็นพระอนุชาองค์เล็กของพระเจ้าศรีภววรมัน แต่ก็มิได้มีความกล้าหาญน้อยกว่า เมื่อก่อนคนขนามพระนามว่า ศรีจิตรเสน (ต่อมา) ทรงได้รับพระนาม ซึ่งเกิดจากการอภิเษกว่า ศรีมเหนทรวรมัน ครั้นพระองค์ทรงชนะบริเวณนี้ทั้งหมดแล้ว จึงได้ให้ตั้งลึงค์แห่งพระคิริศะ (ศิวลึงค์) อันเป็นเหมือนกับเครื่องหมายแห่งชัยชนะของพระองค์ บนภูเขานี้

6) จารึกวัดสุปัฏนาราม อบ. 4 K.508 อำเภอเมือง จังหวัดอุบลราชธานี

จารึกหลักนี้ตามข้อมูลของกรมศิลปากรบอกว่า นำมาจากถ้ำปราสาทหรือภูหมาไน แล้วนำไปเก็บรักษาไว้ที่วัดสุปัฏนาราม จึงใช้ชื่อวัดในการตั้งชื่อจารึก เพราะที่ถ้ำภูหมาไน ก็มีจารึกของพระเจ้ามเหนทรวรมันอีกหลักหนึ่ง เลยเรียกจารึกหลักนั้นว่า จารึกถ้ำภูหมาไน แต่อย่างไรก็ตาม ได้มีชาวบ้านพาผู้วิจัยไปดูเพิงผาซึ่งมีลักษณะคล้ายถ้ำอีกแห่งหนึ่ง อยู่คนละฝั่งกับถ้ำภูหมาไน อาจจะเป็นถ้ำปราสาทที่พบจารึกวัดสุปัฏนารามก็ได้ ซึ่งผู้วิจัยก็ค่อนข้างเห็นด้วย เพราะสถานที่นี้ มีลักษณะคล้าย ๆ กับเพิงผาอื่น ๆ ที่พบจารึกของพระองค์ และการตั้งจารึก ก็ไม่ควรจะตั้งตำแหน่งเดียวกัน 2 หลัก ยกเว้นมีคนนำมาจากที่อื่นไปเก็บไว้ด้วยกัน ซึ่งนั่นก็เป็นอีกกรณีหนึ่ง

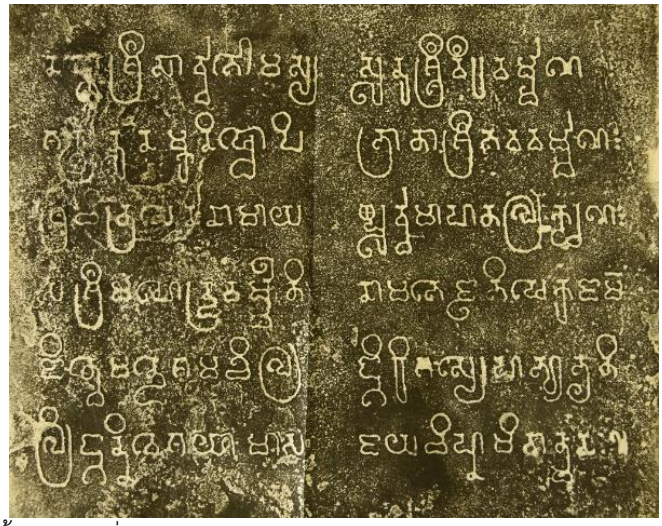

จารึกวัดสุปัฏนาราม ปัจจุบันตั้งแสดงอยู่ที่พิพิธภัณฑ์ของวัดสุปัฏนาราม และสำเนาจารึก

ถ้ำอีกแห่งหนึ่ง ซึ่งผู้วิจัยคาดว่าจะเป็นถ้ำปราสาทตามข้อมูลที่บอกว่าพบจารึกหลักนี้

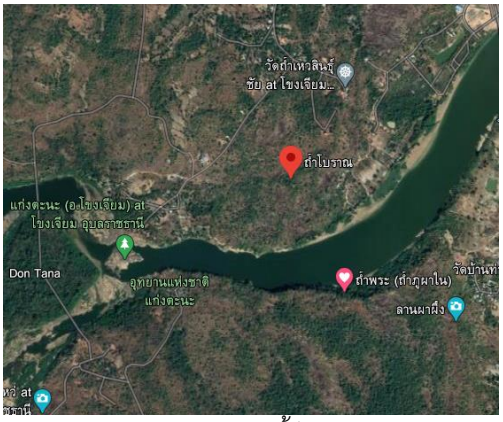

บริเวณใกล้ๆ กับถ้ำนี้ มีแหล่งที่ชาวบ้านเอากระดูกผู้ตายใส่หม้อดินมาวางทิ้งไว้ด้วย

ข้อความจารึก

1. นปฺตา ศฺรี สารฺวฺว เภา มสฺย สู นุ ศฺศฺรี วี ว รฺมฺม ณะ

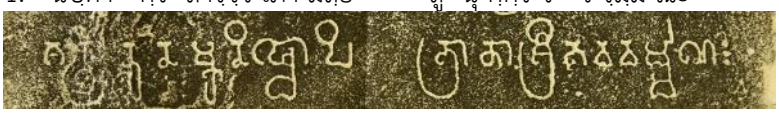

2. ศกฺตฺยา นู น xก นิ ษฺโฐ ปิ ภฺรา ตา ศฺรี ภ ว ว รฺมฺม ณะ

3. ศฺรี จิ ตฺร เส น นา มา ย +ปู รฺวฺว มา ห ต ล กฺษ ณะ

4. ส ศฺรี ม เห นฺทฺร วรฺมฺเม ติ นา ม เภ เช ภิ เษ ก ช มฺ

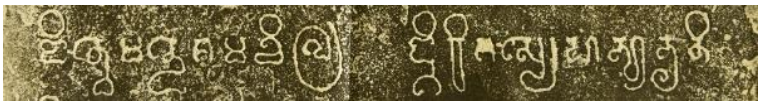

5. ชิ ตฺเว ม นฺเท ศ ม ขิ ล งฺคิ รฺ ศ สฺเย ห ภู ภฺฤ ติ

6. ลิ งฺค นฺนิ เว ศ ยา มา ส ช ย จิ หฺน มิ วา ตฺม นะ

ข้อความจารึกในรูปโศลก

นปฺตา ศฺรีสารฺวฺวเภามสฺย สูนุศฺ ศฺรีวีรวรฺมฺมณะ
ศกฺตยานูน x กนิษฺโฐปิ ภฺราตา ศฺรีภววรฺมฺมณะ
ศฺรีจิตฺรเสนนามา ย +ปูรฺวฺวมาหตลกฺษณะ
ส ศฺรีมเหนฺทฺรวรฺมฺเมติ นามเภเชภิเษกชมฺ
ชิตฺเวมนฺเทศมขิล- งฺคิริศสฺเยหภูภฺฤติ
ลิงฺคนฺนิเวศยามาส ชยจิหฺนมิวาตฺมนะ

คำแปล

พระราชา ผู้เป็นพระราชนัดดาแห่งพระเจ้าจักรพรรดิ เป็นพระโอรสแห่งพระเจ้าศรีวีรวรมัน ถึงแม้เป็นพระอนุชาองค์เล็กของพระเจ้าศรีภววรมัน แต่ก็มิได้มีความกล้าหาญน้อยกว่า เมื่อก่อนคนขนามพระนามว่า ศรีจิตรเสน (ต่อมา) ทรงได้รับพระนาม ซึ่งเกิดจากการอภิเษกว่า ศรีมเหนทรวรมัน ครั้นพระองค์ทรงชนะบริเวณนี้ทั้งหมดแล้ว จึงได้ให้ตั้งลึงค์แห่งพระคิริศะ (ศิวลึงค์) อันเป็นเหมือนกับเครื่องหมายแห่งชัยชนะของพระองค์ บนภูเขานี้

7) จารึกที่คลังพิพิธภัณฑ์พิมาย K.1106 อำเภอพิมาย จังหวัดนครราชสีมา

จารึกหลักนี้ไม่ทราบที่มา พบอยู่ในคลังพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพิมาย โดยเจ้าหน้าที่ฝ่ายสำรวจจารึกของสำนักหอสมุดแห่งชาติ เมื่อพิจารณาดูเนื้อหาแล้ว เป็นเรื่องเกี่ยวกับพระเจ้ามเหนทรวรมัน ซึ่งให้สร้างศิวลึงค์บนยอดเขาเพื่อประกาศชัยชนะ ผู้วิจัยจึงคิดว่าแต่เดิมจารึกหลักนี้คงมีรูปร่างลักษณะแบบจารึกปากน้ำมูล 1-2

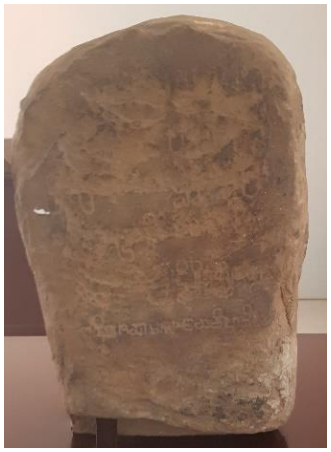

ศิลาจารึกพระเจ้ามเหนทรวรมันถูกจัดแสดงที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพิมาย

ข้อความจารึก

1. (นปฺตา ศฺรีสารฺวฺวเภามสฺย) สู นุ ศฺศฺรี วี (รวรฺมฺมณะ)

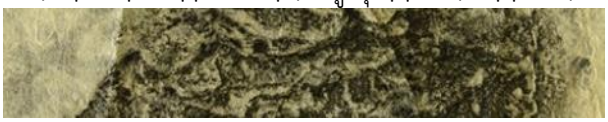

2. (ศกฺตฺยา นูนxกนิษฺโฐปิ) ภฺราตา (ศฺรีภววรฺมฺมณะ)

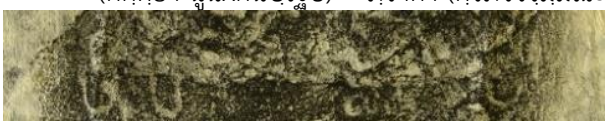

3. ศฺรี จิตฺร(เสน นามาย) +ปูรฺวฺว(มาหตลกฺษณะ)

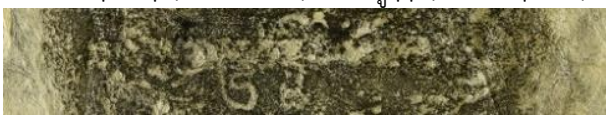

4. ส ศฺรี มเห นฺทฺร วรฺมฺเมติ (นามเภเชภิเษกชมฺ)

5. (ชิตฺเวมนฺเทศมขิล) งฺคิ ริ ศ สฺเย ห ภูภฺฤติ

6. (ลิ)งฺคนฺนิ เว ศ ยา มาส ชย จิ หฺน มิ (วาตฺมนะ)

ข้อความจารึกในรูปแบบโศลก

(นปฺตา ศฺรีสารฺวฺวเภามสฺย)	สูนุศฺศฺรี วี(รวรฺมฺมณะ)
(ศกฺตฺยานูนxกนิษฺโฐปิ)	ภฺราตา (ศฺรีภววรฺมฺมณะ)
ศฺรีจิตฺร(เสนนามา ย)	+ปูรฺวฺว(มาหตลกฺษณะ)
ส ศฺรีมเหนฺทฺรวรฺมฺเมติ	(นามเภเชภิเษกชมฺ)
(ชิตฺเวมนฺเทศมขิล)	งฺคิริศสฺเยห ภูภฺฤติ
(ลิ)งฺคนฺนิเวศยามาส	ชยจิหฺนมิ(วาตฺมนะ)

คำแปล

พระราชา ผู้เป็นพระราชนัดดาแห่งพระเจ้าจักรพรรดิ เป็นพระโอรสแห่งพระเจ้าศรีวีรวรมัน ถึงแม้เป็นพระอนุชาองค์เล็กของพระเจ้าศรีภววรมัน แต่ก็มิได้มีความกล้าหาญน้อยกว่า เมื่อก่อนคนขนามพระนามว่า ศรีจิตรเสน (ต่อมา) ทรงได้รับพระนาม ซึ่งเกิดจากการอภิเษกว่า ศรีมเหนทรวรมัน ครั้นพระองค์ทรงชนะบริเวณนี้ทั้งหมดแล้ว จึงได้ให้ตั้งลึงค์แห่งพระคิริศะ (ศิวลึงค์) อันเป็นเหมือนกับเครื่องหมายแห่งชัยชนะของพระองค์ บนภูเขานี้

การวิเคราะห์ศัพท์สันสกฤตในจารึก

นปฺตา = หลานชาย

ศฺรีสารฺวฺวเภามสฺย = ของพระเจ้าจักรพรรดิ

สูนุศฺ = ลูกชาย, น้องชาย, บุตรของลูกสาว, ในจารึกหลักนี้หมายถึง ลูกชาย

ศฺรีวีรวรฺมฺมณะ = ของศรีวีรวรมัน

ศกฺตฺยา = โดยอำนาจ, โดยกำลัง, โดยความกล้าหาญ

อนูนะ = ไม่ย่อหย่อน, ไม่บกพร่อง, ไม่น้อยกว่า, ไม่เล็กกว่า

กนิษฺโฐปิ = แม้เป็นน้องชายคนสุดท้อง คำว่า กนิษฐ มักใช้กับน้องคนสุดท้องที่มีพ่อแม่คนเดียวกัน ถ้าเป็นลูกพี่ลูกน้อง ภาษาสันสกฤตจะใช้ว่า ภาคิเนย

ภฺราตา = พี่ชายหรือน้องชาย ในบริบทนี้มีคำว่า กนิษฺโฐ อยู่ด้วย จึงหมายถึง น้องชาย

ศฺรีภาววรฺมฺมณะ = ของศรีภาววรมัน

ศฺรีจิตฺรเสนนามา = ชื่อว่าศรีจิตรเสน

ยะ = พระองค์ใด

ปูรฺวฺวํ = ก่อน, ในครั้งก่อน

อาหตลกฺษณะ = ขึ้นชื่อว่า, เป็นที่เลื่องลือ, ผู้มีชื่อเสียง, ผู้มีลักษณะที่ถูกกล่าวถึง

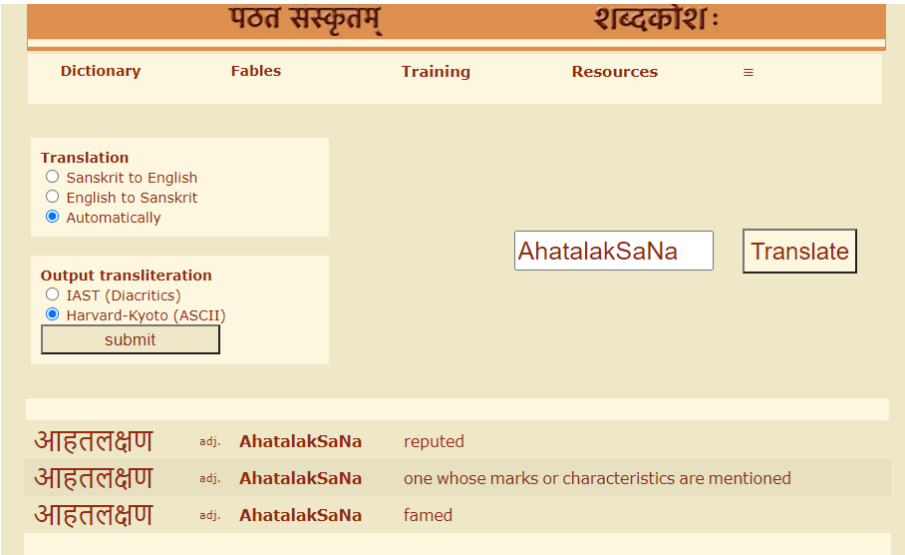

ภาพการสืบค้นความหมายของคำสันสกฤตจาก
https://www.learnsanskrit.cc/index.php?tran_input=AhatalakSaNa&direct=au&script=hk&link=yes&mode=3

ส = พระองค์นั้น ในที่นี้หมายถึง พระเจ้าจิตรเสน

ศฺรีมเหนฺทรวรฺมฺมา อิติ = ว่า ศรีมเหนทรวรมา

นามเภเชภิเษกชมฺ = แยกเป็น นาม (ซึ่งชื่อ) + เภเช (ได้รับแล้ว,เสวยแล้ว) + อภิเษกชํ (อันเกิดจากการอภิเษก)

ชิตฺวา = ชนะแล้ว

อิมํ เทศํ = ซึ่งสถานที่แห่งนี้, ประเทศแห่งนี้ เทศ ในจารึกหลักนี้ไม่ได้หมายถึง “ประเทศ” ดังความหมายในปัจจุบัน แต่หมายถึง พื้นที่, ส่วน หรือ เมือง ที่กำลังกล่าวถึง

อขิลํ = ทั้งหมด, ทั้งสิ้น
คิริศสฺย = ของเจ้าแห่งภูเขา, ของพระศิวะ
อิห ภูภฺฤติ = บนเขาลูกนี้
ลิงฺคํ = ซึ่งลึงค์
นิเวศยามฺ อาส = ให้ตั้งแล้ว, ให้สร้างแล้ว
ชยจิหฺนํ = เครื่องหมายแห่งชัยชนะ
อิว = เหมือนกับ
อาตฺมนะ = ของตน, ของพระองค์

หลังจากผู้วิจัยได้วิเคราะห์คำศัพท์และดูเนื้อหาอย่างละเอียดแล้ว พบว่าจารึกทั้ง 7 หลักนี้ เขียนข้อความเดียวกันทุกหลัก ผู้วิจัยวิเคราะห์เนื้อหารวมดังนี้

จารึกกลุ่มที่เขียนบอกความเป็นมาของพระเจ้ามเหนทรวรมันทั้งหมดบอกสาระสำคัญดังนี้

1. พระองค์เป็นหลานของพระเจ้าจักรพรรดิ (ศรีสารวเภามะ) ซึ่งจนถึงปัจจุบันก็ยังไม่เคยพบหลักฐานอื่นเพิ่มเติมเลยว่า พระเจ้าจักรพรรดิพระองค์นี้เป็นใคร ในจารึกบ้านวังไผ่ก็ใช้คำที่มีความหมายว่า พระเจ้าจักรพรรดิเช่นเดียวกัน แต่ใช้คำว่า ศฺรีจกฺรวรฺตติ ซึ่งตำแหน่งจักรพรรดินี้น่าจะเป็นตำแหน่งที่ยอมรับกันไปทั่วในความเชื่อโบราณ แม้แต่ในจารึกสด๊กก๊อกธม จ.สระแก้ว ก็เขียนเล่าย้อนอดีตว่าพระเจ้าชยวรมันที่ 2 ก็ทรงทำพิธีบนมเหนทรบรรพตเพื่อให้พระองค์เป็นพระเจ้าจักรพรรดิเพียงพระองค์เดียวเช่นกัน

2. พระราชบิดาของพระเจ้ามเหนทรวรมันมีพระนามว่า “ศรีวีรวรมัน” นั้น ไม่มีปัญหาในการตีความ เพราะมีหลักฐานจารึกหลักอื่นรองรับ เช่น จารึกวัดหลวงเก่า 2 ก็ระบุพระนามพระราชบิดาของพระองค์ว่า “วีรวรมัน” เช่นเดียวกัน

3. ข้อความที่มีปัญหาในการตีความเกี่ยวกับประวัติของพระองค์ก็คือข้อความที่ว่า “ศกฺตฺยานูนx กนิษฺโฐปิ ภฺราตา ศฺรีภววรฺมฺมณะ” ชะเอม แก้วคล้าย (2535) แปลว่า “แม้โดยศักดิ์จะเป็นพระอนุชา แต่ก็ได้เป็นพระเชษฐาของพระเจ้าศรีภวรมัน” และ ก่องแก้ว วีระประจักษ์ (2560) แปลว่า “แม้โดยศักดิ์จะเป็นพระอนุชาของพระเจ้าศรีภววรมันที่ 1 แต่เพราะทรงมีพระชนมายุมากกว่าจึงนับเป็นพระเชษฐา” ส่วนผู้วิจัยแปลข้อความตรงนี้ว่า “ถึงแม้เป็นพระอนุชาองค์เล็กของพระเจ้าศรีภววรมัน แต่ก็มิได้มีความกล้าหาญน้อยกว่า” โดยแปล ศกฺตฺยา ซึ่งคำเดิมคือ ศกฺติ ว่า “ความกล้าหาญ” แยกคำภาษาสันกฤตคือ “ศกฺตฺยา อนูนะ” แปลว่า “ไม่น้อยกว่าด้วยความกล้าหาญ” คือ ด้านความกล้าหาญไม่ได้น้อยกว่าพี่ เพื่อเปรียบเทียบความหมายของคำ อนูนะ-ไม่น้อยกว่า กับ กนิษฐ-น้อยที่สุด ตามหลักอลังการศาสตร์ภาษาสันสกฤตในฉันทลักษณ์แบบนี้เรียกว่า อนุปราสะ

4. นักวิชาการหลายท่านมีความเห็นว่า ความสัมพันธ์ระหว่างพระเจ้ามเหนทรวรมันกับพระเจ้าภววรมันที่ 1 นั้นเป็นลูกพี่ลูกน้องกันเพราะมีบิดาต่างกัน โดยอ้างจารึกกลุ่มนี้ว่า บิดาของพระเจ้ามเหนทรวรมันชื่อ “วีรวรมัน” ส่วนพระเจ้าภววรมันที่ 1 มีบิดาชื่อ “ปฤถิวีนทรวรมัน” โดยอ้างจารึกบ้านวังไผ่ จ.เพชรบูรณ์ แต่ผู้วิจัยได้วิเคราะห์ลักษณะจารึกบ้านวังไผ่ไปแล้วในบทที่ 2 ว่า จารึกบ้านวังไผ่ตัวอักษรน่าจะอยู่ในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 12 – ต้นพุทธศตวรรษที่ 13 ไม่ได้อยู่ร่วมสมัยกับพระเจ้าภววรมันที่ 1 แต่อย่างใด เพราะฉะนั้นจารึกบ้านวังไผ่จึงใช้เป็นหลักฐานในการกล่าวถึงประวัติของพระเจ้าภววรมันที่ 1 ไม่ได้ และในจารึกเวียลกันเตล ซึ่งผู้วิจัยได้อ่าน แปลไว้แล้วในบทที่ 2 ก็บอกชัดเจนว่า

น้องผู้หญิงของพระเจ้าภววรมันที่ 1 นั้นมีบิดานามว่า “วีรวรมัน” ซึ่งก็หมายความว่าบิดาของพระเจ้าภววรมันที่ 1 ก็คือ “วีรวรมัน” นั่นเอง เพราะฉะนั้นพระเจ้าภววรมันที่ 1 กับพระเจ้ามเหนทรวรมัน เป็นพี่น้องบิดาเดียวกัน

5. คำว่า “กนิษฐ” แปลว่า “น้องคนเล็ก” ผู้วิจัยไปสืบค้นในพจนานุกรมภาษาสันสกฤตต่างๆ แล้วพบว่า มักจะใช้กับคนที่เป็นพี่น้องที่มีพ่อเดียวกัน ส่วนคำว่า ลูกพี่ลูกน้องภาษาสันสกฤตมักใช้คำว่า “ภาคิเนย” ดังนั้น พระเจ้าเมหนทรวรมันจึงน่าจะเป็นน้องชายคนเล็กของพระเจ้าภววรมันที่ 1 นั่นเอง

6. จารึกกลุ่มนี้กระจุกตัวอยู่ในบริเวณที่ปัจจุบันอยู่ในเขตจังหวัดอุบลราชธานีและใกล้เคียงเท่านั้น โดยมีจำนวนถึง 6 หลัก เมื่อดูโดยเนื้อความว่าได้ชนะพื้นที่หรือเมืองแถวนี้ทั้งหมดแล้วจึงได้ให้ตั้งศิวลึงค์เป็นเครื่องหมายแห่งชัยชนะ ถ้าจารึกเหล่านี้ยังตั้งอยู่ที่เดิม แสดงว่าได้ชนะเมืองเป็นจำนวนมาก ซึ่งเมื่อดูแผนที่แล้ว เมืองบริเวณนี้ไม่น่าจะมีจำนวนมากเท่ากับจารึกที่ตั้งใว้ ยกเว้นแต่ว่า จารึกหล่านี้ถูกนำมาตั้งไว้ทีหลัง ณ บริเวณที่โดดเด่นซึ่งมีการสัญจรของผู้คนเป็นจำนวนมาก ดังนั้นจึงเห็นตำแหน่งที่ตั้งมักจะอยู่ริมแม่น้ำโขง หรือที่เป็นทาง 3 แพร่ง เช่น จารึกปากลำโดมน้อย จารึกปากน้ำมูล 1– 2 หรือจารึกพูละคอนทางฝั่งประเทศลาว เป็นต้น

7. ศิลาจารึกทั้ง 7 หลักกล่าวถึงการตั้งศิวลึงค์ เพื่อเป็นเครื่องหมายแห่งชัยชนะ แต่ส่วนใหญ่เรายังไม่เห็นภาพชัดเจนว่า ตำแหน่งการตั้งศิวลึงค์กับตำแหน่งที่ตั้งแห่งจารึกเหล่านี้เป็นอย่างไร นับว่าโชคดีที่มีจารึกหนึ่งหลักที่เป็นหลักฐานสำคัญของการตั้งตัวศิลาจารึกและศิวลึงค์ไว้ชัดเจนคือ จารึกพูละคอน ซึ่งทั้งจารึกและศิวลึงค์ก็ยังปรากฏอยู่ในตำแหน่งเดิม

8. จารึกทั้ง 7 หลักต่างก็ระบุถึงสถานที่ตั้งจารึกว่า “อิห ภูภฺฤติ - บนภูเขาลูกนี้” แต่สถานที่พบจารึกทั้งหมด ไม่ได้ตั้งอยู่บนส่วนที่เป็นภูเขา แต่ทุกหลักตั้งอยู่บนตลิ่งน้ำทั้งนั้น อาจจะมีบางแห่งที่เป็นเนินสูงริมน้ำ เช่น พูละคอน เป็นต้น แต่ก็ไม่ได้เป็นภูเขาอย่างที่เรานิยามความหมายในปัจจุบัน

ผู้วิจัยยืนตรงกลางระหว่างจารึกพูละคอนและศิวลึงค์ที่เป็นเครื่องหมายแห่งชัยชนะ

3.1.2 กลุ่มจารึกที่กล่าวถึงการสร้างโคศิลา

จารึกกลุ่มนี้มีทั้งหมด 7 หลัก สามารถแบ่งย่อยไปอีกได้เป็น 2 กลุ่มคือ จารึกที่กล่าวถึงการสร้างโคศิลาเพื่อประกาศเกียรติคุณของบิดาและลุง 2 หลัก คือ 1) จารึกวัดหลวงเก่า 1 แขวงจำปาสัก ประเทศลาว 2) จารึกวัดหลวงเก่า 2 แขวงจำปาสัก ประเทศลาว และ จารึกที่กล่าวถึงการสร้างโคศิลาเพื่อเป็นเครื่องหมายแห่งชัยชนะของพระองค์ 5 หลัก คือ 1) จารึกถ้ำภูหมาไน อ.โขงเจียม จ.อุบลราชธานี 2) จารึกดอนขุมเงิน อ.หนองฮี จ.ร้อยเอ็ด 3) จารึกศรีเมืองแอม อ.เขาสวนกวาง จ.ขอนแก่น 4) จารึกวัดบ้านเขว้า อ.ปะคำ จ.บุรีรัมย์ 5) จารึกวัดชุมพล-ศาลหลักเมือง อ.เมือง จ.สุรินทร์

3.1.2.1 กลุ่มสร้างโคศิลาประกาศเกียรติคุณ

จารึกกลุ่มนี้มี 2 หลัก คือ 1) จารึกวัดหลวงเก่า 1 แขวงจำปาสัก ประเทศลาว 2) จารึกวัดหลวงเก่า 2 แขวงจำปาสัก ประเทศลาว

1) จารึกวัดหลวงเก่า 1 (Wat Loung Kao I) K.1173 แขวงจำปาสัก ประเทศลาว

ในบริเวณวัดหลวงเก่า แขวงจำปาสัก ประเทศลาว มีการขุดค้นพบจารึกของพระเจ้ามเหนทรวรมันจำนวน 2 หลัก พร้อมกับรูปสลักวัว ซึ่งน่าเชื่อว่าจะเป็นรูปสลักที่กล่าวถึงในจารึกทั้ง 2 หลักนั้น โดยข้อความในจารึกหลักนี้กล่าวถึงการสร้างวัวเพื่อเป็นที่ระลึกแห่งเกียรติยศของพระมาตุลา (ลุง) ในขณะที่อีกหลักหนึ่ง กล่าวถึงการสร้างวัว เพื่อเป็นที่ระลึกถึงแห่งพระบิดา

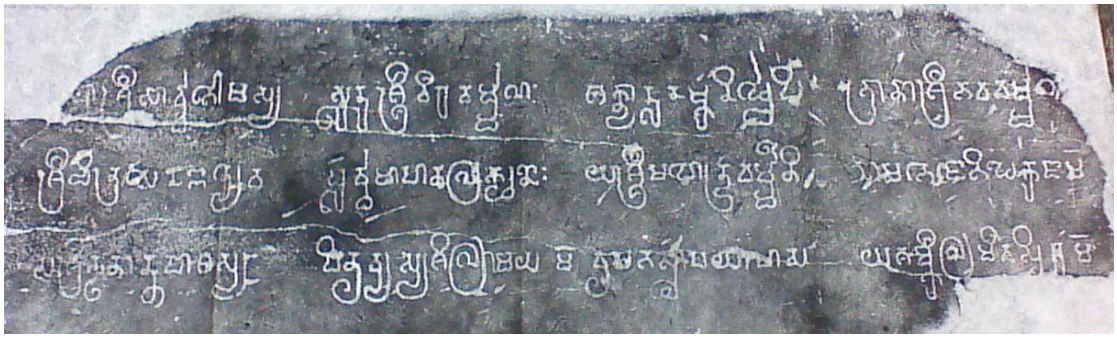

สำเนาจารึกวัดหลวงเก่า 1

คำถ่ายถอดจารึกวัดหลวงเก่า 1

1. (น)ปฺตา ศฺรีสารฺวฺวเภามสฺย สูนุศฺ ศฺรีวีรวรฺมฺมณะ ศกฺตฺยานูน x กนิษฺโฐปิ ภฺราตา ศฺรีภววรฺมฺมณะ

2. ศฺรีจิตฺรเสน อิตฺเยว ปูรฺวฺวมาหตลกษฺณะ ยศฺ ศฺรีมเหนฺทฺรวรฺมฺเมติ นามเภเชภิเษกชมฺ

3. ส ศฺรีกฺฤตานฺตปาศสฺย ปิตฺฤวฺยสฺย ศิลามย มฺ วฺฤษภํ สฺถาปยามาส ยศ x กีลมิว สฺ(ถิ)รมฺ

ข้อความศิลาจารึกในรูปโศลก

(น)ปฺตา ศฺรีสารฺวฺวเภามสฺย สูนุศฺ ศฺรีวีรวรฺมฺมณะ
ศกฺตฺยานูนxกนิษฺโฐปิ ภฺราตา ศฺรีภววรฺมฺมณะ
ศฺรีจิตฺรเสน อิตฺเยว ปูรฺวฺวมาหตลกฺษณะ
ยศฺ ศฺรีมเหนฺทฺรวรฺมฺเมติ นามเภเชภิเษกชมฺ
ส ศฺรีกฺฤตานฺตปาศสฺย ปิตฺฤวฺยสฺย ศิลามยมฺ
วฺฤษภํ สฺถาปยามาส ยศxกีลมิว สฺ(ถิ)รมฺ

คำแปล

พระราชา ผู้เป็นพระราชนัดดาแห่งพระเจ้าจักรพรรดิ เป็นพระโอรสแห่งพระเจ้าศรีวีรวรมัน ถึงแม้เป็นพระอนุชาองค์เล็กของพระเจ้าศรีภววรมัน แต่ก็มิได้มีความกล้าหาญน้อยกว่า เมื่อก่อนคนขนานพระนามว่า ศรีจิตรเสน (ต่อมา) ทรงได้รับพระนาม ซึ่งเกิดจากการอภิเษกว่า ศรีมเหนทรวรมัน พระองค์ได้ให้สร้างโคที่ทำจากศิลา อันเป็นเหมือนกับเสาแห่งพระเกียรติยศอันมั่นคง แห่งพระปิตุลา (ลุง) พระนามว่าศรีกฤตานตปาศะ

วิเคราะห์คำศัพท์ภาษาสันสกฤต

เนื่องจากจารึก 4 บรรทัดแรกมีข้อความเหมือนจารึกหลักอื่นๆ คือได้กล่าวว่าพระเจ้ามเหนทรวรมันมีประวัติความเป็นมาอย่างไร ซึ่ผู้วิจัยได้อธิบายไปแล้วก่อนหน้านี้ ผู้วิจัยจึงจะวิเคราะห์คำภาษาสันสกฤตในจารึก 2 บรรทัดสุดท้าย เพราะแตกต่างจากหลักอื่นๆ

ส	=	พระองค์
ศฺรีกฺฤตานฺตปาศสฺย	=	นามว่าศรีกฤตานตปาศะ
ปิตฺฤวฺยสฺย	=	ของพระปิตุลา (ลุง)
ศิลามยมฺ	=	อันทำแล้วด้วยศิลา
วฺฤษภํ	=	ซึ่งวัว
สฺถาปยามาส	=	ได้ให้สร้างแล้ว
ยศสฺ+กีลํ อิว	=	เหมือนกับเสาแห่งพระเกียรติยศ
สฺถิรมฺ	=	อันมั่นคง

2) จารึกวัดหลวงเก่า 2 (Wat Loung Kao II) K.1174 แขวงจำปาศักดิ์ ประเทศลาว

จารึกวัดหลวงเก่า 2 ถูกค้นพบไม่ห่างจากจารึกวัดหลวงเก่า 1 เท่าใดนัก มีข้อความส่วนต้นเหมือนกับจารึกวัดหลวงเก่า แต่บรรทัดสุดท้ายกล่าวถึงการสร้างวัวศิลาเพื่อประกาศเกียรติคุณบิดาที่สิ้นชีวิตไปแล้ว

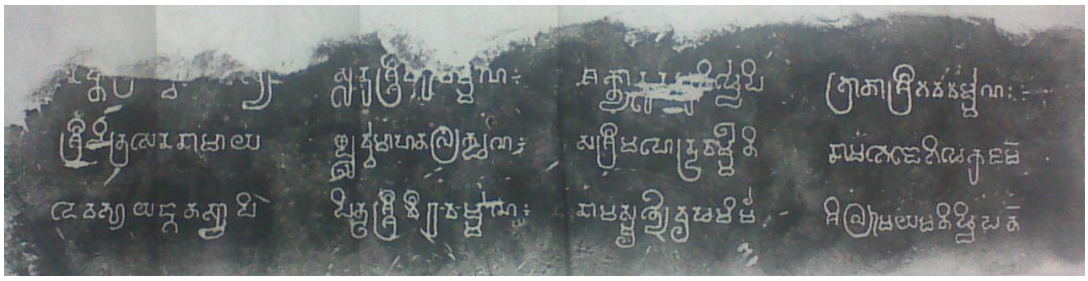

สำเนาจารึกวัดหลวงเก่า 2 K.1174

1. (นปฺตา ศฺรีสารฺวฺวเภามสฺย) สูนุศฺ ศฺรีวีรวรฺมฺมณะ ศกฺตฺยานูนxกนิษฺโฐปิ ภฺราตา ศฺรีภววรฺมฺมณะ

2. ศฺรีจิตฺรเสนนามาย +ปูรฺวฺวมาหตลกฺษณะ ส ศฺรีมเหนฺทฺรวรฺมฺเมติ นามเภเชภิเษกชมฺ

3. เทวภูยงฺคตสฺยาปิ ปิตุศฺ ศฺรีวีรวรฺมฺมณะ นามสฺมฺฤตฺไย วฺฤษมิมํ ศิลามยมติษฺฐิปตฺ

ข้อความศิลาจารึกในรูปโศลก

(นปฺตา ศฺรีสารฺวฺวเภามสฺย)	สูนุศฺ ศฺรีวีรวรฺมฺมณะ	
ศกฺตฺยานูนxกนิษฺโฐปิ	ภฺราตา ศฺรีภววรฺมฺมณะ	//
ศฺรีจิตฺรเสนนามาย	+ปูรฺวฺวมาหตลกฺษณะ	
ส ศฺรีมเหนฺทฺรวรฺมฺเมติ	นามเภเชภิเษกชมฺ	//
เทวภูยงฺคตสฺยาปิ	ปิตุศฺ ศฺรีวีรวรฺมฺมณะ	
นามสฺมฺฤตฺไย วฺฤษมิมํ	ศิลามยมติษฺฐิปตฺ	//

คำแปลจารึก

พระราชา ผู้เป็นพระราชนัดดาแห่งพระเจ้าจักรพรรดิ เป็นพระโอรสแห่งพระเจ้าศรีวีรวรมัน ถึงแม้เป็นพระอนุชาองค์เล็กของพระเจ้าศรีภววรมัน แต่ก็มิได้มีความกล้าหาญน้อยกว่า เมื่อก่อนคนขนานพระนามว่า ศรีจิตรเสน (ต่อมา) ทรงได้รับพระนาม ซึ่งเกิดจากการอภิเษกว่า ศรีมเหนทรวรมัน พระองค์ได้ให้สร้างโคอันทำด้วยศิลานี้ เพื่อเป็นที่ระลึกถึงพระนามแห่งพระราชบิดาศรีวีรวรมัน แม้ได้สิ้นพระชนม์ไปแล้ว

การวิเคราะห์คำศัพท์สันสกฤต

จารึกหลักนี้ก็เช่นเดียวกับจารึกวัดหลวงเก่า 1 คือ ช่วงแรกเป็นประวัติของพระเจ้ามเหนทรวรมัน ส่วนคาถาสุดท้ายเป็นเรื่องราวการสร้างวัวศิลาเพื่อเป็นที่ระลึกให้กับพระบิดของพระองค์ ผู้วิจัยจะวิเคราะห์คำศัพท์ในคาถาสุดท้าย

เทวภูยงฺคตสฺย+อปิ	=	แม้เป็นผู้ไปแล้วสู่ความเป็นเทวดา (สิ้นพระชนม์แล้ว)
ปิตุศฺ ศฺรีวีรวรฺมฺมณะ	=	ของพระบิดาผู้มีนามว่าศรีวีรวรมัน
นามสฺมฺฤตฺไย	=	เพื่อเป็นที่ระลึกถึงพระนาม
วฺฤษํ อิมํ	=	ซึ่งวัวนี้
ศิลามยํ	=	อันทำแล้วด้วยศิลา
อติษฺฐิปตฺ	=	สร้างแล้ว

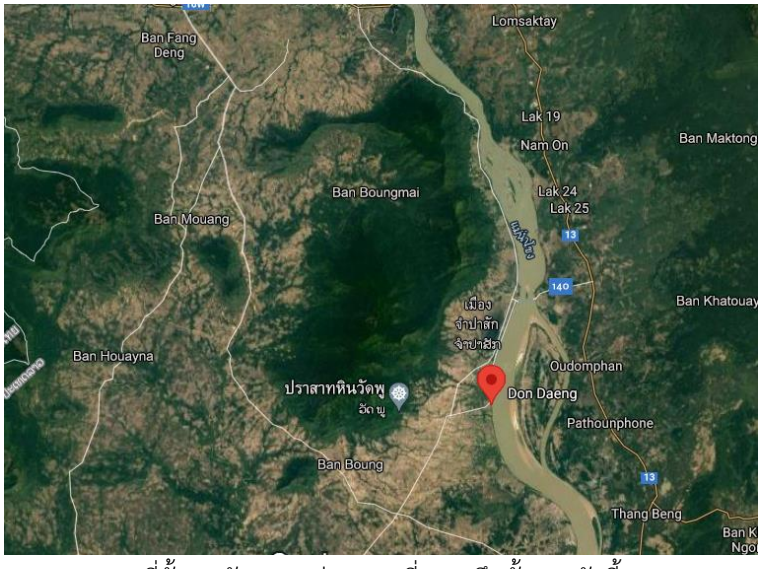

ที่ตั้งของวัดหลวงเก่า สถานที่พบจารึกทั้ง 2 หลักนี้

โคศิลาซึ่งพบในบริเวณเดียวกันที่พบจารึก

สถานที่พบจารึกทั้ง 2 หลัก

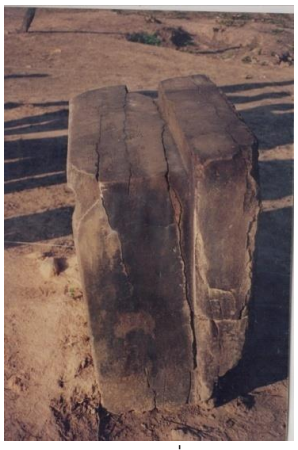

สภาพจารึกในช่วงที่ค้นพบใหม่ๆ

บริเวณที่เป็นวัดหลวงเก่า หน้าปราสาทวัดพู ติดกับแม่น้ำโขง ปัจจุบันเป็นทุ่งนาและใกล้ๆ กันมีวัดที่ตั้งขึ้นใหม่ชื่อว่าวัดเมืองเก่า บริเวณแถวนี้เคยพบศิลาจารึกที่เก่าที่สุดในแถบนี้คือ จารึกพระเจ้าเทวานิกะ อายุประมาณ 1,500 – 1,550 ปี ซึ่งได้กล่าวถึงการสร้างสถานที่บริเวณนี้ให้กลายเป็นตีรถะที่ศักดิ์สิทธิ์ที่สุดมากกว่าตีรถะที่อินเดีย โดยตั้งชื่อเลียนแบบตีรถะที่ศักดิ์ที่สุดในอินเดียคือ กุรุเกษตร เป็นสถานที่ที่คนสามารถมาชำระล้างบาปได้ สถานที่นี้คงเป็นที่ศักดิ์สิทธิ์ตลอดมา เพราะพบจารึกกษัตริย์ที่ครองราชย์องค์ต่อๆ มา เช่น จารึกของพระเจ้ามเหนทรวรมันทั้ง 2 หลักนี้ จารึกพระเจ้าชัยวรมันที่ 1 และจารึกกษัตริย์ในสมัยเมืองพระนครก็มีอีกหลายพระองค์

การปรากฏจารึกของพระเจ้ามเหนทรวรมันบริเวณสถานที่ศักดิ์สิทธิ์นี้ ผู้วิจัยสันนิษฐานว่า คงเป็นสถานที่ที่พระองค์มาทำบุญหลังจากที่พระบิดาได้เสียชีวิตไปแล้ว และพระองค์ได้ขึ้นครองราชย์แล้วด้วย ซึ่งคงเป็นจารึกรุ่นหลัง เพราะจารึกรุ่นแรกที่กัมพูชา 2 หลักคือ จารึกจรวยอำปึลและจารึกทมอแกรที่บุรีรัมย์คือจารึกถ้ำเป็ดทองด้านใน และที่จังหวัดนครราชสีมาคือจารึกวังน้ำเขียวที่พบใหม่ ล้วนแล้วแต่กล่าวถึงในลักษณะที่พระบิดาของพระองค์ยังคงมีชีวิตอยู่

จารึกทั้งสองหลังนี้ ทำให้ได้เห็นถึงกิจกรรมเพิ่มเติมของพระเจ้ามเหนทรวรมัน ซึ่งมีความผูกพันแน่นแฟ้นกับครอบครัวทั้งพระบิดาและพระมารดา อาจเป็นเพราะพระองค์เป็นพระโอรสองค์เล็กก็เป็นได้ รวมทั้งยังปรากฏนามพระปิตุลา (ลุง) “ศรีกฤตานตปาศะ” ซึ่งไม่เคยปรากฏชื่อในจารึกหลักอื่นๆ ด้วย พระปิตุลาองค์นี้คงมีความสำคัญกับพระเจ้ามเหนทรวรมันมาก อาจจะเป็นเม่ทัพที่ช่วยเหลือพระองค์ในการศึกสงคราม ถึงได้สร้างโคศิลา เพื่อแสดงให้ชาวโลกได้รู้ว่าพระปิตุลาของพระองค์นั้นมีพระเกียรติยศมากเพียงใด แต่สำหรับโคศิลาที่สร้างอุทิศให้กับพระบิดาคือ “วีรวรมัน” พระองค์ได้สร้างเพื่อเป็นที่ระลึกถึง หลังจากพระบิดาสิ้นพระชนม์ไปแล้ว อันเป็นกิจที่ลูกทุกคนซึ่งมีความผูกพันกับพ่อแม่ควรจะต้องทำ ซึ่งแตกต่างกับการกล่าวถึงลุงที่เน้นไปทางด้านเกียรติยศ

3.1.2.2 กลุ่มสร้างโคศิลาเพื่อเป็นเครื่องหมายแห่งชัยชนะ

จารึกกลุ่มนี้มี 5 หลัก คือ 1) จารึกถ้ำภูหมาไน อ.โขงเจียม จ.อุบลราชธานี 2) จารึกดอนขุมเงิน อ.หนองฮี จ.ร้อยเอ็ด 3) จารึกศรีเมืองแอม อ.เขาสวนกวาง จ.ขอนแก่น 4) จารึกวัดบ้านเขว้า อ.ปะคำ จ.บุรีรัมย์ 5) จารึกวัดชุมพล-ศาลหลักเมือง อ.เมือง จ.สุรินทร์ ซึ่งจารึกทั้งหมดถูกเขียนไว้ด้านข้างของฐานรูปเคารพ ถ้าคำนวณจากฐานรองรูปเคารพที่ยังสมบูรณ์ โดยกำหนดร่อยรอยที่น้ำไหลออกจากฐานรองไปทางด้านเหนือ ด้านที่เขียนจารึกจะอยู่ด้านทิศตะวันออก ซึ่งเป็นประตูทางเข้าศาสนสถานเสมอ ทำให้คนที่เข้าไปเคารพบูชาได้เห็นจารึกที่เขียนไว้ชัดเจน

1) จารึกถ้ำภูหมาไน อบ.4 K 508 อ.โขงเจียม จ.อุบลราชธานี

ฐานรองรูปเคารพซึ่งมีจารึกระบุไว้ว่าเป็นที่ตั้งของโคศิลา แต่มีร่องรอยการเจาะตรงกลางนี้ ผู้วิจัยสันนิษฐานว่ารอยการเจาะเป็นคงการทำสมัยหลัง เพราะเมื่อเปรียบเทียบกับฐานรองที่ยังสมบูรณ์เช่น จารึกวัดบ้านเขว้า จ.บุรีรัมย์ และฐานรองที่วัดหลวงเก่า สปป.ลาวแล้ว ไม่พบว่ามีร่องรอยการเจาะตรงกลาง ซึ่งโดยปกติ การเจาะตรงกลางแบบนี้มักจะเป็นฐานรองของศิวลึงค์มากกว่า

จารึกถ้ำภูหมาไนหรือถ้ำพระนี้ไม่มีหลักฐานว่าพบเมื่อใด เพียงแต่หลังจากพบแล้วก็ยังคงตั้งอยู่ในที่เดิม เพราะความขัดแย้งระหว่างกรมการป่าไม้กับกรมศิลปากรยังไม่ได้ประสานงานกัน ด้วยความที่ห่วงว่าจารึกอาจจะเกิดการสูญหาย ทางราชการจึงได้ขุดดินฝังจารึกหลักนี้ไว้ จนกระทั่งหน่วยราชการทั้งสองหน่วยได้ประสานงานกันได้แล้ว จึงได้ทำการขุดโยกย้ายจารึกหลักนี้ไปไว้ที่พิพิธภัณฑสถานอุบลราชธานี เมื่อวันที่ 9 สิงหาคม พ.ศ.2561

สภาพจารึกเมื่อครั้งอยู่ในถ้ำภูหมาไน
ภาพจากหนังสือ โบราณคดีเขื่อนปากมูล หน้า 75

จารึกถ้ำภูหมาไนปัจจุบัน จัดแสดงอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ อุบลราชธานี

จารึกถ้ำภูหมาไน และสำเนาจารึก

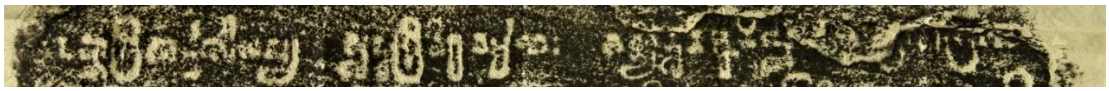

1. นปฺตา ศฺรีสารฺวฺวเภามสฺย สูนุศฺ ศฺรีวีรวรฺมฺมณะ ศกฺตฺยา นูน xกนิษฺโฐปิ (ภฺราตา ศฺรีภววรฺมฺมณะ)

2. ศฺรี จิตฺร เส น นา มา ย +ปูรฺวฺวมาหต ลกฺษณะ ส ศฺรีมเหนฺทรวรฺมฺเมติ นามเภเชภิเษกชมฺ

3. วิ ชิ ตฺย นิ ขิ ลา นฺเท ศา- นสฺมินฺเทเศ ศิลามย มฺ วฺฤษภํ สฺถาปยามาส ชยสฺตมฺภมิ(วาตฺมนะ)

ข้อความศิลาจารึกในรูปโศลก

นปฺตา ศฺรีสารฺวฺวเภามสฺย	สูนุศฺศฺรีวีรวรฺมฺมณะ
ศกฺตฺยานูนxกนิษฺโฐปิ	(ภฺราตา ศฺรีภาววรฺมฺมณะ)
ศฺรี จิตฺรเสนนามาย	+ปูรฺวฺวมาหตลกฺษณะ
สศฺรีมเหนฺทฺรวรฺมฺเมติ	นามเภเชภิเษกชมฺ
วิชิตฺย นิขิลานฺเทศา-	นสฺมินฺเทเศ ศิลามยมฺ
วฺฤษภํ สฺถาปยามาส	ชยสฺตมฺภมิ(วาตฺมนะ)

คำแปล

พระราชา ผู้เป็นพระราชนัดดาแห่งพระเจ้าจักรพรรดิ เป็นพระโอรสแห่งพระเจ้าศรีวีรวรมัน ถึงแม้เป็นพระอนุชาองค์เล็กของพระเจ้าศรีภาววรมัน แต่ก็มิได้มีความกล้าหาญน้อยกว่า เมื่อก่อนคนขนานพระนามว่า ศรีจิตรเสน (ต่อมา) ทรงได้รับพระนามซึ่งเกิดจากการอภิเษกว่า ศรีมเหนทรวรมัน ครั้นพระองค์ทรงชนะบริเวณนี้ทั้งหมดแล้ว ได้ให้ตั้งโคทำจากศิลา อันเป็นเหมือนกับเสาแห่งชัยชนะ (ของพระองค์) ณ ที่แห่งนี้

2) จารึกดอนขุมเงิน อ.หนองฮี จ.ร้อยเอ็ด

สำนักศิลปากรที่ 10 ร้อยเอ็ดได้ทำการขุดแต่งแหล่งโบราณคดีดอนขุมเงิน เมื่อปี พ.ศ. 2548 ได้พบฐานรองรูปเคารพอยู่ที่ซากโบราณสถานที่มีลักษณะเป็นแนวยาวรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า โดยมีการก่อหินทรายเป็นแนวกรอบ ตั้งอยู่ห่างจากซากบ่อน้ำโบราณซึ่งกรุด้วยหินทรายออกไปทางด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือประมาณ 4-5 เมตร จากข้อมูลการขุดแต่งพบเศษจมูกวัวศิลา และเศษศิวลึงค์ รวมทั้งพระพิมพ์สมัยทวารวดี ช่วงหลังสมัยพระเจ้ามเหนทรวรมันประมาณ 100-200 ปีด้วย แสดงให้เห็นว่า ช่วงนั้นน่าจะมีการทำลายโคศิลา และศิวลึงค์ ด้วย

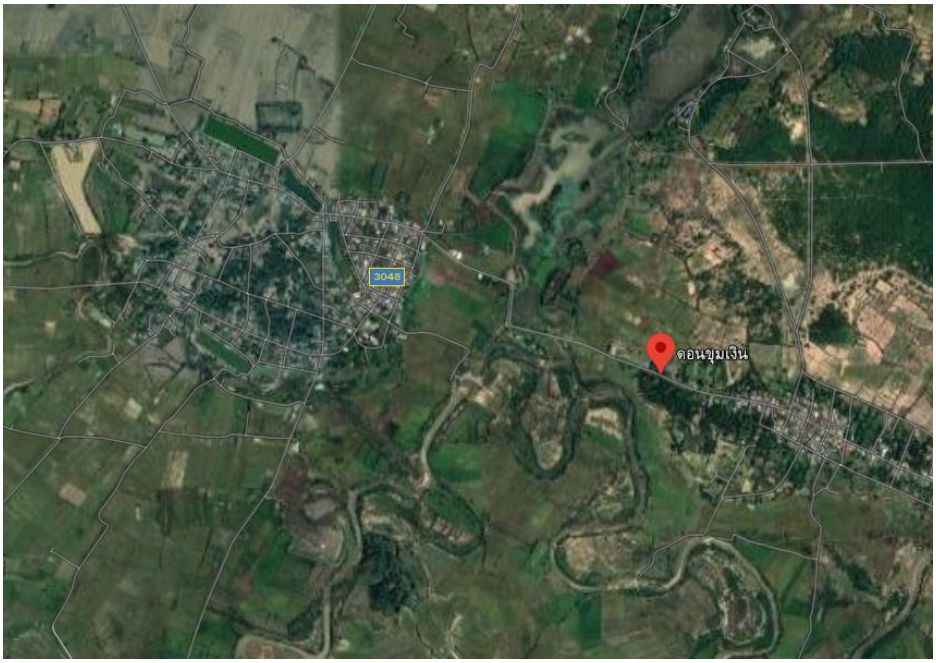

ตำแหน่งของแหล่งโบราณคดีดอนขุมเงิน จ.ร้อยเอ็ด

ซากโบราณสถานดอนขุมเงิน

ภาพขณะเจ้าหน้าที่กำลังขุดพบจารึกดอนขุมเงิน จากเฟซบุ๊กของ Jaruk Wilaikaew เข้าถึงเมื่อ 28 มกราคม 2018

ผู้วิจัยกับจารึกดอนขุมเงิน

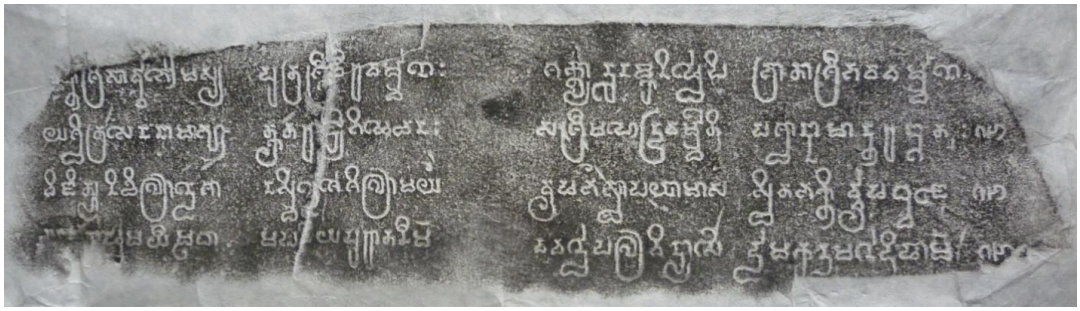

สำเนาจารึกดอนขุมเงิน อ.หนองฮี จ.ร้อยเอ็ด

ข้อความจารึก

1.(น)ปฺตาศฺรีสารฺวฺวเภามสฺย ปุตฺรศฺศฺรีวีรวรฺมฺมณะ ศกฺตฺยานูนxกนิษฺโฐปิ ภฺราตา ศฺรีภฺววรฺมฺมณะ//

2.ยศฺ จิตฺรเสน นามาภู ตฺกฺฤตราชฺยาภิเษจนะ สศฺรีมเหนฺทฺรวรฺมฺเมติ ปศฺจานฺนามานฺตรงฺคตะ //

3.วิชิตฺย นิขิลานฺเทศา นสฺมินฺเทเศ ศิลามยํ วฺฤษภํ สฺถาปยามาส สฺถิตภกฺติรฺวฺวฺฤษธฺวเช //

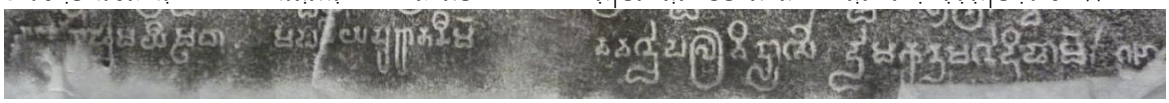

4. - - - ษฺฐ มยี เม ธา ม ปนี ย ปุ รา ต นีมฺ วฺวนฺโธ ป ล วิ นฺยาไส รฺทฺทมกนฺทมโน ทฺ(วิ)ษามฺ//

ข้อความในจารึกในรูปโศลก

(น)ปฺตา ศฺรีสารฺวฺวเภามสฺย ปุตฺรศฺ ศฺรีวีรวรฺมฺมณะ
ศกฺตฺยานูนxกนิษฺโฐปิ ภฺราตา ศฺรีภฺววรฺมฺมณะ //
ยศฺ จิตฺรเสน นามาภู- ตฺ กฺฤตราชฺยาภิเษจนะ
ส ศฺรีมเหนฺทฺรวรฺมฺเมติ ปศฺจานฺนามานฺตรงฺคตะ //
วิชิตฺย นิขิลานฺเทศา- นสฺมินฺเทเศ ศิลามยํ
วฺฤษภํ สฺถาปยามาส สฺถิตภกฺติรฺ วฺวฺฤษธฺวเช //
- - - ษฺฐมยีเมธา มปนียปุราตนีมฺ
วฺวนฺโธปลวินฺยาไส- รฺทฺทมกนฺทมโน ทฺ(วิ)ษามฺ //

คำแปล

พระเจ้าแผ่นดินผู้ทรงพระนามว่า จิตรเสน เป็นพระราชนัดดาแห่งพระเจ้าจักรพรรดิ เป็นพระโอรสแห่งพระเจ้าศรีวีรวรมัน แม้เป็นพระอนุชาองค์เล็กของพระเจ้าศรีภววรมัน แต่ก็มิได้มีความกล้าหาญน้อยกว่า ทรงได้รับการอภิเษกเป็นพระราชา ภายหลังได้รับพระนามว่า ศรีมเหนทรวรมัน หลังจากทรงชนะบริเวณนี้ทั้งหมดแล้ว ได้ให้สร้างโคที่ทำด้วยหิน ณ สถานที่แห่งนี้ (เพราะ) ทรงมีความภักดีในพระผู้มีธงคือวัว (พระศิวะ) พระองค์ผู้ฉลาดในการลงโทษ หลังจากทรงกำจัดเชื้อทั้งหลายที่ทำจาก... อันเป็นของเก่าก่อนแล้ว ทรงลงโทษศัตรูทั้งหลาย ด้วยการให้ก่อ (อาคาร) หิน

วิเคราะห์คำสันสกฤต

เนื่องจากจารึกหลักนี้แม้ 3 บรรทัดแรกจะมีเนื้อความเดียวกับจารึกหลักอื่นคือเป็นประวัติของพระเจ้ามเหนทรวรมัน มีเพียงบรรทัดสุดท้ายเท่านั้นที่แตกต่างจากหลักอื่น ๆ แต่กระนั้นก็ใช้คำศัพท์แตกต่างจากหลักที่ผ่านมา ผู้วิจัยจึงจะแยกคำสันสกฤตในจารึกหลักนี้ทุกคำ เพื่อมีประโยชน์ในการวิเคราะห์คำศัพท์ต่อไป

นปฺตา	=	หลาน
ศฺรีสารฺวฺวเภามสฺย	=	พระเจ้าจักรพรรดิ
ปุตฺรศฺ	=	บุตร, ลูกชาย
ศฺรีวีรวรฺมฺมณะ	=	แห่งพระเจ้าศรีวีรวรมัน
ศกฺตฺยา	=	โดยอำนาจ, โดยความสามารถ
อนูนะ	=	ไม่ย่อหย่อน, ไม่น้อย, ไม่พร่อง
กนิษฺโฐ+อปิ	=	แม้เป็นน้องคนเล็ก, น้องคนสุดท้อง
ภฺราตา	=	พี่ชาย, น้องชาย
ศฺรีภววรฺมฺมณะ	=	แห่งพระเจ้าศรีภววรมัน
ยศฺ	=	พระองค์ใด
จิตฺรเสน นาม+อภูตฺ	=	ได้เป็นผู้มีนามว่า จิตรเสน
กฺฤตราชฺยาภิเษจนะ	=	ผู้มีการอภิเษกในราชสมบัติอันกระทำแล้ว
ส	=	พระองค์นั้น
ศฺรีมเหนฺทฺรวรฺมฺมา+อิติ	=	ว่า ศรีมเหนทรวรมัน
ปศฺจาตฺ	=	ภายหลัง
นามานฺตรงฺคตะ	=	ได้รับนาม, มีนาม
วิชิตฺย	=	ชนะแล้ว
นิขิลานฺ เทศานฺ	=	ซึ่งสถานที่ทั้งหมด
อสฺมึ เทเศ	=	ในสถานที่นี้
ศิลามยํ วฺฤษภํ	=	ซึ่งวัวที่ทำด้วยศิลา
สฺถาปยามาส	=	ให้สร้างแล้ว, ให้สถาปนาแล้ว
สฺถิตภกฺติรฺ	=	ผู้มีความภักดีอันตั้งมั่นแล้ว
วฺวฺฤษธฺวเช	=	ในพระผู้มีวัวเป็นธง (พระศิวะ)
- - - ษฺฐมยีมฺ	=	อันทำด้วย (ไม้)
เอธามฺ	=	ซึ่งเชื้อ, ซึ่งเชื้อเพลิง
อปนีย	=	นำออกแล้ว, สกัดออกแล้ว
ปุราตนีมฺ	=	อันเป็นของเก่า, อันเป็นของโบราณ
ววนฺธ+อุปลวินฺยาไสะ	=	ผูกไว้แล้ว, ปลูกแล้ว ด้วยการก่อหิน
ทมกํ + ทมโน	=	ซึ่งการลงโทษ, ผู้ฉลาดในการลงโทษ
ทฺวิษามฺ	=	ศัตรูทั้งหลาย

โศลกสันสกฤตบรรทัดสุดท้าย เป็นเรื่องที่น่าวิเคราะห์เพราะไม่ปรากฏในจารึกหลักอื่นเลย เป็นโศลกที่เพิ่มเติมเข้ามาในจารึกดอนขุมเงินหลักนี้เท่านั้น ผู้วิจัยพยายามแปลให้เข้ากับหลักฐานทางโบราณคดีที่ปรากฏร่วมด้วย คือ เป็นแหล่งโบราณคดีสมัยพระเจ้ามเหนทรวรมันแห่งเดียวเท่านั้นที่ปรากฏโครงสร้างของสถาปัตยกรรม ทั้งที่เป็นอาคารที่ก่อด้วยหินทรายและสระน้ำซึ่งกรุด้วยหินทรายเช่นเดียวกัน

ววนฺธ ซึ่งเป็นกริยาของโศลกสุดท้ายนี้ แม้โดยรูปคำจะแปลว่า ผูกแล้ว, มัดแล้ว ก็ตาม แต่เมื่อมีคำว่า อุปลวินฺยาไสรฺ ที่แปลว่า ด้วยกองหิน, ด้วยการเรียงหิน, ด้วยอาคารหิน คำว่า ววนฺธ ในที่จึงน่าจะแปลว่า สร้าง หรือ ก่อ อาคารหิน

ผู้วิจัยแยกคำ ทมกนฺททมโน เป็น ทมกํ ที่แปลว่า การลงโทษ, การฝึก กับคำว่า ทมโน ที่แปลว่า ผู้เป็นปราชญ์, ผู้ลงโทษ แปลโดยเอาความว่า ผู้ฉลาดในการลงโทษ ส่วน ทฺวิษามฺ มาจาก ทฺวิษ ที่แปลว่า ศัตรู ประกอบด้วยษัษฐีวิภักติ ตามปกติแปลว่า ของศัตรูทั้งหลาย แต่เมื่อแปลเข้ากับนามกฤต คือ ทมกํ สามารถแปลหักษัษฐี เป็น ทวิติยาได้ โดยแปลว่า การลงโทษซึ่งศัตรูทั้งหลาย

ผู้วิจัยสันนิษฐานเรื่องการให้เหล่าศัตรูผู้ยอมแพ้ต้องมาก่อศาสนสถานที่ทำด้วยหินให้พระองค์ โดยเปรียบเทียบกับจารึกที่ถ้ำหินขุดศัตรุมัลเลศวระ ของพระเจ้ามเหนทรวรมันที่ 1 แห่งราชวงศ์ปัลลวะของอินเดียใต้ ซึ่งอยู่ร่วมสมัยเดียวกับพระองค์ และน่าจะมีความสัมพันธ์ต่อกัน ดังที่ผู้วิจัยได้กล่าวไปแล้วในบทที่ 2

คำจารึกที่ถ้ำหินขุดศัตรุมัลเลศวระ

ทณฺฑานตนเรนฺทฺเรณ นเรนฺทฺเรไณษ การิตะ
ศตฺรุมลฺเลน ไศเลสฺมินฺ ศตฺรุมลฺเลศฺวราลยะ //

คำแปลจารึก

พระเจ้าแผ่นดินพระนามว่าศัตรุมัลละ ได้ให้ศัตรูผู้นอบน้อมแล้ว สร้างเทวาลัยนามว่า ศัตรุมัลเลศวรนี้ บนภูเขาลูกนี้

เพราะฉะนั้นในโศลกสุดท้ายนี้ ผู้วิจัยจึงเลือกแปลแบบตีความว่า

- - - ษฐมยีเมธา มปนียปุราตนีมฺ
ววนฺโธปลวินฺยาไส- รฺทฺทมกนฺทมโน ทฺ(วิ)ษามฺ //

พระองค์ผู้ฉลาดในการลงโทษ หลังจากทรงกำจัดเชื้อทั้งหลายที่ทำจาก... อันเป็นของเก่าก่อนแล้ว ทรงลงโทษศัตรูทั้งหลาย ด้วยการให้ก่อ (อาคาร) หิน

อย่างไรก็ตาม สภาพของฐานรองรูปเคารพมีสภาพเหมือนถูกเปลี่ยนแปลงการใช้งาน โดยมีการลบเหลี่ยมตรงมุมทั้ง 4 และผู้วิจัยคิดว่าน่าจะมีการเจาะรูตรงกลางฐานรองเช่นเดียวกับจารึกถ้ำภูหมาไนด้วยเช่นกัน อาจจะเป็นช่วงสมัยหลังจากสมัยของพระเจ้ามเหนทรวรมันอีก 100-200 ปี เพราะตามข้อมูลการขุดแต่งพบว่า ในบ่อน้ำใกล้ๆ ที่ตั้งจารึกมีการค้นพบพระพิมพ์สมัยทวารวดี อายุประมาณ พ.ศ.1300-1400 ด้วย

3) จารึกวัดศรีเมืองแอม อ.เขาสวนกวาง จ.ขอนแก่น

พบที่วัดศรีเมืองแอม ต.ดงเมืองแอม อ.เขาสวนกวาง จ.ขอนแก่น ซึ่งเป็นเมืองเก่าโบราณร่วมสมัยกับพระเจ้ามเหนทรวรมัน จารึกหลักนี้เป็นจารึกที่พบด้านเหนือสุดของบรรดาจารึกทั้งหลายของพระเจ้ามเหนทรวรมัน ซึ่งแม่น้ำที่สันนิษฐานว่าจะเป็นเส้นทางที่พระองค์ใช้ในการเดินทางคือ แม่น้ำชี เพราะเมืองโบราณดงเมืองแอมเป็นเมืองที่ตั้งอยู่ไม่ไกลจากแม่น้ำชีนัก

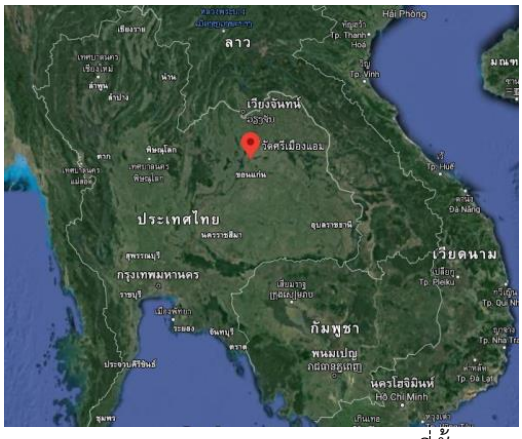

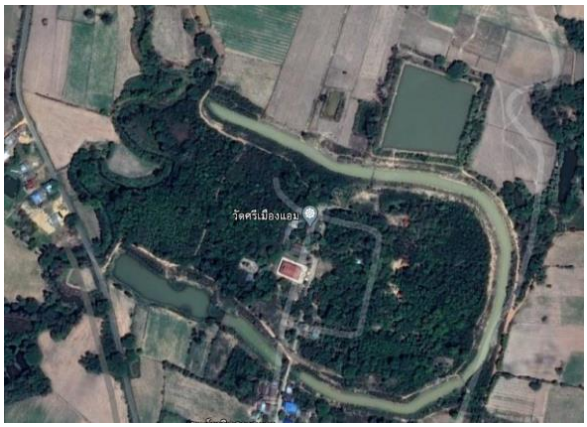

แผนที่ตั้งของแหล่งโบราณคดีดงเมืองแอม

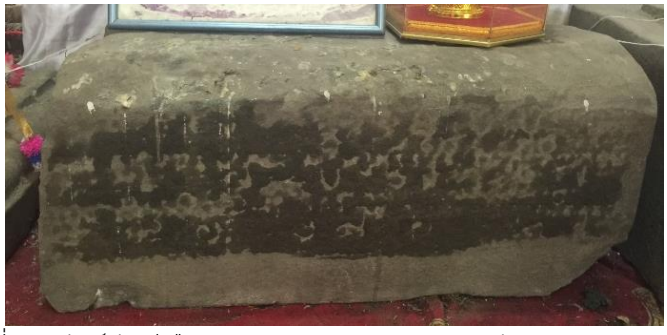

จารึกศรีเมืองแอมปัจจุบัน อยู่ที่พิพิธภัณฑ์วัดศรีเมืองแอม อ.เขาสวนกวาง จ.ขอนแก่น

ผู้วิจัยตรวจสอบจารึกวัดศรีเมืองแอม และ วัวศิลา ซึ่งอาจจะเป็น วัวศิลาตามข้อความในจารึก

สำเนาจารึกวัดศรีเมืองแอม

ข้อความในจารึกวัดศรีเมืองแอม เท่าที่เหลืออยู่ในปัจจุบันมีไม่ครบถ้วน ผู้วิจัยจึงอ้างจารึกหลักอื่นมาประกอบ เพื่อให้สามารถอ่านและแปลได้ใจความสมบูรณ์ โดยส่วนที่ผู้วิจัยเพิ่มเข้ามาจะใส่ไว้ในวงเล็บ ดังนี้

1. (นปฺตาศฺรีสารฺวฺวเภามสฺย สูนุศฺ ศฺรีวีรวรฺมฺมณะ ศกฺตฺยานูน x กนิษฺโฐปิ ภฺราตา ศฺรีภฺววรฺมฺมณะ)

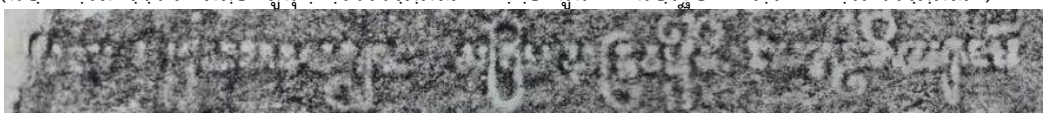

2. ศฺรีจิตฺรเสนนามาย+ปูรฺวฺวมาหตลกฺษณะ ส ศฺรี ม เห นฺทฺร วรฺมฺเมติ นาม เภ เช ภิ เษ ก ชมฺ

3. (วิชิตฺย นิขิลา)นฺเทศา นสฺมินฺเทเศ ศิ ลา ม ยํ วฺฤ ษ ภํ สฺถาปยามาส ช ย สฺต มฺภ มิวาตฺมนะ

คำอ่านจารึกในรูปโศลก

(นปฺตา ศฺรีสารฺวฺวเภามสฺย	สูนุศฺ ศฺรีวีรวรฺมฺมณะ)
(ศกฺตฺยานูนxกนิษฺโฐปิ	ภฺราตา ศฺรีภฺววรฺมฺมณะ)
ศฺรีจิตฺรเสนนามาย	+ปูรฺวฺวมาหตลกฺษณะ
ส ศฺรีมเหนฺทฺรวรฺมฺเมติ	นามเภเชภิเษกชมฺ
(วิชิตฺย นิขิลา)นฺ เทศา-	นสฺมินฺ เทเศ ศิลามยํ
วฺฤษภํ สฺถาปยามาส	ชยสฺตมฺภมิวาตฺมนะ

คำแปลจารึก

พระราชา ผู้เป็นพระราชนัดดาแห่งพระเจ้าจักรพรรดิ เป็นพระโอรสแห่งพระเจ้าศรีวีรวรมัน ถึงแม้เป็นพระอนุชาองค์เล็กของพระเจ้าศรีภววรมัน แต่ก็มิได้มีความกล้าหาญน้อยกว่า เมื่อก่อนคนขนานพระนามว่า ศรีจิตรเสน (ต่อมา) ทรงได้รับพระนามซึ่งเกิดจากการอภิเษกว่า ศรีมเหนทรวรมัน ครั้นพระองค์ทรงชนะบริเวณนี้ทั้งหมดแล้ว ได้ให้ตั้งโคทำจากศิลา อันเป็นเหมือนกับเสาแห่งชัยชนะ (ของพระองค์) ณ ที่แห่งนี้

4) จารึกวัดบ้านเขว้า อ.ปะคำ จ.บุรีรัมย์

พบที่วัดธรรมประสิทธิ์ (วัดบ้านเขว้า) ต.ปะเคียบ อ.คูเมือง จ.บุรีรัมย์ โดยขุดพบใต้อุโบสถหลังเก่า เป็นฐานรองรูปเคารพและมีจารึกที่ชัดที่สุดในบรรดาจารึกทั้งหมดของพระเจ้ามเหนทรวรมัน อาจเป็นเพราะถูกฝังอยู่ในดินเป็นระยะเวลายาวนาน ข้อความทั้งหมดเหมือนจารึกถ้ำภูหมาไน และจารึกวัดศรีเมืองแอม แต่สมบูรณ์ชัดเจนกว่ามาก ปัจจุบันศิลาจารึกหลักนี้จัดแสดงอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพิมาย จังหวัดนครราชสีมา

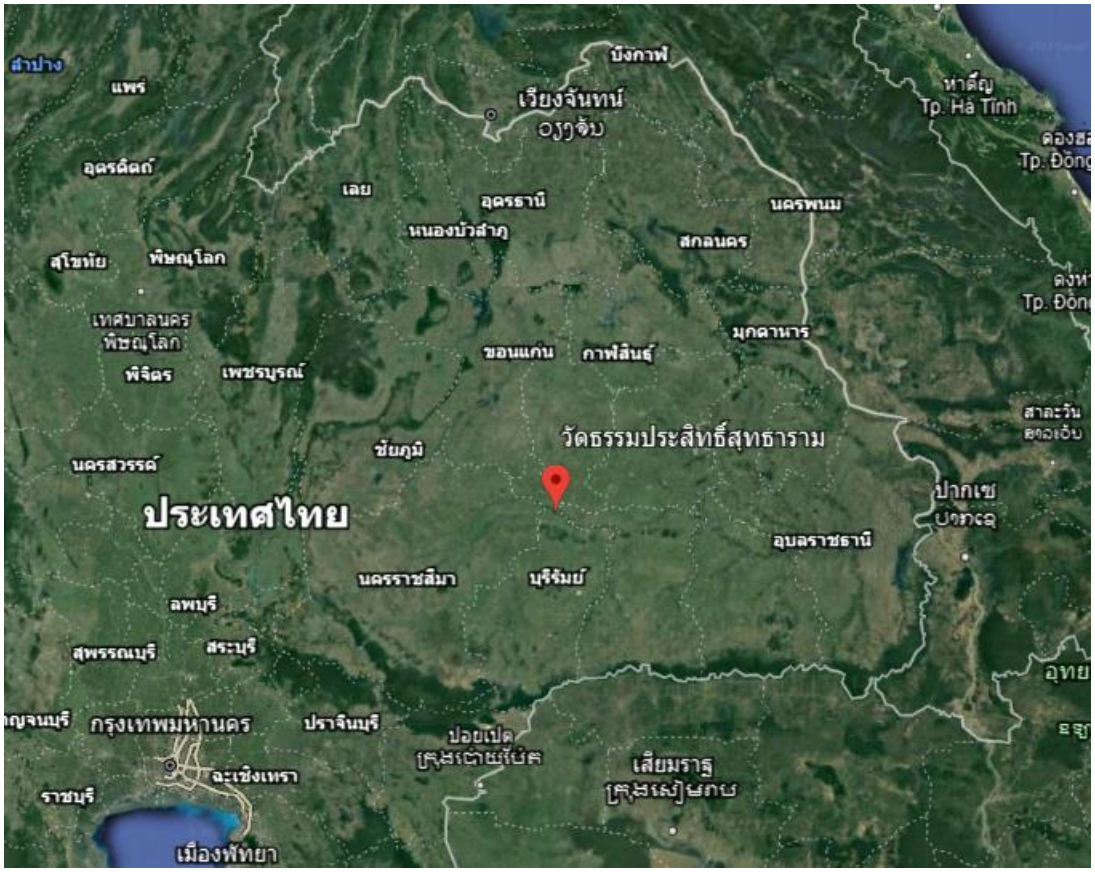

แผนที่พบจารึกวัดธรรมประสิทธิ์สุทธารามหรือ วัดบ้านเขว้า

ในการขุดดินเพื่อสร้างเสาคอนกรีตสร้างอุโบสถหลังใหม่ทับพื้นที่อุโบสถเก่า ทำให้พบศิลาจารึกหลักนี้

เจ้าอาวาสวัดบ้านเขว้าชี้บอกตำแหน่งที่ขุดพบศิลาจารึก และศิลาจารึกหลังจากนำขึ้นจากหลุม

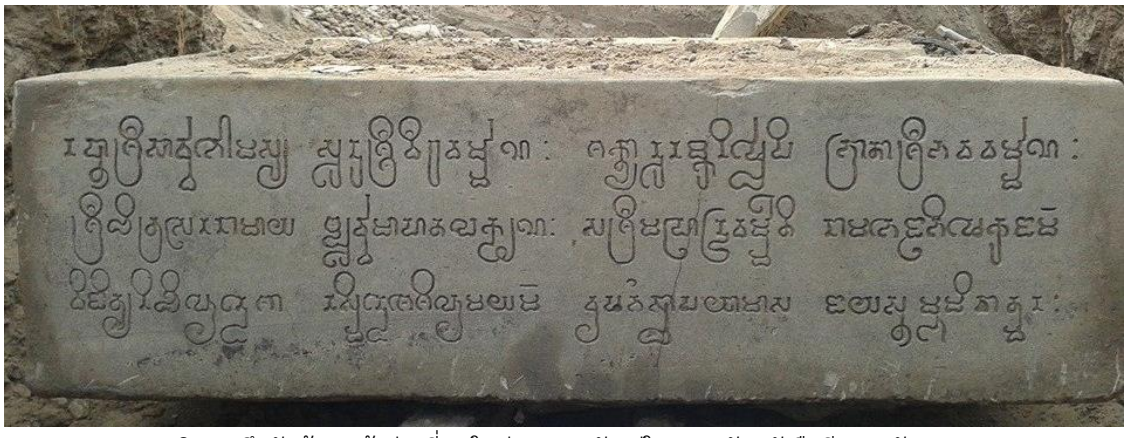

ภาพศิลาจารึกวัดบ้านเขว้าช่วงที่พบใหม่ ๆ ขณะยังอยู่ในหลุม ตัวหนังสือมีความชัดเจนมาก

ข้อความศิลาจารึก

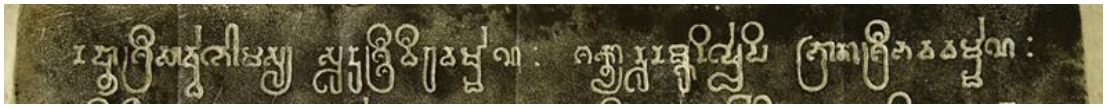

1. นปฺตา ศฺรีสารฺวฺวเภามสฺย สูนุศฺ ศฺรีวีรวรฺมฺมณะ ศกฺตฺยานูนxกนิษฺโฐปิ ภฺราตา ศฺรีภววรฺมฺมณะ

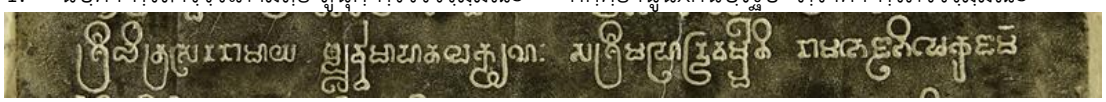

2. ศฺรีจิตฺรเสนนามาย +ปูรฺวฺวมาหตลกฺษณะ ส ศฺรีมเหนฺทฺรวรฺมฺเมติ นามเภเชภิเษกชมฺ

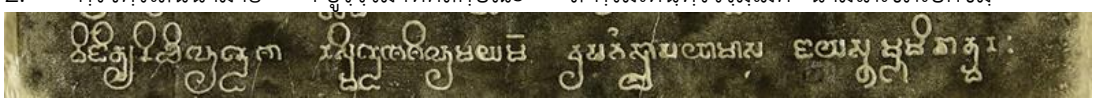

3. วิชิตฺย นิขิลานฺเทศา- นสฺมินฺเทเศ ศิลามยํ วฺฤษภํ สฺถาปยามาส ชยสฺตมฺภมิวาตฺมนะ

ข้อความจารึกในรูปโศลก

นปฺตา ศฺรีสารฺวฺวเภามสฺย	สูนุศฺ ศฺรีวีรวรฺมฺมณะ
ศกฺตฺยานูนxกนิษฺโฐปิ	ภฺราตา ศฺรีภววรฺมฺมณะ
ศฺรีจิตฺรเสนนามาย	+ปูรฺวฺวมาหตลกฺษณะ
ส ศฺรีมเหนฺทฺรวรฺมฺเมติ	นามเภเชภิเษกชมฺ
วิชิตฺย นิขิลานฺเทศา-	นสฺมินฺเทเศ ศิลามยํ
วฺฤษภํ สฺถาปยามาส	ชยสฺตมฺภมิวาตฺมนะ

คำแปล

พระราชา ผู้เป็นพระราชนัดดาแห่งพระเจ้าจักรพรรดิ เป็นพระโอรสแห่งพระเจ้าศรีวีรวรมัน ถึงแม้เป็นพระอนุชาองค์เล็กของพระเจ้าศรีภววรมัน แต่ก็มิได้มีความกล้าหาญน้อยกว่า เมื่อก่อนคนขนานพระนามว่า ศรีจิตรเสน (ต่อมา) ทรงได้รับพระนามซึ่งเกิดจากการอภิเษกว่า ศรีมเหนทรวรมัน ครั้นพระองค์ทรงชนะบริเวณนี้ทั้งหมดแล้ว ได้ให้ตั้งโคทำจากศิลา อันเป็นเหมือนกับเสาแห่งชัยชนะ (ของพระองค์) ณ ที่แห่งนี้

5) จารึกวัดชุมพล-ศาลหลักเมือง สร.17 K.377 อ.เมือง จ.สุรินทร์

ชิ้นส่วนจารึกของพระเจ้ามเหนทรวรมันที่ศาลหลักเมืองจังหวัดสุรินทร์ ได้ถูกปักฝังปูนไว้ เหลือปรากฏตัวอักษรอยู่ 2 บรรทัด ผู้วิจัยสืบค้นข้อมูลแล้วไม่ปรากฏประวัติว่านำมาจากที่ใด อ่านได้ความว่า 1. ปศฺจานฺนามานฺตรงฺคตะ 2. สฺถิตภกฺติรฺวฺวฺฤษธฺวเช ในครั้งแรกนั้นผู้วิจัยคิดว่าน่าจะเป็นจารึกเดียวกันกับจารึกวัดชุมพล K.377 ซึ่งปรากฏข้อมูลอยู่ในหนังสือ Inscriptions du Cambodge เล่ม 5 หน้า 3 ซึ่งศาสตราจารย์ยอร์ช เซเดส์ ได้อ่านและแปลความเป็นภาษาฝรั่งเศสไว้แล้ว แต่ปรากฏว่าเมื่อนำไปเปรียบเทียบกันกลับไม่ใช่ข้อความเดียวกัน ดังนั้นในช่วงแรกผู้วิจัยจึงคิดว่าน่าจะเป็นจารึกคนละหลักกัน และจารึกที่ศาลหลักเมืองสุรินทร์น่าจะเป็นจารึกหลักใหม่

ภาพจารึกศาลหลักเมืองจังหวัดสุรินทร์ และสำเนาจารึก

ข้อความศิลาจารึก

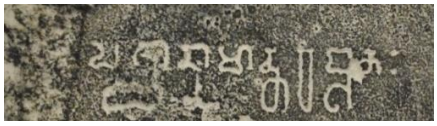

1. ป ศฺจานฺนามานฺต ร งฺค ตะ

2. สฺถิ ต ภกฺติ รฺวฺวฺฤษ ธฺวเช

คำแปล

1) ภายหลัง ได้รับนาม

1) ผู้มีความภักดีอันมั่นคงแล้วในพระผู้มีวัวเป็นธง (พระศิวะ)

ในการตรวจสอบที่มาที่ไปของจารึกหลักนี้ ผู้วิจัยได้ตรวจสอบอย่างละเอียดกับข้อความที่ปรากฏในจารึกวัดชุมพล ซึ่งศาสตราจารย์ยอร์ช เซเดส์ ได้ให้ข้อมูลดังนี้

INSCRIPTION DE SŪRIN

(K. 377)

La stèle brisée signalée par AYMONIER à Sūrin (Siam), dans le Văt C'ŭmp'ŏn[1], et portée disparue par L. DE LAJONQUIÈRE[2], portait les fragments de deux lignes en sanskrit, qui peuvent être complétées en partie par l'inscription gravée sur l'autel de Thăm Prasat (K. 509) près du confluent du Mun et du Mékong[3].

Ces deux *çloka* relatent l'érection d'une image en pierre du taureau (Nandin) par Citrasena, de son nom de sacre Mahendravarman, après que celui-ci eut conquis « tous les pays ».

Une formule analogue, mentionnant seulement la conquête de « tout ce pays », a été employée par Mahendravarman à propos de l'érection du liṅga Giriça à Căn Năk'on (K. 363)[4], à Khăn T'evada (K. 496, 497)[5], et à Thăm Prasat (K. 508)[6], également à l'embouchure du Mun. Dans son *Expansion of Indo-Aryan culture during Pallava rule*[7], B. CH. CHHABRA a fait judicieusement remarquer que les inscriptions mentionnant la conquête de « ce pays » au singulier ont dû être gravées pendant la conquête, tandis que celles qui font état de la conquête de « tous les pays » au pluriel ont dû l'être après[8].

TEXTE

I (1)	[yaç] c[it]ra[s]e[na] - - ◡	bhūt kṛtarājyābh[i]ṣecanaḥ
	sa [ç]r[Īmahendravarmmeti]	⏑ ⏑ ⏑ ⏑ ◡ - ◡ -
II (2)	vijitya nikhilān deçān	asmin deçe çilāmayam
	vṛṣabhaṃ sthāpa[yām āsa]	⏑ ⏑ ⏑ ⏑ ◡ - ◡ -

ข้อความในหนังสือ Inscriptions du Cambodge เล่ม 5 หน้า 3

ข้อความจารึกถ่ายถอดจากคำอ่านของศาสตราจารย์ยอร์ช เซเดส์ เป็นอักษรไทยได้ดังนี้

1.	(ยศฺ) จิ(ตฺ)รเ(ส)น - - -	ภูตฺ กฺฤตราชฺยาภิเษจนะ
	ส (ศฺ)รี(มเหนฺทฺรวรฺมฺเมติ)	- - - - - - - -
2.	วิชิตฺย นิขิลานฺ เทศา-	นสฺมินฺเทเศ ศิลามยมฺ
	วฺฤษภํ สฺถาป(ยามาส)	- - - - - - - -

ผู้วิจัยสังเกตเห็นว่า ข้อความที่หายไปนี้เป็นโศลกที่อยู่ด้านท้ายของจารึกทั้งสองบรรทัด จึงได้ทดลองเอาข้อความที่เหลือของจารึกศาลหลักเมืองสุรินทร์มาประกอบด้วยกัน ก็พบว่าเป็นลักษณะฉันทลักษณ์ในบาทขอนที่ถูกต้อง และแปลร่วมกันได้ใจความสมบูรณ์ (คำที่ขีดเส้นใต้ตัวหนาคือข้อความในจารึกศาลหลักเมืองสุรินทร์) ดังนี้

1. ยศฺ จิตฺรเสน นามาภู-	ตฺ กฺฤตราชฺยาภิเษจนะ	ส ศฺรีมเหนฺทฺรวรฺมฺเมติ	**<u>ปศฺจานฺนามานฺตรงฺคตะ</u>**
2. วิชิตฺย นิขิลานฺเทศา-	นสฺมินฺเทเศ ศิลามยํ	วฺฤษภํ สฺถาปยามาส	**<u>สฺถิตภกติรฺ วฺวฤษธฺวเช</u>**

แปลได้ความว่า

พระผู้ทรงพระนามว่า จิตรเสน ทรงได้รับการอภิเษกเป็นพระราชา ได้รับพระนามภายหลังว่า ศรีมเหนทรวรมัน ผู้ทรงมีความภักดีในพระผู้มีธงคือวัว (พระศิวะ) หลังจากชนะเมืองทั้งหมดแล้ว จึงได้ให้สร้างวัวที่ทำด้วยหินไว้ ณ สถานที่แห่งนี้

ต่อมาผู้วิจัยได้นำข้อความจารึกวัดชุมพลและจารึกศาลหลักเมืองสุรินทร์ที่รวมกันแล้วนี้ ไปเปรียบเทียบกับจารึกพระเจ้ามเหนทรวรมันหลักอื่นๆ ก็พบว่า ข้อความในจารึกที่รวมกันนี้ มีส่วนคล้ายกับจารึกดอนขุมเงิน บรรทัดที่ 2-3 โดยพบว่าเป็นข้อความเดียวกัน ดังนี้

กรอบสี่เหลี่ยมยาวเป็นข้อความในจารึกวัดชุมพล กรอบสี่เหลี่ยมสั้นเป็นข้อความในจารึกศาลหลักเมือง

คำถ่ายถอดจารึกดอนขุมเงิน จังหวัดร้อยเอ็ด

1. นปฺตา ศฺรีสารฺวฺวเภามสฺย	ปุตฺรศฺศฺรีวีรวรฺมฺมณะ	ศกฺตฺยานูนx กนิษฺโฐปิ	ภฺราตา ศฺรีภววรฺมฺมณะ
2. ยศฺ จิตฺรเสน นามาภู-	ตฺ กฺฤตราชฺยาภิเษจนะ	ส ศฺรีมเหนฺทรวรฺมเมติ	ปศฺจานฺนามานฺตรงฺคตะ
3. วิชิตฺย นิขิลานฺเทศา-	นสฺมินฺเทเศ ศิลามยํ	วฺฤษภํ สฺถาปยามาส	สฺถิตภกฺติรฺ วฺวฺฤษธฺวเช
4. - - - ษฺฐมยีเมธา	มปนียปุราตนีมฺ	ววนฺโธปลวินฺยาไส-	รฺทฺทมกนฺทมโน ทฺ(วิ)ษามฺ

คำถ่ายถอดจารึกสุรินทร์รวมกันทั้งสองส่วน

1. ยศฺ จิตฺรเสน นามาภู-	ตฺ กฺฤตราชฺยาภิเษจนะ	ส ศฺรีมเหนฺทรวรฺมฺเมติ	ปศฺจานฺนามานฺตรงฺคตะ
2. วิชิตฺย นิขิลานฺเทศา-	นสฺมินฺเทเศ ศิลามยํ	วฺฤษภํ สฺถาปยามาส	สฺถิตภกฺติรฺ วฺวฺฤษธฺวเช

จะเห็นว่า ข้อความในจารึกสุรินทร์ที่รวมกันทั้งสองส่วนนั้น ตรงกับข้อความในบรรทัดที่ 2 และบรรทัดที่ 3 ของจารึกดอนขุมเงินทั้งหมด (ที่ผู้วิจัยขีดเส้นใต้ไว้)

เมื่อประมวลข้อมูลทุกอย่างแล้ว ผู้วิจัยจึงได้ข้อสรุปว่า แต่เดิมจารึกพระเจ้ามเหนทรวรมันที่สุรินทร์ทั้ง 2 ชิ้นนี้ เคยเป็นหลักเดียวกันมาก่อน ต่อมามีการทุบแยกจากกันอย่างน้อยก่อน ค.ศ.1953 หรือ พ.ศ. 2496 เพราะหนังสือ Inscriptions du Cambodge เล่ม 5 ของยอร์ช เซเดส์ ได้อ่านแต่เพียงท่อนหน้าเท่านั้น ไม่ได้กล่าวถึงข้อความท่อนที่ตั้งอยู่ที่ศาลหลักเมืองจังหวัดสุรินทร์แต่ประการใด

3.1.3 กลุ่มจารึกที่กล่าวถึงการประกาศเกียรติคุณและสร้างสระน้ำ

จารึกกลุ่มนี้มี 3 หลัก คือ 1) จารึกถ้ำเป็ดทองด้านนอก อำเภอปะคำ จังหวัดบุรีรัมย์ 2) จารึกถ้ำเป็ดทอง อำเภอปะคำ จังหวัดบุรีรัมย์ 3) จารึกช่องสระแจง อำเภอตาพระยา จังหวัดสระแก้ว

1) จารึกถ้ำเป็ดทองด้านนอก อำเภอปะคำ จังหวัดบุรีรัมย์

แผนที่บอกตำแหน่งของถ้ำเป็ดทอง

ในการสร้างฝายส่งน้ำปะคำ ทำให้จารึกถ้ำเป็ดทองถูกน้ำท่วมตลอดเวลาจนถึงปัจจุบัน

ภาพจารึกถ้ำเป็ดทองด้านนอกปัจจุบัน ในวันที่น้ำลด

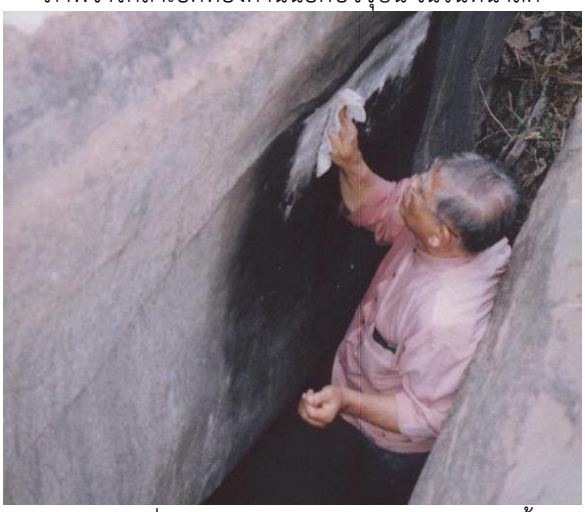

ภาพนายเทิม มีเต็ม เจ้าหน้าที่สำนำหอสมุดแห่งชาติ ทำสำเนาจารึกถ้ำเป็ดทองด้านนอก
ก่อนที่ต่อมาจารึกทั้งหมดจะถูกน้ำท่วมถาวรจนถึงปัจจุบัน

สำเนาจารึกถ้ำเป็ดทองด้านนอก

ข้อความในจารึก

ปฺถฺวีศฺวรสฺย นฺฤปเต +ปฺถฺถุกีรฺตฺติ โก - - รฺทฺทา โส - ธิ ปฺร ติ ต ธา ริ - จิตฺร เส นะ

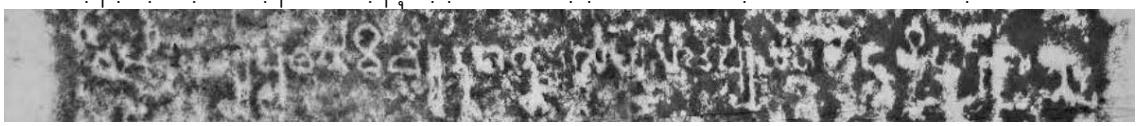

ธรฺมฺมา - - ร ปฺถฺถโน วิ จิ ร นฺตนานฺเต โส - สมรฺปฺป - - ศฺจ -านฺเต

คำแปล

--- พระเกียรติยศอันยิ่งใหญ่ แห่งพระเจ้าแผ่นดิน ปฤถวีศวร - - - - เจ้าจิตรเสน - - -

2) จารึกถ้ำเป็ดทอง บร.5 อำเภอปะคำ จังหวัดบุรีรัมย์

ผู้วิจัยไม่ได้เห็นจารึกนี้ด้วยตัวเอง ทั้งที่เป็นจารึกจริงหรือสำเนาจารึก พบข้อมูลจารึกหลักนี้อยู่ในหนังสือ จารึกในประเทศไทย เล่ม 1 ฉบับกรมศิลปากร พิมพ์เผยแพร่เมื่อ พ.ศ.2559 หน้า 91 บอกว่า อยู่ที่ผนังถ้ำด้านนอก ตรงที่เขียนจารึกนั้นมีการขูดหินผนังให้เรียบเป็นหน้ากระดาน ลึกประมาณ 5 มม. กว้างประมาณ 30 ซม. ยาวประมาณ 80 ซม. ข้อความจารึกลบเลือน เหลือไม่มาก ในงานวิจัยนี้ผู้วิจัยจะอ้างคำอ่าน แปล ตามหนังสือดังกล่าวแล้ว

คำจารึก

1. - - - - - - - - - กีรฺตฺติ - - - - - - - - - - - จิตฺรเสน
2. -

คำแปล

1. - - - - - - - - - เกียรติ - - - - - - - - - - - พระเจ้าจิตรเสน
2. -

แต่อย่างไรก็ตาม ผู้วิจัยพบว่า ในบทความเรื่อง “จารึกพระเจ้าจิตรเสนกษัตริย์ลุ่มแม่น้ำมูลและแม่น้ำชี” โดย ก่องแก้ว วีระประจักษ์ ในวารสารศิลปากร ปีที่ 60 ฉบับที่ 4 กรกฎาคม-สิงหาคม 2560 หน้า 10 มีภาพจำลองจารึกหลักนี้อยู่ แต่เมื่อผู้วิจัยตรวจสอบดูอย่างละเอียดพบว่า ไม่ได้มีข้อความเหมือนจารึกถ้ำเป็ดทอง (บร.5) ตามที่ปรากฏในหนังสือจารึกในประเทศไทย เล่ม 1 ดังกล่าว แต่มีลักษณะข้อความเหมือนกับข้อความบรรทัดแรกของจารึกถ้ำเป็ดทองด้านใน (บร.3)

ภาพจากวารสารศิลปากรปีที่ 60 ฉบับที่ 4 กรกฎาคม-สิงหาคม 2560 หน้า 10

3) จารึกช่องสระแจง K. 969 อำเภอตาพระยา จังหวัดสระแก้ว

สถานที่พบปราสาทเขาช่องสระแจง บ้านตาพระยา ตำบลตาพระยา อำเภอตาพระยา จังหวัดสระแก้ว (เดิมคือ บ้านช่องสระแจง ตำบลตาพระยา อำเภอตาพระยา จังหวัดปราจีนบุรี) เป็นจารึกหลักเดียวที่พบทางด้านภาคตะวันออกของประเทศไทยปัจจุบัน และมีเนื้อหาที่แตกต่างจากจารึกอื่นๆ ของพระเจ้ามเหนทรวรมันคือ เป็นเรื่องการสร้างสระน้ำ จารึกหลักนี้ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ปราจีนบุรี

จารึกช่องสระแจงในสถานที่ที่ค้นพบ เมื่อปี 2503
ภาพจากเฟซบุ๊กของ disapong netlomwong เข้าถึงเมื่อ 8 พฤษภาคม 2021

ภาพจารึกช่องสระแจง และสำเนาจารึก

ข้อความในจารึก

ย ศฺศฺรี ม เห นฺทฺร วรฺมฺเมติ

ม เห นฺทฺร อิว วิศฺรุตะ

ส ศ งฺกร ต ฏา กา ขย

ญฺจขาเน ม ญฺชลาศยมฺ

ข้อความจารึกในรูปโศลก

ยศฺ ศฺรีมเหนฺทฺรวรฺมฺเมติ	มเหนฺทฺร อิว วิศฺรุตะ
ส ศงฺกรตฏากาขย-	ญฺจขาเนมญฺชลาศยมฺ

คำแปล

พระเจ้าแผ่นดินพระองค์ใด มีชื่อเสียงเลื่องลือ เหมือนดังพระมเหนทระ (พระอินทร์) พระเจ้าแผ่นดินพระองค์นั้น ได้ให้ขุดแล้ว ซึ่งแหล่งน้ำนี้ อันมีชื่อว่า ศังกรตฏากะ

วิเคราะห์ศัพท์

ยศฺ	=	พระองค์ใด
ศฺรีมเหนฺทฺรวรฺมฺมา+อิติ	=	ว่า ศรีมเหนทรวรมา
มเหนฺทฺร อิว	=	เปรียบดังพระมเหนทระ (พระอินทร์)
วิศฺรุตะ	=	ปรากฏแล้ว, มีชื่อเสียง
ส	=	พระองค์นั้น
ศงฺกรตฏากาขยํ	=	ชื่อว่า ศังกรตฏากะ
จขาน	=	ได้ให้ขุดแล้ว
อิมํ ชลาศยํ	=	ซึ่งแหล่งน้ำนี้

จารึกหลักนี้แปลความได้ค่อนข้างชัดเจน ไม่มีปัญหาแต่อย่างใด มีอยู่ศัพท์เดียวเวลาแปลแล้วยังมีที่สงสัยคือคำว่า “มเหนทร อิว” เป็นคำเปรียบกับเทพเจ้า “มเหนทระ” ซึ่งคำนี้สามารถใช้ได้กับเทพเจ้าหลายพระองค์ เช่น พระศิวะ พระนารายณ์ และพระอินทร์ ควรจะเลือกแปลเป็นองค์ใด ครั้งแรก

ผู้วิจัยคาดว่าน่าจะแปลว่า พระศิวะ เพราะเป็นเทพที่สูงสุด น่าจะเป็นคำเปรียบกับพระเจ้าแผ่นดิน และอีกประการหนึ่งชื่อของสระน้ำว่า ศังกร ก็เป็นชื่อพระศิวะ แต่เมื่อผู้วิจัยได้แปลจารึก C.96 ของอาณาจักรจามปา พบที่เมืองมิเซิน ภาคกลางของเวียดนามปัจจุบัน มีโศลกที่กล่าวถึงพระเจ้ามเหนทรวรมันด้วย คือ

โศลกที่ 21 ส ศฺรี มเหนฺทรวรมฺมา ตฺริทศาธิปตุลฺยวิกฺรมะ ปฺรถิตะ
ยมชนยตฺ ปฺริยตนยํ นย อิว สุธิยำ สุขปฺรสวมฺ /

คำแปล

พระองค์ทรงพระนามว่า ศรีมเหนทรวรมัน มีพลังอำนาจ**<u>เทียบเท่ากับพระอินทร์</u>** แผ่ขยายออกไปได้ให้กำเนิดพระราชโอรสผู้เป็นที่รักองค์หนึ่ง เหมือนกับนยะกำเนิดแล้วในสุธีได้อย่างง่ายดาย

ในจารึกหลักนี้คำว่า “ตฺริทศาธิป” แปลว่า เจ้าแห่งเทวดา โดยปกติแล้วจะหมายถึงพระอินทร์ เป็นหลักฐานให้คิดได้ว่า ในจารึกช่องสระแจง ควรจะแปล “มเหนฺทฺร อิว” ว่า “เปรียบเหมือนกับพระอินทร์” ด้วยเช่นเดียวกัน เพราะเป็นจารึกที่ร่วมสมัยกันและมีความกี่ยวข้องกัน

สรุปประเด็น 3.1 การศึกษาด้านเนื้อหา

ในหัวข้อนี้ผู้วิจัยแบ่งจารึกทั้ง 21 หลักออกเป็น 3 กลุ่มใหญ่ ๆ ตามเนื้อหาที่ปรากฏในจารึก คือ 1. กลุ่มจารึกสร้างศิวลึงค์ 2. กลุ่มจารึกสร้างโคศิลา และ 3. กลุ่มจารึกสร้างสระน้ำและประกาศเกียรติคุณ พบว่าจารึกกลุ่มสร้างศิวลึงค์ แบ่งเป็นสร้างศิวลึงค์เพื่อบูชาพระศิวะตามคำสั่งของบิดามารดา กับสร้างเพื่อเป็นเครื่องหมายแห่งชัยชนะ

จารึกกลุ่มสร้างศิวลึงค์ตามคำสั่งบิดามารดา คงจะเป็นการเดินทางมาครั้งแรก อาจจะเป็นช่วงที่ท่านยังไม่ขึ้นครองราชย์ เพราะจารึกกลุ่มนี้ใช้ชื่อว่า จิตรเสน อย่างเดียว ไม่ได้กล่าวถึงชื่อหลังครองราขย์ มีข้อที่น่าสังเกตตรงคำว่า “อนุชฺญยา” ซึ่งแปลว่า ตามคำสั่ง, ตามการอนุญาต อาจวิเคราะห์ได้ว่า ในการเดินทางมาครั้งแรกนั้นบิดาและมารดาของท่านคงจะมาด้วย เพราะต้องให้อนุญาตในการสร้างศิวลึงค์แต่ละครั้ง จารึกที่มีข้อความเดียวกันนี้พบที่กัมพูชา 2 หลัก และพบที่ไทย 2 หลัก คือ พบที่บุรีรัมย์และนครราชสีมากซึ่งอยู่ทางตะวันตกสุด ระยะทางระหว่างจารึกที่กัมพูชากับที่ไทยนั้นห่างกันหลายร้อยกิโลเมตร เป็นจารึกที่ไม่ได้เขียนพร้อมกันแน่ๆ เพราะเขียนติดไว้กับก้อนหินไม่สามารถคลื่อนย้ายได้ เพราะฉะนั้นการจะสร้างศิวลึงค์แต่ละครั้งต้องไปขออนุญาตบิดามารดา ก็คงไม่สะดวกนัก หรือถ้าบิดามารดาอนุญาตทีเดียวแล้วทำหลายครั้งก็คงไม่สมเหตุสมผลนัก

ส่วนข้อความกลุ่มจารึกที่สร้างศิวลึงค์เพื่อประกาศชัยชนะนั้นมี 7 หลัก เขียนข้อความเดียวกันทุกหลัก ส่วนต้นบอกประวัติของพระองค์อย่างชัดเจน ผู้วิจัยวิเคราะห์เนื้อหาโดยภาพรวมเป็นข้อ ๆ ดังนี้

1. พระองค์เป็นหลานของพระเจ้าจักรพรรดิ (ศรีสารวเภามะ) ซึ่งจนถึงปัจจุบันก็ยังไม่เคยพบหลักฐานอื่นเพิ่มเติมเลยว่า พระเจ้าจักรพรรดิพระองค์นี้เป็นใคร ในจารึกบ้านวังไผ่ก็ใช้คำที่มีความหมายว่า พระเจ้าจักรพรรดิเช่นเดียวกัน แต่ใช้คำว่า ศฺรีจกฺรวรฺตฺติ ซึ่งตำแหน่งจักรพรรดินี้น่าจะเป็นตำแหน่งที่

ยอมรับกันไปทั่วในความเชื่อโบราณ แม้แต่ในจารึกสด๊กก๊อกธม จ.สระแก้ว ก็เขียนเล่าย้อนอดีตว่าพระเจ้าชัยวรมันที่ 2 ทรงทำพิธีบนมเหนทรบรรพต ก็เพื่อให้พระองค์เป็นพระเจ้าจักรพรรดิเพียงพระองค์เดียวเช่นกัน

2. พระราชบิดาของพระเจ้ามเหนทรวรมันมีพระนามว่า “ศรีวีรวรมัน” นั้น ไม่มีปัญหาในการตีความ เพราะมีหลักฐานจารึกหลักอื่นรองรับ เช่น จารึกวัดหลวงเก่า 2 ก็ระบุพระนามพระราชบิดาของพระองค์ว่า “วีรวรมัน” เช่นเดียวกัน

3. ข้อความที่มีปัญหาในการตีความเกี่ยวกับประวัติของพระองค์ก็คือข้อความที่ว่า “ศกฺตฺยานูนx กนิษฺโฐปิ ภฺราตา ศฺรีภววรฺมฺมณะ” ชะเอม แก้วคล้าย (2535) แปลว่า “แม้โดยศักดิ์จะเป็นพระอนุชา แต่ก็ได้เป็นพระเชษฐาของพระเจ้าศรีภวรมัน” และ ก่องแก้ว วีระประจักษ์ (2560) แปลว่า “แม้โดยศักดิ์จะเป็นพระอนุชาของพระเจ้าศรีภววรมันที่ 1 แต่เพราะทรงมีพระชนมายุมากกว่าจึงนับเป็นพระเชษฐา” ส่วนผู้วิจัยแปลข้อความตรงนี้ว่า “ถึงแม้เป็นพระอนุชาองค์เล็กของพระเจ้าศรีภววรมัน แต่ก็มิได้มีความกล้าหาญน้อยกว่า” โดยแปล ศกฺตฺยา ซึ่งคำเดิมคือ ศกฺติ ว่า “ความกล้าหาญ” แยกคำภาษาสันกฤตคือ “ศกฺตฺยา อนูนะ” แปลว่า “ไม่น้อยกว่าด้วยความกล้าหาญ” คือ ด้านความกล้าหาญไม่ได้น้อยกว่าพี่ เพื่อเปรียบเทียบความหมายของคำ อนูนะ-ไม่น้อยกว่า กับ กนิษฐ-น้อยที่สุด ตามหลักอลังการศาสตร์ภาษาสันสกฤตในฉันทลักษณ์แบบนี้เรียกว่า อนุปราสะ

4. นักวิชาการหลายท่านมีความเห็นว่า ความสัมพันธ์ระหว่างพระเจ้ามเหนทรวรมันกับพระเจ้าภววรมันที่ 1 นั้นเป็นลูกพี่ลูกน้องกันเพราะมีบิดาต่างกัน โดยอ้างจารึกกลุ่มนี้ว่า บิดาของพระเจ้ามเหนทรวรมันชื่อ “วีรวรมัน” ส่วนพระเจ้าภววรมันที่ 1 มีบิดาชื่อ “ปฤถิวีนทรวรมัน” โดยอ้างจารึกบ้านวังไผ่ จ.เพชรบูรณ์ แต่ผู้วิจัยได้วิเคราะห์ลักษณะจารึกบ้านวังไผ่อย่างละเอียดไปแล้วในบทที่ 2 ได้ข้อสรุปว่า จารึกบ้านวังไผ่ ใช้ตัวอักษรซึ่งอยู่ในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 12 – ต้นพุทธศตวรรษที่ 13 ไม่ได้อยู่ร่วมสมัยเดียวกันกับพระเจ้าภววรมันที่ 1 แต่อย่างใด เพราะฉะนั้นจารึกบ้านวังไผ่จึงใช้เป็นหลักฐานในการกล่าวถึงประวัติของพระเจ้าภววรมันที่ 1 ไม่ได้ และในจารึกเวียลกันเตล ซึ่งผู้วิจัยได้อ่านแปลไว้แล้วในบทที่ 2 ก็บอกชัดเจนว่า น้องผู้หญิงของพระเจ้าภววรมันที่ 1 นั้นมีบิดานามว่า “วีรวรมัน” ซึ่งก็หมายความว่าบิดาของพระเจ้าภววรมันที่ 1 ก็คือ “วีรวรมัน” นั่นเอง เพราะฉะนั้นพระเจ้าภววรมันที่ 1 กับพระเจ้ามเหนทรวรมัน จึงเป็นพี่น้องบิดาเดียวกัน

5. ในจารึกถ้ำเป็ดทองด้านนอกที่กล่าวว่า “ปฺฤถฺวีศฺวรสฺย นฺฤปเต+ปฺฤถุกีรฺตฺติโก” แปลว่า “เกียรติยศอันยิ่งใหญ่แห่งพระเจ้าแผ่นดินพระนามว่า ปฤถวีศวร” ชื่อนี้ใกล้เคียงกับ “ปฤถิวีนทรวรมะ” ในจารึกบ้านวังไผ่ จ.เพชรบูรณ์ แต่ผู้วิจัยยังไม่เห็นความเกี่ยวข้องกันแต่อย่างใด เป็นแต่เพียงตั้งเป็นข้อสังเกตไว้

6. คำว่า “กนิษฐ” แปลว่า “น้องคนเล็ก” ผู้วิจัยไปสืบค้นในพจนานุกรมภาษาสันสกฤตต่างๆ แล้วพบว่า คำนี้มักจะใช้กับคนที่เป็นพี่น้องที่มีพ่อเดียวกัน ส่วนคำว่า ลูกพี่ลูกน้องภาษาสันสกฤตมักใช้คำว่า “ภาคิเนย” ดังนั้น น่าจะยืนยันได้ว่าพระเจ้าเมหนทรวรมันจึงน่าจะเป็นน้องชายคนเล็กของพระเจ้าภววรมันที่ 1

7. จารึกกลุ่มนี้กระจุกตัวอยู่ในบริเวณที่ปัจจุบันอยู่ในเขตจังหวัดอุบลราชธานีและใกล้เคียงเท่านั้น โดยมีจำนวนถึง 6 หลัก เมื่อดูโดยเนื้อความว่าได้ชนะพื้นที่หรือเมืองแถวนี้ทั้งหมดแล้วจึงได้ให้ตั้งศิวลึงค์เป็นเครื่องหมายแห่งชัยชนะ ถ้าจารึกเหล่านี้ยังตั้งอยู่ที่เดิม แสดงว่าได้ชนะเมืองเป็นจำนวนมาก ซึ่งเมื่อดูแผนที่แล้ว เมืองบริเวณนี้ไม่น่าจะมีจำนวนมากเท่ากับจารึกที่ตั้งใว้ ยกเว้นแต่ว่า จารึกหล่านี้ถูกนำมาตั้ง

ไว้ทีหลัง ณ บริเวณที่โดดเด่นซึ่งมีการสัญจรของผู้คนเป็นจำนวนมาก ดังนั้นตำแหน่งที่ตั้งจึงมักจะอยู่ริมแม่น้ำโขง หรือที่เป็นทาง 3 แพร่ง เช่น จารึกปากลำโดมน้อย จารึกปากน้ำมูล 1– 2 หรือจารึกพูละคอนทางฝั่งประเทศลาว เป็นต้น

8. ศิลาจารึกทั้ง 7 หลักกล่าวถึงการตั้งศิวลึงค์ เพื่อเป็นเครื่องหมายแห่งชัยชนะ แต่ส่วนใหญ่เรายังไม่เห็นภาพชัดเจนว่า ตำแหน่งการตั้งศิวลึงค์กับตำแหน่งที่ตั้งแห่งจารึกเหล่านี้เป็นอย่างไร นับว่าโชคดีที่มีจารึกหนึ่งหลักที่เป็นหลักฐานสำคัญของการตั้งตัวศิลาจารึกและศิวลึงค์ไว้ชัดเจนคือ จารึกพูละคอน ซึ่งทั้งจารึกและศิวลึงค์ก็ยังปรากฏอยู่ในตำแหน่งเดิม

9. จารึกทั้ง 7 หลัก ต่างก็ระบุถึงสถานที่ตั้งจารึกว่า “อิห ภูภฺฤติ - บนภูเขาลูกนี้” แต่สถานที่พบจารึกทั้งหมด ไม่ได้ตั้งอยู่บนส่วนที่เป็นภูเขา แต่ทุกหลักตั้งอยู่บนตลิ่งน้ำทั้งนั้น อาจจะมีบางแห่งที่เป็นเนินสูงริมน้ำ เช่น พูละคอน เป็นต้น แต่ก็ไม่ได้เป็นภูเขาอย่างที่เรานิยามความหมายในปัจจุบัน

3.2 การศึกษาด้านอักขรวิทยา

ในหัวข้อนี้ ผู้วิจัยต้องการคำตอบว่า จารึกทั้งหมดนี้เขียนขึ้นครั้งเดียวตลอดการเดินทางของพระเจ้ามเหนทรวรมัน หรือว่ามีการเขียนขึ้นหลายครั้ง เพื่อจะกำหนดรูปแบบให้ได้ชัดเจนผู้วิจัยจะนำรูปอักษรจารึกแต่ละหลักมาเปรียบเทียบกัน โดยจัดแบ่งจารึกออกเป็น 5 กลุ่มตามคำแปลจารึก คือ 1.กลุ่มจารึกสร้างศิวลึงค์ตามคำสั่งบิดามารดา 2.กลุ่มจารึกสร้างศิวลึงค์ประกาศชัยชนะ 3.กลุ่มสร้างโคศิลา 4. จารึกสร้างสระน้ำ

1. อักขรวิทยากลุ่มจารึกที่กล่าวถึงการสร้างศิวลึงค์ตามคำสั่งบิดามารดา

จารึกในกลุ่มนี้ มี 4 หลัก เขียนติดที่ 2 หลัก คือ 1) จารึกทมอแกร ประเทศกัมพูชา 2) จารึกถ้ำเป็ดทองด้านใน จ.บุรีรัมย์ ประเทศไทย และที่เขียนเป็นแท่งศิลาจารึก 2 หลัก คือ 1) จารึกจรวยอำปึล ประเทศกัมพูชา 2) จารึกวังน้ำเขียว นครราชสีมา ประเทศไทย

จารึกที่เขียนติดที่ 2 หลัก หลักละ 2 บรรทัด

บรรทัดที่ 1 ภกฺตฺยา ภควตศฺศมฺโภ รฺมฺมาตาปิตฺโรรนุชฺญฺยา

ทมอแกร บ. 1	
ถ้ำเป็ดทองด้านใน บ. 1	

บรรทัดที่ 2 สฺถาปิตญฺจิตฺรเสเนน ลิงฺคญฺชยติ ศามฺภวมฺ

ทมอแกร บ. 2	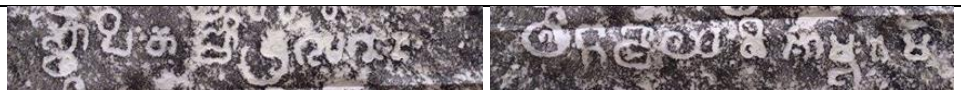
ถ้ำเป็ดทองด้านใน บ. 2	

จากการเปรียบเทียบจารึกทั้ง 2 หลักซึ่งอยู่ห่างกันหลายร้อยกิโลเมตร พบว่าโดยรูปทรงและจังหวะการเขียนตัวอักษรมีความคล้ายคลึงกันมาก อาจจะเป็นการเขียนในช่วงเวลาเดียวกันที่ไม่ห่างกันมากนักและน่าจะเป็นอาลักษณ์คนเดียวกันด้วย

จารึกที่เขียนบนแผ่นหิน 2 หลัก หลักละ 4 บรรทัด

บรรทัดที่ 1 ภกฺตฺยา ภควตศฺศมฺโภ

จรวยอำปึล บ.1	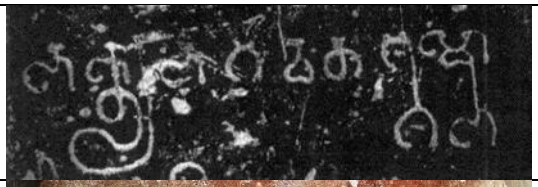
วังน้ำเขียว บ. 1	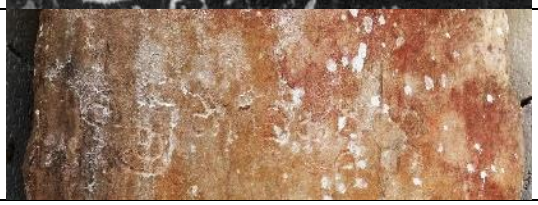

บรรทัดที่ 2 รฺมฺมาตฺยาปิตฺโรรนุชฺญยา

จรวยอำปึล บ.2	
วังน้ำเขียว บ. 2	

บรรทัดที่ 3 สฺถาปิตญฺจิตฺรเสเนน

จรวยอำปึล บ.3	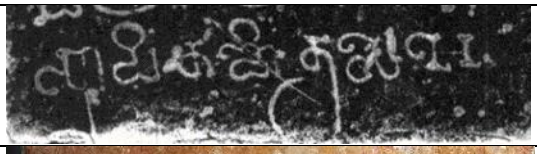
วังน้ำเขียว บ. 3	

บรรทัดที่ 4 ลิงคฺญฺชยติ ศามฺภวมฺ

จรวยอำปึล บ.4	
วังน้ำเขียว บ. 4	

เมื่อพิจารณาเปรียบเทียบอักษรแต่ละตัวแล้ว ก็เป็นเช่นเดียวกับกลุ่มแรกคือ จารึกทั้ง 2 หลัก ตัวอักษรมีลักษณะคล้ายคลึงกันมาก น่าจะเขียนร่วมสมัยกัน โดยอาลักษณ์ผู้จารคนเดียวกัน และ จารึก

กลุ่มนี้น่าจะมีอายุเก่าที่สุด สังเกตจากรูปตัวอักษร และชื่อที่ใช้ในจารึกคือ จิตรเสน โดยที่ไม่ได้บอกชื่อที่ครองราชย์

2. อักขรวิทยากลุ่มจารึกสร้างศิวลึงค์เป็นเครื่องหมายแห่งชัยชนะ

จารึกกลุ่มนี้มีทั้งหมด 7 หลัก โดยแบ่งลักษณะเป็นแท่ง 4 เหลี่ยมขนาดยาว 6 หลัก คือ 1) จารึกพูละคอน แขวงจำปาสัก ประเทศลาว 2) จารึกปากน้ำมูล 1 อ.โขงเจียม จ.อุบลราชธานี 3) จารึกปากน้ำมูล 2 อ.โขงเจียม จ.อุบลราชธานี 4) จารึกตุงลุง อ.โขงเจียม จ.อุบลราชธานี 5) จารึกปากโดมน้อย อ.โขงเจียม จ.อุบลราชธานี 6) จารึกที่คลังพิพิธภัณฑ์พิมาย อ.พิมาย จ.นครราชสีมา ส่วนอีกหลักหนึ่งมีลักษณะเป็นแผ่นหินคือ 7) จารึกวัดสุปัฏนาราม อ.เมือง จ.อุบลราชธานี จารึกทั้ง 7 หลักนี้มีข้อความระบุเหมือนกันหมดคือ ตั้งไว้บนภูเขา

ในการนำตัวอักษรแต่ละบรรทัดมาเปรียบเทียบนั้น ผู้วิจัยจะนำจารึกที่มีรูปร่างพอมองเห็นได้ชัดมาเปรียบเทียบกัน ส่วนจารึกที่ลบเลือนมาก เช่น จารึกปากโดมน้อย ผู้วิจัยจะไม่นำมาเปรียบเทียบในที่นี้

บรรทัดที่ 1 นปฺตา ศฺรีสารฺวฺวเภามสฺย สูนุศฺ ศฺรีวีรวรฺมฺมณะ

ปากมูล 1 บ. 1	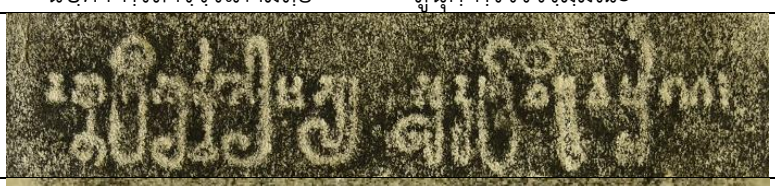
ปากมูล 2 บ. 1	
พูละคอน บ. 1	
ตุงลุง บ. 1	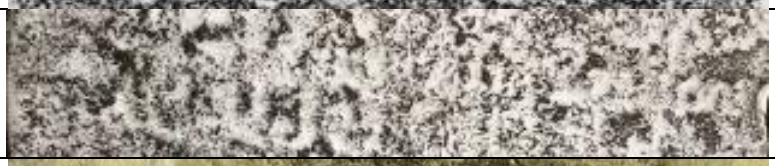
พิพิธภัณฑ์พิมาย บ. 1	
วัดสุปัฏนาราม บ. 1	

ในบรรทัดที่ 1 ตัวหนังสือของจารึกกลุ่มนี้ ทั้งรูปร่างตัวอักษร ช่องไฟ และจังหวะในการเขียน มีความใกล้เคียงมาก

บรรทัดที่ 2 ศกฺตฺยานูนxกนิษฺโฐปิ ภฺราตา ศฺรีภววรฺมฺมณะ

ปากมูล 1 บ. 2	
ปากมูล 2 บ. 2	
พูละคอน บ.2	
ตุงลุง บ. 2	
พิพิธภัณฑ์พิมาย บ. 2	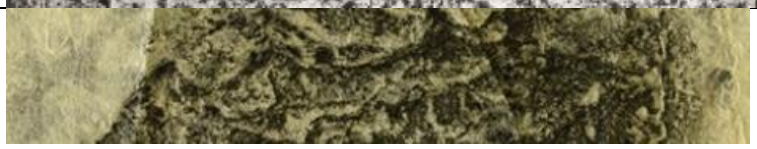
วัดสุปัฏ บ. 2	

บรรทัดที่ 3 ศฺรีจิตฺรเสนนามา ย +ปูรฺวฺวมาหตลกฺษณะ

ปากมูล 1 บ. 3	
ปากมูล 2 บ. 3	
พูละคอน บ. 3	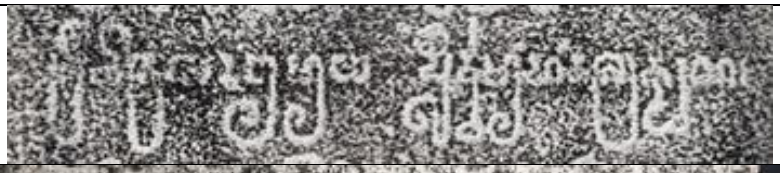
ตุงลุง บ. 3	

พิพิธภัณฑ์พิมาย บ. 3	
วัดสุปัฏ บ. 3	

บรรทัดที่ 4 ส ศฺรีมเหนฺทฺรวรฺมฺเมติ นามเภเชภิเษกชมฺ

ปากมูล 1 บ. 4	
ปากมูล 2 บ. 4	
พูละคอน บ. 4	
ตุงลุง บ. 4	
พิพิธภัณฑ์พิมาย บ. 4	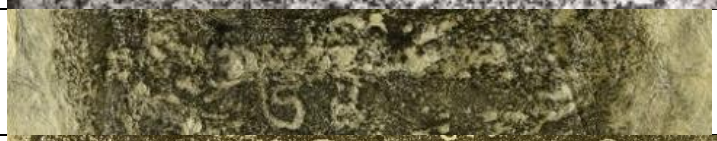
วัดสุปัฏ บ. 4	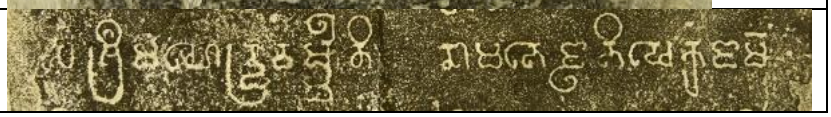

บรรทัดที่ 5 ชิตฺเวมนฺเทศมขิล งฺคิริศสฺเยหภูภฺฤติ

ปากมูล 1 บ. 5	
ปากมูล 1 บ. 5	
พูละคอน บ. 5	

ตุงลุง บ. 5	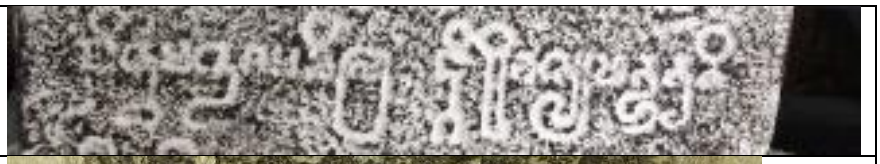
พิพิธภัณฑ์พิมาย บ. 5	
วัดสุปัฏ บ. 5	

บรรทัดที่ 6 ลิงฺคนฺนิเวศยามาส ชยจิหฺนมิวาตฺมนะ

ปากมูล 1 บ. 6	
พูละคอน บ. 6	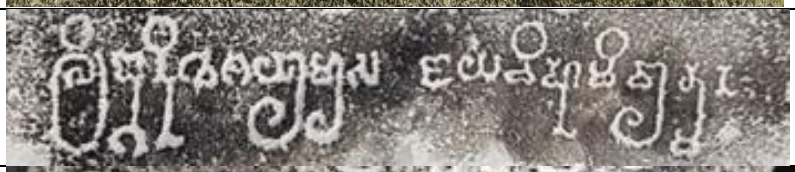
ตุงลุง บ. 6	
พิพิธภัณฑ์พิมาย บ. 6	
วัดสุปัฏ บ. 6	

จากการเปรียบเทียบลักษณะตัวอักษร อักขรวิธีของจารึกกลุ่มนี้ ทำให้เห็นชัดเจนว่า ควรจะต้องเขียนขึ้นในช่วงระยะเวลาเดียวกัน ยกเว้นจารึกวัดสุปัฏนาราม แม้ข้อความจะเหมือนกันทุกประการกับจารึกอื่น ๆ แต่รูปแบบการเขียน เช่นการเล่นหาง ไม่ปรากฏเหมือนจารึกที่เหลือ อาจจะเป็นไปได้ว่าจารึกวัดสุปัฏนารามอาจไม่ได้เขียนพร้อมกับจารึกที่เหลือ เพราะเมื่อว่าโดยลักษณะแล้ว ก็เป็นแผ่นแตกต่างจากจารึกกลุ่มนี้ที่มีลักษณะเป็นแท่งขนาดยาว

3. อักขรวิทยากลุ่มจารึกสร้างโคศิลา

จารึกกลุ่มนี้มีทั้งหมด 7 หลัก สร้างขึ้นเพื่อเป็นพระเกียรติยศแด่พระราชบิดา และพระปิตุลา มี 2 หลักคือ จารึกวัดหลวงเก่า 1 และจารึกวัดหลวงเก่า 2 จารึกทั้ง 2 หลักนั้น พบที่วัดหลวงเก่า แขวงจำปาสัก ประเทศลาว ส่วนอีก 5 หลักนั้นเป็นการสร้างเพื่อประกาศชัยชนะของพระเจ้ามเหนทรวรมัน คือ 1. จารึกถ้ำภูหมาไน อ.โขงเจียม จ.อุบลราชธานี 2. จารึกดอนขุมเงิน อ.หนองฮี จ.ร้อยเอ็ด 3. จารึกศรีเมืองแอม อ.เขาสวนกวาง จ.ขอนแก่น 4. จารึกวัดบ้านเขว้า อ.คูเมือง จ.บุรีรัมย์ 5. จารึกวัดชุมพล-ศาลหลักเมือง อ.เมือง จ.สุรินทร์

จารึกกลุ่มนี้ 2 บรรทัดแรกซึ่งมีข้อความเป็นเรื่องประวัติของพระเจ้ามเหนทรวรมัน มีเนื้อหาตรงกันเกือบทั้งหมด ส่วนในบรรทัดที่ 3 แบ่งเป็น 2 กลุ่มที่เหมือนกันคือกลุ่มวัดหลวงเก่า 1-2 วัดบ้านเขว้า วัดศรีเมืองแอมและถ้ำภูหมาไน และอีกกลุ่มหนึ่งที่มีข้อความบรรทัดที่ 3 เหมือนกันคือ จารึกดอนขุมเงินและจารึกจากจังหวัดสุรินทร์ และในกลุ่มนี้ มีจารึกดอนขุมเงินเท่านั้นที่มีบรรทัดที่ 4 ซึ่งมีข้อความไม่เหมือนจารึกหลักใด ๆ เลย

บรรทัดที่ 1 นปฺตา ศฺรีสารฺวฺวเภามสฺย สูนุศฺ ศฺรีวีรวรฺมฺมณะ ศกฺตฺยานูนxกนิษฺโฐปิ ภฺราตา ศฺรีภาวรฺมฺมณะ

วัดหลวงเก่า 1 บ. 1	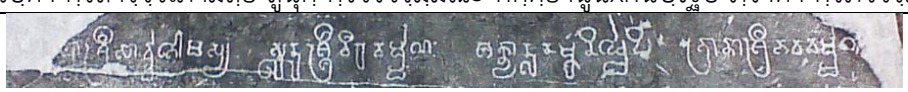
วัดหลวงเก่า 2 บ. 1	
วัดบ้านเขว้า บ. 1	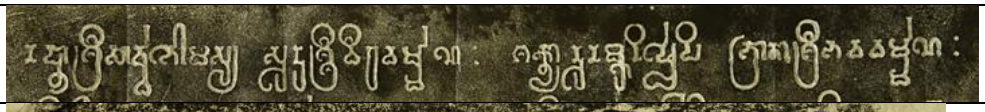
ภูหมาไน บ. 1	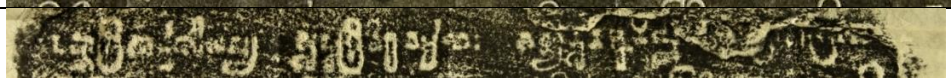
ศรีเมืองแอม บ. 1	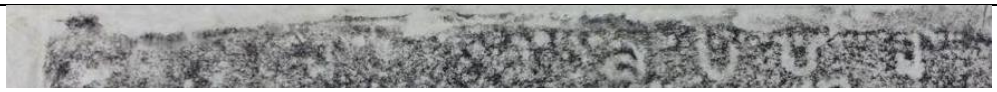
ดอนขุมเงิน บ. 1	
ศาลหลักเมือง บ. 1	-

บรรทัดที่ 2 ศฺรีจิตฺรเสน อิตฺเยว ปูรฺวฺวมาหตลกฺษณะ ยศฺ ศฺรีมเหนฺทฺรวรฺมฺเมติ นามเภเชภิเษกชมฺ

วัดหลวงเก่า 1 บ. 2	
วัดหลวงเก่า 2 บ. 2	
วัดบ้านเขว้า บ. 2	
ภูหมาไน บ. 2	
ศรีเมืองแอม บ. 2	
ดอนขุมเงิน บ. 2	
ศาลหลักเมือง บ. 2	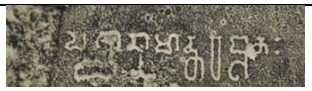

บรรทัดที่ 3 ส ศฺรีกฺฤตานฺตปาศสฺย ปิตฺฤวฺยสฺย ศิลามยมฺ วฺฤษภํ สฺถาปยามาส ยศxกีลมิว สฺ(ถิ)รมฺ

วัดหลวงเก่า 1 บ. 3	
วัดหลวงเก่า 2 บ. 3	
วัดบ้านเขว้า บ. 3	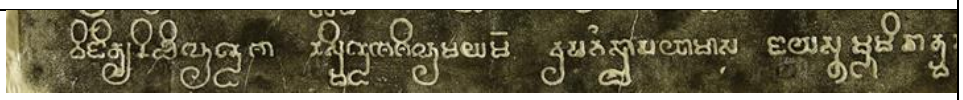
ภูหมาไน บ. 3	
ศรีเมืองแอม บ. 3	
ดอนขุมเงิน บ. 3	
ศาลหลักเมือง บ. 3	

บรรทัดที่ 4 - - - ษฐมยีเมธา มปนียปุราตนีมฺ ววนฺโธปลวินฺยาไส- รฺทฺทมกนฺทมโน ทฺ(วิ)ษามฺ

ดอนขุมเงิน บ. 4	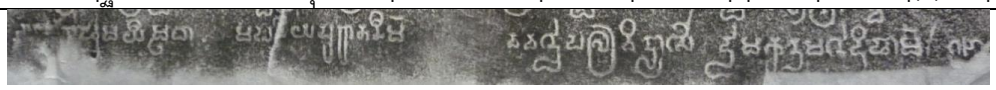

4. อักขรวิทยาจารึกสร้างสระน้ำ

กลุ่มนี้มีจารึกหลักเดียวเท่านั้นคือ จารึกช่องสระแจง อ.ตาพระยา จ.สระแก้ว จารึกหลักนี้อาจจะเป็นจารึกหลังสุด เพราะข้อความในจารึกใช้เพียงพระนามหลังครองราชย์แล้วเท่านั้น แต่เมื่อพิจารณาลักษณะของตัวอักษรแล้ว สามารถจัดอายุจารึกหลักนี้ให้อยู่ในกลุ่มฐานรองประติมากรรมโคศิลาได้ เพราะมีทรวดทรง ช่องไฟ และอักขรวิธีคล้ายกัน

ย ศฺศฺรี ม เห นฺทฺร วรฺมฺเมติ

ม เห นฺทฺร อิว วิศฺรุตะ

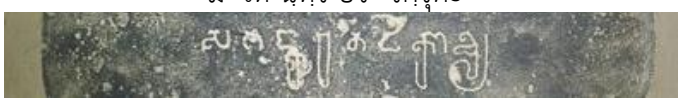

ส ศ งฺกร ต ฏา กา ขย

ญฺจขาเน ม ญฺชลาศยมฺ

สรุปประเด็น 3.2 การศึกษาทางด้านอักขรวิทยา

จากการศึกษาพบว่าสามารถแบ่งลักษณะตัวอักษรได้ 2 กลุ่มคือ กลุ่มจารึกที่ใช้อักษรที่มีลักษณะเก่ากว่าพวก ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าจารึก 6 หลักคือ จารึกทมอแกร จารึกจรวยอำปึล จารึกถ้ำเป็ดทองด้านใน จารึกถ้ำเป็ดทองด้านนอก จารึกถ้ำเป็ดทอง 2 และจารึกที่พบใหม่ที่วังน้ำเขียว เป็นจารึกที่พระเจ้ามเหนทรวรมันเขียนไว้ตั้งแต่ในการเดินทางครั้งแรกซึ่งท่านยังไม่ได้ครองราชย์ ส่วนจารึกที่เหลือเมื่อเปรียบเทียบกันดูอย่างละเอียดแล้ว พบว่าน่าจะเขียนในเวลาเดียวกันและคงเป็นสถานที่เดียวกันโดยช่างเขียนกลุ่มเดียวกัน เพราะทั้งโครงสร้างตัวอักษร ทั้งระเบียบการเขียนทุกอย่างเหมือนกันมากและให้นำไปปักไว้ยังที่ต่างๆ เพื่อประกาศชัยชนะ ทำให้หลายหลักต้องไปปักรวมกัน และสถานที่หลายๆ แห่งเช่น ริมแม่น้ำมูลและริมแม่น้ำโขงในเขตอำเภอโขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานีจึงไปปักไว้ในสถานที่ที่คนสัญจรทางเรือเห็นได้ง่าย และบางครั้งก็เกิดการสับสน เช่น จารึกเขียนบอกไว้ว่า ปักไว้บนภูเขา แต่ในบริเวณแถวนั้นไม่ได้มีภูขาอะไรเลย

บทที่ 4
การศึกษาเชิงพื้นที่ โบราณสถานและโบราณวัตถุ

ในบทนี้ผู้วิจัยจะศึกษาพื้นที่ที่เกี่ยวข้องกับการพบจารึกพระเจ้ามเหนทรวรมัน เส้นทางที่คาดว่าจะใช้ในการเดินทาง สถานที่ตั้ง โบราณสถานและวัตถุที่เกี่ยวข้อง โดยผู้วิจัยจะแบ่งการศึกษาออกเป็น 6 พื้นที่ คือ

1. พื้นที่ลุ่มแม่น้ำโขงตอนเหนือของกัมพูชา
2. พื้นที่ลุ่มแม่น้ำโขงบริเวณวัดพู จำปาสัก ตอนใต้ของประเทศลาว
3. พื้นที่บริเวณแม่น้ำโขงและแม่น้ำมูลในเขตจังหวัดอุบลราชธานีและใกล้เคียง
4. พื้นที่ตามเส้นแม่น้ำมูลซึ่งประกอบไปด้วยจังหวัดนครราชสีมา บุรีรัมย์ สุรินทร์ ร้อยเอ็ด และศรีสะเกษ
5. พื้นที่ตามเส้นแม่น้ำชีซึ่งประกอบไปด้วยจังหวัดขอนแก่น มหาสารคาม กาฬสินธุ์ ยโสธร
6. พื้นที่ภาคตะวันออกของประเทศไทยปัจจุบันประกอบไปด้วยจังหวัดสระแก้ว ปราจีนบุรี และจันทบุรี

ความมุ่งหมายของผู้วิจัยที่ต้องการศึกษาเชิงพื้นที่ที่มีความสัมพันธ์กับจารึกของพระเจ้ามเหนทรวรมัน ก็เพราะว่าในจารึกส่วนใหญ่ได้บอกกล่าวถึงการมีชัยชนะเหนือดินแดนต่างๆ แล้วจึงได้สร้างจารึกและรูปเคารพเพื่อเป็นเครื่องหมายแห่งชัยชนะ ดังนั้นพื้นที่ที่มีจารึกประกาศชัยชนะ เช่น จังหวัดอุบลราชธานี ขอนแก่น ร้อยเอ็ด บุรีรัมย์ สุรินทร์ และนครราชสีมา ผู้วิจัยจะลงลึกในรายละเอียดมากกว่าที่พบจารึกข้อความทั่วไป โดยจะค้นคว้าหาแหล่งโบราณคดีอื่นๆ ที่อยู่ร่วมสมัยกับพระเจ้ามเหนทรวรมัน เพื่อหาความเกี่ยวข้องกันด้วย

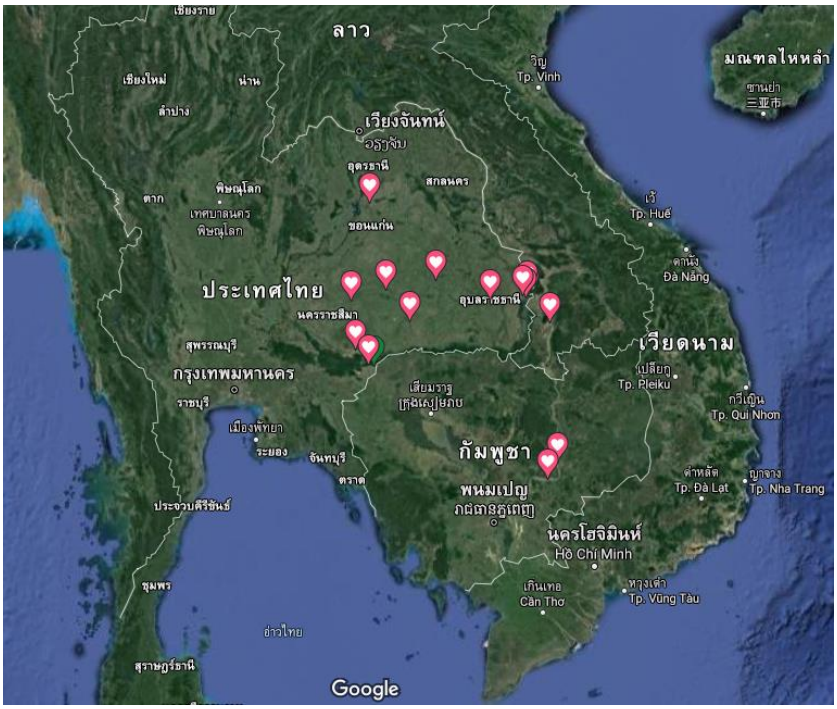

ภาพแผนที่ที่พบจารึกของพระเจ้ามเหนทรวรมันในปัจจุบัน

4.1 พื้นที่ลุ่มแม่น้ำโขงตอนเหนือของกัมพูชา

พื้นที่บริเวณประเทศกัมพูชาปัจจุบันที่เกี่ยวข้องกับพระเจ้ามเหนทรวรมันนั้นมีความสำคัญมากในแง่ของการเป็นจุดเริ่มต้น และจุดสิ้นสุดการเดินทาง โดยผู้วิจัยสันนิษฐานว่า ในช่วงที่พระเจ้ามเหนทรวรมันยังไม่ได้ครองราชย์นั้น พี่ชายคือพระเจ้าภววรมันที่ 1 ครองราชย์อยู่ที่เมืองภวปุระ ซึ่งอาจจะอยู่บริเวณไม่ห่างจากกลุ่มปราสาทสมโบร์ไพรกุก เพราะเคยพบจารึกในสมัยหลักที่กล่าวถึงเมืองภวปุระในสมัยหลัง และเมืองหลวงของพระเจ้ามเหนทรวรมันเอง ผู้วิจัยก็คาดว่าน่าจะเป็นเมืองภวปุระ ซึ่งสมัยต่อมาพระราชโอรสคือพระเจ้าอีศานวรมันที่ 1 เมื่อได้ครองราชย์ต่อจากพระเจ้ามเหนทรวรมันก็ได้สร้างเมืองหลวงแห่งใหม่ซึ่งน่าจะใกล้บริเวณเมืองเดิม และเปลี่ยนชื่อเมืองตามชื่อพระองค์ว่า เมืองอีศานปุระ คือกลุ่มปราสาทสมโบร์ไพรกุก จังหวัดกำปงธมของกัมพูชาในปัจจุบัน

ดังนั้นพื้นที่บริเวณจังหวัดกำปงธมและกำปงจาม ซึ่งมีโบราณสถานเก่าแก่ร่วมสมัยพระองค์จึงมีความสำคัญในการวิจัยในครั้งนี้

แผนที่ประเทศกัมพูชา พบจารึกของพระเจ้ามเหนทรวรมันจำนวน 2 หลัก

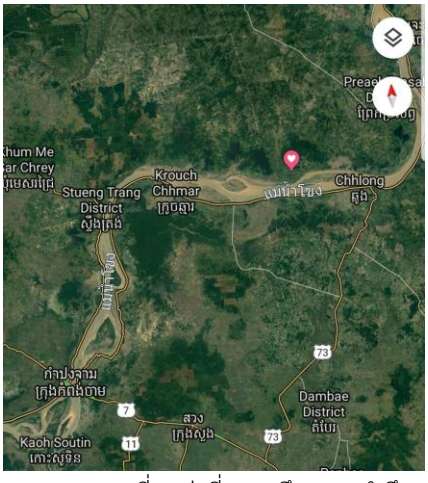

แผนที่แหล่งที่พบจารึกจรวยอำปิล

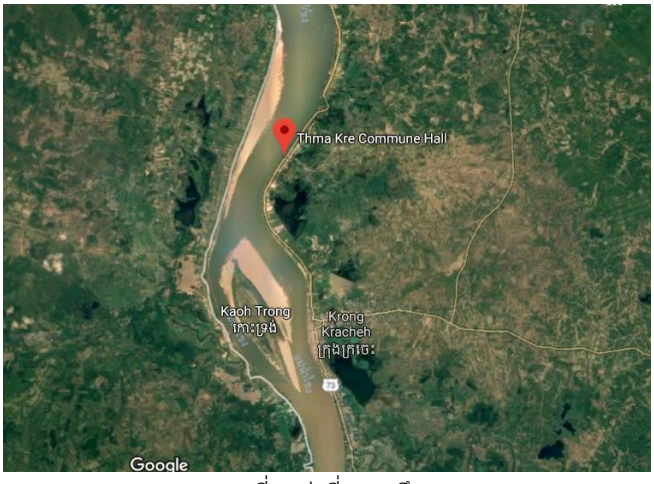

แผนที่แหล่งที่พบจารึกทมอแกร

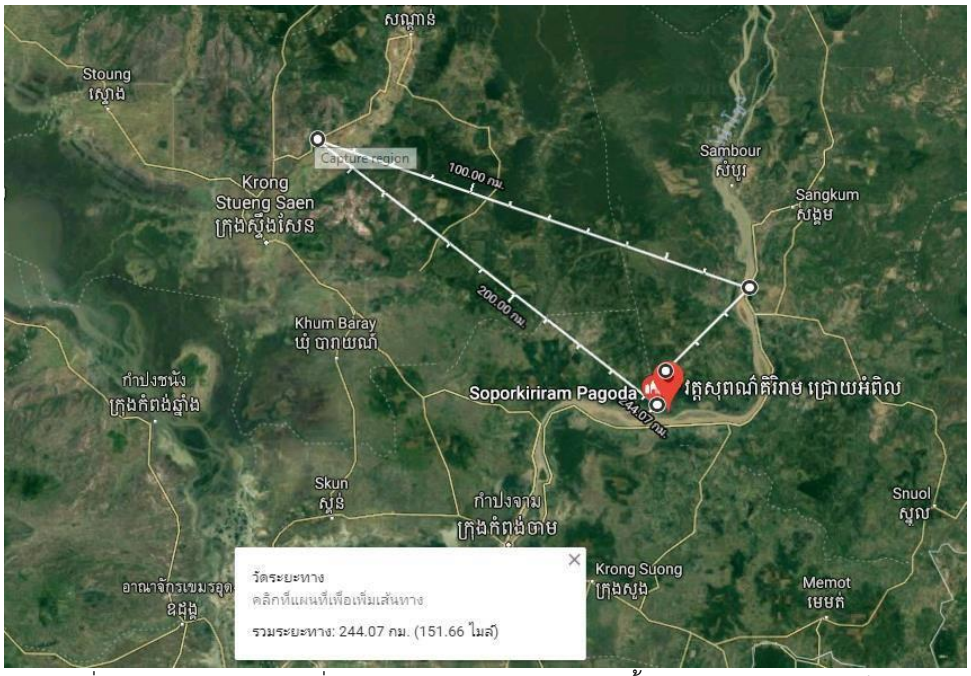

แผนที่วัดระยะทางจากแหล่งที่พบจารึกพระเจ้ามเหนทรวรมันทั้ง 2 หลักกับเมืองสมโบรไพรกุก

ผู้วิจัยตั้งสมมติฐานว่า เมืองภวปุระซึ่งเป็นเมืองหลวงของพระเจ้าภววรมันและพระเจ้ามเหนทรวรมันนั้น อยู่ในบริเวณไม่ห่างจากกลุ่มปราสาทสมโบร์ไพรกุกเท่าไหร่นัก การเริ่มต้นเดินทางของพระเจ้ามเหนทรวรมันจึงควรจะต้องเริ่มต้นจากใต้ขึ้นเหนือ เพราะเมื่อดูข้อมูลจารึกดังที่กล่าวมาแล้วในบทที่ 3 พบว่า จารึกที่เก่าที่สุดน่าจะอยู่บริเวณที่พบจารึกในกัมพูชาทั้งสองหลักนี้ คือห่างจากเมืองสมโบร์ไพรกุกปัจจุบันประมาณ 100 กิโลเมตร อย่างไรก็ตาม เมื่อผู้วิจัยได้ศึกษาพื้นที่บริเวณนี้อย่างละเอียด พบว่ามีกลุ่มโบราณสถานซึ่งอาจจะอยู่ร่วมสมัยพระเจ้ามเหนทรวรมันหรืออาจจะเก่ากว่า แต่ก็คงไม่มากเท่าไหร่ ได้แก่ปราสาทกุกเปรียะเทียต (Kuk preah theat) หรือ คุกพระธาตุ ในบริเวณพนมหันชัย จังหวัดกำปงจาม

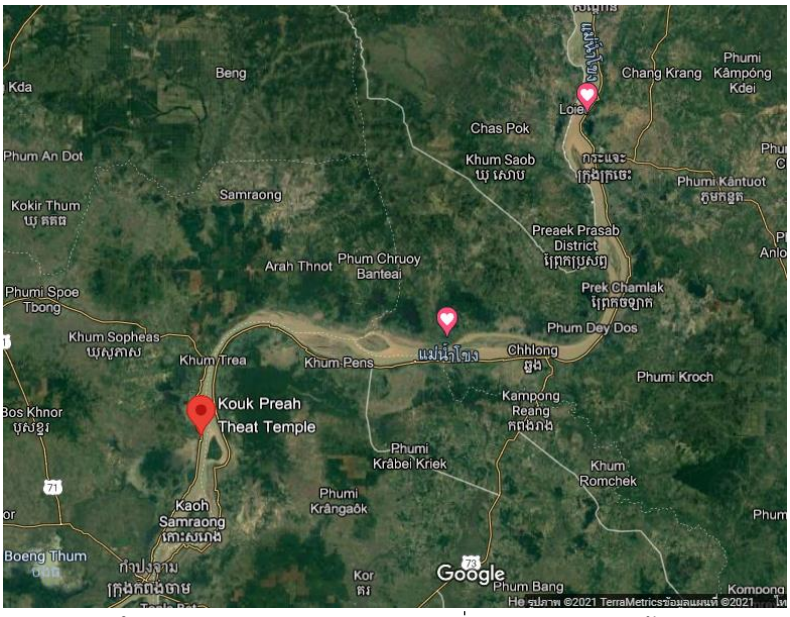

แผนที่แสดงตำแหน่งของโบราณสถานคุกพระธาตุ กับสถานที่พบจารึกของพระเจ้ามเหนทรวรมันทั้ง 2 หลัก

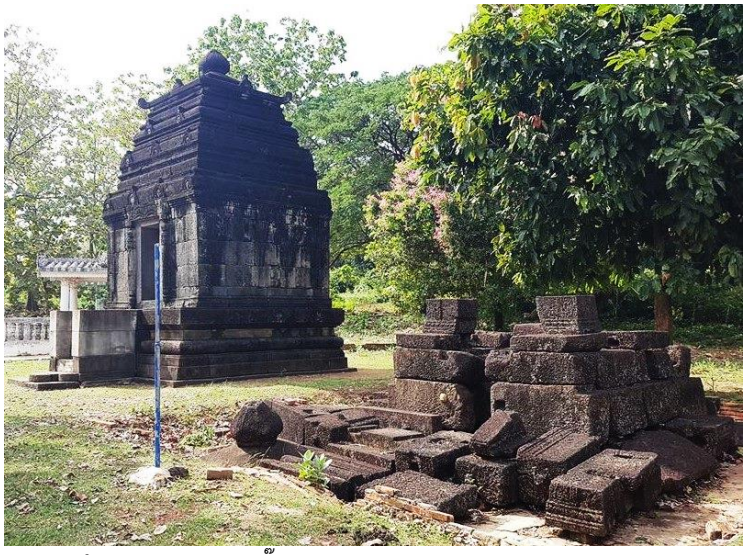

โบราณสถานคุกเปรี๊ยะเทียต หรือคุกพระธาตุ

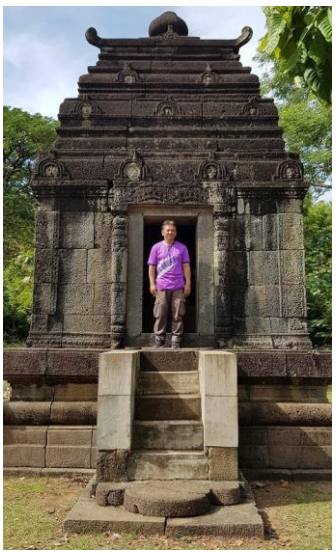

ผู้วิจัยกับคุกพระธาตุ

โคศิลาซึ่งถูกขุดพบในบริเวณใกล้เคียงโบราณสถานกุกพระธาตุ

แม้ผู้วิจัยจะเห็นว่า โบราณสถานคุกพระธาตุซึ่งเป็นที่น่าสังเกตว่าทั้งตัวอาคารและประติมากรรมที่พบล้วนสร้างด้วยหินภูเขาไฟเหล่านี้มีอายุเก่าแก่ร่วมสมัยหรืออยู่ในยุคก่อนสมัยของพระเจ้ามเหนทรวรมันไม่นาน แต่ผู้วิจัยก็ไม่สามารถหาหลักฐานอื่นที่พอจะสามารถระบุได้ว่าพระเจ้ามเหนทรวรมัน มีกิจกรรมหรือมีความเกี่ยวข้องกับโบราณสถานนี้หรือไม่ ดังนั้นจึงได้แต่ตั้งเป็นข้อสังเกตไว้ สิ่งโบราณสถานและโบราณวัตถุอื่นบนพนมหันชัยที่พบอยู่ในปัจจุบันนั้น ล้วนอยู่ในสมัยหลังจากพระเจ้ามเหนทรวรมันทั้งสิ้น

แผนที่แสดงตำแหน่งที่พบจารึกจรวยอำปึล

ผู้วิจัยกับจารึกจรวยอำปึล

ผู้วิจัยเมื่อครั้งไปสำรวจพนมสุพรรณกาลี ด้านหลังคือแม่น้ำโขง

แม้ว่าจารึกหลักนี้จะมีชื่อว่าจารึกจรวยอำปึล ซึ่งเป็นชื่อที่ฝรั่งเศสได้ตั้งไว้นานแล้ว แต่ความจริงจารึกหลักนี้เมื่อครั้งที่พบนั้น เป็นจารึกที่แตกเป็น 2 ท่อน ท่อนบนพบบนภูเขาสุพรรณกาลี หรือที่ชาวบ้านเรียกติดปากว่า พนมปัวกาเล็ย เมื่อ100 ปีที่แล้ว ส่วนท่อนล่างซึ่งยาวกว่า (แต่มีตัวหนังสือน้อยกว่า) เพิ่งจะมีการค้นพบเมื่อ 10 กว่าปีที่แล้วที่เชิงเขาสุพรรณกาลีเช่นเดียวกัน

ผู้วิจัยได้สำรวจบริเวณแถวนี้ทั้งด้านฝั่งที่พบจารึกและบริเวณฝั่งอีกด้านหนึ่งของแม่น้ำโขง ก็ไม่พบแหล่งโบราณคดีแต่อย่างใด และจากข้อมูลอื่น ๆ ก็ไม่มีข้อมูลว่าได้พบโบราณสถานหรือโบราณวัตถุร่วมสมัยพระเจ้ามเหนทรวมันในบริเวณนี้ อาจเป็นไปได้ว่า เป็นเพียงทางที่ท่านผ่านไปเท่านั้น แต่ก็น่าสงสัยเพราะข้อความในจารึกหลักนี้มีกล่าวว่า ท่านได้สร้างศิวลึงค์โดยการอนุญาตหรือตามคำสั่งของบิดาและมารดาของท่าน

แผนที่แสดงแหล่งที่พบจารึกทมอแกร

โดยปกติน้ำจะท่วมจารึกอยู่เสมอ มีเพียงในเวลาหน้าแล้งและปีที่แล้งมากเท่านั้นที่จารึกจะโผล่พ้นน้ำ

ในช่วงที่จารึกโผล่พ้นน้ำ จะปรากฏหิน 2 ก้อนคู่กัน ด้านในมีจารึกของพระเจ้ามเหนทรวรมัน

ก้อนหินที่มีจารึกของพระเจ้ามหนทรวรมัน

ภาพศิลาจารึก และการทำสำเนาศิลาจารึกหลักนี้

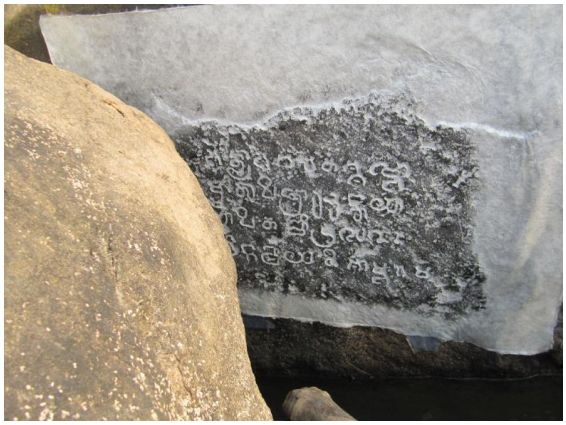

สำเนาจารึกทมอแกร

ชิ้นส่วนโบราณวัตถุที่พบบริเวณใกล้เคียง

คำว่า ทมอแกร แปลว่า หินแคร่ อาจเป็นเพราะหินคู่นี้มีลักษณะคล้ายแคร่หรือเตียง ชาวบ้านจึงเรียกแบบนั้น ในจารึกกล่าวถึงการสร้างศิวลึงค์โดยเจ้าจิตรเสน ตามคำอนุญาตหรือตามคำสั่งพ่อแม่ แต่หลักฐานที่พบในปัจจุบัน ไม่สามารถหาโบราณวัตถุเหล่านั้นพบแล้ว อาจจะจมน้ำ เสียหายหรือถูกนำไปที่อื่นแล้ว ผู้วิจัยพบเพียงร่องบนก้อนหินที่คาดว่าจะเป็นที่ประดิษฐานรูปเคารพอยู่ใกล้ ๆ และพบเสากลมที่ทำจากหินทรายสมัยก่อนพระนครอยู่ชิ้นหนึ่ง ซึ่งผู้วิจัยไม่สามารถยืนยันได้ว่าเกี่ยวข้องกับพระเจ้ามเหนทรวรมันหรือไม่

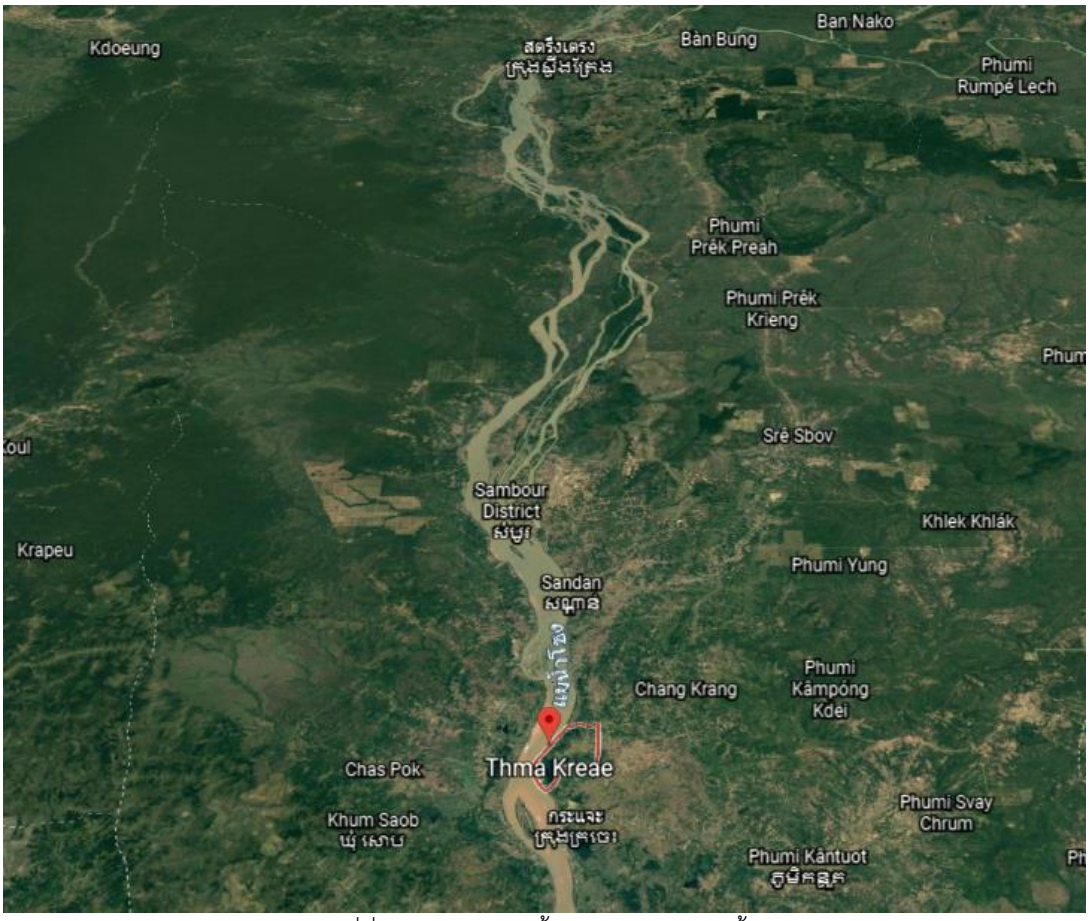

แผนที่ที่แสดงให้เห็นทางขึ้นด้านเหนือตามแม่น้ำโขง

วัดเสาร้อยต้น(វត្តសសរមួយរយ) และโบราณวัตถุบางส่วนที่พบในบริเวณนั้น

เมื่อเดินทางตามแม่น้ำโขงไปทางทิศเหนือ จะผ่านเมืองโบราณหลายเมือง เช่น เมืองโบราณในเขตอำเภอสมโบร์ จังหวัดกระแจะ มีร่องรอยเมืองโบราณ มีโบราณวัตถุ และจารึกสมัยก่อนพระนครหลายชิ้น ปัจจุบันเก็บไว้ที่วัดซซอร์โมยโรย หรือวัดร้อยเสา สันนิษฐานจากจารึก K.124 ที่พบว่าเมืองนี้อาจจะเป็นเมืองสัมภุปุระซึ่งมีกษัตริย์ผู้หญิงปกครองสืบทอดกันมา 3 องค์ แต่อย่างไรก็ตาม เรื่องราวตามจารึกเหล่านั้น และหลักฐานจากจารึกอื่น ๆ ในบริเวณนี้ ล้วนแล้วแต่เกิดขึ้นในสมัยหลังพระเจ้ามเหนทรวรมันทั้งนั้น

พื้นที่ลุ่มแม่น้ำโขงด้านเหนือสุดของกัมพูชาคือจังหวัดสตึงแตรง เป็นพื้นที่ที่มีความอุดมสมบูรณ์และสำคัญมากในการศึกษาเรื่องเราวเกี่ยวกับอารยธรรมเขมรสมัยก่อนพระนคร เพราะพบจารึกและศิลปะร่วมสมัยพระเจ้ามเหนทรวรมันเป็นจำนวนมาก

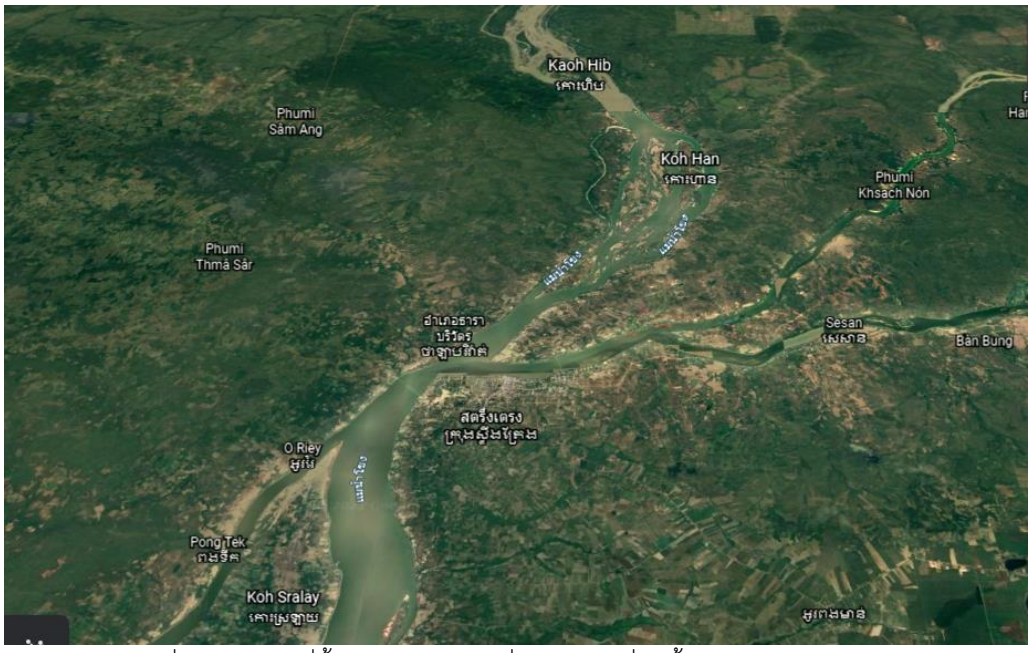

แผนที่แสดงบริเวณที่ตั้งจังหวัดสตึงแตรงซึ่งเป็นแหล่งที่แม่น้ำหลายสายมาบรรจบกัน

រូបភាព សិលាចារឹកថ្មី Ka 580 (រូបថត រ៉ង់ សុធារ)

มีข่าวเรื่องการค้นพบจารึกหลักใหม่ของพระเจ้ามเหนทรวรมันที่จังหวัดสตึงแตรง แต่ยังไม่เป็นที่ยืนยัน

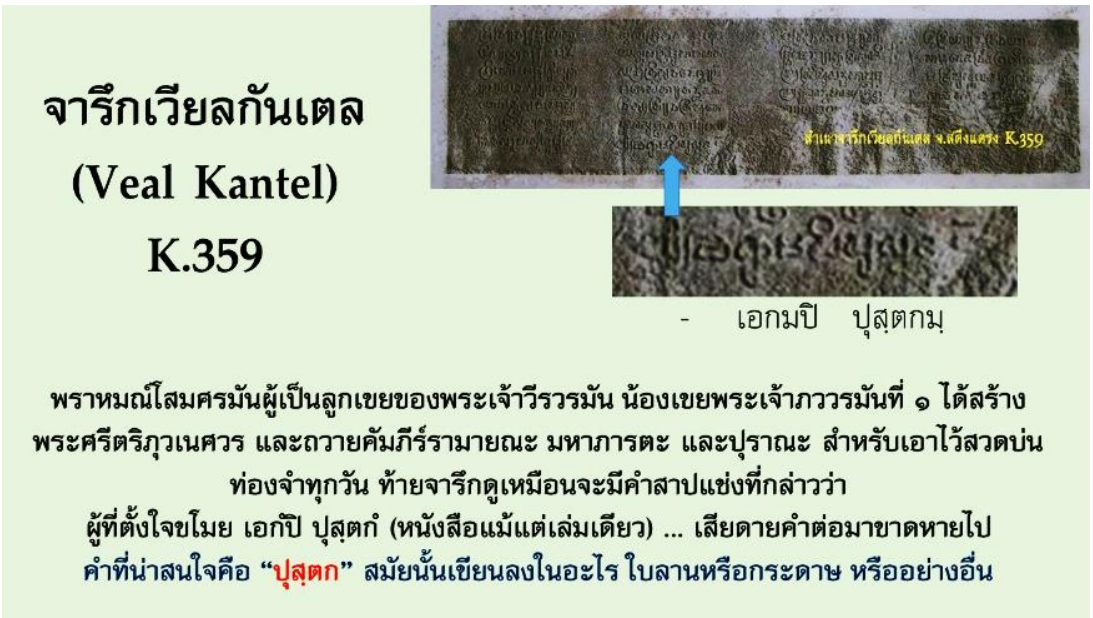

จารึกที่มีความเกี่ยวข้องกับพระเจ้ามเหนทรวรมันคือจารึกเวียลกันเตล ซึ่งมีข้อความที่น่าจะยืนยันว่าพระเจ้าภววรมันที่ 1 มีบิดาองค์เดียวกับพระเจ้ามเหนทรวรมัน คือพระเจ้าวีรวรมัน

ปราสาทพระโคที่ถาลาบริวัตรแม้จะดูอายุไม่ถึงสมัยพระเจ้ามเหนทรวรมัน แต่ทับหลังที่ประดับปราสาทนี้ เป็นศิลปะร่วมสมัยกับพระเจ้ามเหนทรวรมัน เป็นไปได้ที่จะมีการสร้างอาคารขึ้นใหม่แทนอาคารหลังเก่าโดยยังคงใช้ทับหลังเดิม

รูปสลักพระโค เป็นที่มาของชื่อปราสาท และทับหลังสมัยแรกที่ปรากฏในดินแดนแถบนี้ที่ปราสาทพระโค เพราะเหตุตั้งอยู่ในบริเวณที่แม่น้ำหลายสายไหลมาบรรจบกัน ทำให้เกิดน้ำวนบริเวณนี้ เขาจึงตั้งชื่ออำเภอนี้ว่า ธาราบริวัต แต่เรียกตามสำเนียงภาษาลาว ซึ่งใช้กันมากในเขตจังหวัดสตึงแตรงนี้ว่า ถาลาบริวัต

ทับหลังศิลปะแบบถาลาบริวัต

ทับหลังศิลปะแบบถาลาบริวัต ที่วัดปราสาทบาเดิม จ.สตึงแตรง

ปราสาทปรำปึลโลเวง

ร่องรอยความเจริญของเมืองสตึงแตรงในอดีต

พื้นที่ที่เป็นประเทศกัมพูชาปัจจุบัน พบร่องรอยของพระเจ้ามเหนทรวรมันหลายแห่ง ตั้งแต่ตอนกลางของประเทศคือบริเวณจังหวัดกำปงธม กำปงจาม และย้อนขึ้นมาตามแม่น้ำโขงคือจังหวัดกระแจะและสตึงแตรง สามารถยืนยันได้ว่าพระองค์เคยได้ทำกิจกรรมต่างๆ และทิ้งร่องรอยเอาไว้มากมาย และเดินทางผ่านบริเวณแถวนี้ขึ้นไปตามแม่น้ำโขงสู่อาณาบริเวณที่เป็นประเทศลาวและไทยในปัจจุบัน

4.2 พื้นที่ลุ่มแม่น้ำโขงบริเวณวัดพู จำปาสัก ตอนใต้ของประเทศลาว

บริเวณตอนใต้ของประเทศลาวในปัจจุบัน ถือเป็นพื้นที่สำคัญและเป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ จนเข้าสู่สมัยประวัติศาสตร์ และต่อมาจนถึงสมัยปัจจุบัน โดยมีศูนย์กลางความเชื่ออยู่ที่บริเวณโบราณสถานวัดพูและริมแม่น้ำโขงหน้าปราสาทวัดพูเป็นหลัก

บริเวณด้านหน้าของปราสาทวัดพูนั้นมีร่องรอยความเชื่อที่บันทึกเป็นลายลักษณ์อักษรเป็นครั้งแรก ในจารึกวัดหลวงเก่า หรือที่รู้จักกันในชื่อจารึกพระเจ้าเทวานิกะ เป็นจารึกภาษาสันสกฤต อายุอยู่ในช่วงประมาณพุทธศตวรรษที่ 5-6 นับเป็นจารึกที่เก่าที่สุดที่พบบริเวณนี้ โดยจารึกได้เล่าความเป็นมาของพระเจ้าเทวานิกะผู้ถูกดลใจมาจากแดนไกลโดยศรีลิงคบรรพต (พูเก้า) ให้มาปกครองเหนือราชสมบัติอันยิ่งใหญ่ ณ ที่นี้แล้วพระองค์ได้สร้างท่าน้ำริมแม่น้ำโขงขนาดครึ่งโยชน์ ให้กลายเป็นมหาตีรถะกุรุเกษตร เทวสถานอันศักดิ์สิทธิ์เทียบเท่ากับกุรุเกษตรที่อินเดีย

จะเห็นได้ว่าบริเวณหน้าวัดพูที่เป็นตำแหน่งของวัดหลวงเก่า ได้ค้นพบจารึกของกษัตริย์ต่างๆในสมัยต่อมา มาบำเพ็ญบุญ ณ บริเวณนี้ เช่น จารึกของพระเจ้ามเหนทรวรมัน 2 หลัก พร้อมทั้งโคนนทิที่ทำด้วยศิลาทราย ตามที่ปรากฏในข้อความจารึกด้วย, จารึกของพระเจ้าชัยวรมันที่ 1 ซึ่งกล่าวเรื่องทำบุญและกฎระเบียบการใช้ศาสนสถาน และจารึกที่ปรากฏพระนามของกษัตริย์กัมพูชาสมัยพระนครอีก 4 พระองค์ อันแสดงให้เห็นชัดว่า บริเวณวัดพูนั้นเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์สำหรับทำบุญมาทุกยุคสมัย

เพื่อให้เห็นภาพชัดเจน ผู้วิจัยจะใช้วิธีการอธิบายโดยใช้รูปประกอบ และสรุปข้อมูลไว้ท้ายหัวข้อ

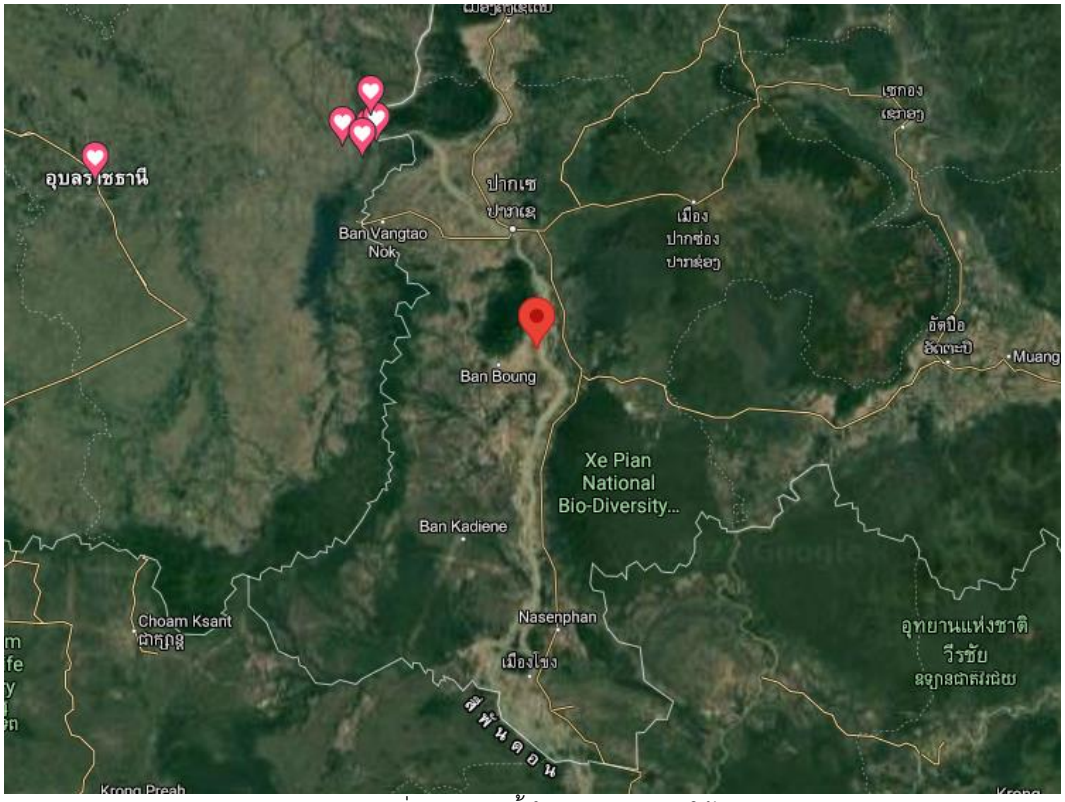

แผนที่บริเวณแม่น้ำโขงของลาวตอนใต้

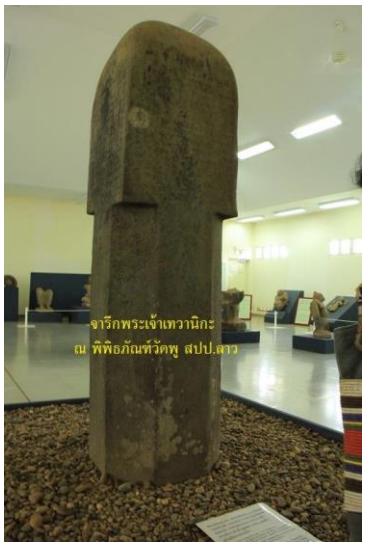

จารึกวัดหลวงเก่าของพระเจ้าเทวานิกะ เทียบขนาดกับผู้วิจัย
จารึกหลักนี้พบบริเวณวัดหลวงเก่า ริมแม่น้ำโขงหน้าปราสาทวัดพู

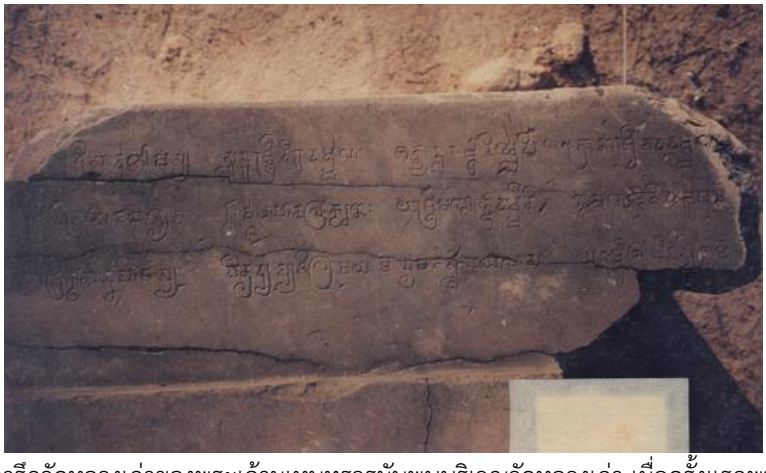

จารึกวัดหลวงเก่าของพระเจ้ามเหนทรวรมันพบบริเวณวัดหลวงเก่า เมื่อครั้งแรกพบ

จารึกวัดหลวงเก่าหลักนี้กล่าวถึงการสร้างโคศิลาเพื่อเป็นที่ระลึกถึงพระเจ้าวีรวรมันผู้เป็นพระบิดาผู้สวรรคตแล้ว

ภาพสถานที่พบจารึกทั้ง 2 หลัก หลักนี้กล่าวถึงการสร้างโคศิลาเพื่อแสดงเกียรติยศถึงลุง

ภาพวัวศิลาที่พบพร้อมกับจารึกพระเจ้ามเหนทรวรมันที่วัดหลวงเก่า น่าจะเป็นวัวศิลาตามที่กล่าวไว้ในจารึก

จารึกพระเจ้าชัยวรมันที่ 1 กล่าวถึงเรื่องการทำบุญและระเบียบการใช้ศาสนสถานที่นี่
พบที่บริเวณวัดหลวงเก่า เช่นเดียวกัน

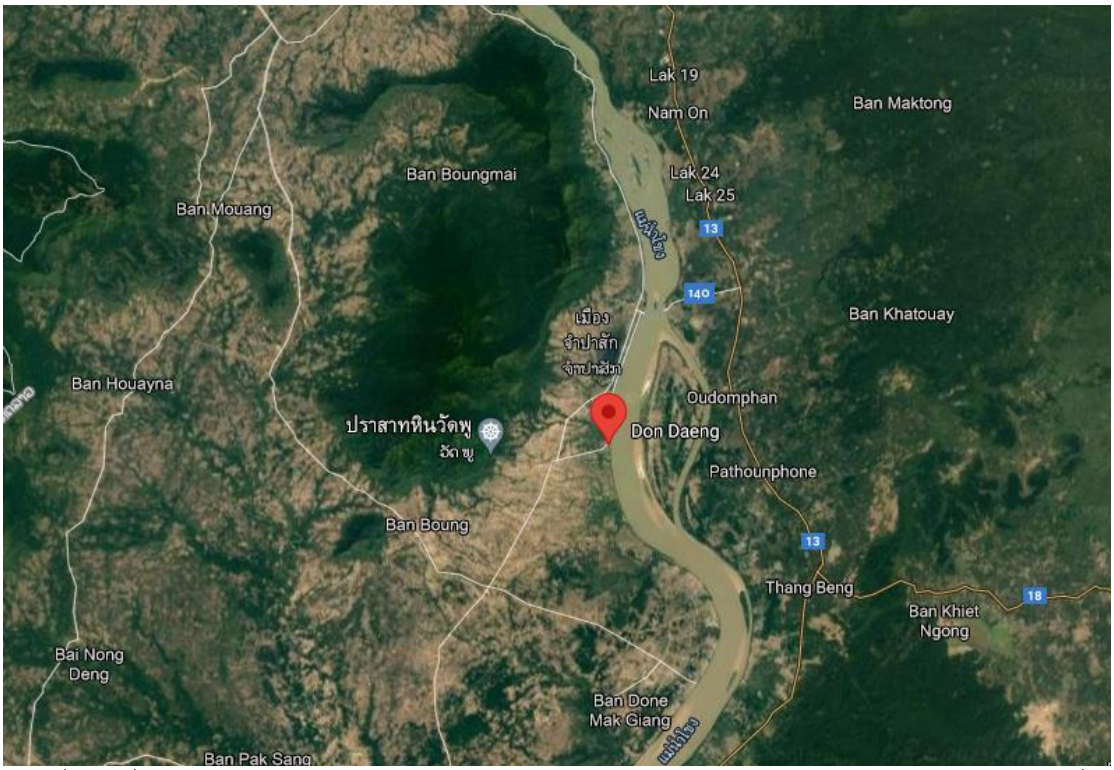

แผนที่แสดงที่พบจารึกพระเจ้าเทวานิกะ 1 หลัก จารึกพระเจ้ามเหนทรวรมัน 2 หลัก และจารึกพระเจ้าชัยวรมันที่ 1 บริเวณวัดหลวงเก่าริมแม่น้ำโขง หน้าปราสาทวัดพู

ผู้วิจัยได้รับข้อมูลและรูปภาพจารึกพระเจ้ามเหนทรวรมันที่พูเพ์ใกล้ปราสาทวัดพู แต่ยังไม่สามารถหารายละเอียดคำอ่านจารึกว่ามีเนื้อหาอย่างไร ทราบว่าไม่สามารถทำสำเนาจารึกได้ เพราะพื้นที่จารึกเปียกชื้นตลอดเวลา

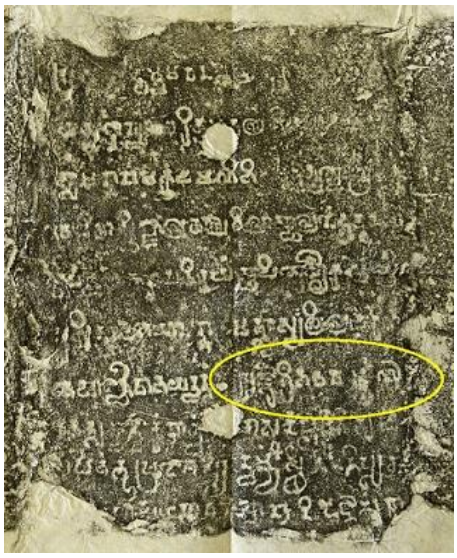

จารึกหลักใหม่ที่พบบริเวณไม่ห่างจากวัดพู ปรากฏนาม “ศฺรีภววรฺมฺมณา” เมื่อดูตัวอักษรแล้ว
ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าจะเป็นพระเจ้าภววรมันที่ 1 พี่ชายของพระเจ้ามเหนทรวรมัน

ภาพโบราณวัตถุซึ่งเก็บไว้บริเวณวัดเมืองเก่าริมแม่น้ำโขง ใกล้ๆ กับวัดหลวงเก่า

กำหนดบริเวณตีรถะหรือขอบเขตของศาสนสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ที่สุดในโลกสามารถชำระล้างบาปหนักได้
ตามข้อความที่อ้างไว้ในจารึกเทวานิกะ

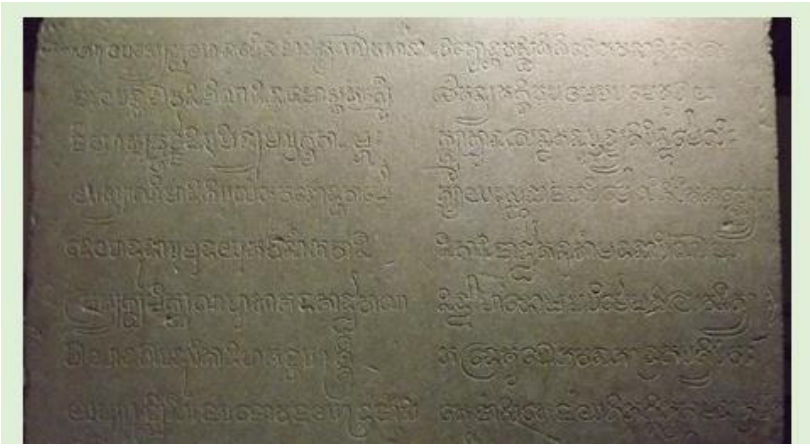

จารึก K.1320 ภาษาสันสกฤต จารขึ้นเมื่อ พ.ศ.1469 เพิ่งค้นพบใหม่บริเวณวัดพู ข้อความจารึกกล่าวถึงการทำบุญของพระมหากษัตริย์กัมพูชาโบราณสมัยพระนคร 4 พระองค์ คือ พระเจ้าอินทรวรมันที่ 1, พระเจ้ายโศวรมันที่ 1, พระเจ้าหรรษวรมันที่ 1 และพระเจ้าอีศานวรมันที่ 2

นอกจากจารึกของกษัตริย์ทั้งหลายดังที่ว่ามาแล้ว ไม่ไกลจากปราสาทวัดพูนัก ยังมีปราสาทโต๊ะโมะ ซึ่งเป็นอาศรมที่พัก ที่แสวงบุญและเป็นสถานศึกษาสมัยพระเจ้ายโศวรมันที่ 1 ด้วย ในจารึกเรียกอาศรมเหล่านี้ว่า ยโศธราศรม เป็น 1 ในอาศรม 100 แห่ง ที่พระเจ้ายโศวรมันที่ 1 สร้างทั่วอาณาจักรของพระองค์

นอกจากศิลาจารึกและโบราณสถานที่เกี่ยวข้องกับการทำบุญของกษัตริย์โบราณแล้ว ยังมีโบราณวัตถุที่แสดงให้เห็นหลักฐานความเชื่อโยงระหว่างคนในบริเวณนี้กับคนในบริเวณอินเดียตอนใต้ด้วย คือ ศิลปะที่เรียกกันว่าทับหลัง ซึ่งทับหลังที่พบในบริเวณนี้ มีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิดกับศิลปะทับหลังในอินเดียใต้สมัยราชวงศ์ปัลลวะ

ทับหลังปราสาทหนองดินจี่ จำปาสัก สปป.ลาว

ทับหลังปราสาทโต๊ะโมะ จำปาสัก สปป.ลาว

เทวาลัยศัตรุมัลเลศวร สมัยพระเจ้ามเหนทรวรมันที่ 1 แห่งราชวงศ์ปัลลวะ อินเดียใต้ ซึ่งผู้วิจัยสันนิษฐานว่าเป็นต้นแบบทับหลังศิลปะแบบถาลาบริวัต อันเป็นศิลปะเริ่มแรกสมัยพระเจ้ามเหนทรวรมันแห่งเจนละ

ทับหลังเทวาลัยศัตรุมัลเลศวร อินเดียใต้

จากข้อมูลการพบจารึกหลายยุคหลายสมัยของกษัตริย์ตั้งแต่สมัยก่อนพระนคร ดังเช่น พระเจ้าเทวานิกะ ผู้สร้างพื้นที่บริเวณวัดพูให้กลายเป็นตีรถะกุรุเกษตรหรือเทวสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ที่สุดในโลก จารึกพระเจ้าภววรมันที่ 1 ที่พบใหม่ จารึกพระเจ้ามเหนทรวรมันที่กล่าวถึงการสร้างโคศิลาเพื่อระลึกถึงพระบิดา และเป็นเกียรติแก่ลุง จารึกพระเจ้าชัยวรมันที่ 1 ที่กล่าวถึงการมาทำบุญ รวมถึงสมัยกษัตริย์สมัยพระนครหลายพระองค์มาทำบุญก็ดี ข้อมูลทางด้านศิลปะดังเช่น ทับหลังซึ่งมีความเกี่ยวข้องกับศิลปะแบบอินเดียร่วมสมัยพระเจ้ามเหนทรวรมันที่ 1 แห่งราชวงศ์ปัลลวะก็ดี ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าสถานที่บริเวณวัดหลวงเก่า หรือบริเวณแถววัดพูทั้งหมด เป็นศาสนสถาน เป็นแหล่งทำบุญตามความเชื่อของศาสนา ไม่ใช่เป็นเมืองหลวงของอาณาจักรที่ยิ่งใหญ่ทั้งหลาย เพราะฉะนั้นผู้วิจัยจึงสรุปว่าเมืองหลวงของพระเจ้ามเหนทรวรมันนั้นไม่ได้อยู่ที่บริเวณวัดพูแต่อย่างใด

4.3 พื้นที่บริเวณแม่น้ำโขงและแม่น้ำมูลในเขตจังหวัดอุบลราชธานีและใกล้เคียง

บริเวณแม่น้ำโขงในเขตจังหวัดอุบลราชธานีและในฝั่งประเทศลาว ในช่วงยุคสมัยของพระเจ้ามเหนทร วรมันคงจะมีความสำคัญมาก เพราะพบจารึกของพระองค์เป็นจำนวนมากถึง 7 หลัก และจารึกทุกหลักล้วนแล้วแต่มีข้อความว่า พระองค์ได้ชนะบริเวณนี้ทั้งหมดแล้ว จึงได้ให้สร้างศิวลึงค์หรือโคศิลาตั้งไว้ เพื่อเป็นเครื่องหมายแห่งชัยชนะของพระองค์ ทำให้ผู้วิจัยต้องหาคำตอบว่า ทำไมพระองค์ถึงต้องให้เอาจารึกไปตั้งไว้บริเวณนั้นมากที่สุด และบ้านเมืองในบริเวณนั้นที่มีอายุร่วมสมัยเดียวกับพระองค์มีจำนวนมากน้อยเท่าใด

แผนที่บริเวณจังหวัดอุบลราชธานีและฝั่งประเทศลาวและแสดงแหล่งที่พบจารึกพระเจ้ามเหนทรวรมัน

ภาพสถานที่พบจารึกของพระเจ้ามเหนทรวรมัน และที่ตั้งจารึกพูละคอนฝั่งประเทศลาว (ในวงกลม)

ที่ตั้งจารึกและศิวลึงค์ที่พูละคอนอยู่บนเนินเขา ซึ่งถ้ามองจากแม่น้ำโขงจะเห็นว่าสูงมาก
ในจารึกบอกว่า ได้สร้างศิวลึงค์ไว้บนภูเขาลูกนี้เพื่อเป็นเครื่องหมายแห่งชัยชนะของพระองค์

บริเวณพูละคอน ฝั่งประเทศลาว พบจารึกที่กล่าวถึงการสร้างศิวลึงค์เพื่อประกาศชัยชนะ
น่าจะเป็นแห่งเดียวที่ศิลาจารึกและศิวลึงค์ยังตั้งอยู่ในตำแหน่งเดิมแม้เวลาจะล่วงเลยมาแล้วถึง 1,400 ปีก็ตาม

ผู้วิจัยกำลังตรวจสอบจารึกพูละคอน

ที่ราบบนเนินพูละคอนริมแม่น้ำโขงซึ่งเป็นสถานที่ตั้งจารึก

แหล่งที่พบจารึกปากน้ำมูล 1-2 ซึ่งตั้งคู่กันอยู่ ตรงจุดที่แม่น้ำมูลไหลไปรวมกับแม่น้ำโขง
บริเวณ อ.โขงเจียม จ.อุบลราชธานีปัจจุบัน

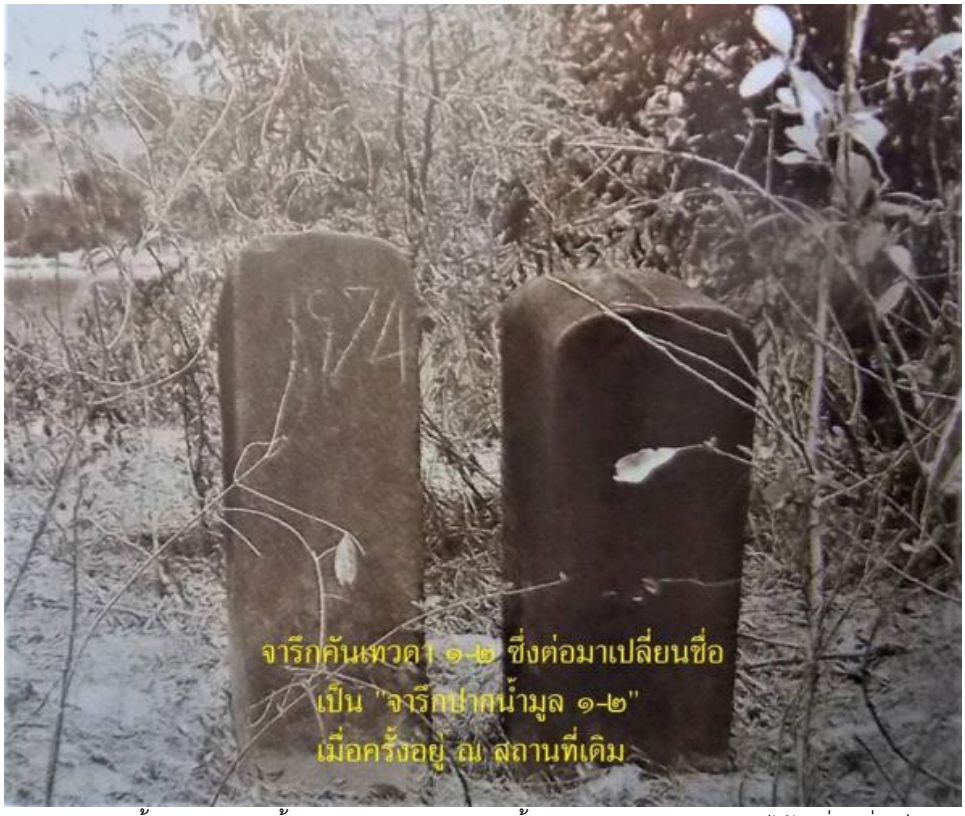

จารึกปากน้ำมูล 1-2 พบตั้งอยู่คู่กันบริเวณปากแม่น้ำมูล ทางหอสมุดแห่งชาติได้เปลี่ยนชื่อเป็น
จารึกปากน้ำมูล 1 และจารึกปากน้ำมูล 2 โดยจารึกทั้งสองหลักมีข้อความเหมือนกัน

บริเวณใกล้ที่ตั้งจารึกปากน้ำมูล 1-2 นั้นมีบริเวณลานหิน และเข้าไปข้างในมีถ้ำแห่งหนึ่งลึกมาก ชาวบ้านเชื่อว่าสามารถเดินทะลุไปถึงแม่น้ำโขงได้

สภาพถ้ำบริเวณที่พบจารึกปากน้ำมูล 1-2 ผู้วิจัยทดสอบลงไปในถ้ำเล็กน้อย แต่ไม่ได้เข้าไปข้างในถ้ำ เพราะมืดมาก

บริเวณที่พบจารึกถ้ำภูหมาไหน หรือถ้ำพระ

จารึกถ้ำภูหมาไหน เมื่อครั้งตั้งอยู่ตำแหน่งเดิม

ร่องรอยฐานโยนีที่พบในถ้ำภูหมาไน

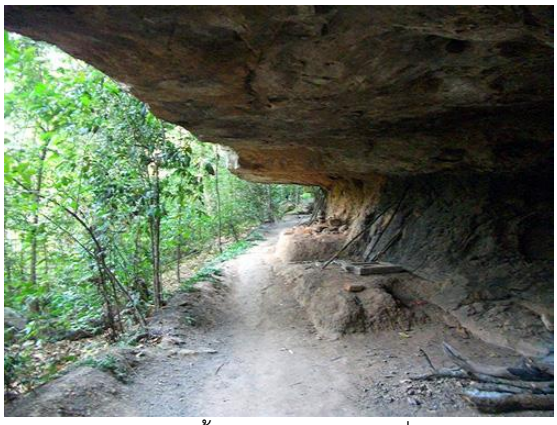

สภาพถ้ำภูหมาไนปัจจุบัน เมื่อว่าโดยลักษณะแล้วน่าจะเป็นเพิงผามากกว่าเป็นถ้ำ

เศษส่วนของโบราณวัตถุในถ้ำภูหมาไน

ผู้วิจัยเมื่อครั้งไปสำรวจถ้ำภูหมาไน เมื่อ พ.ศ.2561

ตำแหน่งที่มีเสาหินใหญ่เป็นที่ฝังจารึกถ้ำภูหมาไนก่อนย้ายไปไว้ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติอุบลราชธานี เมื่อ พ.ศ.2561 และลักษณะการก่ออิฐภายในถ้ำคล้ายเป็นผนังหรือแท่นสำหรับวางรูปเคารพสำหรับบูชา

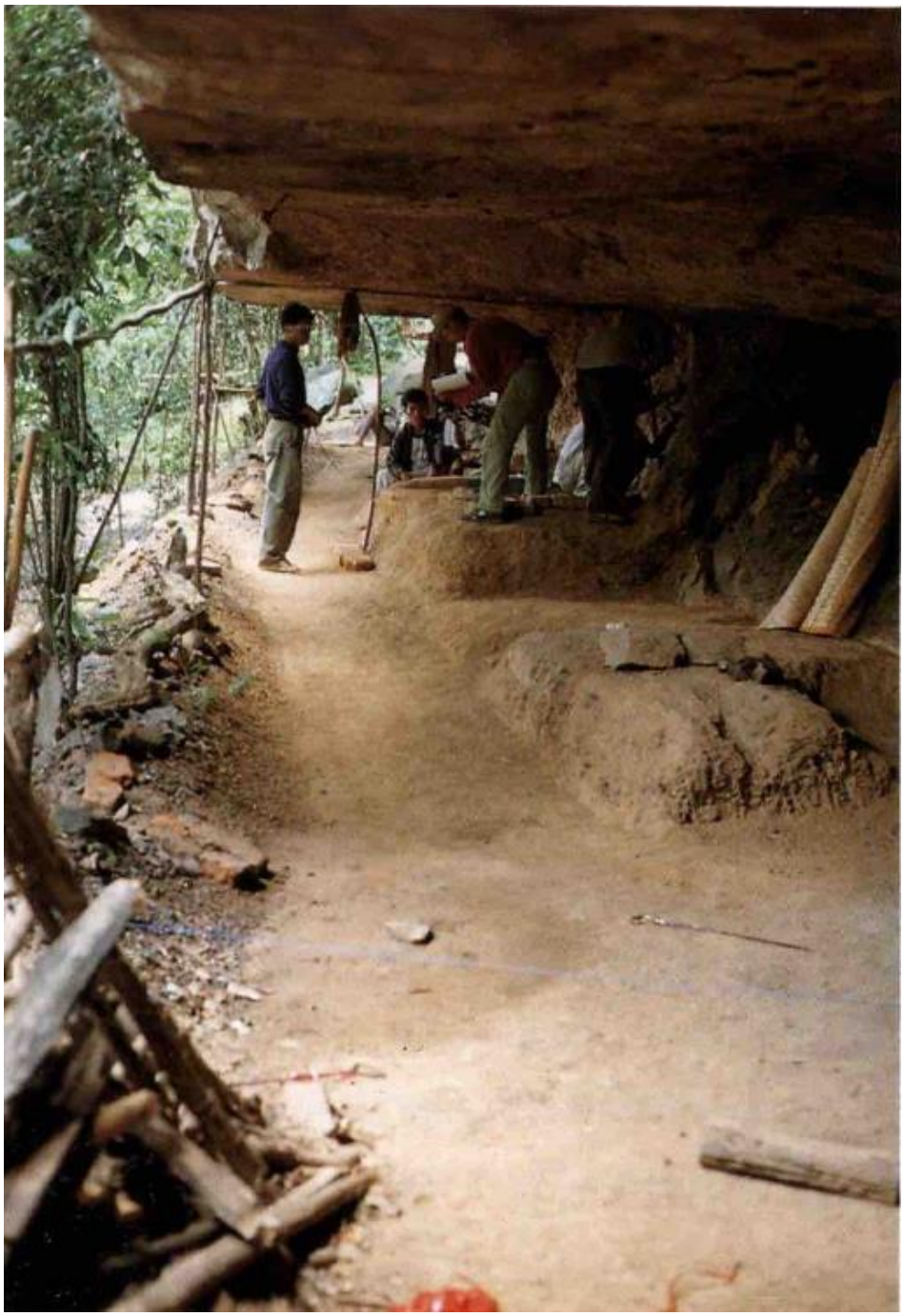

แหล่งโบราณคดีถ้ำภูหมาไน (ถ้ำปราสาท) เมื่อปี พ.ศ.2535
(ที่มา กรมศิลปากร, **โบราณเขื่อนปากมูล** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2535), 71)

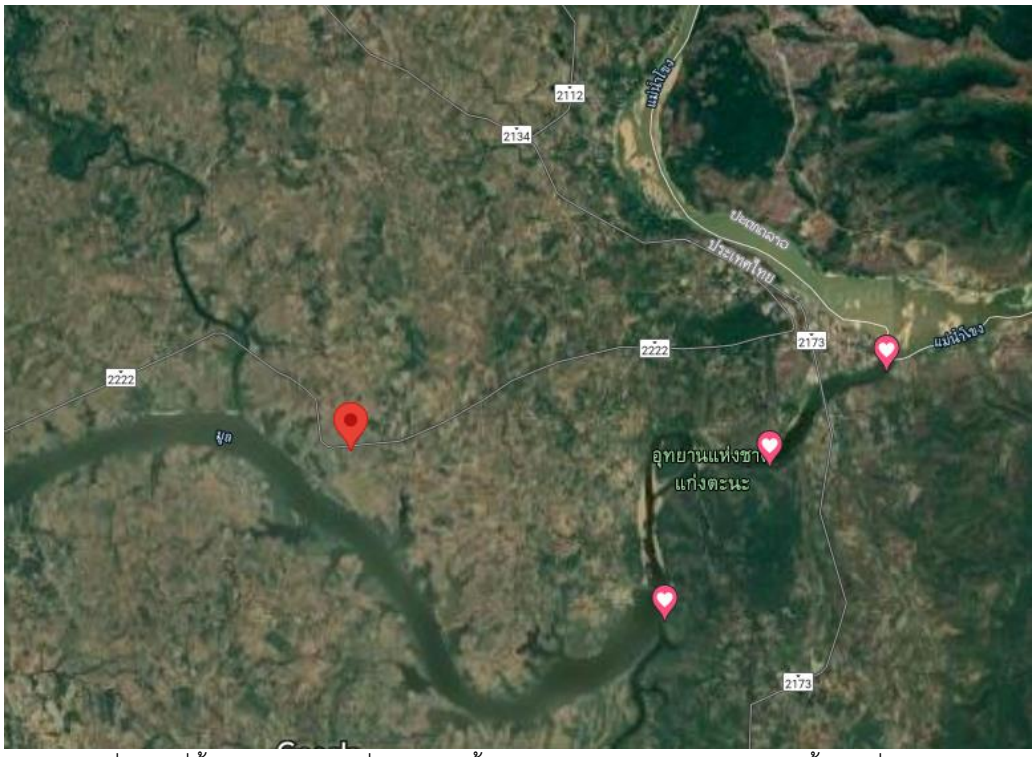

แผนที่แสดงที่ตั้งของจารึกตุงลุงซึ่งถูกนำมาตั้งบนแท่นคู่กับศาลพระภูมิบริเวณเลี้ยงไก่ที่บ้านตุงลุง

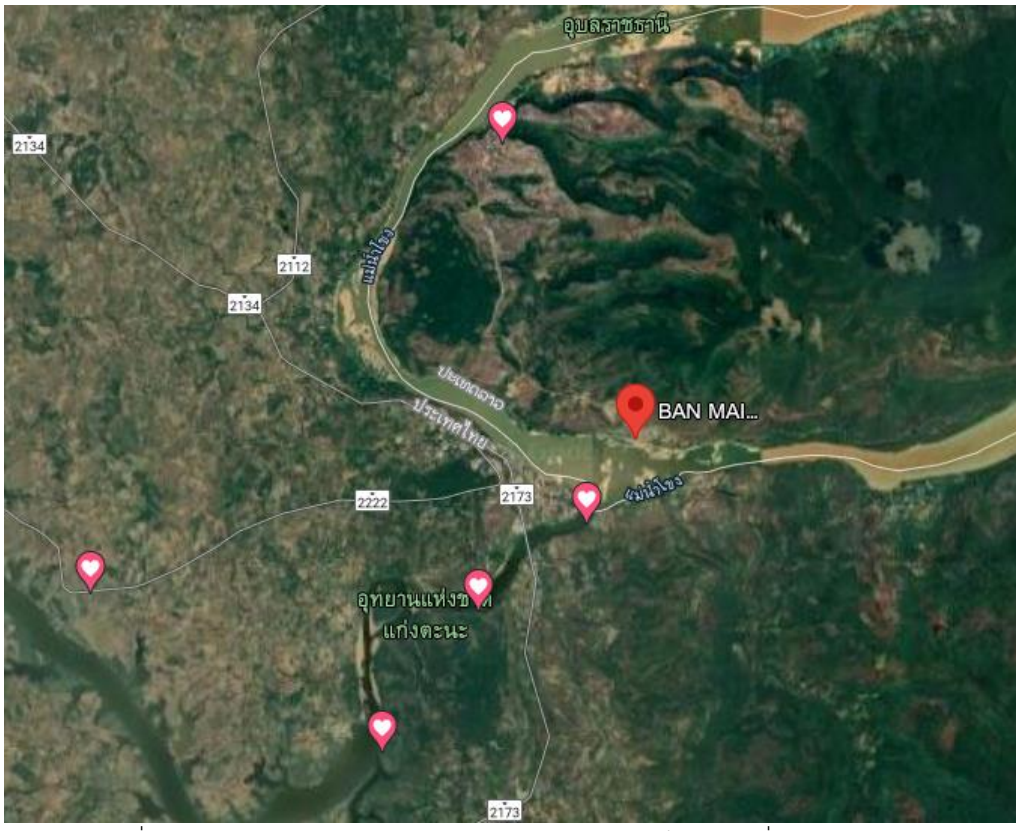

สันนิษฐานสถานที่เดิมของจารึกบ้านตุงลุง ตามคำกล่าวอ้างของเจ้าของว่าได้มาจากฝั่งลาวตรงข้ามอำเภอโขงเจียม

สภาพที่ตั้งเดิมของจารึกบ้านตุงลุงก่อนที่จะย้ายเข้ามาเก็บไว้ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ อุบลราชธานี
ภาพจาก https://www.khaosod.co.th/special-stories/news_1208389

จารึกบ้านตุงลุงเมื่อถูกนำมาตั้งไว้ที่พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติอุบลราชธานี และคณะผู้วิจัยได้เดินทางไปทำสำเนาจารึก

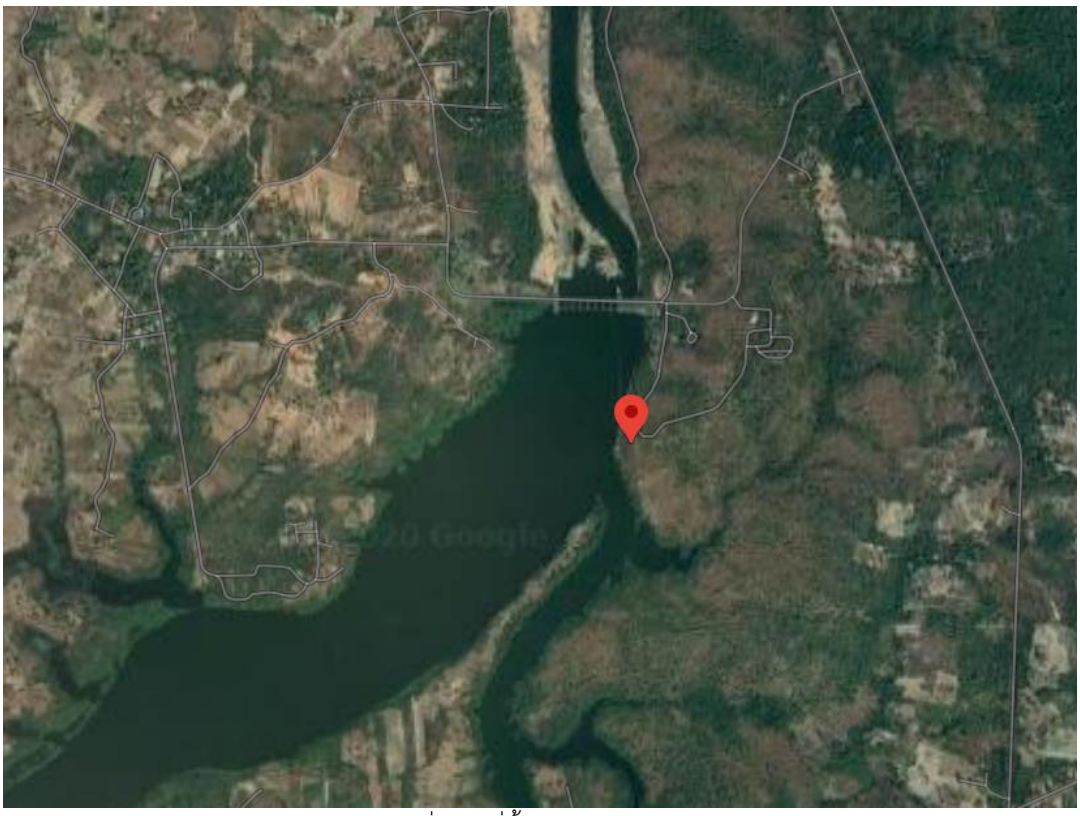

แผนที่แสดงที่ตั้งจารึกปากโดมน้อย

เนินโบราณสถานที่แหล่งโบราณคดีปากโดมน้อย เมื่อ พ.ศ.2535
(ที่มา กรมศิลปากร, **โบราณเขื่อนปากมูล** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2535), 61)

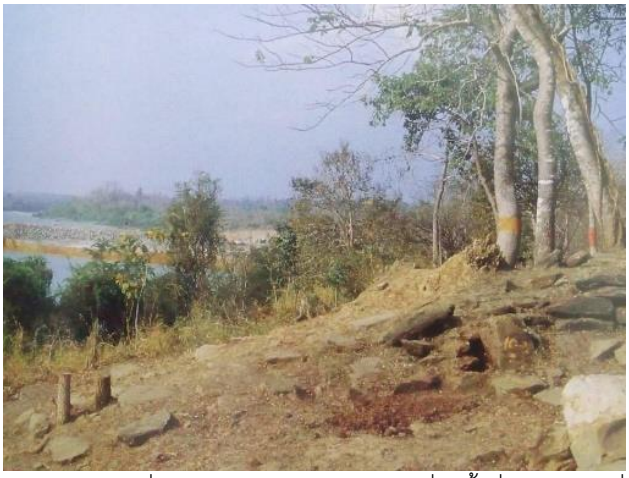

ภาพสถานที่พบจารึกปากโดมน้อย และเมื่อครั้งที่จารึกยังอยู่ที่เดิม ภาพจากหนังสือ โบราณคดีเขื่อนปากมูล

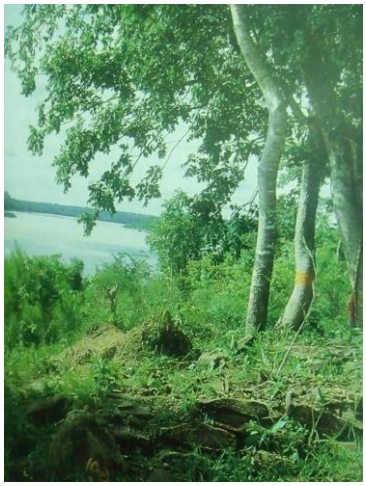

สภาพปัจจุบันของที่ตั้งจารึกปากโดมน้อย

บริเวณริมแม่น้ำตรงปากโดมน้อย และเขื่อนลำมูล

แผนที่ที่ตั้งของถ้ำโบราณ ซึ่งผู้วิจัยเชื่อว่าคือถ้ำปราสาทที่พบจารึกวัดสุปัฏนาราม

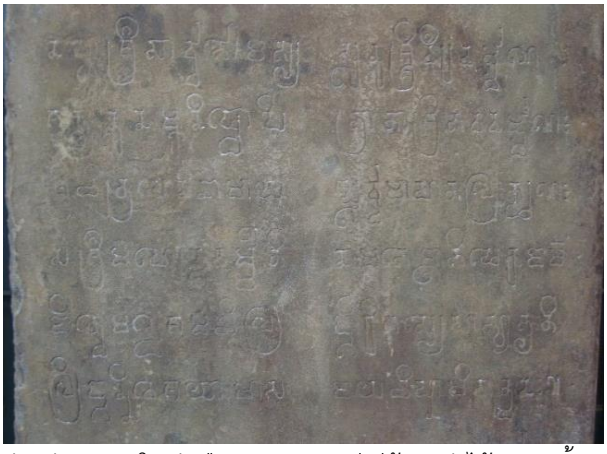

จารึกวัดสุปัฏนาราม ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ที่วัดสุปัฏนารามในตัวเมืองอุบลราชธานี มีข้อมูลว่าได้มาจากถ้ำปราสาท

ภายในถ้ำโบราณซึ่งผู้วิจัยคาดว่าน่าจะเป็นที่ตั้งเดิมของวัดสุปัฏนาราม ยังมีร่อยรอยสิ่งปลูกสร้างและโบราณวัตถุ

เทคนิคการก่อสร้างกำแพงด้านนอกมีหินทรายประกอบด้วย ผู้วิจัยเมื่อครั้งไปสำรวจถ้ำโบราณเมื่อ พ.ศ.2561

ใกล้บริเวณถ้ำโบราณเป็นที่สำหรับชาวบ้านนำเอาเศษกระดูกคนตายที่เผาเสร็จแล้วใส่หม้อดินมาวางทิ้งไว้ ซึ่งชาวบ้านเล่าให้ฟังว่าทำตามที่บรรพบุรุษได้ทำไว้จากรุ่นสู่รุ่นไม่รู้เริ่มต้นเมื่อใด อันแสดงให้เห็นว่าในบริเวณถ้ำโบราณแห่งนี้ เป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ของชาวบ้านมาตั้งแต่ครั้งโบราณ

จากการสำรวจพื้นที่ที่ตั้งจารึกของพระเจ้ามเหนทรวรมันทั้งหมดในบริเวณแม่น้ำโขงในจังหวัดอุบลราชธานีและพื้นที่ใกล้เคียงพบว่า ตำแหน่งที่ตั้งจารึกนั้น เป็นตำแหน่งที่สามารถเห็นได้ง่ายจากการสัญจรทางน้ำ เช่น ปากทางสามแพร่งแม่น้ำ อันได้แก่ จารึกปากน้ำมูล 1-2 จารึกปากโดมน้อย จารึกบ้านตุงลุง(ตำแหน่งเดิมคาดว่าอยู่ฝั่งลาวแถวบ้านใหม่สิงสำพัน) หรือบนเนินเขาที่เป็นจุดเด่น ได้แก่จารึกพูละคอน และตั้งอยู่บริเวณเพิงถ้ำซึ่งอาจจะเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์แต่เดิม ได้แก่ จารึกภูหมาไหน และจารึกวัดสุปัฏนาราม (เดิมคาดว่าน่าจะอยู่ที่ถ้ำปราสาท) ซึ่งผู้วิจัยเห็นว่า จำนวนจารึกไม่ได้สัมพันธ์กับจำนวนบ้านเมืองที่พระเจ้ามเหนทรวรมันรบจนได้รับชัยชนะ เพียงแต่ตั้งจารึกไว้ประกาศเกียรติคุณให้เป็นที่ประจักษ์เท่านั้น อย่างไรก็ตาม ผู้วิจัยจะศึกษาแหล่งโบราณคดีต่างๆ ซึ่งร่วมสมัยหรือสมัยใกล้เคียงกับพระเจ้ามเหนทรวรมันในบริเวณใกล้เคียงด้วย เพื่อหาความสัมพันธ์หรือความเกี่ยวข้องอื่น ๆ ด้วย

แหล่งโบราณคดีในจังหวัดอุบลราชธานีซึ่งร่วมสมัยกับพระเจ้ามเหนทรวรมัน

แหล่งโบราณคดีบ้านก้านเหลือง

ชื่อแหล่ง แหล่งโบราณคดีบ้านก้านเหลือง
ที่ตั้ง บ้านก้านเหลือง ตำบลขามใหญ่ อำเภอเมือง จังหวัดอุบลราชธานี
พิกัด 15°16'42.2"N 104°51'19.9"E

สภาพทั่วไป

เป็นเนินดินขนาดใหญ่ สูงจากทุ่งนาโดยรอบประมาณ 3 – 4 เมตร พื้นที่โดยรอบถูกขุดและไถด้วยรถแทรกเตอร์เป็นบริเวณกว้าง บริเวณที่พบหลักฐานโบราณคดีหนาแน่นอยู่ในที่ดินของห้างหุ้นส่วนภุชงค์การเคหะ (ประเทศไทย)

ประวัติการสำรวจขุดค้น/บูรณะ

กรมศิลปากรได้ทำการสำรวจแหล่งโบราณคดีบ้านก้านเหลืองเมื่อ พ.ศ. 2533 และตีพิมพ์ในหนังสือโบราณคดีเขื่อนปากมูล จากการสำรวจในครั้งนี้ได้ข้อสรุปเบื้องต้นว่าน่าจะเป็นแหล่งชุมชนที่มีความเจริญและมีความรู้ความสามารถทางด้านเทคโนโลยีในระดับสูง เป็นกลุ่มคนที่มีเพาะปลูก ทำภาชนะดินเผา ทำเกลือ และมีความรู้ทางด้านโลหะวิทยา เพราะพบเศษขี้แร่หรือตะกรันจำนวนมาก อาจจะเป็นแหล่งผลิตเครื่องมือเครื่องใช้เหล็กและสำริด เพื่อแลกเปลี่ยนกับกลุ่มชนอื่น ๆ นอกจากนี้ยังมีการพบหลักฐานการฝังศพบรรจุภาชนะดินเผา ที่มักจะพบทั่วไปในเขตอีสานตอนบนและตอนล่าง[5]

หลักฐานที่พบ

- ภาชนะดินเผาบรรจุกระดูก ลักษณะคล้ายโอ่งหรือตุ่มดิน
- ชิ้นส่วนภาชนะดินเผาเนื้อดิน ส่วนใหญ่เป็นลายเชือกทาบ
- ชิ้นส่วนภาชนะดินเผามีลายสีแดงบนพื้นสีขาวนวลคล้ายภาชนะเขียนสีในวัฒนธรรมบ้านเชียง
- เครื่องประดับสำริด ได้แก่ กำไลสำริด ใบหอก หัวลูกศร
- เครื่องมือเหล็ก ได้แก่ ขวานมีบ้อง พร้า ดาบ เครื่องมือคล้ายเคียว
- ร่องรอยตะกรันเหล็กที่หลอมแล้ว ก้อนแร่เหล็กที่ผ่านการทุบ

อายุสมัย ก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย

---

[5] กรมศิลปากร, **โบราณเขื่อนปากมูล** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2535), 31 – 47.

ภาพถ่าย/แผนที่

แหล่งโบราณคดีบ้านก้านเหลือง
(ที่มา ทรรศนะ โดยอาษา, “บ้านก้านเหลือง: แหล่งโบราณคดีสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย,” **ศิลปากร** 35,6 (2535): 63)

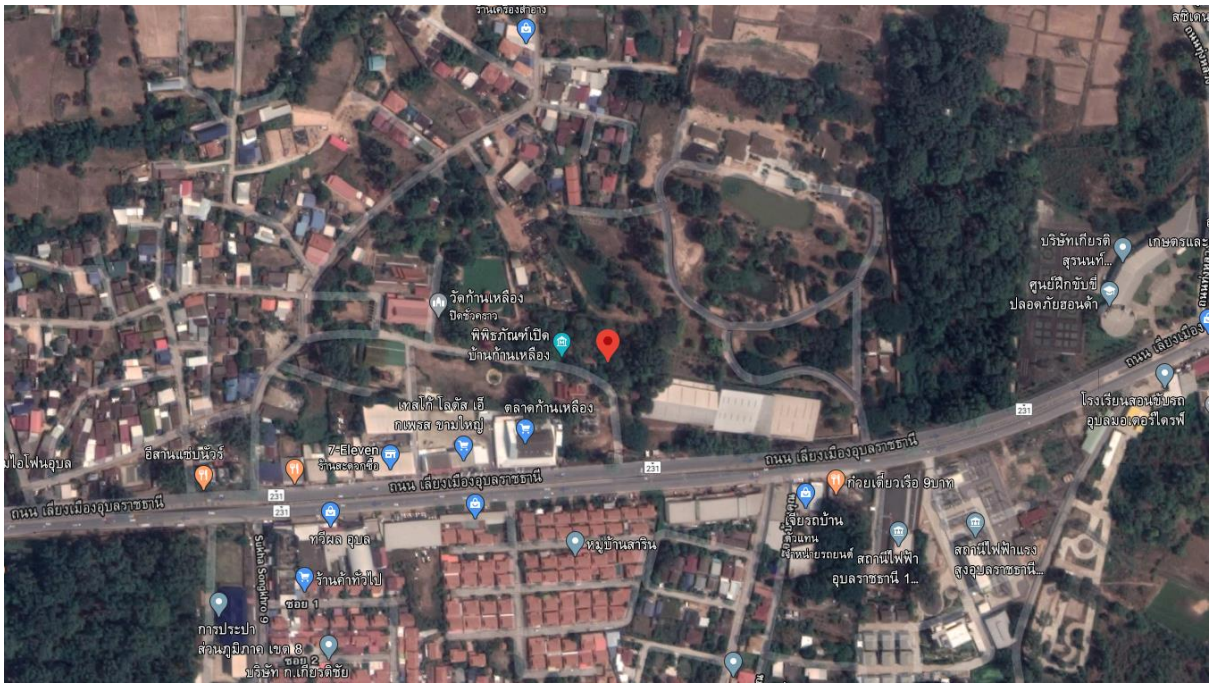

ภาพถ่ายดาวเทียมแสดงที่ตั้งแหล่งโบราณคดีบ้านก้านเหลือง

แหล่งโบราณคดีบ้านหลุบเตา

ชื่อแหล่ง แหล่งโบราณคดีบ้านหลุบเตา
ที่ตั้ง บ้านหลุมเตา ตำบลดอนมดแดง อำเภอดอนมดแดง จังหวัดอุบลราชธานี
พิกัด 15°19'09.0"N 105°04'04.1"E
สภาพทั่วไป

แหล่งโบราณคดีหลุบเตาเป็นพื้นที่นาพบเนินดินขนาดใหญ่จำนวน 4 เนิน ด้านตะวันตกมีลำห้วยนกกระจอก สาขาของแม่น้ำมูลไหลผ่าน โดยตั้งอยู่ห่างจากแม่น้ำมูลประมาณ 3-4 กิโลเมตร

ประวัติการสำรวจขุดค้น/บูรณะ

กรมศิลปากรได้ทำการสำรวจและขุดค้นแหล่งโบราณคดีบ้านหลุมเตาเมื่อ พ.ศ. 2533 และตีพิมพ์ในหนังสือโบราณคดีเขื่อนปากมูล จากการสำรวจได้ข้อสรุปเบื้องต้นว่า ไม่พบร่องรอยสิ่งก่อสร้างและผลิตภาชนะดินเผาแต่สันนิษฐานว่าน่าจะมีความเกี่ยวข้องกับการทำเกลือสินเธาว์ ซึ่งพบมากในลุ่มแม่น้ำมูล โดยจากโบราณวัตถุประเภทภาชนะดินเผามีลักษณะคล้ายกันกับแหล่งโบราณคดีในลุ่มแม่น้ำมูลเช่น แหล่งโบราณคดีบ้านก้านเหลือง และบ้านโนนปู่เจ้า[6]

หลักฐานที่พบ

- ชิ้นส่วนภาชนะดินเผาเนื้อดิน ส่วนใหญ่เป็นลายเชือกทาบ มีลักษณะคล้ายกับที่พบในแหล่งโบราณคดีบ้านก้านเหลือง ตำบลขามใหญ่ อำเภอเมือง จังหวัดอุบลราชธานี
- ชิ้นส่วนหินทรายมีรอยลับ
- เศษกระดองเต่า

อายุสมัย ก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย
ภาพถ่าย/แผนที่

ชิ้นส่วนภาชนะดินเผาจากแหล่งโบราณคดีบ้านหลุบเตา
(ที่มา กรมศิลปากร, **โบราณเขื่อนปากมูล** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2535), 55)

---

[6] กรมศิลปากร, **โบราณเขื่อนปากมูล** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2535), 54 – 56.

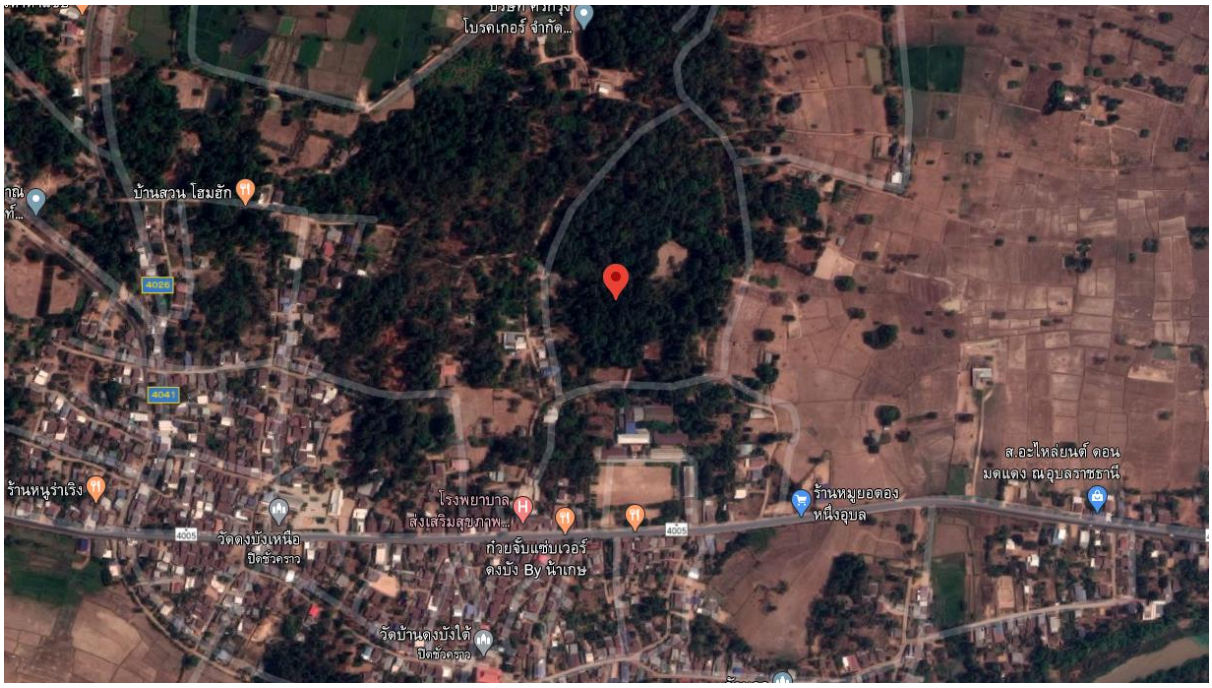

ภาพถ่ายดาวเทียมแสดงที่ตั้งแหล่งโบราณคดีบ้านหลุบเตา

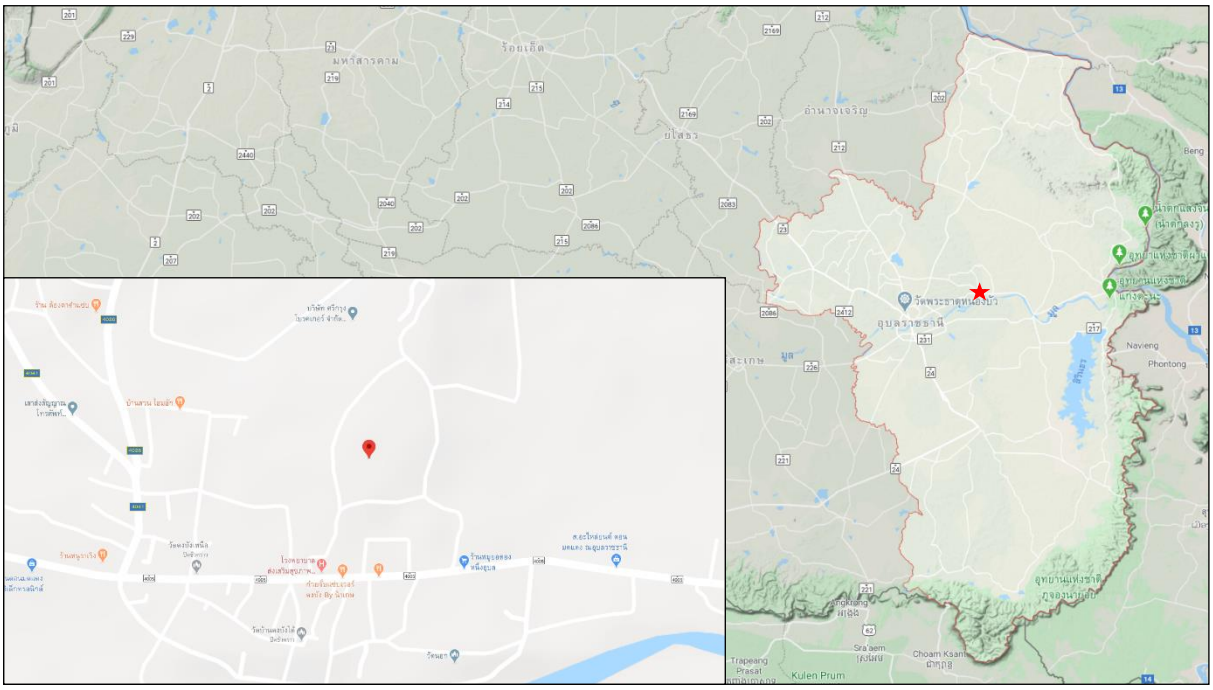

แผนที่แสดงที่ตั้งแหล่งโบราณคดีบ้านหลุบเตา

แหล่งโบราณคดีดอนแสนพัน

ชื่อแหล่ง แหล่งโบราณคดีดอนแสนพัน
ที่ตั้ง บ้านดอนแสนพัน ตำบลเจียด อำเภอเขมราฐ จังหวัดอุบลราชธานี
พิกัด 15°51'14.1"N 105°12'42.0"E

สภาพทั่วไป

แหล่งโบราณคดีดอนแสนพัน เป็นเนินดิน 4 เนินติดต่อกัน แต่ละเนินกว้างยาวประมาณ 30 x 30 เมตร สูงประมาณ 1 เมตร ปัจจุบันใช้เป็นที่เพาะปลูก

ประวัติการสำรวจขุดค้น/บูรณะ

กรมศิลปากรได้ทำการสำรวจแหล่งโบราณคดีดอนแสงพันเมื่อ พ.ศ. 2522 และตีพิมพ์ในหนังสือแหล่งโบราณคดีประเทศไทย เล่ม 4 จากการสำรวจในครั้งนี้ได้ข้อสรุปเบื้องต้นว่าน่าจะเป็นแหล่งชุมชนสมัย ก่อนประวัติศาสตร์ในสังคมแบบเกษตรกรรม พบหลักฐานพวกภาชนะดินเผาบรรจุกระดูกซึ่งเป็นลักษณะของพิธีกรรมอย่างหนึ่งของชุมชนก่อนประวัติศาสตร์ที่พบทั่วไปในเขตอีสานตอนบนและตอนล่าง[7]

หลักฐานที่พบ

- ภาชนะดินเผาบรรจุกระดูก
- ชิ้นส่วนภาชนะดินเผาเนื้อดิน ตกแต่งผิวด้วยรอยขุด ผิวเรียบ ลายเชือกทาบ
- ดินเผาเป็นแท่งกลม
- หินดุดินเผา
- เครื่องมือเหล็ก
- กระดูกมนุษย์

อายุสมัย สมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย – สมัยประวัติศาสตร์ตอนต้น

---

[7] กรมศิลปากร, **แหล่งโบราณคดีประเทศไทย เล่ม 4** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2533), 383 – 384.

ภาพถ่าย/แผนที่

ภาพถ่ายดาวเทียมแสดงที่ตั้งแหล่งโบราณคดีดอนแสนพัน

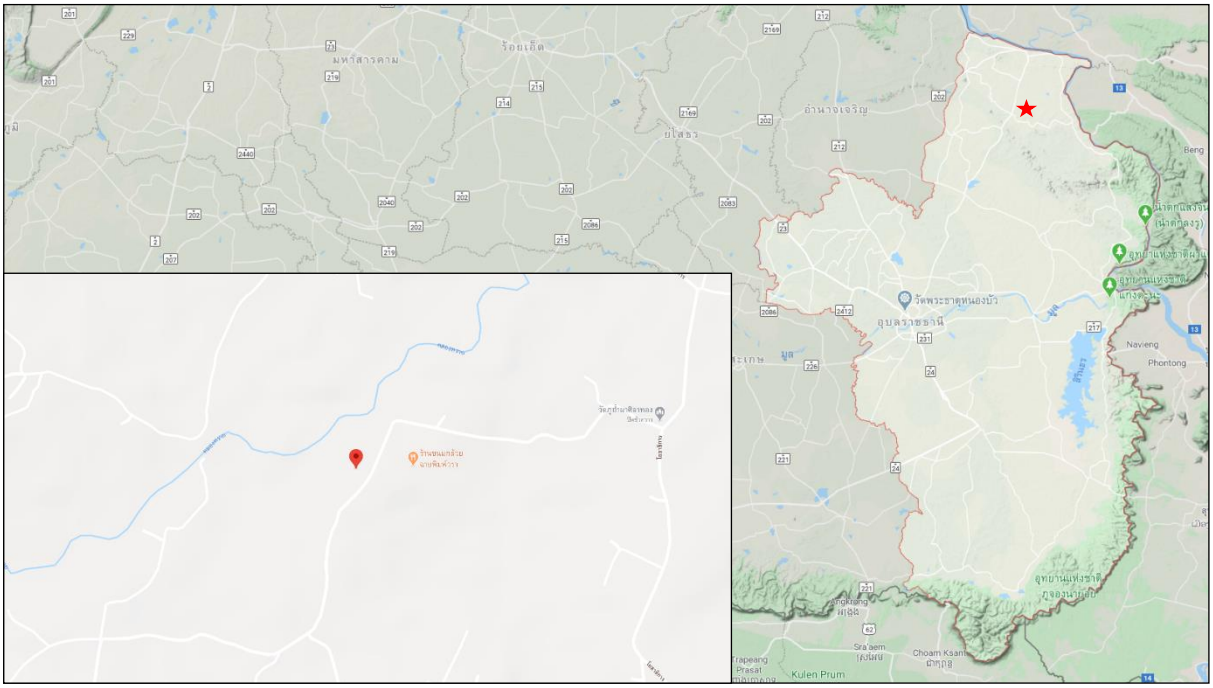

แผนที่แสดงที่ตั้งแหล่งโบราณคดีดอนแสนพัน

แหล่งโบราณคดีโนนปู่เจ้า

ชื่อแหล่ง แหล่งโบราณคดีโนนปู่เจ้า
ที่ตั้ง บ้านมุ่งตะแลงเหนือ ตำบลบุ่งมะแลง อำเภอวารินชำราบ จังหวัดอุบลราชธานี
พิกัด 15°15'35.2"N 105°01'54.7"E

สภาพทั่วไป

แหล่งโบราณคดีโนนปู่เจ้าเป็นเนินดินขนาดใหญ่มีเนื้อที่ประมาณ 300 x 300 เมตร มีต้นไม้ขึ้นทึบหนาแน่น อยู่ริมฝั่งแม่น้ำมูลตรงบริเวณปากบุ่งมะแลง

ประวัติการสำรวจขุดค้น/บูรณะ

กรมศิลปากรได้ทำการสำรวจและขุดค้นแหล่งโบราณคดีโนนปู่เจ้าเมื่อ พ.ศ. 2533 และตีพิมพ์ในหนังสือโบราณคดีเขื่อนปากมูล โดยขุดค้นบริเวณใกล้ซากฐานอาคารก่ออิฐ พบชิ้นส่วนภาชนะดินเผา หม้อทรงกลม ดินเผาไฟสันนิษฐานว่าเกิดจากร่องรอยกิจกรรมการต้มเกลือ โดยได้แปลความหลักฐานทางโบราณคดีพบว่าแหล่งโบราณคดีโนนปู่เจ้า เป็นชุมชนขนาดใหญ่มีอายุอยู่ในช่วงสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายในระยะเวลาเกี่ยวข้องกับชุมชนบ้านก้านเหลืองและมีการใช้งานต่อจนเข้าสู่สมัยประวัติศาสตร์เห็นได้จากซากโบราณสถานก่ออิฐที่อยู่เหนือชั้นทับถมสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย[8]

หลักฐานที่พบ

- ฐานอาคารก่ออิฐรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส ขนาดประมาณ 12 x 12 เมตร
- ชิ้นส่วนภาชนะดินเผาเนื้อดิน ส่วนใหญ่เป็นลายเชือกทาบแบบผิวเรียบและแบบลายขูดขีด
- กองถ่าน ก้อนดินเผาไฟ และตะกรันเหล็กหลอมแล้ว
- หม้อดินเผาทรงกลม
- ชิ้นส่วนภาชนะดินเผาสมัยประวัติศาสตร์มีอายุตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 18-22

อายุสมัย สมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายถึงสมัยประวัติศาสตร์

---

[8] กรมศิลปากร, **โบราณเขื่อนปากมูล** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2535), 49 – 52.

ภาพถ่าย/แผนที่

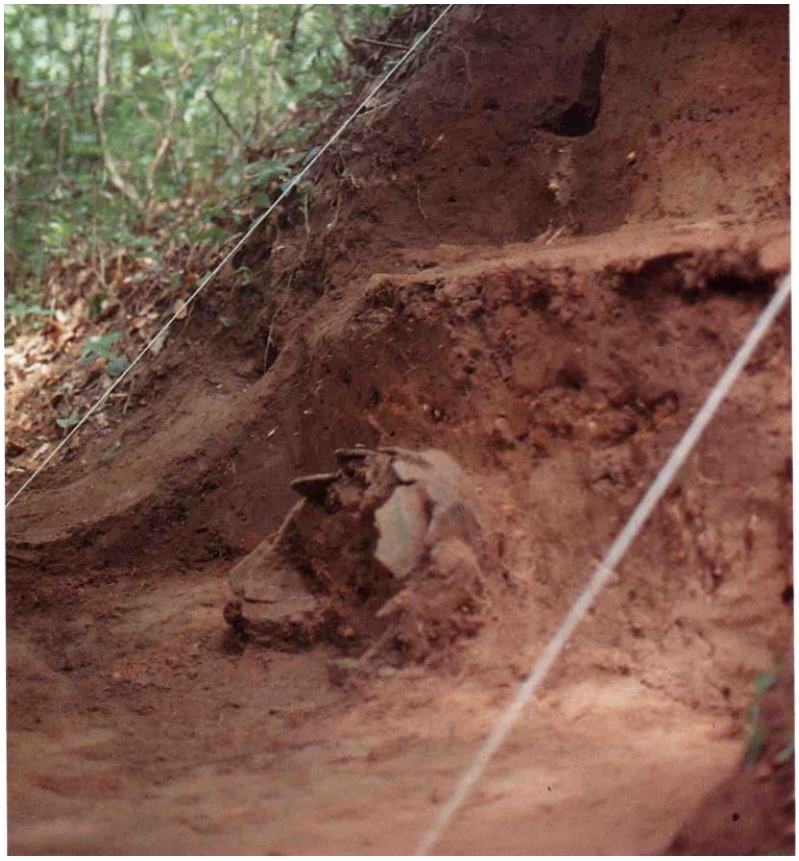

แหล่งโบราณคดีโนนปู่เจ้า
(ที่มา กรมศิลปากร, **โบราณเขื่อนปากมูล** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2535), 53)

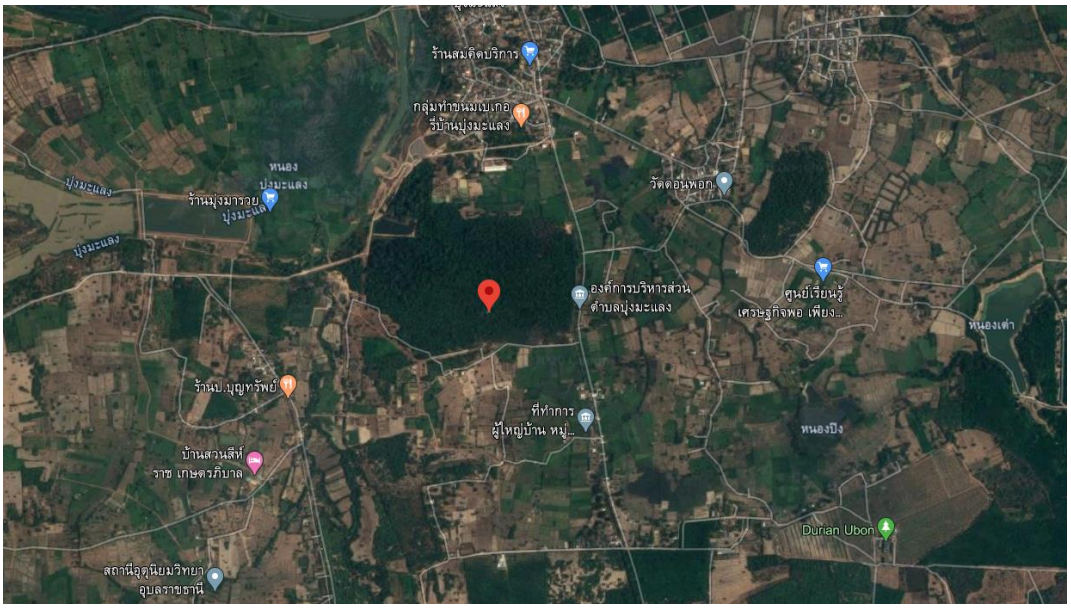

ภาพถ่ายดาวเทียมแสดงที่ตั้งแหล่งโบราณคดีโนนปู่เจ้า

แหล่งโบราณคดีบ้านคูเมือง

ชื่อแหล่ง แหล่งโบราณคดีบ้านคูเมือง
ที่ตั้ง บ้านคูเมือง ตำบลคูเมือง อำเภอวารินชำราบ จังหวัดอุบลราชธานี
พิกัด 15°05'56.2"N 104°51'50.4"E

สภาพทั่วไป

แหล่งโบราณคดีบ้านคูเมืองมีลักษณะเป็นเมืองมีคูน้ำคันดินซ้อนกันสองชั้น รูปร่างค่อนข้างรี ไม่สม่ำเสมอ โดยคูเมืองชั้นนอกอยู่ในผังสี่เหลี่ยมผืนผ้าขนาดประมาณ 750 x 1,000 เมตร ส่วนคูน้ำชั้นในมีเพียง 3 ด้านคือด้านตะวันออก ใต้ และตะวันตก ขณะที่ด้านทิศเหนือใช้ห้วยผับ (พับ) และคลองลำตะเภา (ห้วยยอด) เป็นคูเมือง

สภาพปัจจุบันเป็นพื้นที่อาศัยของราษฎร และพื้นที่เกษตรกรรม คูเมืองถูกทำลายจนสังเกตเห็นได้ยาก

ประวัติการสำรวจขุดค้น/บูรณะ

กรมศิลปากรดำเนินการขุดค้นที่แหล่งโบราณคดีบ้านคูเมืองเมื่อ พ.ศ. 2540 โดยดำเนินการร่วมกับการขุดแต่งและบูรณะโบราณสถานโนนแก ซึ่งเป็นโบราณสถานทางด้านทิศตะวันออกของเมืองโบราณ จากการศึกษาทางโบราณคดีดังกล่าว สามารถลำดับพัฒนาการยุคสมัยของแหล่งได้ตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์มาจนถึงสมัยประวัติศาสตร์ โดยพบหลักฐานทั้งที่เกี่ยวเนื่องกับวัฒนธรรมทวารวดี เขมรโบราณ และล้านช้าง[9]

หลักฐานที่พบ

- ชิ้นส่วนภาชนะดินเผาเนื้อดินรูปทรงต่างๆ เช่น ทรงปากผาย ปากแคบ อ่าง แจกัน คนโท
- ชิ้นส่วนภาชนะดินเผาเนื้อแกร่งแบบเขมร
- ชิ้นส่วนภาชนะดินเผาจากประเทศจีน
- ภาชนะดินเผาบรรจุกระดูกมนุษย์
- กำไลสำริด
- ลูกปัดหินคาร์เนเลียน
- โครงกระดูกมนุษย์ 4 โครงฝังในท่านอนหงายเหยียดยาว (พบจากการขุดค้นบริเวณระหว่างโรงเรียนกับสถานีอนามัย)

อายุสมัย สมัยก่อนประวัติศาสตร์ – สมัยประวัติศาสตร์ (ทวารวดี เขมรโบราณ และล้านช้าง)

---

[9] ดูเพิ่ม ธวัชชัย ชั้นไพศาลศิลป์, “การศึกษาพัฒนาการของชุมชนโบราณบ้านคูเมือง ตำบลคูเมือง อำเภอวารินชำราบ จังหวัดอุบลราชธานี,” (การศึกษาเฉพาะบุคคลปริญญาบัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2541), 37 – 51.

ภาพถ่าย/แผนที่

ภาพถ่ายดาวเทียมแสดงที่ตั้งแหล่งโบราณคดีบ้านคูเมือง

แหล่งโบราณคดีบ้านไผ่ใหญ่

ชื่อแหล่ง แหล่งโบราณคดีบ้านไผ่ใหญ่
ที่ตั้ง บ้านไผ่ใหญ่ ตำบลไผ่ใหญ่ อำเภอม่วงสามสิบ จังหวัดอุบลราชธานี
พิกัด 15°36'15.0"N 104°37'04.5"E

สภาพทั่วไป

แหล่งโบราณคดีบ้านไผ่ใหญ่ มีลักษณะรูปร่างไม่สม่ำเสมอ กว้างยาวประมาณ 800 เมตร สูงประมาณ 126 เมตร บริเวณแหล่งโบราณคดีมีสภาพเป็นป่าโปร่ง โดยรอบเป็นทุ่งนาและป่าโปร่ง

ประวัติการสำรวจขุดค้น/บูรณะ

กรมศิลปากรได้ทำการสำรวจแหล่งโบราณคดีบ้านไผ่ใหญ่เมื่อ พ.ศ. 2527 และตีพิมพ์ในหนังสือแหล่งโบราณคดีประเทศไทย เล่ม 4 จากการสำรวจในครั้งนี้ได้ข้อสรุปเบื้องต้นว่าน่าจะเป็นแหล่งชุมชนสังคมแบบเกษตรกรรม มีการเพาะปลูก เลี้ยงสัตว์ มีการแลกเปลี่ยนสินค้า โดยจากหลักฐานทางโบราณคดีพบกลุ่มใบเสมาหินทราย แสดงให้เห็นว่าชุมชนนี้มีความเชื่อในพุทธศาสนา ซึ่งได้รับอิทธิพลจากวัฒนธรรมทวารวดี ช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 – 16[10]

---

[10] กรมศิลปากร, **แหล่งโบราณคดีประเทศไทย เล่ม 4** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2533), 381 – 382.

หลักฐานที่พบ

- ชิ้นส่วนภาชนะดินเผาเนื้อดิน ส่วนใหญ่เป็นลายเชือกทาบ มีผิวเรียบขัดมัน ขูดขีด และเคลือบใสปนลายเขียนสีน้ำเงินบ้างเล็กน้อย
- ใบเสมาทำด้วยหินทรายแกะสลักด้านหน้าและหลัง
- ใบเสมาทำด้วยศิลาแลง
- เครื่องประดับสำริด ได้แก่ กำไลสำริด ใบหอก หัวลูกศร

อายุสมัย สมัยประวัติศาสตร์ตอนต้น

ภาพถ่าย/แผนที่

ภาพถ่ายดาวเทียมแสดงที่ตั้งแหล่งโบราณคดีบ้านไผ่ใหญ่

แหล่งโบราณคดีวัดสระแก้ว

ชื่อแหล่ง แหล่งโบราณคดีวัดสระแก้ว
ที่ตั้ง วัดสระแก้ว ตำบลพิบูลมังสาหาร อำเภอพิบูลมังสาหาร จังหวัดอุบลราชธานี
พิกัด 15°14'40.3"N 105°14'32.6"E

สภาพทั่วไป

แหล่งโบราณคดีวัดสระแก้วตั้งอยู่บนลานตะพักลำน้ำระดับกลาง พื้นที่ส่วนใหญ่ประกอบด้วยหมู่กุฏิ โบสถ์ วิหาร หอระฆัง บริเวณด้านเหนือถัดลงมาจากแม่น้ำเป็นพื้นที่ลาดชายเนินมีฐานพระพุทธบาลจำลองสร้างทับบนบริเวณที่เคยเป็นซากอาคารหรือโบราณสถานมาก่อน ปัจจุบันพื้นที่ถูกไถปรับระดับให้ราบเรียบ ด้านนอกกำแพงวัดทางด้านทิศเหนือติดกับแม่มูลมีสระน้ำโบราณขนาด 85 x 25 เมตร เรียกกันว่า สระแก้ว

ประวัติการสำรวจขุดค้น/บูรณะ

กรมศิลปากรได้ทำการสำรวจและขุดค้นแหล่งโบราณคดีวัดสระแก้วเมื่อ พ.ศ. 2533 และตีพิมพ์ในหนังสือโบราณคดีเขื่อนปากมูล โดยขุดค้นบริเวณแนวฐานอาคารพบแนวอิฐ ชิ้นส่วนภาชนะดินเผาเนื้อแกร่งไม่เคลือบทางน้ำดินสีเหลืองแดง ภาชนะดินเผาเคลือบ รูปทรงไหปากแคบคอสั้น เนื้อแกร่งดินสีเหลืองนวล เคลือบขุ่นสีขาวนวลคล้ายไหจากแหล่งเตาบุรีรัมย์ แผ่นทองคำมีลายรูปกลีบดอกไม้ สามารถแปลความได้ว่า หลักฐานซากอาคารรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสที่พบจากการขุดตรวจประกอบกับหลักฐานส่วนประกอบสถาปัตยกรรม ทำให้สันนิษฐานได้ว่า เดิมเป็นปราสาทก่ออิฐ กำหนดอายุจากรูปแบบศิลปะในทับหลังอยู่ในช่วงราวกลางหรือปลายพุทธศตวรรษที่ 13[11]

หลักฐานที่พบ

- ทับหลังศิลปะไพรกเมง อายุพุทธศตวรรษที่ 13
- แผ่นหินคล้ายวงล้อทึบ ประติมากรรมรูปบุรุษ รูปสตรี และชิ้นส่วนประติมากรรมรูปหัวสัตว์
- ชิ้นส่วนธรณีประตู กรอบประตูหินทราย ประตูหลอก
- ศิลาจารึกภาษาสันสกฤต อักษรขอมโบราณ (เลขที่ อบ.7) ปัจจุบันไม่ทราบว่าอยู่ที่ใด

อายุสมัย ราวพุทธศตวรรษที่ 13 – 15

---

[11] กรมศิลปากร, **โบราณเขื่อนปากมูล** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2535), 78 – 104.

ภาพถ่าย/แผนที่

ศิลาจารึกวัดสระแก้ว (อบ.7) แหล่งโบราณคดีวัดสระแก้ว
(ที่มา กรมศิลปากร, **โบราณเขื่อนปากมูล** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2535), 81)

ฐานอาคารที่พบจากการขุดค้น แหล่งโบราณคดีวัดสระแก้ว
(ที่มา กรมศิลปากร, **โบราณเขื่อนปากมูล** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2535), 91)

ภาพถ่ายดาวเทียมแสดงที่ตั้งแหล่งโบราณคดีวัดสระแก้ว

แหล่งโบราณคดีดอนขุมคำ

ชื่อแหล่ง แหล่งโบราณคดีดอนขุมคำ

ที่ตั้ง โรงเรียนวัดสะพือใต้ ตำบลโพธิ์ศรี อำเภอพิบูลมังสาหาร จังหวัดอุบลราชธานี

พิกัด 15°14'57.7"N 105°15'29.3"E

สภาพทั่วไป

แหล่งโบราณคดีดอนขุมคำเป็นเนินกว้าง 100 x 150 เมตร ด้านตะวันออกและด้านใต้มีคูน้ำตั้งอยู่ฝั่งซ้ายของแม่น้ำมูล ห่างจากแหล่งโบราณคดีศาลเจ้าปู่ไปทางทิศตะวันออกประมาณ 1,300 เมตร

ประวัติการสำรวจขุดค้น/บูรณะ

กรมศิลปากรได้ทำการสำรวจแหล่งโบราณคดีดอนขุมคำเมื่อ พ.ศ. 2533 และตีพิมพ์ในหนังสือโบราณคดีเขื่อนปากมูล จากการสำรวจในครั้งนี้สามารถพบว่า แหล่งโบราณคดีดอนขุมคำได้มีการปรับแต่งพื้นที่สนามได้มีการพบของมีค่าบริเวณซากโบราณสถาน และแนวอิฐฐานอาคาร สันนิษฐานว่าน่าจะมีอายุการก่อสร้างอยู่ในรุ่นราวคราวเดียวกับโบราณสถานศาลเจ้าปู่และวัดสระแก้ว[12]

---

[12] กรมศิลปากร, **โบราณเขื่อนปากมูล** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2535), 106 – 107.

หลักฐานที่พบ

- อัฒจันทร์หินทราย กว้างประมาณ 130 เซนติเมตร ยาว 106 เซนติเมตร หนา 14 เซนติเมตร
- เสากรอบประตู หินทรายรูปแปดเหลี่ยม เส้นผ่าศูนย์กลาง 13 เซนติเมตร
- กรอบประตูหินทราย
- ธรณีประตูหินทรายขนาดกว้างประมาณ 126 เซนติเมตร ยาว 104 เซนติเมตร หนา 20 เซนติเมตร
- ชิ้นส่วนสถาปัตยกรรมหินทราย

อายุสมัย สมัยประวัติศาสตร์

ภาพถ่าย/แผนที่

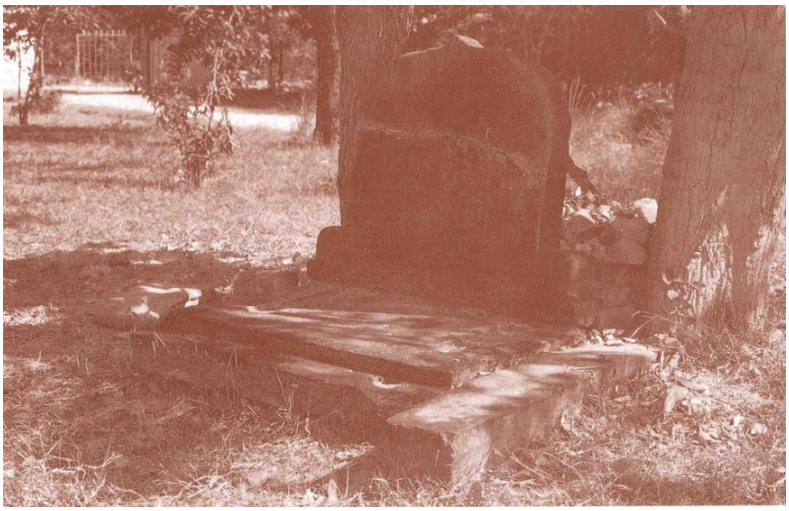

อัฒจันทร์หินทรายและชิ้นส่วนสถาปัตยกรรม แหล่งโบราณคดีดอนขุมคำ
(ที่มา กรมศิลปากร, **โบราณเขื่อนปากมูล** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2535), 107)

ภาพถ่ายดาวเทียมแสดงที่ตั้งแหล่งโบราณคดีดอนขุมคำ

แหล่งโบราณคดีร่วมสมัยเดียวกับพระเจ้ามเหนทรวรมันทั้ง 8 แห่ง ในเขตจังหวัดอุบลราชธานี ดังที่ผู้วิจัยได้กล่าวมา คือ แหล่งโบราณคดีบ้านก้านเหลือง แหล่งโบราณคดีบ้านหลุบเตา แหล่งโบราณคดีดอนแสนพัน แหล่งโบราณคดีโนนปู่เจ้า แหล่งโบราณคดีบ้านคูเมือง แหล่งโบราณคดีบ้านไผ่ใหญ่ แหล่งโบราณคดีวัดสระแก้ว และ แหล่งโบราณคดีดอนขุมคำ อาจมีบางแห่งที่เกี่ยวข้องกับพระเจ้ามเหนทรวรมันก็เป็นได้ แต่ในขณะที่ผู้วิจัยได้ทำการวิจัยอยู่นี้ ยังไม่พบหลักฐานใด ๆ ที่เกี่ยวข้องกัน แต่ผู้วิจัยได้นำเอาแหล่งโบราณคดีเหล่านั้นมาประกอบในงานวิจัยครั้งนี้ด้วย เพื่อเป็นข้อมูลไว้สำหรับการค้นคว้าต่อไปในวันข้างหน้าทั้งของผู้วิจัยเองหรือผู้ที่สนใจทั่วไป

4.4 พื้นที่ตามเส้นแม่น้ำมูล

พื้นที่บริเวณนี้ประกอบไปด้วยจังหวัดนครราชสีมา บุรีรัมย์ สุรินทร์ ร้อยเอ็ด และศรีสะเกษ โดยผู้วิจัยจะแยกอธิบายรายละเอียดในแต่ละจังหวัดดังนี้

จังหวัดนครราชสีมา

ในเขตพื้นที่จังหวัดนครราชสีมา พบจารึกพระเจ้ามเหนทรวรมัน 2 หลัก คือ จารึกที่อยู่ในคลังพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพิมาย ซึ่งไม่ทราบที่มา 1 หลัก และจารึกที่พบใหม่ในเขตอำเภอวังน้ำเขียว ซึ่งเป็นต้นทางของแม่น้ำมูลอีก 1 หลัก

จารึกพระเจ้าจิตรเสนในคลังพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพิมาย อ.พิมาย จ.นครราชสีมา K.1106

จารึกหลักนี้ไม่ทราบที่มา พบอยู่ในคลังพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพิมาย โดยเจ้าหน้าสำรวจจารึกของสำนักหอสมุดแห่งชาติ

ภาพที่ ศิลาจารึกพระเจ้ามเหนทรวรมันถูกจัดแสดงที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพิมาย

จารึกที่พบใหม่ในเขตอำเภอวังน้ำเขียว จ.นครราชสีมา

ผู้วิจัยได้รับข้อมูลเป็นรูปถ่าย 2 รูปนี้เท่านั้น พร้อมกับบอกพิกัดว่า อยู่ในอำเภอวังน้ำเขียว

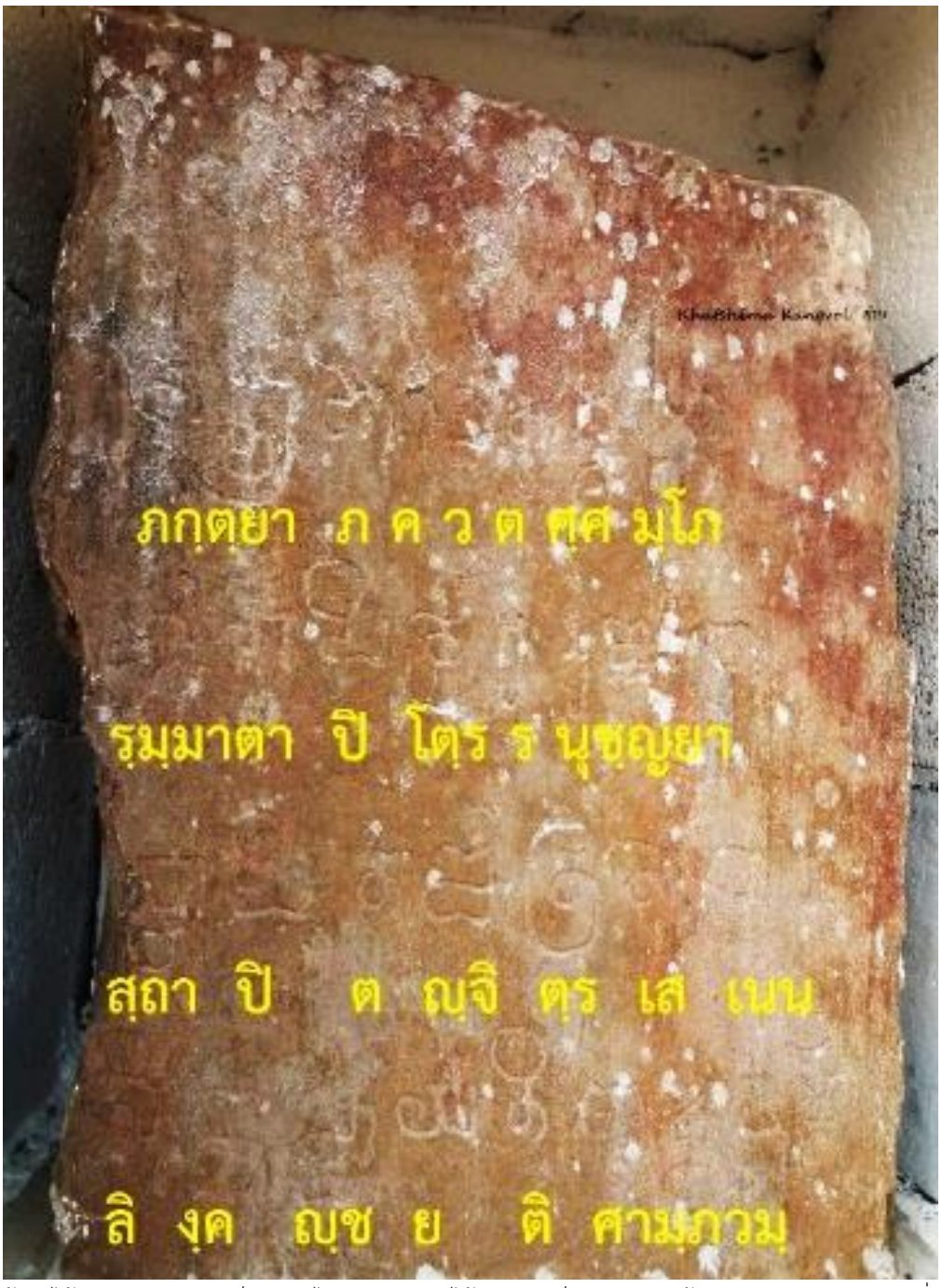

ผู้วิจัยได้ถ่ายถอดรูปจารึกเป็นภาษาไทยปัจจุบัน จึงได้ทราบว่าเป็นจารึกพระเจ้ามเหนทรวรมันอีกหลักหนึ่ง ซึ่งเป็นการพบจารึกของพระเจ้ามเหนทรวรมันครั้งใหม่ล่าสุดที่ผู้วิจัยมีข้อมูล

แหล่งโบราณคดีร่วมสมัยกับพระเจ้ามเหนทรวรมัน ในเขตจังหวัดนครราชสีมา

แหล่งโบราณคดีบ้านโนนวัด

ชื่อแหล่ง แหล่งโบราณคดีบ้านโนนวัด
ที่ตั้ง บ้านโนนวัด ตำบลพลสงคราม อำเภอโนนสูง จังหวัดนครราชสีมา
พิกัด 15°16'03" N 102°16'36" E

สภาพทั่วไป

เป็นเนินดินที่มีรูปร่างค่อนข้างกลม ขนาดกว้างตามแนวเหนือ-ใต้ประมาณ 400 เมตร และขนาดกว้างตามแนวตะวันออก-ตะวันตกประมาณ 400 เมตร มีร่องรอยของคูน้ำคันดินล้อมรอบ ปัจจุบันตื้นเขินและถูกเปลี่ยนเป็นพื้นที่เกษตรกรรมหมดแล้ว นอกจากนี้ ห่างออกไปทางด้านทิศตะวันตกประมาณ 800 เมตร มีคลองดอนมันกระชากไหลผ่าน และห่างออกไปทางด้านทิศใต้ประมาณ 1.2 กิโลเมตร มีคลองชะเนียงไหลผ่าน ปัจจุบันบนเนินดินมีผู้คนตั้งบ้านเรือนอยู่อย่างหนาแน่น พื้นที่โดยรอบเป็นพื้นที่เกษตรกรรม

ประวัติการสำรวจขุดค้น/บูรณะ

แหล่งโบราณคดีบ้านโนนวัดได้รับการขุดค้นอย่างต่อเนื่องตั้งแต่ปี พ.ศ. 2545 พบโครงกระดูกมนุษย์จำนวน 635 โครง โบราณวัตถุจำนวนมากกว่า 20,000 ชิ้น ภาชนะที่มีสภาพสมบูรณ์จำนวน 4,000 ชิ้น และ แวดินเผาจำนวนมากกว่า 1,000 ชิ้น[13] แสดงให้เห็นถึงประเพณีการฝังศพ มีการใช้ชีวิตแบบสังคมเกษตรกรรม มีการเลี้ยงสัตว์ มีการติดต่อกับชุมชนภายนอก มีการปั้นภาชนะดินเผา ทอผ้า และหล่อโลหะขึ้นใช้เองแล้ว หลักฐานที่พบแสดงถึงการอยู่อาศัยอย่างต่อเนื่องตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ยุคหินใหม่ตอนปลาย ยุคสำริด ยุคเหล็ก จนกระทั่งถึงสมัยประวัติศาสตร์ ได้แก่ ทวารวดี เขมร และอยุธยา รวมถึงรัตนโกสินทร์ด้วย โดยใน ช่วงก่อนประวัติศาสตร์ระยะแรกมีพัฒนาการที่ร่วมสมัยกับแหล่งโบราณคดีบ้านเชียงในแอ่งสกลนคร กินเวลาตั้งแต่ 4,000 ปีมาแล้ว ส่วนหลักฐานอื่นมีลักษณะร่วมและพัฒนาการที่คล้ายกับแหล่งโบราณคดีบ้านปราสาท เช่น วัฒนธรรมการฝังศพ เครื่องประดับ ภาชนะดินเผาแบบปากแตรและแบบพิมายดำ และอื่นๆ ซึ่งกินเวลาตั้งแต่ 3,000 ปีเป็นต้นมา[14]

หลักฐานที่พบ

- โครงกระดูกมนุษย์จำนวน 635 โครง ฝังร่วมกับภาชนะดินเผา เครื่องประดับ อาวุธ และอาหาร
- กระดูกสัตว์ประเภทสัตว์เลี้ยง สัตว์ป่า สัตว์น้ำ สัตว์ขนาดเล็ก และเปลือกหอย
- ภาชนะดินเผาเนื้อดินแบบต่างๆ เช่น ภาชนะดินเผาแบบพิมายดำ ภาชนะดินเผาแบบปากแตร
- เครื่องมือเครื่องใช้และเครื่องประดับที่ทำจากสำริดและเหล็ก เช่น ขวานสำริด กำไลสำริด
- เครื่องประดับและลูกปัดที่ทำจากเปลือกหอย หินอาเกต และหินคาร์เนเลียน
- ขวานหินขัด
- กระสุนดินเผา แวดินเผา

อายุสมัย สมัยก่อนประวัติศาสตร์ (ตั้งแต่ยุคหินใหม่ตอนปลายถึงยุคเหล็ก ราว 4,000 – 1,500 ปีมาแล้ว) และสมัยประวัติศาสตร์ (ทวารวดี เขมร อยุธยา และรัตนโกสินทร์)

---

[13] C. F. W Higham, A. Kijngam, “ the Excavation of Ban Non Wat” in **The Origins of the Civilizetion of Angkor** (Bangkok: The Fine Arts Department, 2009), 251.

[14] “การขุดค้นแหล่งโบราณคดีบ้านโนนวัด ต.พลสงคราม อ.โนนสูง จ.นครราชสีมา,” **ศิลปวัฒนธรรม** 25, 6 (เมษายน, 2547), 42 – 43.

ภาพถ่าย/แผนที่

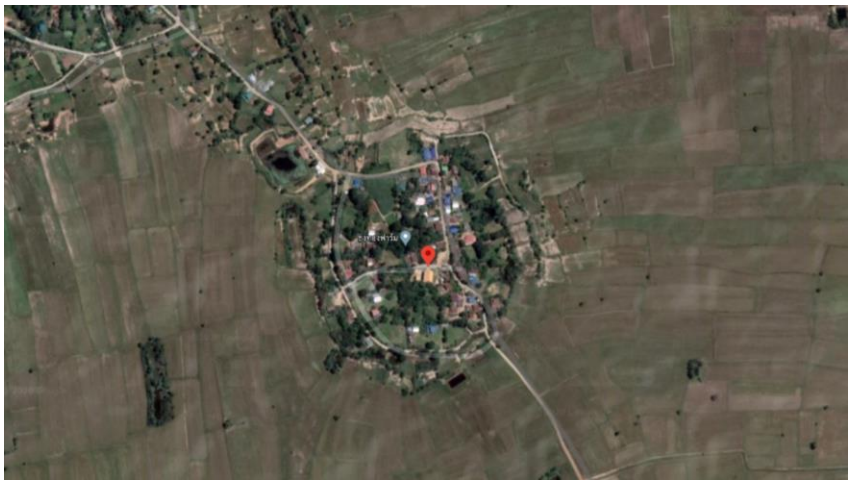

ภาพถ่ายดาวเทียมแสดงที่ตั้งแหล่งโบราณคดีบ้านโนนวัด

แหล่งโบราณคดีบ้านหลุมข้าว

ชื่อแหล่ง แหล่งโบราณคดีบ้านหลุมข้าว
ที่ตั้ง บ้านหลุมข้าว ตำบลหลุมข้าว อำเภอโนนสูง จังหวัดนครราชสีมา
พิกัด 15°14'55"N 102°20'35"E

สภาพทั่วไป

จากรายงานการสำรวจของกรมศิลปากรระบุว่า แหล่งโบราณคดีบ้านหลุมข้าวมีลักษะเป็นเนินดินที่มีรูปร่างไม่แน่นอน ขนาดกว้างตามแนวตะวันออก-ตะวันตกประมาณ 450 เมตร[15] แต่สภาพปัจจุบันไม่เหลือสภาพเนินดินดังกล่าวและมีผู้คนตั้งบ้านเรือนอยู่อย่างหนาแน่น แหล่งโบราณคดีแห่งนี้เป็นชุมชนขนาดใหญ่ที่ตั้งอยู่ในจุดที่เป็นชุมทางของทางน้ำ 4 สาย ได้แก่ คลองธารปราสาท คลองลำตระกลึง คลองสันหลังคด และคลองชะเนียง พื้นที่โดยรอบเป็นพื้นที่เกษตรกรรม

ประวัติการสำรวจขุดค้น/บูรณะ

กรมศิลปากรได้ทำการสำรวจแหล่งโบราณคดีบ้านหลุมข้าวเมื่อปี พ.ศ. 2520 และตีพิมพ์ในหนังสือแหล่งโบราณคดีประเทศไทย เล่ม 4 จากหลักฐานที่พบแสดงให้เห็นว่ามีการผลิตภาชนะดินเผาขึ้นใช้เองโดยใช้หินดุในการขึ้นรูปภาชนะ นอกจากนี้ยังเคยมีผู้ขุดพบภาชนะดินเผาทรงปากแตร เคลือบน้ำโคลนสีแดง ตกแต่งด้วยลายเชือกทาบคล้ายกับที่พบในแหล่งโบราณคดีบ้านปราสาทซึ่งอยู่ไม่ไกลกัน จึงสันนิษฐานได้ว่าน่าจะเป็นชุมชนที่อยู่อาศัยในสมัยก่อนประวัติศาสตร์[16]

หลักฐานที่พบ

- ภาชนะดินเผาเนื้อหยาบ ส่วนใหญ่เป็นแบบผิวเรียบ

---

[15] กรมศิลปากร, **แหล่งโบราณคดีประเทศไทย เล่ม 4** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2533), 59 – 60.
[16] เรื่องเดียวกัน.

- ชิ้นส่วนหินดุและแท่งดินเผา
- โครงกระดูกมนุษย์ พบร่วมกับภาชนะดินเผาสีแดงขัดมัน กำไลแขนที่ทำจากเปลือกหอย และลูกปัดหินอาเกต

อายุสมัย สมัยก่อนประวัติศาสตร์ อายุราว 3,000 ปีมาแล้ว

ภาพถ่าย/แผนที่

ภาพถ่ายดาวเทียมแสดงที่ตั้งแหล่งโบราณคดีบ้านหลุมข้าว

แหล่งโบราณคดีบ้านปราสาท

ชื่อแหล่ง แหล่งโบราณคดีบ้านปราสาท
ที่ตั้ง บ้านปราสาท ตำบลธารปราสาท อำเภอโนนสูง จังหวัดนครราชสีมา
พิกัด 15°14'44"N 102°22'17"E
สภาพทั่วไป

เป็นเนินดินที่มีรูปร่างไม่แน่นอน ขนาดกว้างตามแนวเหนือ-ใต้ประมาณ 450 เมตร และขนาดกว้าง ตามแนวตะวันออก-ตะวันตกประมาณ 750 เมตร ด้านทิศเหนือมีคลองธารปราสาทไหลผ่าน ปัจจุบันมีผู้คนตั้งบ้านเรือนอยู่อย่างหนาแน่น พื้นที่โดยรอบเป็นพื้นที่เกษตรกรรม

ประวัติการสำรวจขุดค้น/บูรณะ

แหล่งโบราณคดีบ้านปราสาทได้รับการขุดค้นทางโบราณคดีครั้งแรกในปี พ.ศ. 2526 ครั้งที่สองในปี พ.ศ. 2527 และครั้งที่สามในปี พ.ศ. 2534[17] โดยพบหลักฐานการอยู่อาศัยต่อเนื่องเป็นเวลานานตั้งแต่ยุคสำริดเรื่อยมาถึงยุคเหล็ก จนกระทั่งเข้าสู่สมัยประวัติศาสตร์ในสมัยทวารวดีและเขมรตามลำดับ พบว่ามีวัฒนธรรมการฝังศพ ใช้ชีวิต

---

[17] นวรัตน์ มงคลคำนวณเขตต์, **บ้านปราสาท แหล่งโบราณคดีอีสานล่าง** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2534), 7 – 11.

แบบสังคมเกษตรกรรม เลี้ยงสัตว์ มีการติดต่อกับชุมชนภายนอก มีการปั้นภาชนะดินเผา ทอผ้า รู้จักการทำเครื่องมือเครื่องใช้และเครื่องประดับที่ทำจากหิน สำริด เหล็ก เปลือกหอย และกระดูกสัตว์ นอกจากนี้ ยังพบหลักฐานปูนปั้นสมัยทวารวดีและกู่ธารปราสาทซึ่งน่าจะสัมพันธ์กับชุมชนบริเวณเมืองพิมาย และอาจกล่าวได้ว่าอิทธิพลทางศาสนาทำให้ชุมชนก่อนประวัติศาสตร์กลายเป็นชุมชนสมัยประวัติศาสตร์[18]

หลักฐานที่พบ

- โครงกระดูกมนุษย์จำนวนมาก พร้อมกับภาชนะดินเผาเรื่องเครื่องประดับซึ่งเป็นของอุทิศ
- กระดูกสัตว์ประเภทสัตว์เลี้ยง สัตว์ป่า สัตว์น้ำ สัตว์ขนาดเล็ก และเปลือกหอย
- ภาชนะดินเผาแบบต่างๆ เช่น ภาชนะดินเผาแบบพิมายดำ ภาชนะดินเผาแบบปากแตร
- เครื่องมือเครื่องใช้และเครื่องประดับที่ทำจากสำริดและเหล็ก เช่น ขวานสำริด กำไลสำริด
- เครื่องประดับและลูกปัดที่ทำจากเปลือกหอย แก้ว หินอาเกต และหินคาร์เนเลียน
- กระสุนดินเผา แวดินเผา หินดุ แม่พิมพ์ดินเผา เบ้าหลอมโลหะ
- ชิ้นส่วนพระพุทธรูปปูนปั้น และปูนปั้นประดับสถาปัตยกรรม
- โคกเนินโบราณสถนกู่ธารปราสาท ฐานรูปเคารพ และภาชนะเนื้อแกร่งเคลือบสีน้ำตาลแบบไหขอม

อายุสมัย สมัยก่อนประวัติศาสตร์ (ประมาณ 3,000 – 1,500 ปีมาแล้ว) และสมัยประวัติศาสตร์ (สมัยทวารวดีและเขมร พุทธศตวรรษที่ 12 – 18)

ภาพถ่าย/แผนที่

ภาพหลุมขุดค้นที่จัดแสดง แหล่งโบราณคดีบ้านปราสาท (ที่มา ธันยธรณ์ วรรณโพธิ์พร)

[18] เรื่องเดียวกัน, 72 – 75.

ภาพถ่ายดาวเทียมแสดงที่ตั้งแหล่งโบราณคดีบ้านปราสาท

แหล่งโบราณคดีเนินอุโลก

ชื่อแหล่ง แหล่งโบราณคดีเนินอุโลก
ที่ตั้ง บ้านหนองนา ตำบลพลสงคราม อำเภอโนนสูง จังหวัดนครราชสีมา
พิกัด 15°15'38"N 102°15'21"E

สภาพทั่วไป

เป็นเนินดินที่มีรูปวงรี ขนาดกว้างตามแนวเหนือ-ใต้ประมาณ 300 เมตร และขนาดกว้างตามแนวตะวันออก-ตะวันตกประมาณ 400 เมตร มีร่องรอยของคูน้ำคันดินล้อมรอบ ปัจจุบันตื้นเขินและถูกเปลี่ยนเป็นพื้นที่เกษตรกรรมหมดแล้ว นอกจากนี้ ห่างออกไปทางด้านทิศเหนือประมาณ 350 เมตร มีคลองดอนมัน-กระชากไหลผ่าน และห่างออกไปทางด้านทิศใต้ประมาณ 1.2 กิโลเมตร มีคลองชะเนียงไหลผ่าน ปัจจุบันพื้นที่บริเวณนี้เป็นพื้นที่เกษตรกรรม ไม่มีบ้านเรือนอยู่อาศัย

ประวัติการสำรวจขุดค้น/บูรณะ

กรมศิลปากรได้ทำขุดค้นแหล่งโบราณคดีเนินอุโลกครั้งแรกเมื่อปี พ.ศ. 2529 ผลจากการขุดค้นพบว่าแหล่งโบราณคดีนี้มีการอยู่อาศัยและมีพิธีกรรมการฝังศพมาแล้วตั้งแต่ยุคสำริดต่อเนื่องมาจนถึงยุคเหล็ก เพราะพบหลักฐานจำพวกเครื่องประดับที่ทำจากโลหะ หินและแก้ว

ต่อมาในปี พ.ศ. 2540 – 2541 ได้ทำการขุดค้นทางโบราณคดีอีกครั้ง ผลจากการขุดค้นในครั้งนี้แสดงให้เห็นพัฒนาการและชั้นทับถมของยุคเหล็กที่หนามาก และอาจเป็นหลักฐานที่แสดงถึงช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อของการเกิดรัฐแรกเริ่มในยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย[19]

หลักฐานที่พบ

- โครงกระดูกมนุษย์จำนวนมาก พร้อมกับภาชนะดินเผาเรื่องเครื่องประดับซึ่งเป็นของอุทิศ
- ภาชนะดินเผาแบบต่างๆ เช่น ภาชนะดินเผาแบบพิมายดำ ภาชนะดินเผาทรงปากแตร

---

[19] ชนม์ชนก สัมฤทธิ์, “เพศสภาพในยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย (สมัยเหล็ก) ที่แหล่งโบราณคดีเนินอุโลก อำเภอโนนสูง จังหวัดนครราชสีมา” (วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดีสมัยก่อนประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2556), 28 – 41.

- เครื่องมือเครื่องใช้และเครื่องประดับที่ทำจากสำริดและเหล็ก เช่น กำไลสำริด
- เครื่องประดับและลูกปัดที่ทำจากเปลือกหอย หินอาเกต และหินคาร์เนเลียน
- เตาเผาและเศษตะกรัน
- แวดินเผาและชิ้นส่วนเครื่องจักรสาน
- ชิ้นส่วนกระดูกสัตว์และข้าวสีดำที่เกิดจากการเผาไฟ

อายุสมัย สมัยก่อนประวัติศาสตร์ อายุประมาณ 3,000 – 1,200 ปีมาแล้ว

ภาพถ่าย/แผนที่

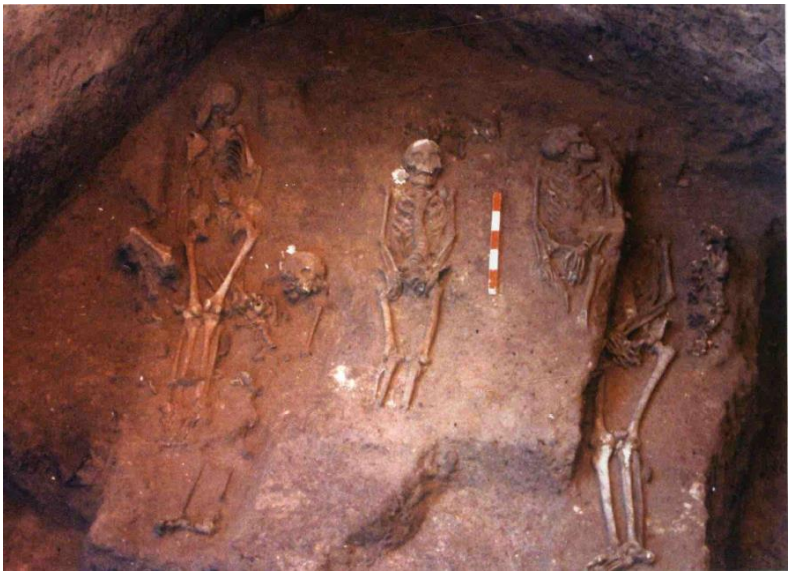

โครงกระดูกมนุษย์ที่ขุดพบจากแหล่งโบราณคดีเนินอุโลกระหว่าง พ.ศ. 2540 – 2541
(ที่มา รัชนี ทศรัตน์ และคณะ, **การขุดค้นที่เนินอุโลกและโนนเมืองเก่า** (กรุงเทพฯ: กลุ่มวิชาการโบราณคดี สำนักโบราณคดี กรมศิลปากร, 2552), 30: ภาพที่ 3.6)

ภาพถ่ายดาวเทียมแสดงที่ตั้งแหล่งโบราณคดีเนินอุโลก

เมืองเสมา วัดธรรมจักรเสมาราม และบ้านหินตั้ง

ชื่อแหล่ง เมืองเสมา วัดธรรมจักรเสมาราม และบ้านหินตั้ง
ที่ตั้ง ตำบลเสมา อำเภอสูงเนิน จังหวัดนครราชสีมา
พิกัด 14°55'30.4"N 101°47'52.2"E (เมืองเสมา)
14°54'59.8"N 101°47'37.7"E (วัดธรรมจักรเสมาราม)
14°55'46.5"N 101°47'07.5"E (โบราณสถานที่บ้านแก่นท้าว)
14°55'13.8"N 101°48'25.6"E (บ้านหินตั้ง)

สภาพทั่วไป

เมืองเสมามีลักษณะผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้ามุมมนรูปร่างไม่สม่ำเสมอ ขนาด 1.7 – 1.5 กิโลเมตร มีกำแพงเป็นคันดินสูง โดยบางส่วนมีศิลาแลงและหินทรายอยู่ส่วนบนของคันดิน มีคูน้ำล้อมรอบ ลักษณะเป็นคูเมืองสองชั้น คล้ายเมืองศรีเทพ มีโบราณสถานกระจายตัวทั้งภายในและภายนอกคูน้ำคันดิน โดยโบราณสถานนอกคูเมืองที่สำคัญได้แก่ วัดธรรมจักรเสมาราม ซึ่งเป็นสถานที่ตั้งพระพุทธไสยาสน์หินทราย ศิลปะทวารวดี ตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงใต้นอกคูเมือง แหล่งโบราณคดีบ้านหินตั้ง ซึ่งพบใบเสมาหรือหลักหินในวัฒนธรรมทวารวดีอีสาน ทางทิศตะวันออกเฉียงใต้นอกคูเมือง และโบราณสถานที่บ้านแก่นท้าวทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือนอกคูเมือง[20]

ประวัติการสำรวจขุดค้น/บูรณะ

เอเตียน เอโมนิเยร์เคยเข้ามาสำรวจเมืองโบราณแห่งนี้ในสมัยรัชกาลที่ 5 ราว พ.ศ. 2428 โดยมีความเห็นว่าเมืองโบราณแห่งนี้เป็นเมืองในสมัยอาณาจักรเขมรโบราณ ต่อมาราว พ.ศ. 2472 สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เสด็จประพาสหัวเมืองมณฑลอีสาน ได้ทรงสันนิษฐานว่าเมืองโบราณในเขตอำเภอสูงเนิน (เมืองเสมา) เป็นที่ตั้งของเมืองนครราชสีมาเก่า โดยในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มีการย้ายเมือง จึงนำชื่อเมืองเสมา และเมืองโคราฆะปุระมารวมเป็นชื่อเมืองใหม่ว่า “นครราชสีมา”[21]

สำหรับการศึกษาโดยกรมศิลปากรเริ่มเมื่อ พ.ศ. 2533 โดยมีการสำรวจเพื่อทำผังและปักหมุดเขตโบราณสถานเมืองเสมา มีการขุดหลุมทดสอบทางโบราณคดีจำนวน 1 หลุมทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ของเมืองชั้นใน ต่อมา พ.ศ. 2542 จึงมีการขุดแต่งเสริมความมั่นคงโบราณสถานจำนวน 9 แห่งภายในคูเมือง[22]

ส่วนโบราณสถานภายนอกคูเมือง มีการขุดแต่งที่วัดธรรมจักรเสมารามเมื่อ พ.ศ. 2533 บริเวณที่ประดิษฐานพระพุทธไสยาสน์ เผยให้เห็นส่วนฐานของอาคาร กำหนดอายุพระพุทธไสยาสน์ไว้ราวพุทธศตวรรษที่ 13 โดยพบร่องรอยการต่อเติมวิหารในสมัยต่อมาด้วย[23]

นอกจากการสำรวจและขุดค้นทางโบราณคดี เมืองเสมายังเป็นสถานที่พบศิลาจารึกจำนวน 2 หลัก คือ ศิลาจารึกบ่ออีกา (พ.ศ. 1411) และศิลาจารึกเมืองเสมา (พ.ศ. 1514) โดยศิลาจารึกบ่ออีกาเป็นจารึกอักษรเขมรโบราณภาษาสันสกฤตและเขมรโบราณ มีเนื้อหากล่าวถึงการอุทิศถวายสัตว์และทาสแก่พระสงฆ์โดยพระราชาแห่งศรีจนาศะ การสรรเสริญพระศิวะและยกย่องอังศเทพผู้สร้างศิวลึงค์[24] ส่วนศิลาจารึกเมืองเสมามีเนื้อหากล่าวถึงพระเจ้าชัยวรมัน

---

[20] กรมศิลปากร, **ทะเบียนโบราณสถานภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เล่ม 1** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2529), 83.

[21] อ้างถึงใน เขมิกา หวังสุข, “พัฒนาการทางวัฒนธรรมในลุ่มแม่น้ำมูล: กรณีศึกษาแหล่งโบราณคดีเมืองเสมา อำเภอสูงเนิน จังหวัดนครราชสีมา,” (วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2543), 35.

[22] อ้างถึงใน เรื่องเดียวกัน.

[23] อ้างถึงใน เรื่องเดียวกัน, 43.

[24] หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร, **จารึกในประเทศไทย เล่ม 3** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2529), 29.

ที่ 5 พระราชกรณียกิจของพระองค์ โดยตอนท้ายของจารึกกล่าวถึงข้าราชการผู้ใหญ่ที่สร้างเทวรูปและพระพุทธรูป พร้อมถวายทาสและสิ่งของแด่ศาสนสถาน[25]

หลักฐานที่พบ

หลักฐานประเภทโบราณสถานพบกระจายตัวอยู่ทั้งภายในเมืองและนอกเมือง โดยหลักฐานที่พบแสดงถึงความสัมพันธ์กับวัฒนธรรมทวารวดีและวัฒนธรรมเขมรโบราณ สำหรับหลักฐานทางโบราณคดีที่พบจากการสำรวจ ขุดทดสอบและขุดแต่งอย่างสังเขปมีดังนี้

- โบราณวัตถุที่ทำจากดินเผา ได้แก่ ชิ้นส่วนภาชนะดินเผารูปแบบต่างๆ บางชิ้นสามารถประกอบกันได้ เบี้ยดินเผา แวดินเผา ตะคันดินเผา ลูกกระสุนดินเผา ตุ๊กตาดินเผา กระเบื้องดินเผา เป็นต้น
- โบราณวัตถุที่ทำจากหิน ได้แก่ หินลับ แท่งหินบด ขวานหินขัด กำไลหินอ่อน
- โบราณวัตถุที่ทำจากโลหะ เช่น แหวนสำริด กำไลสำริด เครื่องมือเหล็ก เป็นต้น
- ลูกปัดหินควอร์ตซ์ และลูกปัดแก้วสีต่างๆ
- เครื่องมือทำจากกระดูก ลูกปัดกระดูก
- โครงกระดูกมนุษย์ ฝังในท่านอนหงายเหยียดยาว พบจากหลุมขุดค้นบริเวณทางทิศเหนือของโบราณสถานหมายเลข 1 ภายในหลุมพบของอุทิศวางอยู่รอบโครงกระดูก เช่น ภาชนะดินเผา เครื่องมือเหล็ก สร้อยลูกปัด เป็นต้น[26]
- ชิ้นส่วนพระพุทธรูปหินทราย
- ศิลาจารึกบ่ออีกา พ.ศ. 1411 ศิลาจารึกเมืองเสมา พ.ศ. 1514
- ธรรมจักรหินทราย พบจากวัดคลองขวาง และจากการขุดแต่งโบราณสถานหมายเลข 2
- ใบเสมาหรือหลักหิน พบทั้งที่เมืองเสมา และบ้านหินตั้ง โดยพบทั้งในบริบทที่ปักล้อมรอบศาสนสถาน (เช่น โบราณสถานหมายเลข 4) และไม่ทราบบริบทที่ชัดเจน

อายุสมัย มีการตั้งถิ่นฐานตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ต่อเนื่องถึงสมัยประวัติศาสตร์ ราวพุทธศตวรรษที่ 10 – 18[27]

ภาพถ่าย/แผนที่

พระพุทธไสยาสน์ วัดธรรมจักรเสมาราม (ที่มา ธันยธรณ์ วรรณโพธิ์พร)

---

[25] เรื่องเดียวกัน, 107 – 117.

[26] ดูเพิ่มใน เขมิกา หวังสุข, เรื่องเดียวกัน, 49.

[27] เรื่องเดียวกัน, 183 – 186.

ธรรมจักรหินทรายที่พบจากวัดคลองขวางใกล้เมืองเสมา (ที่มา ธันยธรณ์ วรรณโพธิ์พร)

โบราณสถานหมายเลข 1 เมืองเสมา (ที่มา ธันยธรณ์ วรรณโพธิ์พร)

ใบเสมาหรือหลักหินจากบ้านหินตั้ง (ที่มา ธันยธรณ์ วรรณโพธิ์พร)

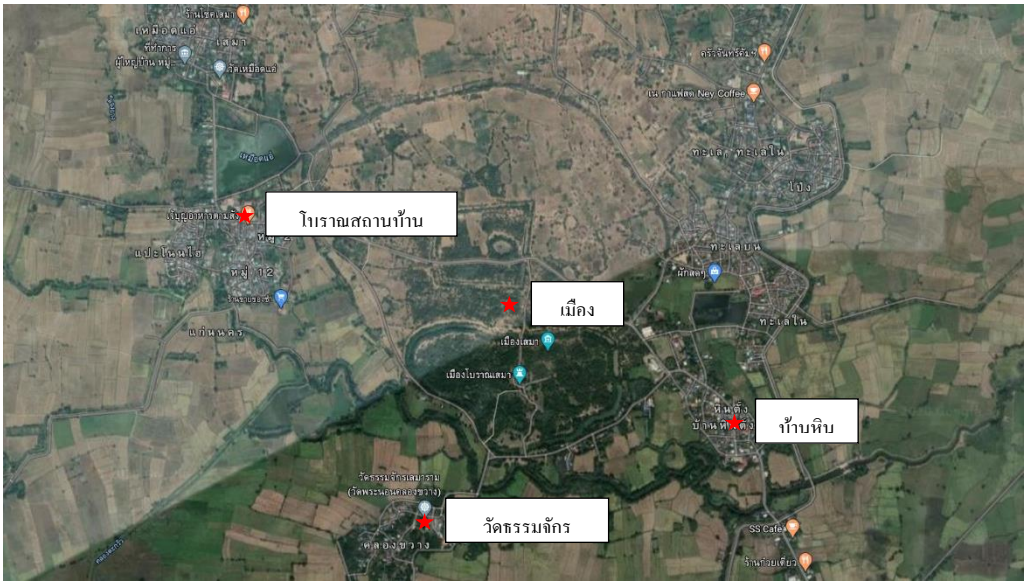

ภาพถ่ายดาวเทียมแสดงที่ตั้งเมืองเสมา และโบราณสถานใกล้เคียง

แหล่งโบราณคดีบ้านด่านทองหลาง

ชื่อแหล่ง แหล่งโบราณคดีบ้านด่านทองหลาง
ที่ตั้ง บ้านด่านทองหลาง ตำบลโตนด อำเภอโนนสูง จังหวัดนครราชสีมา
พิกัด 15°04'32.6"N 102°15'33.6"E

สภาพทั่วไป

เป็นเนินดินที่มีรูปวงรี ขนาดกว้างตามแนวเหนือ-ใต้ประมาณ 500 เมตร และขนาดกว้างตามแนวตะวันออก-ตะวันตกประมาณ 1,000 เมตร มีสระน้ำรูปสี่เหลี่ยมกระจายอยู่ทั่วไป ด้านทิศตะวันออกเฉียงใต้มีคลองสายเล็กๆ ไหนผ่าน และมีแม่น้ำมูลไหลผ่านซึ่งห่างออกไปประมาณ 4.5 กิโลเมตร ปัจจุบันบนเนินดินมีผู้คนตั้งบ้านเรือนอยู่อย่างหนาแน่น พื้นที่โดยรอบเป็นพื้นที่เกษตรกรรม

ประวัติการสำรวจขุดค้น/บูรณะ

แหล่งโบราณคดีบ้านด่านทองหลางได้รับการขุดค้นทางโบราณคดีเมื่อประมาณปี พ.ศ. 2537 โดยปรีชา กาญจนาคมได้ทำการขุดค้นแหล่งโบราณคดีแห่งนี้ร่วมกับแหล่งโบราณคดีอื่นๆ ในจังหวัดนครราชสีมา รวมถึงแหล่งโบราณคดีบ้านโตนดซึ่งตั้งอยู่ไกลกันด้วย ผลการขุดค้นพบว่าเป็นชุมชนสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายที่อยู่อาศัยต่อเนื่องในสมัยประวัติศาสตร์ตอนต้น มีการเลือกทำเลที่ตั้งที่สัมพันธ์กับสภาพแวดล้อมและแร่ธาตุ มีการติดต่อกับชุมชนภายนอก การเป็นแปลงทางวัฒนธรรมไม่เด่นชัดมากนัก เทคโนโลยีทางด้านโลหกรรมอยู่ในระดับพื้นฐานถ้าเปรียบเทียบกับแหล่งโบราณคดีในแอ่งสกลนคร[28]

นอกจากนี้ สมเดช ลีลามโนธรรมได้ทำการสำรวจและศึกษาใบเสมาสมัยทวารวดีที่บ้านโตนดและบ้านด่านทองหลาง ซึ่งน่าจะเป็นชุมชนที่มีความสัมพันธ์กัน[29]

หลักฐานที่พบ

- โครงกระดูกมนุษย์จำนวน 3 โครง และชิ้นส่วนกระดูกสัตว์
- ชิ้นส่วนภาชนะดินเผาแบบหยาบ
- ชิ้นส่วนพวยกา
- ชิ้นส่วนภาชนะดินเผาเนื้อแกร่งเคลือบสีน้ำตาลแบบไหขอม
- แวดินเผาและกระสุนดินเผา
- เครื่องมือเครื่องใช้และเครื่องประดับที่ทำจากโลหะ เช่น กำไลสำริด แหวนสำริด และห่วงสวมคอ
- ลูกปัดดินเผา ลูกปัดแก้ว ลูกปัดหินอาเกตและหินคาร์เนเลียน
- แท่งเหล็ก ก้อนแร่เหล็ก และเศษตะกรัน
- ใบเสมาหินทราย

อายุสมัย สมัยก่อนประวัติศาสตร์และสมัยประวัติศาสตร์ (ทวารวดีและเขมร พุทธศตวรรษที่ 12 – 18)

---

[28] ปรีชา กาญจนาคม, **การขุดค้นแหล่งโบราณคดียุคโลหะตอนปลายในจังหวัดนครราชสีมา**, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ: ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2539), 30 – 34 และ 99.

[29] สมเดช ลีลามโนธรรม, “ใบเสมาสมัยทวารวดีแบบแผ่นหินธรรมชาติ,” **เมืองโบราณ** 25, 2 (เมษายน – มิถุนายน, 2542): 107 – 115.

ภาพถ่าย/แผนที่

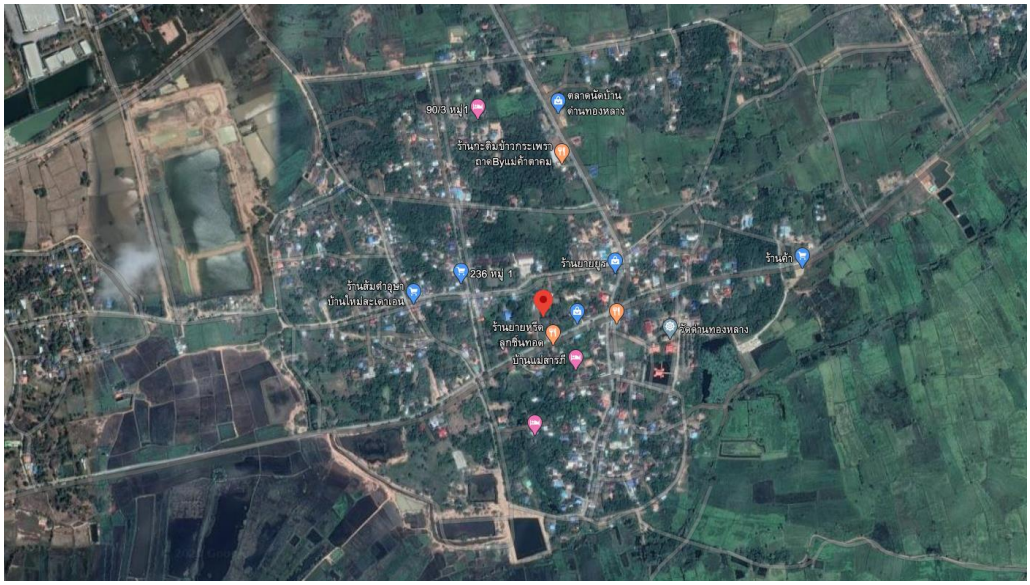

ภาพถ่ายดาวเทียมแสดงที่ตั้งแหล่งโบราณคดีบ้านด่านทองหลาง

แหล่งโบราณคดีบ้านโตนด

ชื่อแหล่ง แหล่งโบราณคดีบ้านโตนด
ที่ตั้ง บ้านโตนด ตำบลโตนด อำเภอโนนสูง จังหวัดนครราชสีมา
พิกัด 15°05'22"N 102°17'05"E
สภาพทั่วไป

เป็นเนินดินที่มีรูปวงรี ขนาดกว้างตามแนวเหนือ-ใต้ประมาณ 500 เมตร และขนาดกว้างตามแนวตะวันออก-ตะวันตกประมาณ 1,000 เมตร มีบ่อน้ำขนาดเล็กกระจายอยู่รอบเนินซึ่งอาจเคยเป็นชุมชนที่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบมาก่อน ด้านทิศใต้มีคลองสายเล็กๆ ไหนผ่าน และมีแม่น้ำมูลไหลผ่านซึ่งห่างออกไปทางด้านทิศตะวันออกเฉียงใต้ประมาณ 4.5 กิโลเมตร ปัจจุบันบนเนินดินมีผู้คนตั้งบ้านเรือนอยู่อย่างหนาแน่น พื้นที่โดยรอบเป็นพื้นที่เกษตรกรรม

ประวัติการสำรวจขุดค้น/บูรณะ

แหล่งโบราณคดีบ้านโตนดพบกลุ่มใบเสมาสมัยทวารวดี มีลักษณะเป็นแผ่นหินธรรมชาติ ไม่มีทิศทาง การปักแน่นอน มานิต วัลลิโภดม ได้เคยมาสำรวจใบเสมาบริเวณนี้และขุดหลุมทดลองที่ใต้ใบเสมาบางหลัก พบเศษกระดูกสัตว์ พระพิมพ์และกระดิ่งวัชระแบบลพบุรี นอกจากนี้ กลุ่มใบเสมาดังกล่าวยังตั้งอยู่ไม่ไกลจากเนินดินที่พบประติมากรรมรูปพระโพธิสัตว์สำริดขนาดใหญ่[30] (ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร) ซึ่งเป็นการค้นพบโดยบังเอิญเมื่อปี พ.ศ. 2504 โดยพบร่วมกับพระพิมพ์และพระพุทธรูปปางสมาธิองค์หนึ่งด้วย

---

[30] ศรีศักร วัลลิโภดม, “เสมาอีสาน,” ใน **แอ่งอารยธรรมอีสาน**, พิมพ์ครั้งที่ 3 (กรุงเทพฯ: มติชน, 2540), 321.

สำหรับประติมากรรมรูปพระโพธิสัตว์นี้ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล ได้ให้ความเห็นว่ามีลักษณะคล้ายกับศิลปะแบบกำพงพระ อายุราวพุทธศตวรรษที่ 14 และสัมพันธ์กับกลุ่มประติมากรรมสำริดแบบเดียวกันที่พบในเขตอำเภอประโคนชัยและบ้านฝ้าย จังหวัดบุรีรัมย์[31]

ในปี พ.ศ. 2519 บวรเวท รุ่งรุจี ได้ทำการขุดค้นจุดที่เป็นที่ตั้งของกลุ่มใบเสมาจำนวน 5 กลุ่ม พบว่าใบเสมาเหล่านี้ไม่ใช่หลักหินสมัยก่อนประวัติศาสตร์ แต่น่าจะเป็นใบเสมาในสมัยประวัติศาสตร์แล้ว[32] และต่อมาประมาณปี พ.ศ. 2537 ปรีชา กาญจนาคมได้ทำการขุดค้นแหล่งโบราณคดีแห่งนี้ร่วมกับ แหล่งโบราณคดีอื่นๆ ในจังหวัดนครราชสีมา ผลการขุดค้นพบว่าเป็นชุมชนสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายที่อยู่อาศัยต่อเนื่องในสมัยประวัติศาสตร์ตอนต้น มีการเลือกทำเลที่ตั้งที่สัมพันธ์กับสภาพแวดล้อมและแร่ธาตุ มีการติดต่อกับชุมชนภายนอก การเป็นแปลงทางวัฒนธรรมไม่เด่นชัดมากนัก เทคโนโลยีทางด้านโลหกรรมอยู่ในระดับพื้นฐานถ้าเปรียบเทียบกับแหล่งโบราณคดีในแอ่งสกลนคร[33]

หลักฐานที่พบ

- โครงกระดูกมนุษย์จำนวน 1 โครง และชิ้นส่วนกระดูกสัตว์
- ชิ้นส่วนภาชนะดินเผาแบบหยาบ
- ชิ้นส่วนพวยกา
- ชิ้นส่วนภาชนะดินเผาเนื้อแกร่งเคลือบสีน้ำตาลแบบไหขอม
- แวดินเผา เบี้ยดินเผา และกระสุนดินเผา
- เครื่องมือเครื่องใช้และเครื่องประดับที่ทำจากโลหะ เช่น กำไลสำริด แหวนสำริด และกระดิ่งสำริด
- ลูกปัดดินเผา ลูกปัดแก้ว และลูกปัดหิน
- เบ้าหลอมโลหะ แท่งเหล็ก ก้อนแร่เหล็ก และเศษตะกรัน
- ชิ้นส่วนประติมากรรมทางศาสนา เช่น ประติมากรรมรูปพระโพธิสัตว์สำริด พระพิมพ์ดินเผา พระพุทธรูปหินทราย และอื่นๆ
- ใบเสมาหินทราย

อายุสมัย สมัยก่อนประวัติศาสตร์และสมัยประวัติศาสตร์ (ทวารวดีและเขมร พุทธศตวรรษที่ 12 – 18)

---

[31] สุภัทรดิศ ดิศกุล, หม่อมเจ้า, “เทวรูปพระโพธิสัตว์จากบ้านโตนด อำเภอโนนสูง จังหวัดนครราชสีมา,” ใน **ท่องอารยธรรม การค้นคว้าเกี่ยวกับโบราณคดีในประเทศไทย เล่มที่ 2** (กรุงเทพฯ: ธุรกิจก้าวหน้า, 2540), 91 – 109.

[32] บวรเวท รุ่งรุจี, “หินตั้งที่ตำบลโตนด อำเภอโนนสูง จังหวัดนครราชสีมา” (สารนิพนธ์ปริญญาบัณฑิต สาขาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2519), 51 – 62.

[33] ปรีชา กาญจนาคม, **การขุดค้นแหล่งโบราณคดียุคโลหะตอนปลายในจังหวัดนครราชสีมา**, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ: ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2539), 17 – 21, 27 – 29 และ 99.

ภาพถ่าย/แผนที่

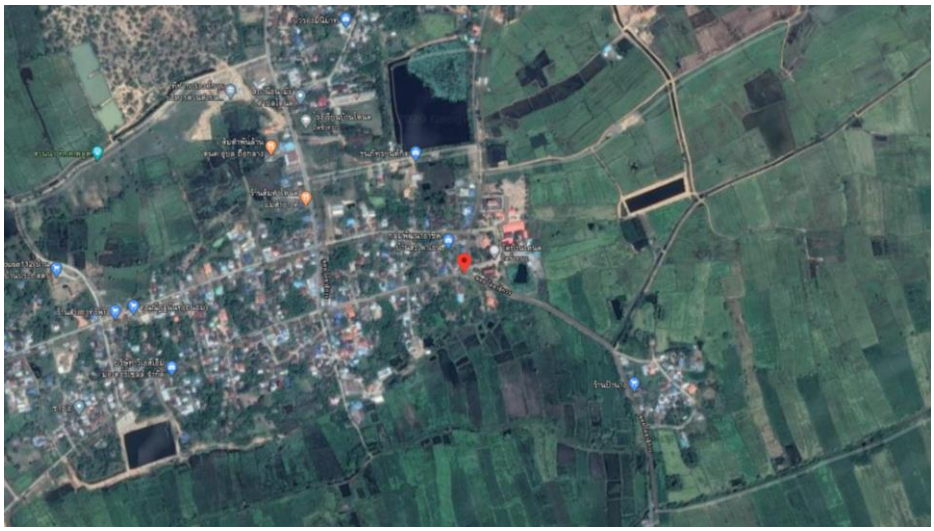

ภาพถ่ายดาวเทียมแสดงที่ตั้งแหล่งโบราณคดีบ้านโตนด

แหล่งโบราณคดีบ้านกระเบื้อง

ชื่อแหล่ง แหล่งโบราณคดีบ้านกระเบื้อง
ที่ตั้ง บ้านกระเบื้อง ตำบลดอนตะหนิน อำเภอบัวใหญ่ จังหวัดนครราชสีมา
พิกัด 15°31'22"N 102°27'48"E

สภาพทั่วไป

เป็นเนินดินที่มีรูปร่างค่อนข้างรี ขนาดกว้างตามแนวเหนือ-ใต้ประมาณ 360 เมตร และขนาดกว้างตามแนวตะวันออก-ตะวันตกประมาณ 450 เมตร ด้านทิศใต้มีสระน้ำรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสขนาดใหญ่ติดกับวัดบ้านกระเบื้อง ด้านทิศตะวันออกมีคลองกระเบื้องไหลผ่าน และด้านทิศตะวันตกเฉียงเหนือมีเนินดินรูปวงรีเรียกว่า โนนป่าช้าเก่า ขนาดกว้างประมาณ 100 เมตร ยาวประมาณ 240 เมตร ปัจจุบันบนเนินดินโนนบ้านมีผู้คนตั้งบ้านเรือนอยู่อาศัย ส่วนโนนป่าช้าเก่าไม่มีบ้านเรือน พื้นที่โดยรอบเป็นพื้นที่เกษตรกรรม

ประวัติการสำรวจขุดค้น/บูรณะ

กรมศิลปากรได้ทำการสำรวจแหล่งโบราณคดีบ้านกระเบื้องเมื่อปี พ.ศ. 2521 และตีพิมพ์ในหนังสือแหล่งโบราณคดีประเทศไทย เล่ม 4 ซึ่งพบแต่เพียงภาชนะดินเผา สันนิษฐานว่าเป็นชุมชนที่อยู่อาศัยสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายและเริ่มเข้าสู่สมัยประวัติศาสตร์ตอนต้น[34]

นอกจากนี้ ในปี พ.ศ. 2553 กรมศิลปากรได้ทำการสำรวจแหล่งโบราณคดีแห่งนี้และได้ทำการขุดค้นทางโบราณคดีตีพิมพ์ในหนังสือรายงานการขุดค้นแหล่งโบราณคดีบ้านกระเบื้อง จากการสำรวจและขุดค้น พบโบราณสถาน 2 แห่งบนเนินดินบ้านกระเบื้อง พบหลักฐานการฝังศพพร้อมทั้งโบราณวัตถุอีกจำนวนมากโดยเฉพาะบนเนินป่าช้าเก่า[35]

---

[34] กรมศิลปากร, **แหล่งโบราณคดีประเทศไทย เล่ม 4** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2533), 90 – 91.

[35] สมเดช ลีลามโนธรรม, **รายงานการขุดค้นแหล่งโบราณคดีบ้านกระเบื้อง ตำบลดอนตะหนิน อำเภอบัวใหญ่ จังหวัดนครราชสีม**า (นครราชสีมา: สำนักศิลปากรที่ 12 นครราชสีมา, 2558), 5 – 21.

จากการดำเนินงานทางโบราณคดีดังกล่าวสรุปได้ว่า แหล่งโบราณคดีบ้านกระเบื้องเป็นชุมชนที่เริ่มตั้งถิ่นฐานตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายหรือยุคเหล็ก เมื่อประมาณ 2,400 ปีมาแล้ว ดำรงชีวิตในสังคมเกษตรกรรม มีการถลุงเหล็กเพื่อทำเครื่องมือเครื่องใช้ มีประเพณีการฝังศพครั้งที่สอง และมีการต่อต่อกับชุมชนอื่นๆ ดังเห็นได้จากภาชนะดินเผาแบบพิมายดำ การตกแต่งภาชนะดินเผาบางแบบ ภาชนะทรงกรวย เป็นต้น และมีการแลกเปลี่ยนสิ้นค้ากับชุมชนภายนอก เช่น ลูกปัดเปลือกหอยและลูกปัดแก้ว ซึ่งนักโบราณคดีสันนิษฐานว่า การอยู่อาศัยในระยะแรกคงเป็นการอพยพเคลื่อนย้ายจากการขยายตัวของชุมชนในยุคสำริดที่กระจุกตัวหนาแน่นในเขตอำเภอโนนสูง เช่น บ้านโนนวัด บ้านหลุมข้าว และบ้านปราสาท เป็นต้น

ต่อมาได้เริ่มพัฒนาเข้าสู่สมัยประวัติศาสตร์ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 – 15 พบว่ามีการนับถือศาสนาและสร้างอาคารก่ออิฐในชุมชน ทั้งยังพบสิ่งของเครื่องใช้ที่เหมือนกับชุมชนสมัยทวารวดีอื่นๆ เช่น หม้อมีสัน กุณฑี แท่งดินเผา เป็นต้น ชุมชนนี้มีการอยู่อาศัยต่อเนื่องในสมัยเขมร พุทธศตวรรษที่ 15 – 18 ซึ่งพบการใช้ภาชนะดินเผาที่เหมือนกับชุมชนเขมรอื่นๆ โดยเฉพาะภาชนะดินเผาเนื้อแกร่งเคลือบสีเขียวและสีน้ำตาล หลังจากนี้ไม่พบร่องรอยการอยู่อาศัย จนกระทั่งพบหลักฐานอีกครั้งในช่วงพุทธศตวรรษที่ 23 – 25 ร่วมสมัยกับชุมชนในลุ่มแม่น้ำมูลตอนบนทั่วไป[36]

หลักฐานที่พบ

- ชิ้นส่วนภาชนะดินเผาเนื้อหยาบและภาชนะที่มีรูปแบบเฉพาะ เช่น ภาชนะดินเผาแบบพิมายดำ ภาชนะดินเผาที่ตกแต่งด้วยลายเขียนสีและแถบลาย และภาชนะทรงกรวยเจาะรู สมัยก่อนประวัติศาสตร์
- โครงกระดูกมนุษย์ในภาชนะดินเผา ตามแบบการฝังศพครั้งที่สอง
- ชิ้นส่วนกระดูกสัตว์จำนวนมาก
- กำไลสำริดทรงกระบอก
- ลูกปัดเปลือกหอยและลูกปัดแก้ว
- ภาชนะดินเผาแบบมีสัน ชิ้นส่วนพวกกา และแท่งดินเผาตกแต่งลวดลาย สมัยทวารวดี
- ชิ้นส่วนภาชนะดินเผาเนื้อแกร่ง เคลือบน้ำเคลือบสีน้ำตาลและสีเขียวไข่กาแบบไหขอม
- โบราณสถานก่ออิฐ 2 จุด มีชิ้นส่วนอิฐกระจายอยู่
- ชิ้นส่วนภาชนะดินเผา เครื่องถ้วยสุโขทัยและเครื่องถ้วยจีนสมัยราชวงศ์ชิง

อายุสมัย ครอบคลุมตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ (2,400 – 1,400 ปีมาแล้ว) สมัยทวารวดี (พุทธศตวรรษที่ 12 – 15) สมัยเขมรโบราณ (พุทธศตวรรษที่ 15 – 18) และสมัยอยุธยา-รัตนโกสินทร์ (พุทธศตวรรษที่ 23 – 25)

ภาพถ่าย/แผนที่

ภาพถ่ายดาวเทียมแสดงที่ตั้งแหล่งโบราณคดีบ้านกระเบื้อง

[36] เรื่องเดียวกัน, 111-126.

แหล่งโบราณคดีบ้านคอหงส์

ชื่อแหล่ง แหล่งโบราณคดีบ้านคอหงส์
ที่ตั้ง บ้านคอหงส์ ตำบลลำคอหงส์ อำเภอโนนสูง จังหวัดนครราชสีมา
พิกัด 15°13'48"N 102°14'14"E

สภาพทั่วไป

เป็นเนินดินรูปวงรีค่อนข้างกลม ขนาดกว้างตามแนวเหนือ-ใต้ประมาณ 350 เมตร และขนาดกว้างตามแนวตะวันออก-ตะวันตกประมาณ 450 เมตร มีแหล่งน้ำสำคัญคือหนองใหญ่ ตั้งอยู่หลังวัดคอหงส์ทางด้านทิศตะวันตกเฉียงใต้ของเนินดิน และห่างออกไปทางทิศใต้ประมาณ 1.2 กิโลเมตร มีคลองสันหลังคดไหลผ่าน ซึ่งเป็นคลองที่เชื่อมต่อกับคลองธารปราสาท ปัจจุบันบนเนินดินมีผู้คนตั้งบ้านเรือนอยู่อย่างหนาแน่น และพื้นที่โดยรอบเป็นพื้นที่เกษตรกรรม

ประวัติการสำรวจขุดค้น/บูรณะ

กรมศิลปากรได้ทำการสำรวจแหล่งโบราณคดีบ้านคอหงส์เมื่อปี พ.ศ. 2525 และตีพิมพ์ในหนังสือแหล่งโบราณคดีประเทศไทย เล่ม 4 จากการสำรวจในครั้งนี้ได้ข้อสรุปเบื้องต้นว่าน่าจะเป็นแหล่งชุมชนสมัย ก่อนประวัติศาสตร์ และจากการพบโครงกระดูกมนุษย์ที่ฝังร่วมกับลูกปัด แสดงให้เห็นว่าชุมชนนี้มีประเพณีการฝังศพและอาจผลิตลูกปัดขึ้นใช้เองหรือมีการติดต่อกับชุมชนอื่น ทั้งนี้มีหลักฐานว่าผู้คนแถบนี้รู้จักการทำแก้วมานานกว่า 2,000 ปีแล้ว[37]

นอกจากนี้ ประมาณปี พ.ศ. 2537 ปรีชา กาญจนาคมได้ทำการขุดค้นแหล่งโบราณคดีแห่งนี้ร่วมกับ แหล่งโบราณคดีอื่นๆ ในจังหวัดนครราชสีมา จากการขุดค้นพบว่าเป็นชุมชนสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายที่มีพิธีกรรมการฝังศพ และจากภาพรวมของผลการขุดค้นจากแหล่งโบราณคดีอื่นๆ แสดงให้เห็นว่ามีการเลือกทำเลที่ตั้งที่สัมพันธ์กับสภาพแวดล้อมและแร่ธาตุ มีการติดต่อกับชุมชนภายนอก การเป็นแปลงทาง ด้านวัฒนธรรมไม่เด่นชัดมากนัก เทคโนโลยีทางด้านโลหกรรมอยู่ในระดับพื้นฐานถ้าเปรียบเทียบกับแหล่งโบราณคดีในแอ่งสกลนคร และพบหลักฐานการอยู่อาศัยสมัยประวัติศาสตร์ดังที่พบหลักฐานจำพวกชิ้นส่วนภาชนะดินเผาเคลือบสีน้ำตาลแบบไหขอม[38]

หลักฐานที่พบ

- โครงกระดูกมนุษย์จำนวน 1 โครง และชิ้นส่วนกระดูกสัตว์
- ชิ้นส่วนภาชนะดินเผาเนื้อหยาบและเนื้อละเอียด ส่วนใหญ่เป็นแบบผิวเรียบและตกแต่งด้วยลายเชือก
- ชิ้นส่วนภาชนะดินเผาเนื้อแกร่งเคลือบสีน้ำตาลแบบไหขอม
- แวดินเผาและเบ้าหลอมโลหะ
- เครื่องมือเครื่องใช้และเครื่องประดับที่ทำจากโลหะ เช่น กำไลสำริด แหวนสำริด และกระดิ่งสำริด
- ลูกปัดแก้วและลูกปัดหิน
- ขวานหินขัด

อายุสมัย สมัยก่อนประวัติศาสตร์และสมัยประวัติศาสตร์ พุทธศตวรรษที่ 16 – 18

---

[37] กรมศิลปากร, **แหล่งโบราณคดีประเทศไทย เล่ม 4** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2533), 57 – 58.

[38] ปรีชา กาญจนาคม, **การขุดค้นแหล่งโบราณคดียุคโลหะตอนปลายในจังหวัดนครราชสีมา**, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ: ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2539), 34 – 37 และ 99.

ภาพถ่าย/แผนที่

ภาพถ่ายดาวเทียมแสดงที่ตั้งแหล่งโบราณคดีบ้านคอหงส์

แหล่งโบราณคดีบ้านโนนอุดม

ชื่อแหล่ง แหล่งโบราณคดีบ้านโนนอุดม
ที่ตั้ง บ้านโนนอุดม ตำบลโนนอุดม อำเภอเมืองยาง จังหวัดนครราชสีมา
พิกัด 15°24'15"N 102°47'33"E

สภาพทั่วไป

เป็นเนินดินที่มีรูปร่างไม่แน่นอน ขนาดกว้างตามแนวเหนือ-ใต้ประมาณ 500 เมตร และขนาดกว้างตามแนวตะวันออก-ตะวันตกประมาณ 700 เมตร ด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือเป็นที่ตั้งของวัดโสนันทาราม พื้นที่บริเวณนี้มีร่องรอยของคูน้ำรูปตัวแอล (L) และหนองน้ำขนาดใหญ่ด้วย ซึ่งอาจเคยเป็นส่วนหนึ่งของคูน้ำล้อมรอบเนินดินที่ส่วนอื่นๆ ตื้นเขินหมดแล้ว นอกจากนี้ ห่างออกไปทางด้านทิศใต้ประมาณ 1.4 กิโลเมตร มีแม่น้ำมูลไหลผ่าน ปัจจุบันบนเนินดินมีผู้คนตั้งบ้านเรือนอย่างหนาแน่น พื้นที่โดยรอบเป็นพื้นที่เกษตรกรรม

ประวัติการสำรวจขุดค้น/บูรณะ

กรมศิลปากรได้ทำการสำรวจแหล่งโบราณคดีบ้านโนนอุดมเมื่อปี พ.ศ. 2530 และตีพิมพ์ในหนังสือแหล่งโบราณคดีประเทศไทย เล่ม 4 จากการสำรวจในครั้งนี้ได้ข้อสรุปเบื้องต้นว่าน่าจะเป็นแหล่งชุมชนสมัย ก่อนประวัติศาสตร์ในสังคมเกษตรกรรม มีความรู้ทางโลหกรรม การกำหนดอายุจากตะกรัน ซึ่งปะปนกับชิ้นส่วนภาชนะดินเผาแบบพิมาย มีอายุอยู่ในช่วง 2,200 – 1,700 ปีมาแล้ว นอกจากนี้ ยังเป็นชุมชนที่เกี่ยวข้องกับวัฒนธรรมเขมรในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 – 18 ด้วย[39]

หลักฐานที่พบ

- ภาชนะดินเผาเนื้อหยาบและยังพบฝาภาชนะเคลือบสีเขียวอ่อน ตกแต่งด้วยลายขูดขีด
- แม่พิมพ์ดินเผาสำหรับหล่อโลหะประเภทห่วงหรือแหวน
- ท่อสูบลมซึ่งเป็นชิ้นส่วนของเตาถลุงโลหะ และยังพบเศษตะกรันจำนวนมาก

---

[39] กรมศิลปากร, **แหล่งโบราณคดีประเทศไทย เล่ม 4** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2533), 72 – 73.

- ปราสาทเขมรสร้างด้วยศิลาแลงเหลือเพียงส่วนฐานในผังรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ตั้งอยู่ในวัดโสนันทาราม ซึ่งปัจจุบันทางวัดได้ทำศิลาแลงมาจัดเรียงใหม่ นอกจากนี้ ยังพบชิ้นส่วนประติมากรรมพระศิวะหินทรายด้วย สิ่งเหล่านี้อาจสัมพันธ์กับร่องรอยของของคูน้ำรูปตัวแอล (L) ซึ่งอาจเป็นคูน้ำล้อมรอบปราสาทมาก่อน

อายุสมัย สมัยก่อนประวัติศาสตร์และสมัยประวัติศาสตร์ ช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 – 18

ภาพถ่าย/แผนที่

ศิลาแลงของปราสาทเขมรที่นำมาจัดเรียงใหม่ในพื้นที่วัดโสนันทาราม
(ที่มา https://www.innnews.co.th/regional-news/news_103394/)

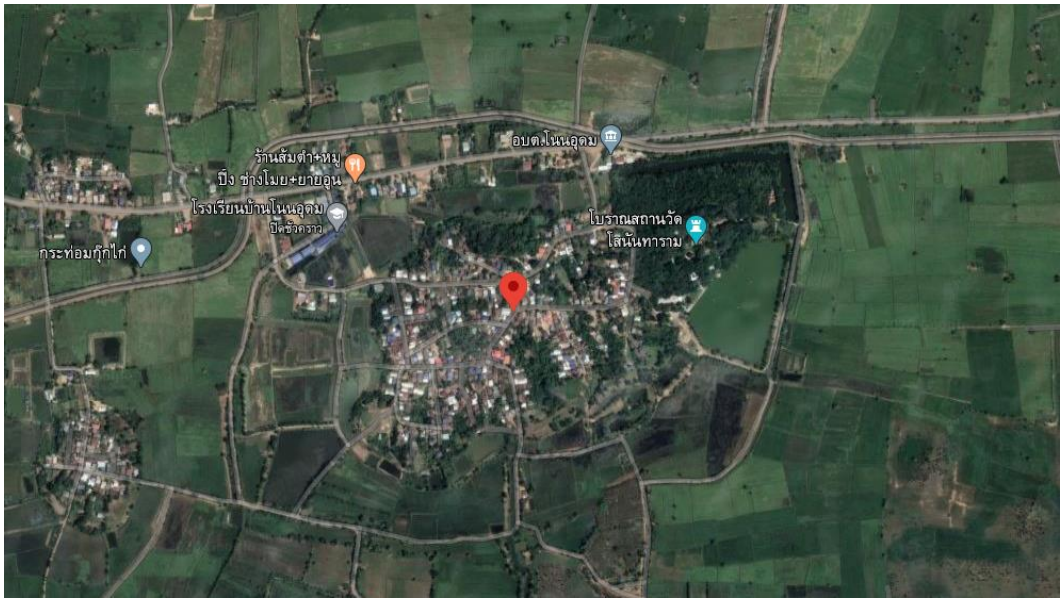

ภาพถ่ายดาวเทียมแสดงที่ตั้งแหล่งโบราณคดีบ้านโนนอุดม

แหล่งโบราณคดีบ้านทองหลาง

ชื่อแหล่ง แหล่งโบราณคดีบ้านทองหลาง
ที่ตั้ง บ้านทองหลาง ตำบลพังเทียม อำเภอพระทองคำ จังหวัดนครราชสีมา
พิกัด 15°14'55"N 102°00'30"E

สภาพทั่วไป

เป็นเนินดินที่มีรูปร่างไม่แน่นอน ขนาดกว้างตามแนวเหนือ-ใต้ประมาณ 600 เมตร และขนาดกว้างตามแนวตะวันออก-ตะวันตกประมาณ 1,000 เมตร แต่เดิมเป็นเนินดินที่มีคูน้ำคันดินล้อรอบ แต่ปัจจุบันไม่เหลือสภาพแล้ว ด้านทิศตะวันออกของเนินดินเป็นที่ตั้งของวัดบ้านทองหลาง และมีหนองน้ำรูปสี่เหลี่ยมขนาดใหม่ นอกจากนี้ ห่างออกไปทางด้านทิศใต้ประมาณ 300 เมตร มีคลองโนนผาผีไหลผ่าน และห่างออกไปทางด้านทิศตะวันออกประมาณ 800 เมตร มีคลองสวายไหลผ่าน ปัจจุบันบนเนินดินมีผู้คนตั้งบ้านเรือนอย่างหนาแน่นทางซีกด้านทิศตะวันออกของเนินดิน พื้นที่โดยรอบเป็นพื้นที่เกษตรกรรม

ประวัติการสำรวจขุดค้น/บูรณะ

กรมศิลปากรได้ทำการสำรวจแหล่งโบราณคดีบ้านทองหลางเมื่อปี พ.ศ. 2530 และตีพิมพ์ในหนังสือแหล่งโบราณคดีประเทศไทย เล่ม 4 ซึ่งพบโบราวัตถุจำนวนมาก และยังได้ขุดพบโครงกระดูกมนุษย์ เครื่องมือเหล็ก จักรหิน และชิ้นส่วนภาชนะดินเผาบริเวณโนนบ้านน้อยทางด้านทิศตะวันออกของหนองน้ำด้วย จากการสำรวจในครั้งนี้ได้ข้อสรุปเบื้องต้นว่าน่าจะเป็นชุมชนที่มีการอยู่อาศัยต่อเนื่องเป็นเวลานานหลายสมัย ตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์เรื่อยมาจนถึงสมัยทวารวดี เขมร จนกระทั่งพบหลักฐานอีกครั้งในสมัยอยุธยาและรัตนโกสินทร์[40]

หลักฐานที่พบ

- ชิ้นส่วนภาชนะดินเผาเนื้อหยาบ ส่วนใหญ่เป็นแบบผิวเรียบ
- ชิ้นส่วนภาชนะดินเผาเนื้อแกร่ง เคลือบน้ำเคลือบสีน้ำตาลและสีเขียวไข่กา
- ลูกปัดแก้วและลูกปัดหิน ทั้งหินอาเกตและหินคาร์เนเลียน
- เครื่องมือเครื่องใช้สำริด
- โครงกระดูกมนุษย์ฝังร่วมกับโบราณวัตถุ
- ใบเสมาหินทราย

อายุสมัย สมัยก่อนประวัติศาสตร์และสมัยประวัติศาสตร์ (ทวารวดีและเขมร พุทธศตวรรษที่ 12 – 18) และสมัยอยุธยา – รัตนโกสินทร์

ภาพถ่าย/แผนที่

ภาพถ่ายดาวเทียมแสดงที่ตั้งแหล่งโบราณคดีบ้านทองหลาง

[40] กรมศิลปากร, **แหล่งโบราณคดีประเทศไทย เล่ม 4** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2533), 63 – 65.

แหล่งโบราณคดีโนนหินตั้ง

ชื่อแหล่ง แหล่งโบราณคดีโนนหินตั้ง
ที่ตั้ง บ้านมะค่า ตำบลสำโรง อำเภอปักธงชัย จังหวัดนครราชสีมา
พิกัด 14°39'43"N 102°04'05"E
สภาพทั่วไป

มีลักษณะเป็นเนินดินสองเนินวางตัวในแนวเหนือ-ใต้ มีลำน้ำตัดผ่านระหว่างเนินทั้งสอง บนเนินมีแท่งหินทรายหลายแท่งปักอยู่บนเนิน โดยมีความหนาแน่นบนเนินฝั่งทิศใต้มากว่าทิศเหนือ ลักษณะการปักคล้ายกับการวางตำแหน่งใบเสมา กล่าวคือมีลักษณะปักล้อมรอบ ซึ่งแต่เดิมน่าจะมีศาสนสถานมาก่อน[41] ปัจจุบันพบใบเสมาเพียง 1 กลุ่มยังปักอยู่ในตำแหน่งเดิม แต่สภาพพื้นที่ถูกรบกวนจากการทำเกษตรกรรมหมดแล้ว

ประวัติการสำรวจขุดค้น/บูรณะ

-

หลักฐานที่พบ

- เนินดินด้านทิศเหนือ ตามหนังสือทะเบียนโบรารสถานภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เล่ม 1 ระบุว่าน่าจะเป็นสถานที่พบจารึกหินขอน 1 และจารึกหินขอน 2 ซึ่งพบตั้งแต่ พ.ศ. 2480 เนื่องจาก *"พบหลักศิลารูปสี่เหลี่ยมมีอักษรขอมโบราณสลักอยู่ทั้ง 4 ด้าน"*[42] อย่างไรก็ดี สมเดช ลีลามโนธรรม มีความเห็นว่ายังไม่ควรที่จะตัดสินลงไปแน่ชัด เนื่องจากประวัติการพบจารึกทั้งสองหลักระบุว่ามาจากโบราณสถานบ้านหินขอน ซึ่งบริเวณโบราณสถานดังกล่าวมีเสาหินตั้งคู่กันในลักษณะใบเสมา ตรงกลางสลักเป็นรูปเจดีย์ ซึ่งใบเสมาหรือหลักหินจากโนนหินตั้งไม่พบลักษณะดังกล่าว[43]

- เนินดินด้านทิศใต้มีใบสมาปักอยู่ 8 ตำแหน่งตามทิศทั้ง 8 แต่ละตำแหน่งปักเป็นคู่ในผังรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า

อายุสมัย พุทธศตวรรษที่ 12 – 16

---

[41] กรมศิลปากร, **ทะเบียนโบราณสถานภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เล่ม 1** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2529), 47.

[42] เรื่องเดียวกัน.

[43] สมเดช ลีลามโนธรรม, "ใบเสมาสมัยทวารวดีแบบแผ่นหินธรรมชาติ," **เมืองโบราณ** 25, 2 (เมษายน – มิถุนายน 2542): 113.

ภาพถ่าย/แผนที่

แหล่งโบราณคดีโนนหินตั้ง (ที่มา กรมศิลปากร, **ทะเบียนโบราณสถานภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เล่ม 1** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2529), 49)

ภาพถ่ายดาวเทียมแสดงที่ตั้งแหล่งโบราณคดีโนนหินตั้ง

แหล่งโบราณคดีเมืองโบราณบ้านเมืองบัว

ชื่อแหล่ง แหล่งโบราณคดีเมืองโบราณบ้านเมืองบัว
ที่ตั้ง บ้านเมืองบัว ตำบลโนนอุดม อำเภอเมืองยาง จังหวัดนครราชสีมา
พิกัด 15°27'20"N 102°48'47"E

สภาพทั่วไป

เป็นเนินดินที่มีรูปวงรี ขนาดกว้างตามแนวเหนือ-ใต้ประมาณ 300 เมตร และขนาดกว้างตามแนวตะวันออก-ตะวันตกประมาณ 400 เมตร มีคูน้ำคันดินล้อรอบ 1 ชั้น ร่องรอบของคูน้ำมีสภาพค่อนข้างสมบูรณ์ยกเว้นคูน้ำด้านทิศตะวันออก ปัจจุบันบนเนินดินมีผู้คนตั้งบ้านเรือนอยู่อย่างหนาแน่น พื้นที่โดยรอบเป็นพื้นที่เกษตรกรรม

ประวัติการสำรวจขุดค้น/บูรณะ

กรมศิลปากรได้ทำการสำรวจแหล่งโบราณคดีเมืองโบราณบ้านเมืองบัวเมื่อปี พ.ศ. 2525 และตีพิมพ์ในหนังสือแหล่งโบราณคดีประเทศไทย เล่ม 4 จากการสำรวจในครั้งนี้ได้ข้อสรุปเบื้องต้นว่าน่าจะมีการอยู่อาศัยในสมัยประวัติศาสตร์ราวพุทธศตวรรษที่ 13 – 16 แล้ว ซึ่งมีร่องรอยของการนับถือพุทธศาสนา และน่าจะมีความสัมพันธ์กับเมืองโบราณอื่นๆ[44] ที่กระจายอยู่อยู่อย่างหนาแน่นในพื้นที่ระหว่างแม่น้ำมูลกับคลองสะแทด โดยเฉพาะในเขตอำเภอชุมพวงและเมืองยางเรื่อยไปจนถึงเขตจังหวัดบุรีรัมย์ เช่น เมืองโบราณบ้านเมืองไผ่ เมืองโบราณบ้านสุกร ซึ่งกรมศิลปากรได้ทำการสำรวจและตีพิมพ์ไว้ในหนังสือเล่มเดียวกัน[45]

หลักฐานที่พบ

- ชิ้นส่วนภาชนะดินเผาเนื้อหยาบแบบผิวเรียบและตกแต่งด้วยลายเชือกทาบ
- ชิ้นส่วนภาชนะดินเผาเนื้อแกร่ง เคลือบน้ำเคลือบสีน้ำตาลและสีเขียวไข่กาแบบไหขอม
- พระพุทธรูปสลักจากหินทราย
- เศษตะกรัน

อายุสมัย สมัยประวัติศาสตร์ พุทธศตวรรษที่ 13 – 16

ภาพถ่าย/แผนที่

ภาพถ่ายดาวเทียมแสดงที่ตั้งแหล่งโบราณคดีเมืองโบราณบ้านเมืองบัว

---

[44] กรมศิลปากร, **แหล่งโบราณคดีประเทศไทย เล่ม 4** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2533), 68 – 69.
[45] เรื่องเดียวกัน, 70 – 75.

จังหวัดนครราชสีมา เป็นพื้นที่ที่มีแหล่งโบราณคดีเกี่ยวกับการตั้งถิ่นที่อยู่อาศัยเป็นจำนวนมาก ตั้งแต่สมัยก่อนประวัติ สมัยเข้าสู่ประวัติศาสตร์ จนถึงสมัยประวัติศาสตร์ อาจเป็นเพราะเป็นแหล่งที่มีความอุดมสมบูรณ์เหมาะแก่การตั้งถิ่นฐานที่อยู่อาศัย แหล่งโบราณคดีร่วมสมัยพระเจ้ามเหนทรวรมันที่ผู้วิจัยได้รวบรวมมาไว้นี้ ทั้งหมด 13 แห่ง ผู้วิจัยคิดว่าน่าจะมีบางแห่งที่มีความเกี่ยวข้องกับพระเจ้ามเหนทรวรมัน ซึ่งผู้วิจัยจะศึกษาโดยละเอียดในโอกาสต่อไป แหล่งโบราณคดีทั้ง 13 แห่งนั้นได้แก่

1. แหล่งโบราณคดีบ้านโนนวัด สมัยก่อนประวัติศาสตร์ (ตั้งแต่ยุคหินใหม่ตอนปลายถึงยุคเหล็ก ราว 4,000 – 1,500 ปีมาแล้ว) และสมัยประวัติศาสตร์ (ทวารวดี เขมร อยุธยา และรัตนโกสินทร์)

2. แหล่งโบราณคดีบ้านหลุมข้าว สมัยก่อนประวัติศาสตร์ อายุราว 3,000 ปีมาแล้ว

3. แหล่งโบราณคดีบ้านปราสาท สมัยก่อนประวัติศาสตร์ (ประมาณ 3,000 – 1,500 ปีมาแล้ว) และสมัยประวัติศาสตร์ (สมัยทวารวดีและเขมร พุทธศตวรรษที่ 12 – 18)

4. แหล่งโบราณคดีเนินอุโลก สมัยก่อนประวัติศาสตร์ อายุประมาณ 3,000 – 1,200 ปีมาแล้ว

5. เมืองเสมา วัดธรรมจักรเสมาราม และบ้านหินตั้ง มีการตั้งถิ่นฐานตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ต่อเนื่องถึงสมัยประวัติศาสตร์ ราวพุทธศตวรรษที่ 10 – 18

6.แหล่งโบราณคดีบ้านด่านทองหลาง สมัยก่อนประวัติศาสตร์และสมัยประวัติศาสตร์ (ทวารวดีและเขมร พุทธศตวรรษที่ 12 – 18)

7. แหล่งโบราณคดีบ้านโตนด สมัยก่อนประวัติศาสตร์และสมัยประวัติศาสตร์ (ทวารวดีและเขมร พุทธศตวรรษที่ 12 – 18)

8. แหล่งโบราณคดีบ้านกระเบื้อง ครอบคลุมตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ (2,400 – 1,400 ปีมาแล้ว) สมัยทวารวดี (พุทธศตวรรษที่ 12 – 15) สมัยเขมรโบราณ (พุทธศตวรรษที่ 15 – 18) และสมัยอยุธยา-รัตนโกสินทร์ (พุทธศตวรรษที่ 23 – 25)

9. แหล่งโบราณคดีบ้านคอหงส์ สมัยก่อนประวัติศาสตร์และสมัยประวัติศาสตร์ พุทธศตวรรษที่ 16 – 18

10. แหล่งโบราณคดีบ้านโนนอุดม สมัยก่อนประวัติศาสตร์และสมัยประวัติศาสตร์ ช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 – 18

11. แหล่งโบราณคดีบ้านทองหลาง สมัยก่อนประวัติศาสตร์และสมัยประวัติศาสตร์ (ทวารวดีและเขมร พุทธศตวรรษที่ 12 – 18)

12. แหล่งโบราณคดีโนนหินตั้ง พุทธศตวรรษที่ 12 – 16

13. แหล่งโบราณคดีเมืองโบราณบ้านเมืองบัว สมัยประวัติศาสตร์ พุทธศตวรรษที่ 13 – 16

จังหวัดร้อยเอ็ด

จารึกดอนขุมเงิน อ.หนองฮี จ.ร้อยเอ็ด

พบที่แหล่งโบราณคดีดอนขุมเงิน บ้านหนองคูณ ต.เด่นราษฎร์ อ.หนองฮี จ.ร้อยเอ็ด (หนังสือรายงานการขุดค้นแหล่งโบราณคดีดอนขุมเงิน) ในฝั่งตรงข้ามลำห้วยปลาค้าวฝั่งตะวันตกของพื้นที่อาคารที่พบแท่นศิวลึงค์และจารึกอักษรปัลลวะภาษาสันสกฤต คือเมืองโบราณจำปาขัน เป็นเมืองคูน้ำคันดินขนาดประมาณ 800 x 2,000 เมตร ห่างไปประมาณ 1 กิโลเมตร มีการขุดค้นทางโบราณคดีพบชุมชนสมัยก่อนประวัติศาสตร์ที่แหล่งโบราณคดีโนนเดื่อ แหล่งโบราณคดีดอนตาพันและแหล่งโบราณคดีบ่อพันขัน อายุราว 1,000 – 2,500 ปีมาแล้ว โดยชุมชนทำการเพาะปลูกข้าว เลี้ยงสัตว์และโลหกรรมประเภทเหล็กและสำริด บ่อพันขันและดอนตาพันถูกละทิ้งไปประมาณ พ.ศ.1543 ส่วนแหล่งโนนเดื่อที่อยู่ในเมืองโบราณ อยู่ต่อเนื่องจนถึงพุทธศตวรรษที่ 12-13

จากหลักฐานทางโบราณคดีที่พบที่ดอนขุมเงิน แสดงถึงการอยู่ต่อเนื่องของชุมชนโบราณสมัยก่อนประวัติศาสตร์ ต่อเนื่องมาถึงสมัยประวัติศาสตร์และการเข้ามาครอบครองดินแดนแห่งนี้ของพระเจ้าจิตรเสน

นอกจากนี้หลักฐานการทำลายแท่นฐานและศิวลึงค์ของแหล่งโบราณคดีดอนขุมเงิน น่าจะเป็นลักษณะของการเปลี่ยนการนับถือศาสนาจากพราหมณ์ฮินดูเป็นพุทธศาสนา เพราะได้พบหลักฐานพระพิมพ์ศิลปะทวารวดีจำนวน 3 องค์อายุราวพุทธศตวรรษที่ 13-14 บริเวณทิศตะวันตกของบ่อน้ำ วางอยู่ในวงเศษหินที่เป็นส่วนหนึ่งของศิวลึงค์ที่ถูกทุบทำลาย

จารึกดอนขุมเงิน อ.หนองฮี จ.ร้อยเอ็ด

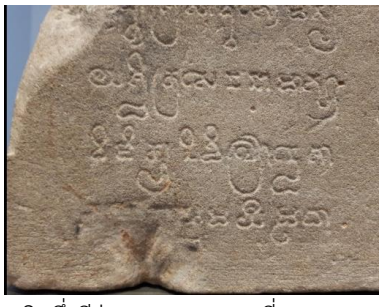

สภาพจารึกดอนขุมเงินซึ่งมีร่องรอยการลบเหลี่ยมตรงมุม และรอยกระเทาะตรงข้อความจารึก

จังหวัดบุรีรัมย์

บริเวณจังหวัดบุรีรัมย์เป็นเขตที่พบข้อความจารึกพระเจ้ามเหนทรวรมันมากที่สุดคือ จารึกถ้ำเป็ดทองมี 3 ข้อความ และจารึกที่วัดบ้านเขว้าอีก 1 หลัก นอกจากนั้น ยังมีแหล่งโบราณคดีร่วมสมัยพระเจ้ามเหนทรวรมันอีกหลายแห่ง

จารึกวัดบ้านเขว้า

พบที่วัดธรรมประสิทธิ์ บ้านเขว้า ต.ปะเคียบ อ.คูเมือง จ.บุรีรัมย์ ข้อความจารึกทั้งหมดเหมือนข้อความของจารึกถ้ำภูหมาไน และจารึกดงเมืองแอม แต่จารึกบ้านเขว้านี้มีตัวอักษรสมบูรณ์ชัดเจนมากกว่า

เจ้าอาวาสวัดบ้านเขว้าชี้บอกสถานที่พบศิลาจารึก และศิลาจารึกหลังจากนำขึ้นจากหลุม

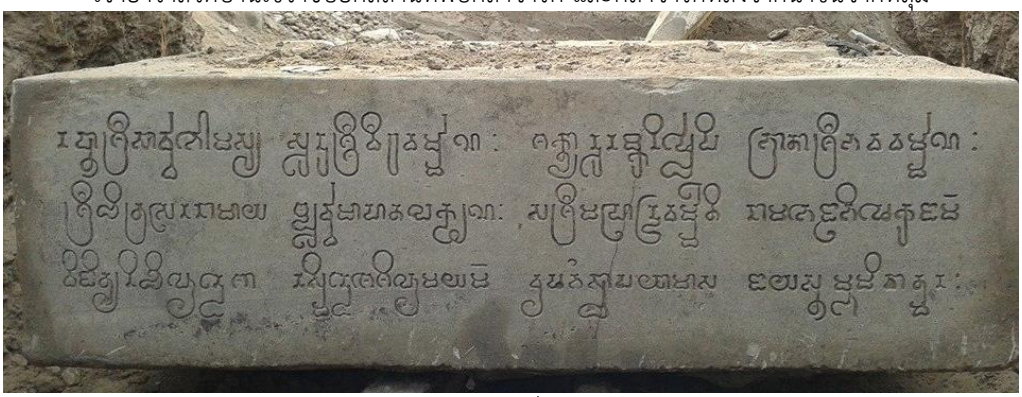

ศิลาจารึกช่วงที่พบใหม่ๆ

ช่วงที่ขุดดินเพื่อสร้างเสาคอนกรีตทำให้พบจารึกพระเจ้ามเหนทรวรมัน

เจ้าอาวาสวัดชี้จุดที่พบจารึก ซึ่งลึกลงไปจากระดับพื้นดินปกติปัจจุบันเกือบ 5 เมตร

ผู้วิจัยลงไปสำรวจตำแหน่งที่พบจารึก และหลุมสีมากลางของอุโบสถหลังเก่า

จารึกถ้ำเป็ดทองด้านใน บร.๓ K.513 อ.ปะคำ จ.บุรีรัมย์

ผู้วิจัยเข้าไปสำรวจจารึกถ้ำเป็ดทองด้านใน ในวันที่น้ำลดมาก

จารึกถ้ำเป็ดทองด้านในในช่วงที่น้ำลดมาก จะโผล่จากน้ำครบทุกบรรทัด

จารึกถ้ำเปิดทองด้านนอก

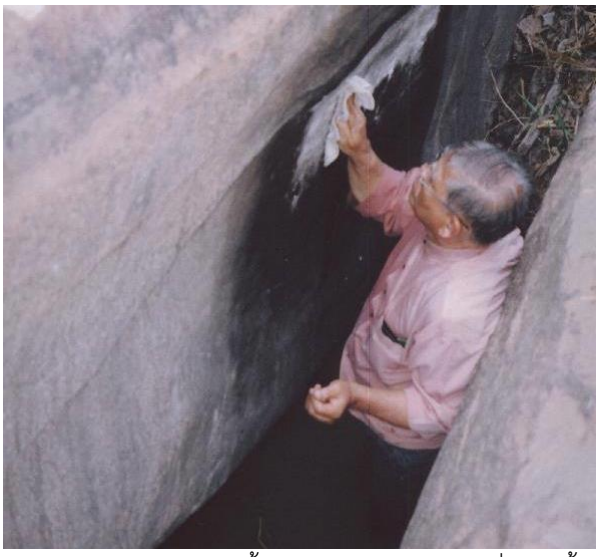

อาจารย์เทิม มีเต็ม ทำสำเนาจารึกถ้ำเป็ดทองด้านนอก ก่อนที่จะถูกน้ำท่วมถาวร

ที่ตั้งของถ้ำเป็ดทอง

แหล่งโบราณคดีในจังหวัดบุรีรัมย์ซึ่งร่วมสมัยกับพระเจ้ามเหนทรวรมัน

แหล่งโบราณคดีบ้านโนนสูง

ชื่อแหล่ง แหล่งโบราณคดีบ้านโนนสูง
ที่ตั้ง บ้านโนนสูง ตำบลบ้านแพ อำเภอคูเมือง จังหวัดบุรีรัมย์
พิกัด 15°23'35"N 103°00'57"E
สภาพทั่วไป

เป็นเนินดินรูปวงรี ขนาดกว้างตามแนวเหนือ-ใต้ประมาณ 400 เมตร และขนาดกว้างตามแนวตะวันออก-ตะวันตกประมาณ 600 เมตร มีร่องรอยของคูน้ำคันดินล้อมรอบ ปัจจุบันตื้นเขินกลายเป็นบ่อน้ำขนาดเล็กล้อมรอบเนิน และทางด้านทิศตะวันออกเฉียงใต้มีเนินดินขนาดเล็กซึ่งเป็นที่ตั้งของวัดสุพลศรัทธาราม แหล่งโบราณคดีแห่งนี้มีแม่น้ำมูลไหลผ่านทางด้านทิศตะวันตกเฉียงเหนือห่างออกไปประมาณ 2.7 กิโลเมตรปัจจุบันบนเนินดินมีผู้คนตั้งบ้านเรือนอยู่อย่างหนาแน่น พื้นที่โดยรอบเป็นพื้นที่เกษตรกรรม และมีทางหลวงแผ่นดินหมายเลข 2074 ตัดผ่านชายเนินทางด้านทิศตะวันตก

ประวัติการสำรวจขุดค้น/บูรณะ

กรมศิลปากรได้ทำการสำรวจแหล่งโบราณคดีบ้านโนนสูงเมื่อปี พ.ศ. 2530 และตีพิมพ์ในหนังสือแหล่งโบราณคดีประเทศไทย เล่ม 4 จากการสำรวจในครั้งนี้ได้ข้อสรุปเบื้องต้นว่าน่าจะเป็นแหล่งชุมชนสมัย ก่อนประวัติศาสตร์ในสังคมแบบเกษตรกรรม พบหลักฐานพวกภาชนะดินเผาบรรจุกระดูกซึ่งเป็นลักษณะของพิธีกรรมอย่างหนึ่งของชุมชนก่อนประวัติศาสตร์ที่พบทั่วไปในเขตอีสานตอนบนและตอนล่าง[46]

นอกจากนี้ ยังพบใบเสมาหรือหลักหินที่ทำจากหินทรายและศิลาแลง ซึ่งปัจจุบันถูกเคลื่อนย้ายมาปักไว้รอบอุโบสถวัดสุพลศรัทธารามทั้งแปดทิศ และน่าจะสัมพันธ์กับใบเสมาที่พบที่บ้านปะเคียบ ซึ่งอยู่ห่างออกไปทางด้านทิศตะวันออกของบ้านโนนสูงประมาณ 1.3 กิโลเมตร อันแสดงถึงการอยู่ต่อเนื่องในสมัยทวารวดี[47]

หลักฐานที่พบ

- ชิ้นส่วนภาชนะดินเผาเนื้อหยาบ ส่วนใหญ่เป็นแบบผิวเรียบและตกแต่งด้วยลายเชือก
- ภาชนะดินเผาบรรจุกระดูก
- เปลือกหอยน้ำจืด
- ใบเสมา

อายุสมัย สมัยก่อนประวัติศาสตร์ (อายุราว 1,800 – 1,600 ปีมาแล้ว) และสมัยประวัติศาสตร์ (ทวารวดี)

---

[46] กรมศิลปากร, **แหล่งโบราณคดีประเทศไทย เล่ม 4** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2533), 105 – 106.

[47] รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง, **หลักหิน-ใบเสมาในวัฒนธรรมทวารวดีภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย** (กรุงเทพฯ: มิตร 41, 2560), 55.

ภาพถ่าย/แผนที่

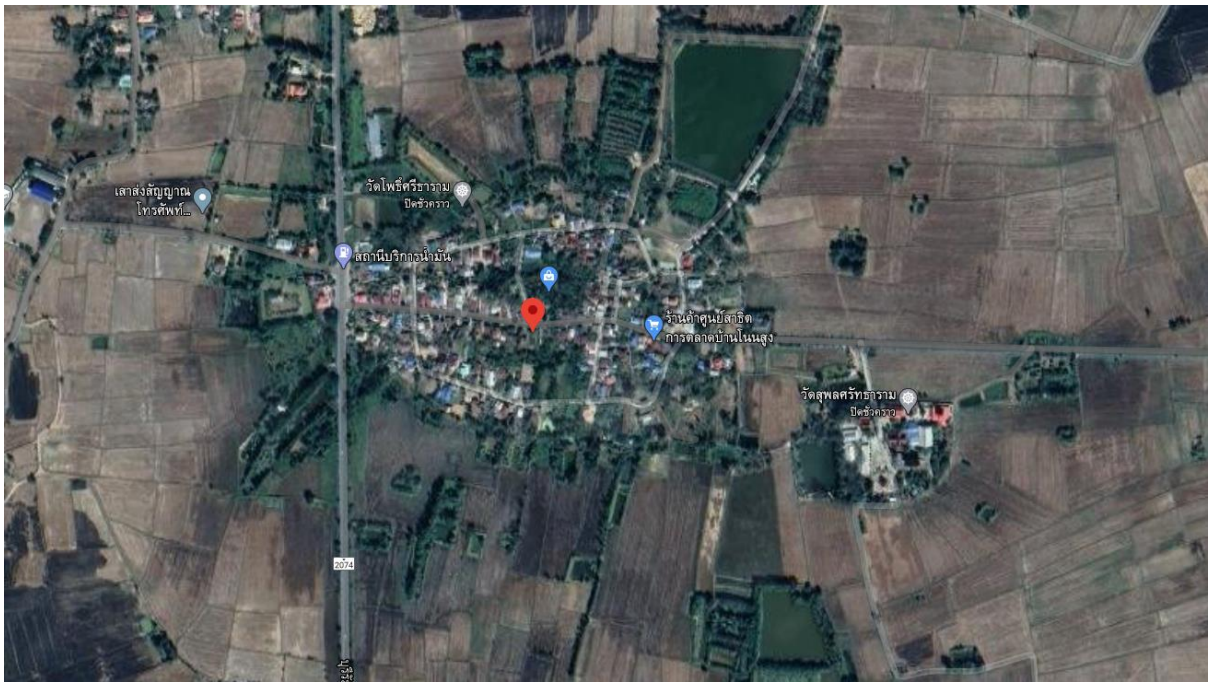

ภาพถ่ายดาวเทียมแสดงที่ตั้งแหล่งโบราณคดีบ้านโนนสูง

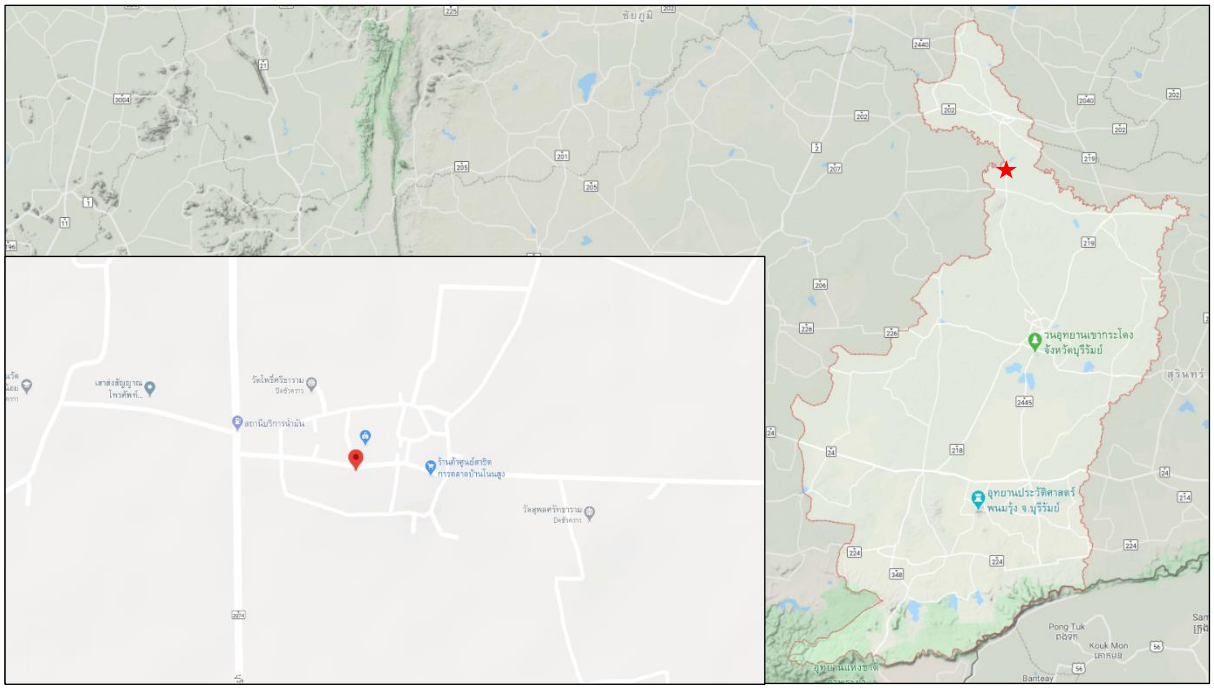

แผนที่แสดงตำแหน่งแหล่งโบราณคดีบ้านโนนสูง

แหล่งโบราณคดีบ้านยาง

ชื่อแหล่ง แหล่งโบราณคดีบ้านยาง
ที่ตั้ง บ้านยาง ตำบลบ้านยาง อำเภอเมือง จังหวัดบุรีรัมย์
พิกัด 15°01'37"N 103°09'10"E
สภาพทั่วไป

เป็นเนินดินที่มีรูปร่างไม่แน่นอน มีสระน้ำรูปสี่เหลี่ยมจำนวน 3 สระกระจายอยู่ ด้านทิศตะวันออกเป็นที่ตั้งของวัดโพธิ์ทอง แหล่งโบราณคดีแห่งนี้ตั้งอยู่ติดคลองตะโคงซึ่งไหลผ่านทางด้านทิศตะวันออก ปัจจุบัน บนเนินดินมีผู้คนตั้งบ้านเรือนอยู่อย่างหนาแน่น และพื้นที่โดยรอบเป็นพื้นที่เกษตรกรรม

ประวัติการสำรวจขุดค้น/บูรณะ

กรมศิลปากรได้ทำการสำรวจแหล่งโบราณคดีบ้านยางเมื่อปี พ.ศ. 2527 และตีพิมพ์ในหนังสือแหล่งโบราณคดีประเทศไทย เล่ม 4 จากการสำรวจในครั้งนี้ได้ข้อสรุปเบื้องต้นว่าน่าจะเป็นแหล่งชุมชนที่มีความเจริญและมีความรู้ความสามารถทางด้านเทคโนโลยีในระดับสูง เป็นกลุ่มคนที่ผ่านสภาพความเป็นสังคมเกษตรกรรมมาแล้วในช่วงเวลาหนึ่ง และมีความรู้ทางด้านโลหวิทยา เพราะพบเศษขี้แร่หรือตะกรันจำนวนมาก พบหนาแน่นตลอดตัวเนิน อาจจะเป็นแหล่งหลอมและถลุงโลหะเพื่อผลิตเครื่องมือเครื่องใช้ต่างๆ[48]

นอกจากนี้ อาจจะสัมพันธ์กับแหล่งโบราณคดีบ้านตะโคงซึ่งอยู่ห่างออกไปทางด้านทิศเหนือประมาณ 6.5 กิโลเมตร โดยมีคลองตะโคงเชื่อมถึงกัน จากการขุดค้นแหล่งโบราณคดีแห่งนี้เมื่อปี พ.ศ. 2531-2532 พบหลักฐานต่างๆ เช่น หม้อใส่กระดูก เครื่องปั้นดินเผาพื้นเมือง ตราประทับดินเผา และกำไลสำริด[49]

หลักฐานที่พบ

- ภาชนะดินเผาและชิ้นส่วนภาชนะดินเผาเนื้อหยาบแบบต่างๆ ทั้งแบบผิวเรียบ ตกแต่งลวดลาย และเคลือบน้ำโคลนสีแดง
- แหวนสำริดและชิ้นส่วนเครื่องมือเหล็ก
- เศษตะกรันโลหะ

อายุสมัย สมัยก่อนประวัติศาสตร์

---

[48] กรมศิลปากร, **แหล่งโบราณคดีประเทศไทย เล่ม 4** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2533), 119 – 120.

[49] อมรา ศรีสุชาติ, **แผนที่ทางโบราณคดีจังหวัดบุรีรัมย์** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2532), 95.

ภาพถ่าย/แผนที่

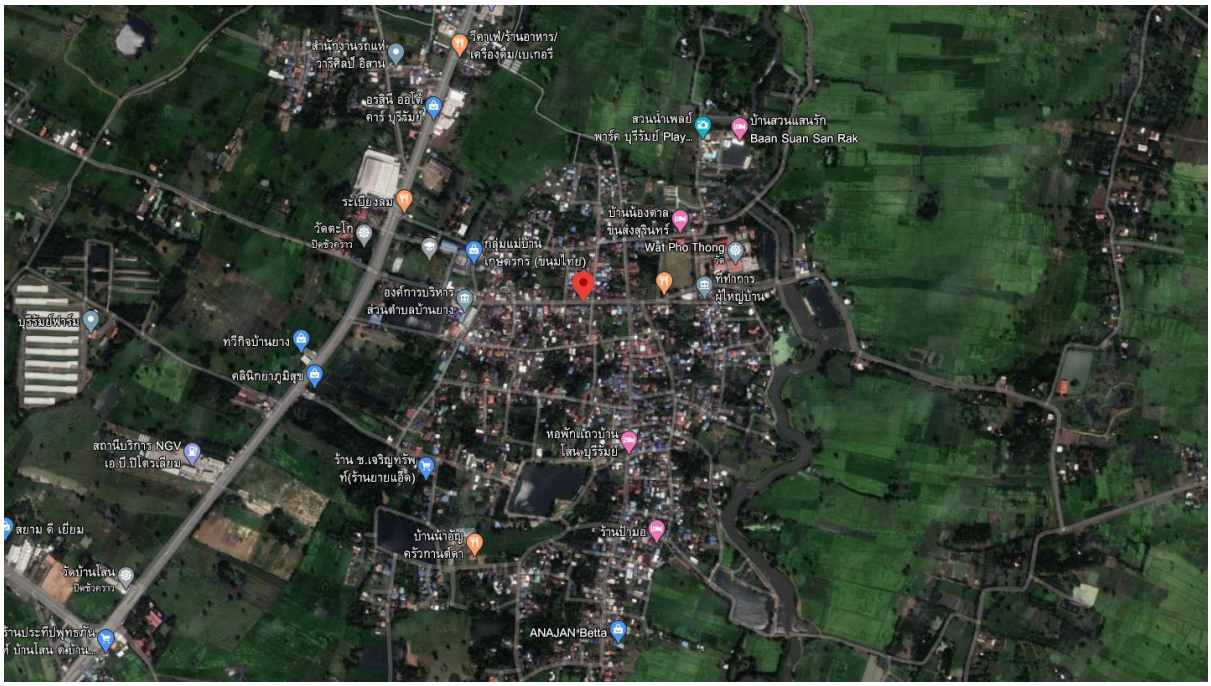

ภาพถ่ายดาวเทียมแสดงที่ตั้งแหล่งโบราณคดีบ้านยาง

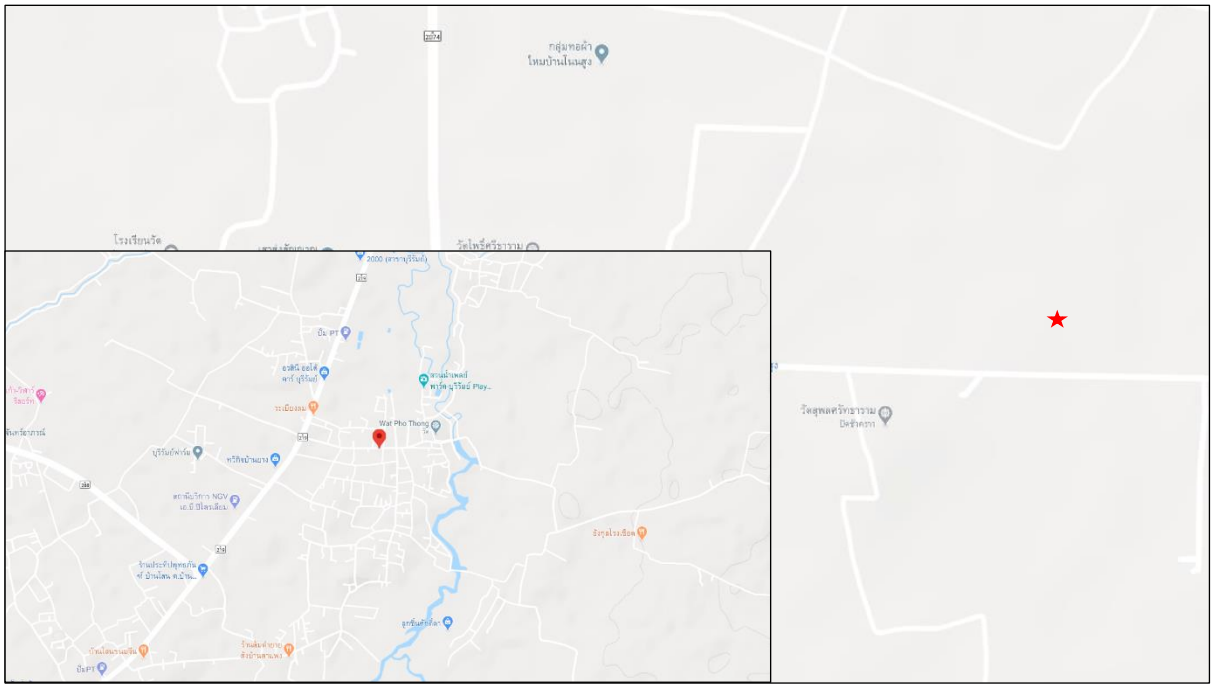

แผนที่แสดงตำแหน่งแหล่งโบราณคดีบ้านยาง

แหล่งโบราณคดีบ้านดงพลอง

ชื่อแหล่ง แหล่งโบราณคดีบ้านดงพลอง
ที่ตั้ง บ้านดงพลอง ตำบลดงพลอง อำเภอแคนคง จังหวัดบุรีรัมย์
พิกัด 15°19'04"N 103°09'23"E
สภาพทั่วไป

เป็นเนินดินรูปวงรี มีคูน้ำคันดินล้อมรอบ 2 ชั้น ขนาดกว้างตามแนวเหนือ-ใต้ประมาณ 1,000 เมตร และขนาดกว้างตามแนวตะวันออก-ตะวันตกประมาณ 800 เมตร ปัจจุบันคูน้ำชั้นในยังอยู่ครบถ้วนสมบูรณ์ คูน้ำชั้นนอกบางจุดตื้นเขินและถมเป็นพื้นที่เกษตรกรรม ส่วนบนเนินดินมีผู้คนตั้งบ้านเรือนอยู่อย่างหนาแน่น

ประวัติการสำรวจขุดค้น/บูรณะ

แหล่งโบราณคดีบ้านดงพลอง ได้รับการขุดค้นทางโบราณคดีบนเนินดินด้านทิศตะวันตกของหมู่บ้าน เมื่อปี พ.ศ. 2533 – 2534[50] พบว่าเป็นแหล่งโบราณคดีประเภทแหล่งฝังศพและเป็นแหล่งถลุงเหล็กแหล่งใหญ่ในลุ่มแม่น้ำมูล จากการขุดค้นทางโบราณคดีพอจะสรุปการตั้งถิ่นฐานได้เป็น 4 ระยะ คือ

ระยะแรก เป็นชุมชนขนาดเล็กที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานตามแบบบริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำ รูปแบบการทำภาชนะดินเผาค่อนข้างหยาบ

ระยะที่สอง มีการฝังศพแบบนอนหงายเหยียดยาว มีการใช้เครื่องมือเหล็กและ เครื่องประดับสำริด

ระยะที่สาม ช่วงต้นพุทธศักราชหรือหัวเลี้ยวประวัติศาสตร์ มีร่องรอยกิจกรรมการถลุงเหล็กที่มีความต่อเนื่องกระจายอยู่ทั่วไปในพื้นที่ชุมชน

ระยะที่สี่ รูปแบบภาชนะดินเผามีความหลากหลาย มีการขยายตัวของชุมชนและพัฒนาเข้าสู่สมัยประวัติศาสตร์ สัมพันธ์กับการขุดคูน้ำคันดินล้อมรอบชุมชน[51]

หลักฐานที่พบ

- การฝังศพแบบนอนเหยียดยาว ฝังร่วมกับภาชนะดินเผา เครื่องประดับสำริดและลูกปัดหินอาเกต
- เตาถลุงเหล็กจำนวน 17 เตา และเศษตะกรันของแร่เหล็กจำนวนมาก
- ชิ้นส่วนภาชนะดินเผาเนื้อดิน

อายุสมัย สมัยก่อนประวัติศาสตร์และสมัยประวัติศาสตร์

---

50 ชลิต ชัยครรชิต, “ความสำคัญของการถลุงเหล็กกับพัฒนาการชุมชนโบราณลุ่มแม่น้ำมูล,” **ศิลปากร** 35, 6 (2535): 75 – 76.

51 เรื่องเดียวกัน, 87.

ภาพถ่าย/แผนที่

ภาพถ่ายดาวเทียมแสดงที่ตั้งแหล่งโบราณคดีบ้านดงพลอง

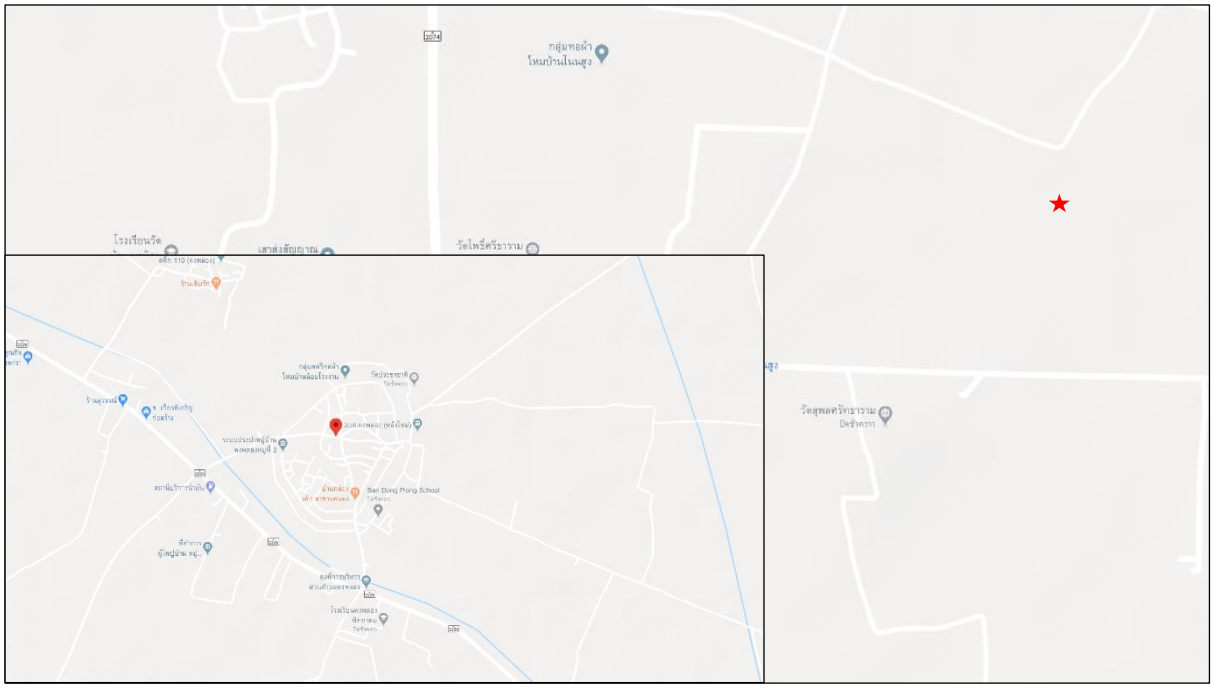

แผนที่แสดงตำแหน่งแหล่งโบราณคดีบ้านดงพลอง

แหล่งโลหกรรมบ้านสายโท 7

ชื่อแหล่ง แหล่งโลหกรรมบ้านสายโท 7
ที่ตั้ง บ้านสายโท 7 ใต้ ตำบลจันทบเพชร อำเภอบ้านกรวด จังหวัดบุรีรัมย์
พิกัด 14°22'59"N 103°10'29"E
สภาพทั่วไป

เป็นโคกเนินที่มีรูปร่างไม่แน่นอน กระจายอยู่ในพื้นที่ประมาณ 60 ไร่ ไม่ต่ำกว่า 10 เนิน แต่ละเนินมีความสูงตั้งแต่ 5 – 10 เมตร มีเส้นผ่านศูนย์กลางประมาณ 30 – 50 เมตร พื้นที่โดยรอบเป็นพื้นที่เกษตรกรรม มีลำน้ำห้วยตะโกไหลผ่านทางด้านทิศตะวันออกและทิศเหนือ ปัจจุบันบางเนินถูกไถปรับพื้นที่เป็นถนน

ประวัติการสำรวจขุดค้น/บูรณะ

แหล่งโบราณคดีบ้านสายโท 7 เป็นแหล่งโบราณคดีประเภทโลหกรรม กรมศิลปากรได้ทำการสำรวจเมื่อปี พ.ศ. 2529 พบเศษตะกรันของแร่เหล็กกระจายอยู่บนโคกเนินจำนวนมาก โดยเฉพาะจุดที่มีถนนตัดผ่านกลางเนินปรากฏร่องรอยที่แสดงให้เห็นว่าเนินเหล่านี้น่าจะเป็นเตาถลุงโลหะ เข้าใจว่าน่าจะเป็นเตาถลุงเหล็ก และสันนิษฐานว่าแหล่งโลหกรรมแห่งนี้คงผลิตเผื่อส่งให้กับชุมชนต่างๆ ในบุรีรัมย์และกัมพูชา เพราะตัวแหล่งตั้งอยู่ไม่ไกลจากช่องจันทบเพชรและช่องโอบก ซึ่งเป็นเส้นทางข้ามช่องเขาที่กั้นระหว่างบุรีรัมย์กับกัมพูชา[52]

หลักฐานที่พบ

- เศษตะกรันของแร่เหล็ก
- ชิ้นส่วนดินเผาคล้ายท่อลมในเตาถลุงโลหะ

อายุสมัย สมัยก่อนประวัติศาสตร์และสมัยประวัติศาสตร์

---

[52] อมรา ศรีสุชาติ, **แผนที่ทางโบราณคดีจังหวัดบุรีรัมย์** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2532), 119.

ภาพถ่าย/แผนที่

ภาพถ่ายดาวเทียมแสดงที่ตั้งแหล่งโลหกรรมบ้านสายโท 7

แผนที่แสดงตำแหน่งแหล่งโลหกรรมบ้านสายโท 7

แหล่งโบราณคดีโนนขมิ้นน้อย

ชื่อแหล่ง แหล่งโบราณคดีโนนขมิ้นน้อย
ที่ตั้ง บ้านโนนมาลัย ตำบลหินเหล็กไฟ อำเภอคูเมือง จังหวัดบุรีรัมย์
พิกัด 15°11'38"N 103°05'19"E

สภาพทั่วไป

เป็นเนินดินที่มีรูปร่างไม่แน่นอน ขนาดกว้างตามแนวเหนือ-ใต้ประมาณ 400 เมตร และขนาดกว้างตามแนวตะวันออก-ตะวันตกประมาณ 650 เมตร ปัจจุบันเป็นพื้นที่ป่า พื้นที่โดยรอบเป็นพื้นที่เกษตรกรรมบริเวณกลางเนินเป็นที่ตั้งของวัดป่าขมิ้นน้อย แหล่งโบราณคดีแห่งนี้ตั้งอยู่ติดคลองปลากระดี่ซึ่งไหลผ่านทางด้านทิศเหนือ และมีคลองขมิ้นไหลผ่านทางด้านทิศใต้ห่างออกไปประมาณ 800 เมตร

ประวัติการสำรวจขุดค้น/บูรณะ

กรมศิลปากรได้ทำการสำรวจแหล่งโบราณคดีโนนขมิ้นน้อยเมื่อปี พ.ศ. 2529 และตีพิมพ์ในหนังสือแหล่งโบราณคดีประเทศไทย เล่ม 4 จากหลักฐานที่พบสันนิษฐานว่าชุมชนโบราณนี้คงมีการตั้งถิ่นฐานเมื่อประมาณ 1,000 – 2,000 ปีมาแล้ว และคงอยู่อาศัยต่อเนื่องจนถึงพุทธศตวรรษที่ 13 – 16 จนกระทั่งร้างไปเมื่อวัฒนธรรมเขมรแพร่เข้ามา[53]

ต่อมากรมศิลปากรได้ทำการขุดค้นแหล่งโบราณคดีแห่งนี้ในปี พ.ศ. 2532 ผลการขุดค้นพบว่าเป็นชุมชนที่อยู่อาศัยมาแล้วตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ และเป็นแหล่งโลหกรรมถลุงแร่เหล็กขนาดใหญ่แห่งหนึ่งที่น่าจะป้อนให้กับชุมชนทั้งใกล้และไกล และมีการอยู่อาศัยต่อเนื่องในยุคแรกเริ่มประวัติศาสตร์ แต่คงทิ้งร้างหรือหายไปช่วงหนึ่ง เพราะไม่พบเครื่องถ้วยแบบบุรีรัมย์ที่เฟื่องฟูมากในช่วงที่เขมรเรืองอำนาจ จนกระทั่งมีการเข้ามาอยู่อาศัยประปรายอีกครั้งในช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 – 20[54]

หลักฐานที่พบ

- ภาชนะดินเผาเนื้อหยาบ ส่วนใหญ่เป็นแบบเคลือบน้ำโคลน นอกจากนั้นเป็นลายเชือกทาบและอื่นๆ
- หม้อบรรจุกระดูกมนุษย์
- กระดูกสัตว์และเปลือกหอย
- เครื่องมือเหล็กและเครื่องประดับสำริด
- ลูกปัดแก้วและลูกปัดหิน
- กระสุนดินเผาและตุ๊กตาดินเผา
- เตาดินเผาและท่อสูบลมของเตาถลุงโลหะ
- เศษตะกรันโลหะจำนวนมาก
- เศษเครื่องถ้วยจีนเคลือบขาวเนื้อบาง (ชิง-ไป๋)
- เศษเครื่องถ้วยสุโขทัย
- ใบเสมาศิลาแลง

อายุสมัย สมัยก่อนประวัติศาสตร์และสมัยประวัติศาสตร์ (พุทธศตวรรษที่ 13 – 16 และ 18 – 20)

---

[53] กรมศิลปากร, **แหล่งโบราณคดีประเทศไทย เล่ม 4** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2533), 107 – 108.

[54] อมรา ศรีสุชาติ, **แผนที่ทางโบราณคดีจังหวัดบุรีรัมย์** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2532), 93.

ภาพถ่าย/แผนที่

ภาพถ่ายดาวเทียมแสดงที่ตั้งแหล่งโบราณคดีโนนขมิ้นน้อย

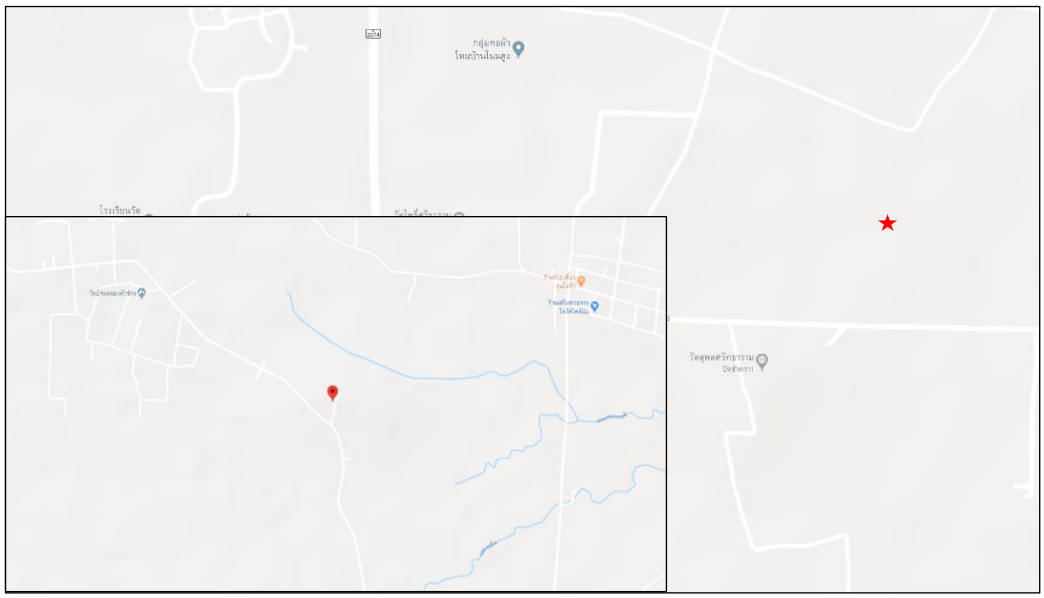

แผนที่แสดงตำแหน่งแหล่งโบราณคดีโนนขมิ้นน้อย

แหล่งโบราณคดีบ้านแพ

ชื่อแหล่ง แหล่งโบราณคดีบ้านแพ
ที่ตั้ง บ้านแพ ตำบลบ้านแพ อำเภอคูเมือง จังหวัดบุรีรัมย์
พิกัด 15°22'34"N 103°00'42"E

สภาพทั่วไป

เป็นเนินดินรูปวงกลม ขนาดกว้างตามแนวเหนือ-ใต้ประมาณ 450 เมตร และขนาดกว้างตามแนวตะวันออก-ตะวันตกประมาณ 500 เมตร มีร่องรอยของคูน้ำคันดินล้อมรอบ คูน้ำบางส่วนขาดเป็นช่วงๆ บางส่วนตื้นเขินโดยเฉพาะทางด้านทิศใต้ มีการถมคูน้ำด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือสร้างวัดสว่างสุทธิยาราม (วัดบ้านแพ) แหล่งโบราณคดีแห่งนี้มีแม่น้ำมูลไหลผ่านทางด้านทิศตะวันตกเฉียงเหนือห่างออกไปประมาณ 4.5 กิโลเมตร ปัจจุบันบนเนินดินมีผู้คนตั้งบ้านเรือนอยู่อย่างหนาแน่น พื้นที่โดยรอบเป็นพื้นที่เกษตรกรรม และมีทางหลวงแผ่นดินหมายเลข 2074 ตัดผ่านชายเนินทางด้านทิศตะวันออก

ประวัติการสำรวจขุดค้น/บูรณะ

กรมศิลปากรได้ทำการสำรวจแหล่งโบราณคดีบ้านแพเมื่อปี พ.ศ. 2529 และตีพิมพ์ในหนังสือแหล่งโบราณคดีประเทศไทย เล่ม 4 จากการสำรวจในครั้งนี้ได้ข้อสรุปเบื้องต้นว่าน่าจะเป็นชุมชนเกษตรกรรม เป็นเมืองที่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบร่วมสมัยกับชุมชนโบราณในลุ่มแม่น้ำมูลทั่วไป[55]

หลักฐานที่พบ

- ภาชนะดินเผาเนื้อหยาบทรงหม้อทะนน 3 ใบ สภาพชำรุด
- ชิ้นส่วนภาชนะดินเผาแบบต่างๆ มีทั้งแบบผิวเรียบ ตกแต่งลวดลาย และเคลือบน้ำโคลนสีแดง
- ก้อนดินเผาคล้ายผนังเตา 3 ชิ้น

อายุสมัย สมัยประวัติศาสตร์

ภาพถ่าย/แผนที่

ภาพถ่ายดาวเทียมแสดงที่ตั้งแหล่งโบราณคดีบ้านแพ

[55] กรมศิลปากร, **แหล่งโบราณคดีประเทศไทย เล่ม 4** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2533), 109 – 111.

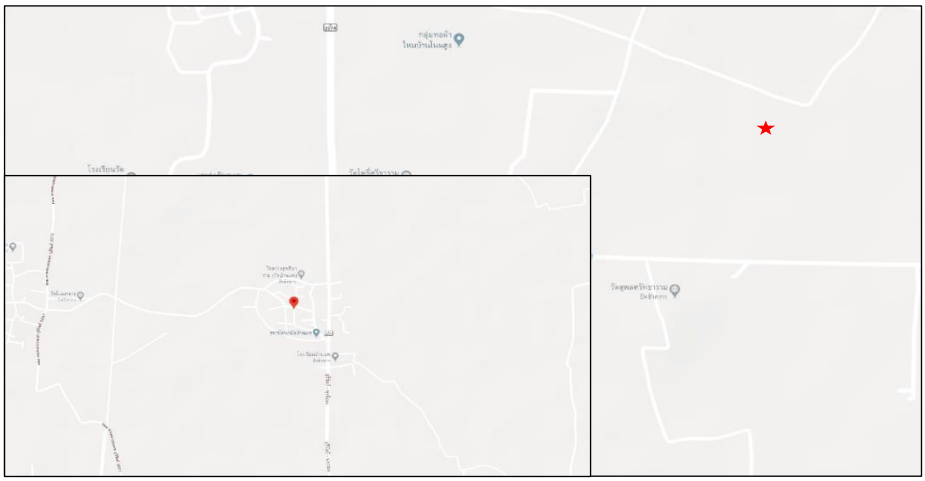

แผนที่แสดงตำแหน่งแหล่งโบราณคดีบ้านแพ

แหล่งโบราณคดีบ้านเขาดินใต้

ชื่อแหล่ง แหล่งโบราณคดีบ้านเขาดินใต้

ที่ตั้ง บ้านเขาดินใต้ ตำบลบ้านกรวด อำเภอบ้านกรวด จังหวัดบุรีรัมย์

พิกัด 14°26'06"N 103°05'01"E

สภาพทั่วไป

เป็นเนินดินที่มีรูปร่างไม่แน่นอน ตั้งอยู่ทางทิศใต้ของหมู่บ้าน ขนาดกว้างตามแนวตะวันออก-ตะวันตก ประมาณ 20 เมตร พื้นที่โดยรอบเป็นพื้นที่เกษตรกรรม แหล่งโบราณคดีแห่งนี้ตั้งอยู่ระหว่างคลองขนาดเล็ก 2 คลอง คือ ห้วยตาเซ็กกับห้วยโอดอล

ประวัติการสำรวจขุดค้น/บูรณะ

กรมศิลปากรได้ทำการสำรวจแหล่งโบราณคดีบ้านเขาดินใต้เมื่อปี พ.ศ. 2530 และตีพิมพ์ในหนังสือแหล่งโบราณคดีประเทศไทย เล่ม 4 จากการสำรวจในครั้งนี้ได้ข้อสรุปเบื้องต้นว่าการพบขี้แร่หรือตะกรันของแร่เหล็กจำนวนมากทั่วบริเวณ ชี้ให้เห็นว่าน่าจะเป็นแหล่งถลุงโลหะและสันนิษฐานว่าเตาที่ใช้ถลุงเป็นเตาที่มีรูปร่างเป็นอ่างหรือเบ้า มีท่อสูบลมดินเผา มีเทคนิคการถลุงโลหะสูงกว่าสมัยก่อนประวัติศาสตร์ สังเกตได้จากเศษตะกรันขี้แร่ที่สามารถถลุงเอาแร่เหล็กออกเกือบหมด ดังนั้น จึงน่าจะอยู่ในช่วงสมัยประวัติศาสตร์แล้ว และน่าจะสัมพันธ์กับแหล่งโบราณคดีโคกยาง ซึ่งอยู่ห่างออกไปทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือประมาณ 3 กิโลเมตร เป็นแหล่งที่พบร่องรอยการถลุงโลหะด้วย[56]

หลักฐานที่พบ

- เศษตะกรันโลหะ
- ชิ้นส่วนภาชนะดินเผาเคลือบสีน้ำตาลดำเฉพาะด้านนอก (เข้าใจว่าเป็นไหขอม)

อายุสมัย สมัยประวัติศาสตร์

---

[56] กรมศิลปากร, **แหล่งโบราณคดีประเทศไทย เล่ม 4** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2533), 150 – 151.

ภาพถ่าย/แผนที่

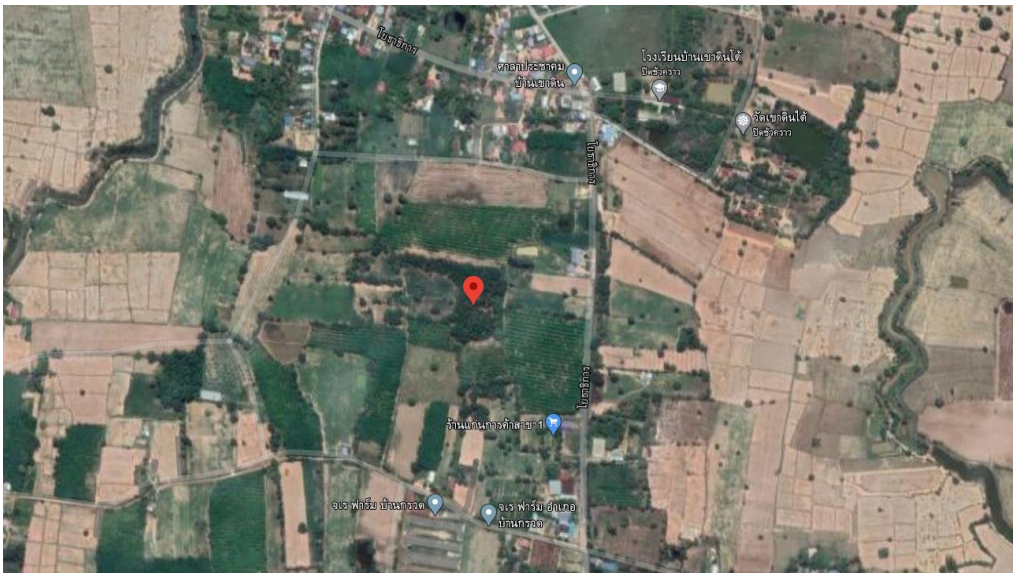

ภาพถ่ายดาวเทียมแสดงที่ตั้งแหล่งโบราณคดีบ้านเขาดินใต้

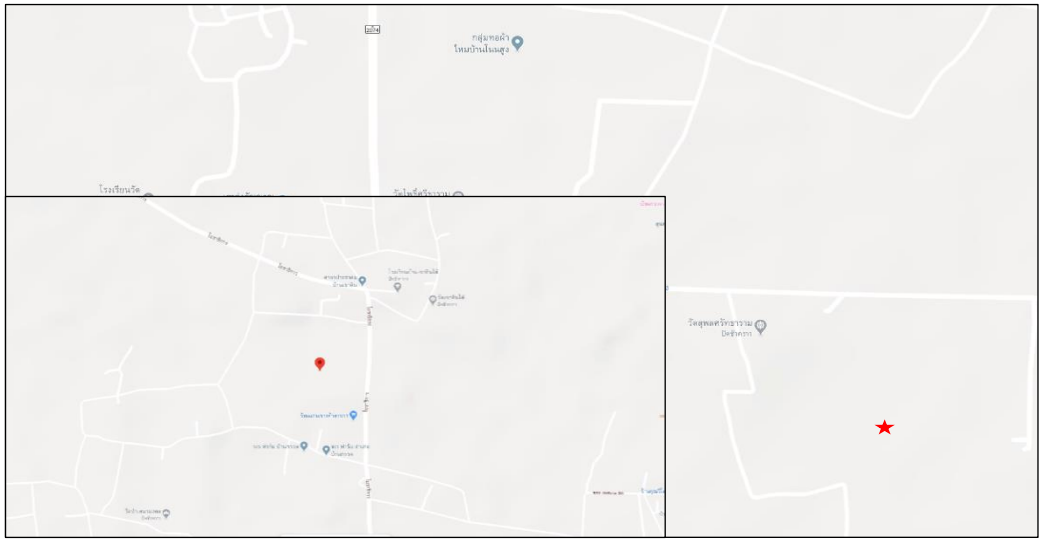

แผนที่แสดงตำแหน่งแหล่งโบราณคดีบ้านเขาดินใต้

แหล่งโบราณคดีบ้านหัวลิง (หูลิง)

ชื่อแหล่ง แหล่งโบราณคดีบ้านหัวลิง (หูลิง)
ที่ตั้ง บ้านหูลิง ตำบลบ้านแพ อำเภอคูเมือง จังหวัดบุรีรัมย์
พิกัด 15°23'33"N 103°00'01"E
สภาพทั่วไป

เป็นเนินดินรูปวงกลม ขนาดกว้างตามแนวเหนือ-ใต้ประมาณ 400 เมตร และขนาดกว้างตามแนวตะวันออก-ตะวันตกประมาณ 400 เมตร มีร่องรอยของคูน้ำคันดินล้อมรอบ คูน้ำส่วนใหญ่ตื้นเขินและถูกเปลี่ยนเป็นพื้นที่เกษตรกรรม ด้านทิศตะวันออกเฉียงใต้เป็นที่ตั้งของวัดคูลิงวนาราม แหล่งโบราณคดีแห่งนี้มีแม่น้ำมูลไหลผ่านทางด้านทิศตะวันตกเฉียงเหนือห่างออกไปประมาณ 2.5 กิโลเมตร ปัจจุบันบนเนินดินมีผู้คนตั้งบ้านเรือนอยู่อย่างหนาแน่น และพื้นที่โดยรอบเป็นพื้นที่เกษตรกรรม

ประวัติการสำรวจขุดค้น/บูรณะ

กรมศิลปากรได้ทำการสำรวจแหล่งโบราณคดีบ้านหัวลิงเมื่อปี พ.ศ. 2529 และตีพิมพ์ในหนังสือแหล่งโบราณคดีประเทศไทย เล่ม 4 จากการสำรวจพบว่าเป็นชุมชนที่มีคูน้ำคันดินล้อมรอมในสังคมแบบเกษตรกรรม แต่ด้วยหลักฐานที่พบมีจำนวนน้อย จึงไม่สามารถสันนิษฐานได้ว่ามีการอยู่อาศัยในสมัยใดบ้าง แต่จากการศึกษาเปรียบเทียบกับแหล่งโบราณคดีที่อยู่ใกล้เคียง เช่น บ้านแพ บ้านปะเคียบ จึงสันนิษฐานได้ว่าน่าจะเป็นชุมชนที่ร่วมสมัยกันและคงมีอายุอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 17 – 19[57] อย่างไรก็ดี น่าจะเป็นชุมชนที่มีการอยู่อาศัยมาแล้วในสมัยทวารวดีหรือเขมรก่อนเมืองพระนครในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 – 16 แล้ว

หลักฐานที่พบ

- ชิ้นส่วนภาชนะดินเผาแบบต่างๆ มีทั้งแบบผิวเรียบ ตกแต่งลวดลาย และเคลือบน้ำโคลนสีแดง

อายุสมัย สมัยประวัติศาสตร์ ช่วงพุทธศตวรรษที่ 17 – 19 อย่างไรก็ดี น่าจะเป็นชุมชนที่อยู่อาศัยมาแล้วตั้งแต่ยุคแรกเริ่มประวัติศาสตร์ ราวพุทธศตวรรษที่ 12 – 16

ภาพถ่าย/แผนที่

ภาพถ่ายดาวเทียมแสดงที่ตั้งแหล่งโบราณคดีบ้านหัวลิง (หูลิง)

[57] กรมศิลปากร, **แหล่งโบราณคดีประเทศไทย เล่ม 4** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2533), 112 – 113.

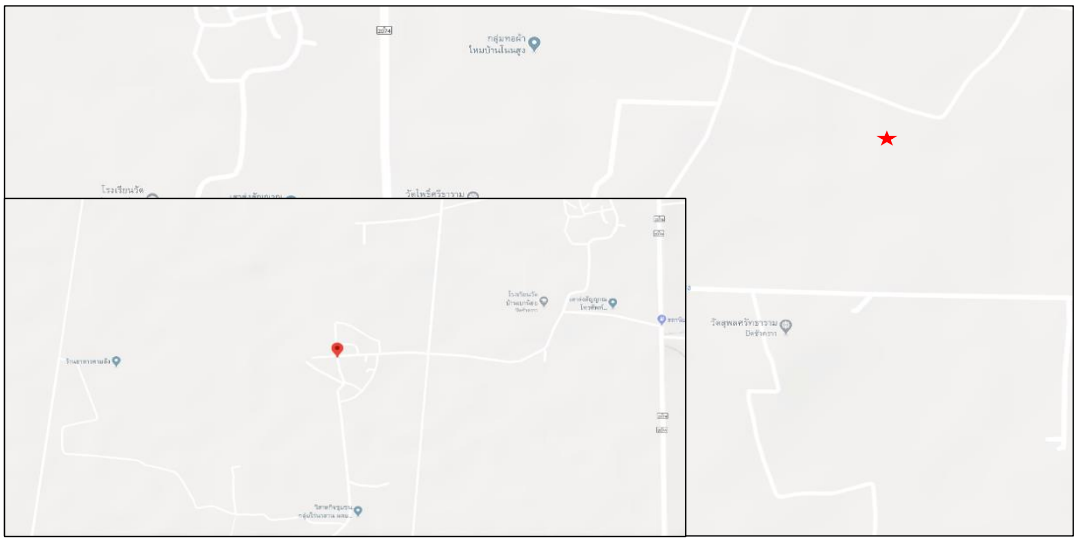

แผนที่แสดงตำแหน่งแหล่งโบราณคดีบ้านหัวลิง (หูลิง)

ถ้ำเป็ดทอง

ชื่อแหล่ง ถ้ำเป็ดทอง
ที่ตั้ง บ้านโคกเขา ตำบลโคกมะม่วง อำเภอปะคำ จังหวัดบุรีรัมย์
พิกัด 14°24'21" N 102°34'20" E
สภาพทั่วไป

ถ้ำเป็ดทอง เดิมเป็นเพิงผาหินลักษณะคล้ายหินรูปโต๊ะ ตั้งอยู่ริมลำปลายมาศฝั่งตะวันตก มีหนองช้างอยู่ทางทิศตะวันตกและห้วยน้ำผุดอยู่ทางทิศตะวันออก พื้นที่โดยรอบเป็นพื้นที่เกษตรกรรม ต่อมาเมื่อมีการสร้างฝายกั้นน้ำทำให้ระดับน้ำเอ่อท่วมหนองช้างและถ้ำเป็ดทองจนถึงเพดานถ้ำ ชาวบ้านที่เคยเห็นสภาพก่อนน้ำท่วมเล่าว่า ริมเพิงด้านนอกมีเสาหินที่ขัดแต่งเป็นเสากลมค้ำเพิงไว้อีกตอนหนึ่ง มองดูคล้ายรูปเรือ ภายในเป็นเพิงกว้างบรรจุคนได้มาก และชาวบ้านเชื่อว่าเป็นที่ศักดิ์สิทธิ์มาแต่เดิม[58]

ประวัติการสำรวจขุดค้น/บูรณะ

ถ้ำเป็ดทอง พบจารึกอักษรโบราณที่ผนังถ้ำ ได้รับการขึ้นทะเบียนเป็นโบราณสถานเมื่อปี พ.ศ. 2478 ต่อมากรมศิลปากรได้ทำการสำรวจและทำสำเนาจารึกเมื่อปี พ.ศ. 2529 และอ่านแปลโดยอาจารย์ชะเอม แก้วคล้ายในปีเดียวกัน ตีพิมพ์ในจารึกในประเทศไทย เล่ม 1[59] และอ่านแปลจากสำเนาเดิมและสำเนาใหม่โดยอาจารย์ก่องแก้ว วีระประจักษ์ ตีพิมพ์ในนิตยสารศิลปากร ปีที่ 32 ฉบับที่ 3 เมื่อปี พ.ศ. 2531 เรื่องอารยธรรมอีสานสมัยพระเจ้ามเหนทรวรมัน[60]

จารึกที่พบที่ถ้ำเป็ดทองนี้มี 3 จุด ได้แก่ จารึกจุดที่ 1 อยู่ผนังภายในถ้ำ (หอสมุดแห่งชาติกำหนดเรียกว่า "จารึกถ้ำเป็ดทองด้านใน บร. ๓") จารึกจุดที่ 2 และ 3 อยู่ผนังถ้ำด้านนอก (หอสมุดแห่งชาติกำหนดเรียกว่า "จารึกถ้ำเป็ดทองด้านนอก บร. ๔" และ "จารึกผนังถ้ำเป็ดทอง บร. ๕" ตามลำดับ) จารึกที่พบเป็นจารึกอักษรปัลลวะ ภาษาสันสกฤต สมัยพุทธศตวรรษที่ 12 มีข้อความกล่าวถึงพระเจ้ามเหนทรวรมันหรือพระเจ้าจิตรเสน ซึ่งศาสตราจารย์ยอร์ช เซเดส์ กล่าวว่าข้อความของจารึกถ้ำเป็ดทองด้านใน เป็นข้อความเดียวกับจารึกจรวยอัมปิล (K. 116) และ จารึกถมอแกร (K. 122) ซึ่งพบในประเทศกัมพูชา[61]

หลักฐานที่พบ

- จารึกอักษรปัลลวะ ภาษาสันสกฤต จำนวน 3 จุด

อายุสมัย ราวพุทธศตวรรษที่ 12

---

[58] อมรา ศรีสุชาติ, **แผนที่ทางโบราณคดีจังหวัดบุรีรัมย์** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2532), 114.

[59] ชะเอม แก้วคล้าย, "จารึกถ้ำเป็ดทองด้านใน" "จารึกถ้ำเป็ดทองด้านนอก" และ "จารึกถ้ำเป็ดทอง," ใน **จารึกในประเทศไทย เล่ม 1: อักษรปัลลวะ หลังปัลลวะ พุทธศตวรรษที่ 12 – 14** (กรุงเทพฯ: หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร, 2529), 147 – 154.

[60] ก่องแก้ว วีระประจักษ์, "อารยธรรมอีสานสมัยพระเจ้ามเหนทรวรมัน," **ศิลปากร** 32, 3 (กรกฎาคม – สิงหาคม 2531): 13 – 25.

[61] ตรงใจ หุตางกูร, **จารึกถ้ำเป็ดทองด้านใน** เข้าถึงจาก www.db.sac.or.th/inscriptions/inscribe/detail/533 เมื่อวันที่ 22 พฤษภาคม 2563.

ภาพถ่าย/แผนที่

ภาพถ่ายดาวเทียมแสดงที่ตั้งถ้ำเป็ดทอง

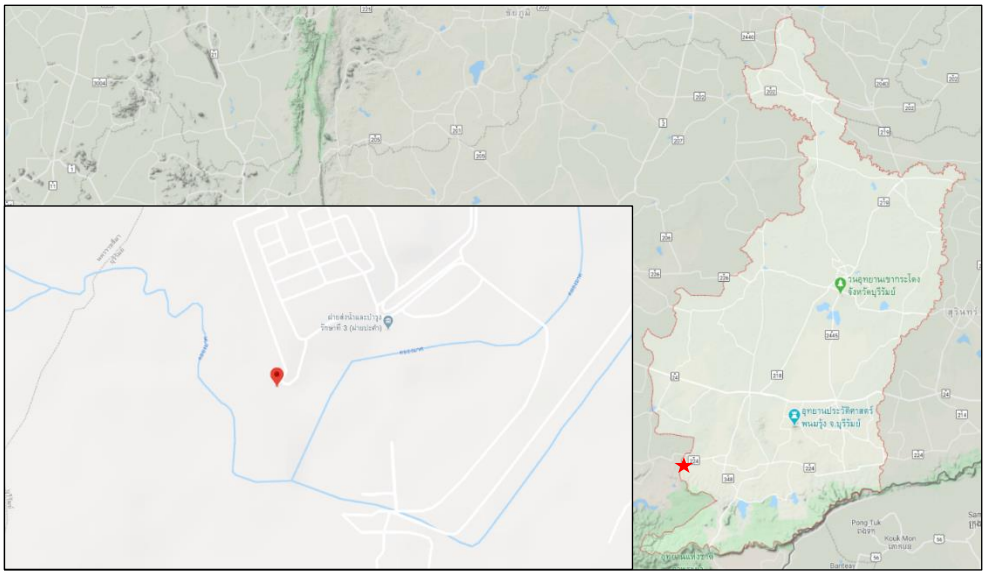

แผนที่แสดงตำแหน่งถ้ำเป็ดทอง

วัดเขาพระอังคาร

ชื่อแหล่ง วัดเขาพระอังคาร
ที่ตั้ง บ้านเจริญสุข ตำบลเจริญสุข อำเภอเฉลิมพระเกียรติ จังหวัดบุรีรัมย์
พิกัด 14°32'05" N 102°50'02" E
สภาพทั่วไป

เขาพระอังคารหรือภูพระอังคารเป็นภูเขาไฟที่ดับสนิทแล้ว มีความสูงจากระดับน้ำทะเลปานกลางประมาณ 320 เมตร มีหินภูเขาไฟกระจายอยู่จำนวนมาก เป็นภูเขาไฟขนาดใหญ่คู่กับเขาพนมรุ้ง ซึ่งอยู่ห่างออกไปทางทิศตะวันออกประมาณ 10 กิโลเมตร และมีลำน้ำสำคัญคือลำปะเทียไหลผ่านทางด้านทิศตะวันออกห่างออกไปประมาณ 7 กิโลเมตร บริเวณที่พบหลักฐานทางโบราณคดีคือบนยอดเขาซึ่งเป็นปากปล่องภูเขาไฟและเป็นที่ตั้งของวัดเขาพระอังคาร

ประวัติการสำรวจขุดค้น/บูรณะ

วัดเขาพระอังคารพบใบเสมาสมัยทวารวดีสลักจากหินภูเขาไฟ จำนวน 15 ใบ ประกอบด้วย ใบเสมาที่มีภาพสลักจำนวน 14 ใบ และใบเสมาแบบเรียบจำนวน 1 ใบ ใบเสมาเหล่านี้ถูกเคลื่อนย้ายจากตำแหน่งเดิมหมดแล้ว ส่วนหนึ่งถูกนำมาปักไว้รอบอุโบสถของวัดจำนวน 11 ใบ ส่วนอีก 4 ใบประดิษฐานอยู่ภายในและภายนอกพระตำหนักเสด็จปู่วิริยะเมฆทางด้านทิศใต้ของอุโบสถ ความโดดเด่นของใบเสมากลุ่มนี้ คือ สลักภาพบุคคลในอิริยาบถยืนอยู่กลางใบเสมา[62] ภาพสลักรูปบุคคลส่วนใหญ่ศีรษะและฉัตรชำรุดถูกกะเทาะออก ทางวัดได้ซ่อมด้วยการปั้นปูนต่อเติมจนสมบูรณ์ ส่วนใบที่สมบูรณ์เหลืออยู่เพียงแผ่นเดียว นอกจากนี้ ยังมีใบเสมาที่สลักภาพอื่นๆ ด้วย ได้แก่ สถูป ดอกบัว และธรรมจักร[63]

หลักฐานที่พบ

- ใบเสมาหินภูเขาไฟ จำนวน 15 ใบ ส่วนใหญ่มีภาพสลัก

อายุสมัย สมัยประวัติศาสตร์ (ทวารวดี พุทธศตวรรษที่ 12 – 16)

---

62 รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง, **หลักหิน-ใบเสมาในวัฒนธรรมทวารวดีภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย** (กรุงเทพฯ: มิตร 41, 2560), 55.

63 อมรา ศรีสุชาติ, **แผนที่ทางโบราณคดีจังหวัดบุรีรัมย์** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2532), 104.

ภาพถ่าย/แผนที่

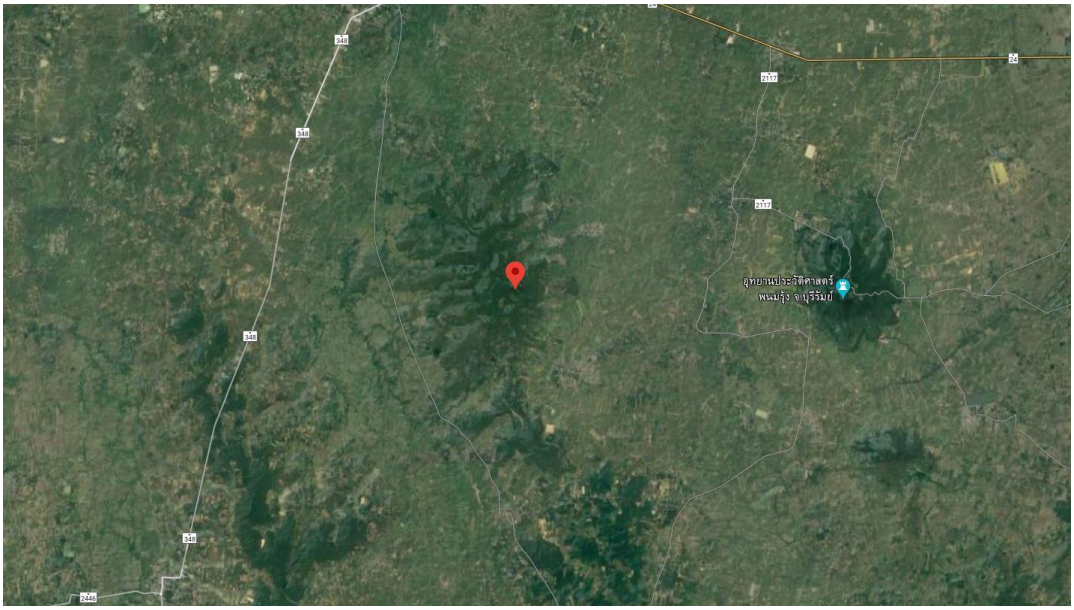

ภาพถ่ายดาวเทียมแสดงที่ตั้งวัดเขาพระอังคาร

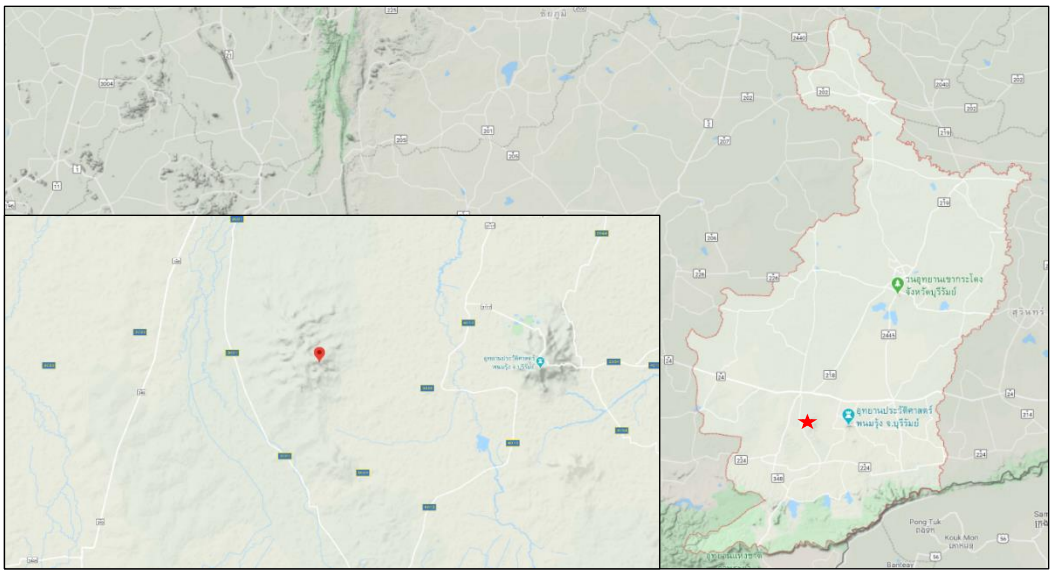

แผนที่แสดงตำแหน่งวัดเขาพระอังคาร

เมืองโบราณบ้านฝ้าย

ชื่อแหล่ง เมืองโบราณบ้านฝ้าย
ที่ตั้ง บ้านฝ้าย ตำบลเมืองฝ้าย อำเภอหนองหงส์ จังหวัดบุรีรัมย์
พิกัด 14°51'48"N 102°43'58"E

สภาพทั่วไป

เป็นเนินดินที่มีรูปร่างค่อนข้างกลม ขนาดกว้างตามแนวเหนือ-ใต้ประมาณ 850 เมตร และขนาดกว้างตามแนวตะวันออก-ตะวันตกประมาณ 850 เมตร มีร่องรอยของคูน้ำคันดินล้อมรอบ 2-3 ชั้น ยังเหลือสภาพค่อนข้างสมบูรณ์ บางส่วนตื้นเขินและถูกเปลี่ยนสภาพ พื้นที่ภายในเมืองเป็นเนินดินค่อนข้างสูง ด้านทิศตะวันตกเฉียงเหนือห่างออกไปประมาณ 300 เมตร มีคลองลึกหรือห้วยบ้านฝ้ายไหนผ่าน ซึ่งเป็นคลองที่ไหลไปเชื่อมกับคลองมาศหรือลำปลายมาศ นอกจากนี้ ทางด้านทิศตะวันออกเฉียงใต้ยังมีคลองอีกสายหนึ่งซึ่งเป็นคลองที่เชื่อมระหว่างคลองมาศกับคูเมืองชั้นนอก ปัจจุบันคลองนี้ขาดหายไปช่วงหนึ่ง ส่วนภายในเมืองปัจจุบันมีผู้คนตั้งบ้านเรือนอยู่อย่างหนาแน่น บริเวณคูเมืองด้านทิศตะวันออกเฉียงใต้เป็นที่ตั้งของวัดเมืองฝ้าย พื้นที่โดยรอบเป็นพื้นที่เกษตรกรรม

ประวัติการสำรวจขุดค้น/บูรณะ

แหล่งโบราณคดีบ้านฝ้าย เป็นเมืองโบราณที่มีคูนั้นดินล้อมรอบ พบศาสนสถานจำนวน 4 แห่ง ได้แก่ ปราสาทกลางบ้าน ปราสาททอง ปราสาทบึ้ง และกุฏิฝ้ายหรือปราสาทคูกะน๊อบ

กุฏิฝ้ายหรือปราสาทคูกะน๊อบ เป็นโบราณสถานแห่งแรกที่พบโดยนายอำเภอลำปลายมาศในสมัยนั้น และนายลูเนต์ เดอ ลาจองกิแยร์ นักสำรวจชาวฝรั่งเศสได้เข้ามาสำรวจและลงพิมพ์เรื่องราวไว้ในหนังสือเรื่อง Inventaire Descriptive des Monument Du Combodge ตอนที่ 4 ว่าด้วยลาวและสยาม ในปี พ.ศ. 2450 ต่อมาปราสาทหลังนี้ได้ขึ้นทะเบียนเป็นโบราณสถานเมื่อปี พ.ศ. 2478 ส่วนปราสาทหลังอื่นๆ ได้สำรวจพบภายหลังและขึ้นทะเบียนเป็นโบราณสถานเมื่อปี พ.ศ. 2525-2526

ปราสาททั้ง 4 แห่งที่พบที่บ้านฝ้าย มีปราสาทกลางบ้านตั้งอยู่ภายในคูเมือง ปราสาทบึ้งตั้งอยู่ใกล้แนวคันดิน ปราสาททองตั้งอยู่ติดคูเมืองด้านทิศตะวันออก และกุฏิฝ้ายตั้งอยู่ติดคูเมืองด้านทิศตะวันตกเฉียงใต้ ปราสาทเหล่านี้สร้างด้วยอิฐและพังทลาย บางหลังพบชิ้นส่วนเสากรอบประตู ธรณีประตูหินทราย นอกจากนี้ยังพบพระพุทธรูปประทับยืนที่ปราสาททอง พบพระพุทธรูปนาคปรกที่ปราสาทกลางบ้าน และภายในเมืองยังพบประติมากรรมพระโพธิสัตว์ ใบเสมา ภาชนะดินเผาและคะครันด้วย จึงสันนิษฐานว่าชุมชนเมืองบ้านฝ้ายเป็นชุมชนพุทธศาสนาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 12 ต่อมาในพุทธศตวรรษที่ 14 ชุมชนนี้น่าจะเปลี่ยนเป็นชุมชนพุทธศาสนามหายานที่เจริญรุ่งเรืองอยู่ทางแถบนี้[64]

เมืองโบราณบ้านฝ้ายยังมีลักษณะพิเศษอย่างหนึ่ง ซึ่งพิเศษ เจียจันทร์พงษ์ กล่าวถึงเมืองนี้ไว้เมื่อคราวสำรวจเมื่อปี พ.ศ. 2512 ว่า คูน้ำ 3 ชั้นที่ล้อมรอบเมืองเชื่อมต่อกันได้หมด มีร่องรอยคันดินทดน้ำหรือบังคับน้ำจำนวนหนึ่ง ที่สำคัญคือคันดินริมห้วยบ้านฝ้ายเป็นคันดินที่ทอดตัวตามแนวยาวจากทิศตะวันออกเฉียงเหนือมายังทิศตะวันตกเฉียงใต้ นอกจากนี้ ริมคูเมืองด้านทิศตะวันออกและทิศตะวันตกยังพบแนวคันดินยื่นออกไปด้วยเช่นกัน คันดินนี้คงทำหน้าที่บังคับน้ำให้ไหลเข้าสู่คูเมืองทั้ง 3 ชั้น[65]

หลักฐานที่พบ

- เนินโบราณสถาน 4 หลัง ได้แก่ ปราสาทคูกะน๊อบ ปราสาทกลางบ้าน ปราสาทบึ้ง และปราสาททอง

---

[64] อมรา ศรีสุชาติ, **แผนที่ทางโบราณคดีจังหวัดบุรีรัมย์** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2532), 100.

[65] พิเศษ เจียจันทร์พงษ์, “ข้อคิดเห็นเกี่ยวกับเมืองโบราณที่โคราช,” ใน **โบราณคดีนครราชสีมา** (พระนคร: คณะโบราณคดี, 2512), 130 – 132.

- ประติมากรรมขนาดใหญ่ ได้แก่ พระพุทธรูปยืนศิลา พระพุทธรูปยืนสำริด พระโพธิสัตว์สำริด 2 องค์ ทั้งหมดค้นพบเมื่อปี พ.ศ. 2513 ปัจจุบันจัดแสองอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร[66] และพระพุทธรูปนาคปรกศิลา ค้นพบเมื่อปี พ.ศ. 2511 ปัจจุบันประดิษฐานอยู่ที่วัดอุทัยมัคคาราม อำเภอห้วยแถลง จังหวัด นครราชสีมา[67]
- ชิ้นส่วนลวดลายปูนปั้นและชิ้นส่วนพระพุทธรูปปูนปั้นสมัยทวารวดี
- แม่พิมพ์พระพิมพ์ดินเผาสมัยทวารวดี
- ใบเสมาหินทรายและฐานรูปเคารพ
- ชิ้นส่วนภาชนะดินเผาเนื้อหยาบ ชิ้นส่วนพวยกา ตะครันดินเผา
- ชิ้นส่วนภาชนะดินเผาเนื้อแกร่งเคลือบสีน้ำตาลและไหขอม
- เครื่องมือเครื่องใช้และเครื่องประดับที่ทำจากเหล็กและสำริด เช่น กำไลสำริด กระพรวนสำริด

อายุสมัย สมัยประวัติศาสตร์ (พุทธศตวรรษที่ 12 – 18)

ภาพถ่าย/แผนที่

ภาพถ่ายดาวเทียมแสดงที่ตั้งเมืองโบราณบ้านฝ้าย

---

66 สุภัทรดิศ ดิศกุล, หม่อมเจ้า, “ประติมากรรม 4 รูป ที่ค้นพบใหม่ภายในประเทศไทย,” ใน **ท่องอารยธรรม การค้นคว้าเกี่ยวกับโบราณคดีในประเทศไทย เล่มที่ 2** (กรุงเทพฯ: ธุรกิจก้าวหน้า, 2540), 199 – 202.

67 สุภัทรดิศ ดิศกุล, หม่อมเจ้า, “พระพุทธรูปนาคปรกศิลาที่ค้นพบใหม่ในศิลปะทวารวดี,” ใน **โบราณคดีนครราชสีมา** (พระนคร: คณะโบราณคดี, 2512), 26 – 28.

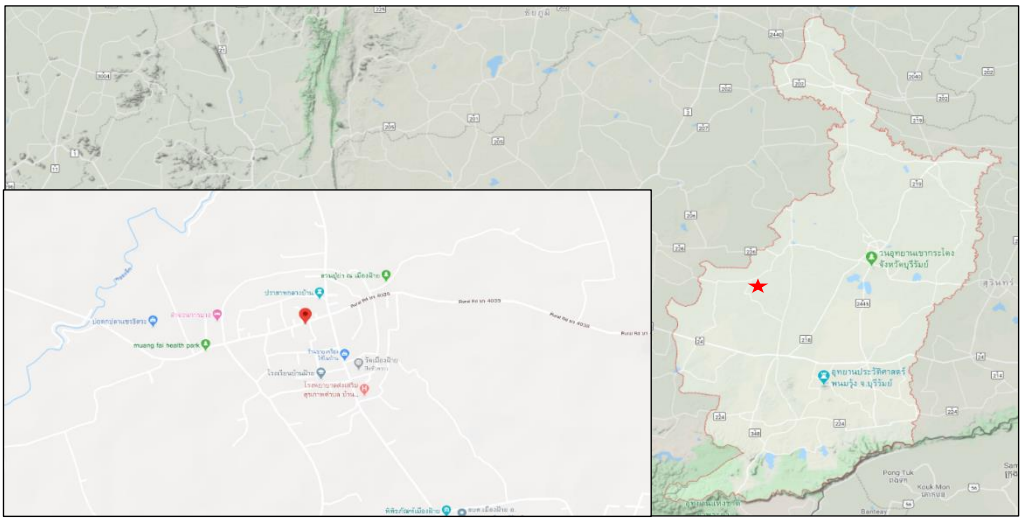

แผนที่แสดงตำแหน่งเมืองโบราณบ้านฝ้าย

แหล่งโบราณคดีบ้านปะเคียบ

ชื่อแหล่ง แหล่งโบราณคดีบ้านปะเคียบ

ที่ตั้ง บ้านปะเคียบ ตำบลปะเคียบ อำเภอคูเมือง จังหวัดบุรีรัมย์

พิกัด 15°23'37"N 103°02'00"E

สภาพทั่วไป

เป็นเนินดินรูปวงรี ขนาดกว้างตามแนวเหนือ-ใต้ประมาณ 650 เมตร และขนาดกว้างตามแนวตะวันออก-ตะวันตกประมาณ 750 เมตร มีร่องรอยของคูน้ำคันดินล้อมรอบ คูน้ำบางส่วนตื้นเขินและเปลี่ยนรูปร่างไปมาก และมีการขุดขยายคูเมืองมาทางทิศใต้เป็นคูน้ำรูปสี่เหลี่ยมขนาดกว้างประมาณ 1,200 เมตร และมีสระน้ำกระจายอยู่ทั่วไป บริเวณกลางเดินดินเป็นที่ตั้งของวัดทรงศิรินาวาส ด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือมีสระน้ำรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าขนาด 100 x 200 เมตร เรียกว่า สระพิมาน โบราณคดีแห่งนี้มีแม่น้ำมูลไหลผ่านทางด้านทิศเหนือห่างออกไปประมาณ 4 กิโลเมตร ปัจจุบันบนเนินดินมีผู้คนตั้งบ้านเรือนอยู่อย่างหนาแน่น และพื้นที่โดยรอบเป็นพื้นที่เกษตรกรรม

ประวัติการสำรวจขุดค้น/บูรณะ

ข้อมูลเบื้องต้นเกี่ยวกับแหล่งโบราณคดีบ้านปะเคียบ ตีพิมพ์ในหนังสือแผนที่ทางโบราณคดีจังหวัดบุรีรัมย์ของกรมศิลปากรเมื่อปี พ.ศ. 2532 สันนิษฐานว่าเป็นชุมชนโบราณที่เป็นชุมชนพุทธศาสนาสมัยทวารวดี มีอายุไม่น้อยไปกว่าพุทธศตวรรษที่ 14 หลักฐานสำคัญคือใบเสมาหินทรายและศิลาแลง ใบเสมาเหล่านี้พบกระจายอยู่ทั่วไปซึ่งส่วนใหญ่ถูกเคลื่อนย้ายออกจากตำแหน่งเดิม โดยส่วนหนึ่งถูกย้ายไปไว้ที่วัดทรงศิรินาวาส ส่วนหนึ่งย้ายไปรวมกับใบเสมาที่เคยมีอยู่เดิมบริเวณที่เรียกว่า สวนศิลาจารึก จำนวน 21 ใบ เป็นใบเสมาที่เป็นศิลาแลงและสลักลวดลายประมาณ 17 ใบ และยังมีใบเสมาอีกส่วนหนึ่งอยู่ใต้ต้นไม้ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของหมู่บ้าน ใกล้กับคูเมืองด้านตะวันตก เข้าใจว่าใบเสมากลุ่มนี้ยังอยู่ในตำแหน่งเดิม นอกจากนี้จากคำบอกเล่าของชาวบ้านทำให้ทราบว่า บริเวณใกล้สระพิมานนอกคูเมืองทางด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ชาวบ้านเคยขุดพบพระพุทธรูปสำริดและไหใส่กระดูกด้วย[68]

---

[68] อมรา ศรีสุชาติ, **แผนที่ทางโบราณคดีจังหวัดบุรีรัมย์** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2532), 91.

นอกจากนี้ จากการสำรวจของรุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง เมื่อประมาณปี พ.ศ. 2558 ระบุว่าใบเสมาที่พบที่บ้านปะเคียบถูกเคลื่อนย้ายหมดแล้ว โดยมีทั้งสิ้น 4 กลุ่ม ได้แก่ วัดทรงศิรินาวาส สวนศิลาจารึก โนนสำโรงซึ่งเป็นโบราณสถานรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าขนาดเล็กขนาดเล็กก่อด้วยศิลาแลง และศาลนอกเมืองทางด้านตะวันออก มีหลักหินทำจากศิลาแลงปักอยู่ภายในศาล[69] ซึ่งใบเสมาเหล่านี้น่าจะสัมพันธ์กับใบเสมาที่พบที่บ้านโนนสูงที่อยู่ห่างออกไปทางด้านทิศตะวันตกประมาณ 1.3 กิโลเมตรด้วย

หลักฐานที่พบ

- ใบเสมาหินทรายและศิลาแลงจำนวนมาก
- พระพุทธรูปสำริดและไหใส่กระดูก (คำบอกเล่า)

อายุสมัย สมัยประวัติศาสตร์ (ทวารวดี พุทธศตวรรษที่ 14 – 16)

ภาพถ่าย/แผนที่

ภาพถ่ายดาวเทียมแสดงที่ตั้งแหล่งโบราณคดีบ้านปะเคียบ

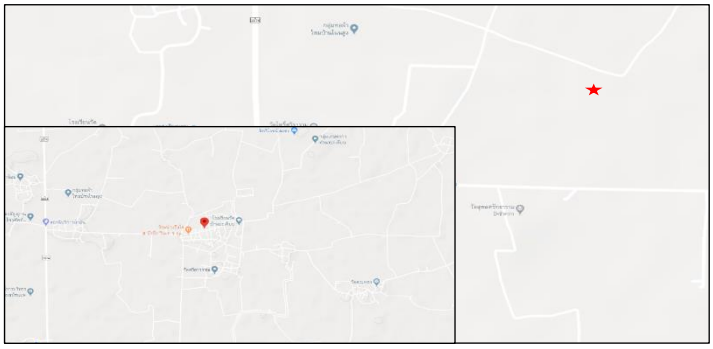

แผนที่แสดงตำแหน่งแหล่งโบราณคดีบ้านปะเคียบ

---

69 รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง, **หลักหิน-ใบเสมาในวัฒนธรรมทวารวดีภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย** (กรุงเทพฯ: มิตร 41, 2560), 53.

ปราสาทปลายบัด 2

ชื่อแหล่ง ปราสาทปลายบัด 2
ที่ตั้ง บ้านยายแย้ม ตำบลยายแย้มวัฒนา อำเภอเฉลิมพระเกียรติ จังหวัดบุรีรัมย์
พิกัด 14°29'07.3"N 102°56'43.0"E

สภาพทั่วไป

ปราสาทปลายบัด 2 เป็นศาสนสถานในวัฒนธรรมเขมรโบราณ สภาพปัจจุบันเป็นปราสาทหลังเดี่ยวก่อด้วยอิฐ มีกำแพงแก้วล้อมรอบ ตั้งอยู่บนเขาปลายบัด เช่นเดียวกับปราสาทปลายบัด 1 โดยปราสาทปลายบัด 2 ตั้งอยู่บนภูเขาฝั่งตะวันตก ขณะที่ปราสาทปลายบัด 1 อยู่บนภูเขาฝั่งตะวันออก

ประวัติการสำรวจขุดค้น/บูรณะ

กรมศิลปากรดำเนินการขุดค้นทางโบราณคดีที่ปราสาทปลายบัด 2 ระหว่าง พ.ศ. 2556 – 2559 ในช่วงเวลาเดียวกับที่ดำเนินการบูรณะขุดแต่งปราสาทปลายบัด 1 จากการขุดค้นพบว่าปราสาทปลายบัด 2 มีเทคนิควิธีการปรับพื้นที่บริเวณโดยรอบโดยการใช้ดินและหินบดอัดถมลงไปในระดับความลึกที่ต่างกันเพื่อปรับพื้นผิวให้เรียบก่อนที่จะสร้าง ซึ่งเป็นลักษณะเดียวกับที่พบที่ปราสาทปลายบัด 1[70]

นอกจากการขุดค้นแล้ว ยังมีประวัติการพบศิลาจารึกที่ปราสาทแห่งนี้เมื่อ พ.ศ. 2513 คือ จารึกปลายบัด 2 อักษรเขมรโบราณ ภาษาสันสกฤตและเขมรโบราณ ระบุมหาศักราช 847 (พ.ศ. 1468) เป็นพระราชโองการของพระเจ้าอีศานวรมันที่ 2 ไม่ให้รบกวนพระกัมสเตงอัญแห่งกาจโตนคนก่อนที่ออกบวช เพื่อให้ท่านทำหน้าที่ได้อย่างสมบูรณ์ ทั้งสาปแช่งผู้ทำลายศาสนสถาน และอวยพรผู้ที่ช่วยกันบำรุงศาสนสถานและรักษาพระราชโองการให้ได้รับบุญกุศล[71]

หลักฐานที่พบ

- จารึกปลายบัด 2
- เศษหินและเศษอิฐที่ใช้ในการถมพื้นที่ก่อนสร้างศาสนสถาน

อายุสมัย ราวพุทธศตวรรษที่ 15

ภาพถ่าย/แผนที่

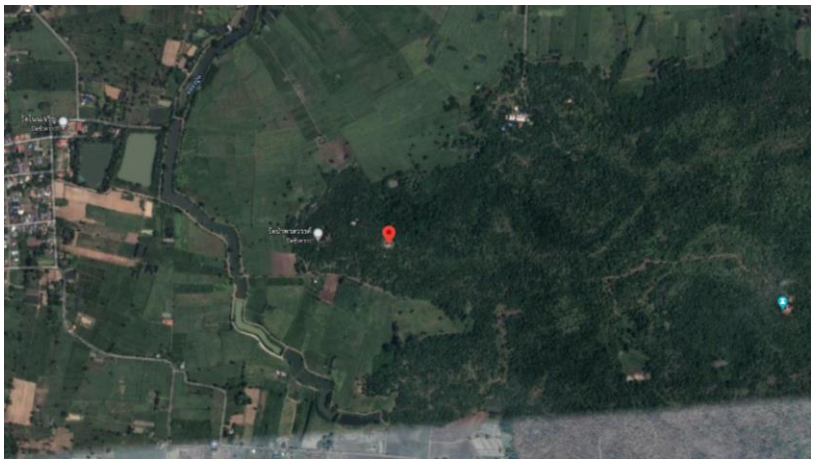

ภาพถ่ายดาวเทียมแสดงที่ตั้งปราสาทปลายบัด 2

---

[70] นภสินธุ์ บุญล้อม และกมลวรรณ นิธินันทน์, “โบราณคดีเขาปลายบัด” **ศิลปากร** 59, 2 (มีนาคม – เมษายน 2559): 49.

[71] ชะเอม แก้วคล้าย, “จารึกปลายบัด 2” **ศิลปากร** 44, 2 (มีนาคม – เมษายน 2544): 86 – 95.

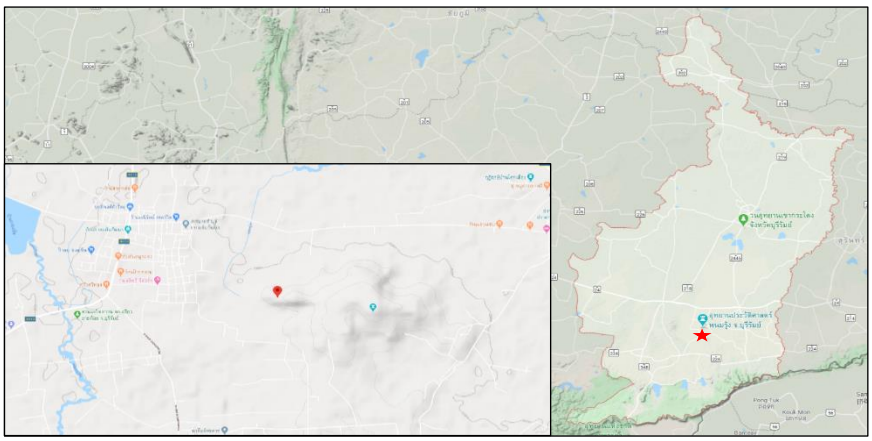

แผนที่แสดงตำแหน่งปราสาทปลายบัด 2

ปราสาทพนมรุ้ง

ชื่อแหล่ง ปราสาทพนมรุ้ง
ที่ตั้ง บ้านโคกเขา ตำบลยายแย้มวัฒนา อำเภอเฉลิมพระเกียรติ จังหวัดบุรีรัมย์
พิกัด 14°31'54.9"N 102°56'25.1"E

สภาพทั่วไป

ปราสาทพนมรุ้งเป็นศาสนสถานในวัฒนธรรมเขมรโบราณ ตั้งอยู่บนภูเขาพนมรุ้ง หันหน้าไปทางทิศตะวันออก ผังโดยรวมของปราสาทเป็นผังแกนยาวจากทิศตะวันออก-ตะวันตก สร้างต่อเนื่องเป็นทางยาวจากยอดเขาลงมา ด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือมีสระน้ำ 2 สระ ซึ่งดัดแปลงจากปล่องภูเขาไฟที่ดับแล้ว[72] นอกจากนี้ทางด้านตะวันออกบริเวณเชิงเขาพนมรุ้งยังมีบารายหนองบัวลายเป็นแหล่งน้ำสำคัญของชุมชนบริเวณนี้มาแต่อดีตอีกด้วย ปัจจุบันปราสาทพนมรุ้งได้รับการบูรณะ และจัดตั้งเป็นอุทยานประวัติศาสตร์ในความดูแลของกรมศิลปากร

ประวัติการสำรวจขุดค้น/บูรณะ

ปราสาทพนมรุ้งได้รับการสำรวจหลายครั้ง ตั้งแต่ พ.ศ. 2428 โดยเอเตียน เอโมนิเอร์ พ.ศ. 2449 โดยสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ คราวที่เสด็จประพาสมณฑลอีสาน และปีเดียวกันนั้น ลูเนต์ เดอ ลาจองกิแยร์ ก็ได้สำรวจที่ปราสาทพนมรุ้งเช่นกัน แล้วได้จัดทำแผนผังพร้อมนำจารึกหลักหนึ่งคือ จารึกปราสาทพนมรุ้ง 7 (K.384) ลงมายังกรุงเทพฯ ระหว่าง พ.ศ. 2451 – 2562 โดย อีริค ไวเดนฟาเดน เป็นต้น[73]

สำหรับการดำเนินการโดยกรมศิลปากรเริ่มระหว่าง พ.ศ. 2503 – 2504 เป็นการขุดแต่ง จากนั้นจึงเริ่มดำเนินการบูรณะตั้งแต่ พ.ศ. 2514 – 2531 ด้วยวิธีอนัสติโลซิส[74]

---

[72] จากการสำรวจและขุดค้นทางโบราณคดีในภายหลัง พบว่าจำนวนสระน้ำบนเขาพนมรุ้งน่าจะมีถึง 7 สระ ดูเพิ่ม วสันต์ เทพสุริยานนท์, **รายงานการขุดค้นขุดแต่งทางโบราณคดี สระน้ำโบราณประจำปราสาทพนมรุ้ง** (บุรีรัมย์: อุทยานประวัติศาสตร์พนมรุ้ง สำนักศิลปากรที่ 10 นครราชสีมา, 2560), 35 – 44.

[73] ปรียานุช จุลพรม “การศึกษาพัฒนาการของชุมชนโบราณในวัฒนธรรมเขมรบริเวณรอบเขาพนมรุ้ง จังหวัดบุรีรัมย์ (ระหว่างพุทธศตวรรษที่ 15 – 18” (วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2548), 18.

[74] เรื่องเดียวกัน, 19.

นอกจากการศึกษาโดยกรมศิลปากรแล้ว ยังมีการศึกษาปราสาทพนมรุ้งโดยนักวิชาการอีกหลายท่าน ที่สำคัญได้แก่ การศึกษาด้านจารึก โดยสมเด็จพระกนิษฐาธิราชเจ้า กรมสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี[75] การศึกษาทางด้านศิลปกรรม โดยหม่อมราชวงศ์สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์[76] และการศึกษาด้านชุมชนโบราณ โดยปรียานุช จุลพรม[77]

จากหลักฐานที่ปรากฏ สันนิษฐานว่าปราสาทพนมรุ้งมีการสร้างขึ้นครั้งแรกในราวพุทธศตวรรษที่ 15 โดยยังปรากฏซากปรางอิฐขนาดเล็กสองหลังบริเวณทิศตะวันออกเฉียงเหนือใกล้กับมณฑปของปราสาทประธาน ซึ่งมีเสาประดับกรอบประตู ศิลปะแบบเกาะแกร์ ราวครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 15[78] จากนั้นจึงมีการก่อสร้างเพิ่มเติมขึ้นจนถึงพุทธศตวรรษที่ 18 โดยปราสาทประธานเป็นงานที่สร้างขึ้นราวปลายพุทธศตวรรษที่ 17 – ต้นพุทธศตวรรษที่ 18

หลักฐานที่พบ

ปราสาทพนมรุ้งมีการก่อสร้างตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 15 จากนั้นจึงมีการก่อสร้างเรื่อยมาจนถึงพุทธศตวรรษที่ 18 ด้วยขนาดของปราสาทและระยะเวลาการก่อสร้างที่ยาวนานทำให้พบหลักฐานที่หลากหลายยุคสมัย ดังนั้นเนื้อหาส่วนนี้จะกล่าวถึงเฉพาะหลักฐานที่มีอายุก่อนพุทธศตวรรษที่ 16 เป็นหลัก โดยมีหลักฐานที่สำคัญ ได้แก่

- เสาประดับกรอบประตูหินทราย ศิลปะแบบเกาะแกร์ ราวพุทธศตวรรษที่ 15 ประดับเป็นซุ้มประตูที่ปราสาทอิฐสองหลัง
- ศิลาจารึกปราสาทพนมรุ้ง 1 (K.1069/บร.8) อักษรหลังปัลลวะ ภาษาสันสกฤต มีการสันนิษฐานเป็นจารึกที่นำมาจากที่อื่นหรือมีมาก่อนการสร้างปราสาท เมื่อมีการสร้างปราสาทจึงมีการนำหินที่จารึกมาใช้[79]

อายุสมัย ราวพุทธศตวรรษที่ 15 – 18

ภาพถ่าย/แผนที่

ปราสาทอิฐ 2 หลัง ศิลปะแบบเกาะแกร์ (ที่มา ธันยธรณ์ วรรณโพธิ์พร)

---

[75] สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ, “จารึกพบที่ปราสาทพนมรุ้ง” (วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต สาขาวิชาจารึกภาษาตะวันออก บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2521).

[76] สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, **ปราสาทเขาพนมรุ้ง: ศาสนบรรพตที่งดงามที่สุดในประเทศไทย**, พิมพ์ครั้งที่ 4 (กรุงเทพฯ: มติชน, 2540).

[77] ปรียานุช จุลพรม, เรื่องเดียวกัน.

[78] สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, หม่อมราชวงศ์, เรื่องเดียวกัน, 148.

[79] สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ, เรื่องเดียวกัน, 67.

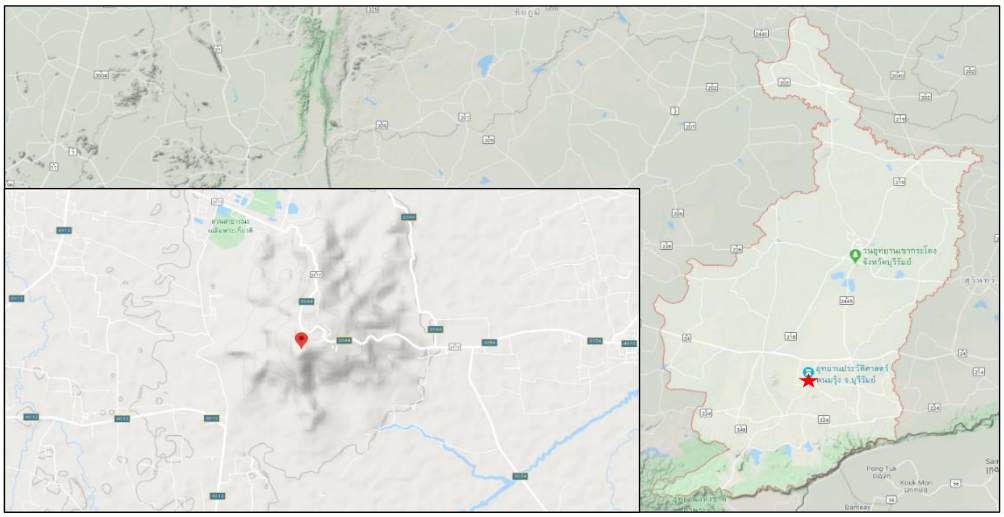

แผนที่แสดงตำแหน่งปราสาทพนมรุ้ง

วัดโพธิ์ย้อย

ชื่อแหล่ง วัดโพธิ์ย้อย
ที่ตั้ง บ้านปะคำ ตำบลปะคำ อำเภอปะคำ จังหวัดบุรีรัมย์
พิกัด 14°26'25.5"N 102°43'02.9"E

สภาพทั่วไป

วัดโพธิ์ย้อยแต่เดิมเป็นที่ตั้งของศาสนสถานในวัฒนธรรมเขมรโบราณ ปัจจุบันศาสนสถานดังกล่าวอยู่ภายใต้ฐานอุโบสถ อย่างไรก็ดี ยังปรากฏหลักฐานองค์ประกอบสถาปัตยกรรม และโบราณวัตถุที่แสดงถึงอายุสมัยของโบราณสถานได้บ้าง

ประวัติการสำรวจขุดค้น/บูรณะ

วัดโพธิ์ย้อยมีประวัติการสำรวจโดยนักวิชาการครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. 2444 โดยเอเตียน เอโมนิเอร์ และต่อมาเมื่อ พ.ศ. 2450 โดยลูเนต์ เดอ ลาจองกิแยร์ สำหรับการสำรวจโดยกรมศิลปากรดำเนินการใน พ.ศ. 2502 ภายใต้โครงการสำรวจและขุดแต่งโบราณวัตถุสถานในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ โดยมีข้อสันนิษฐานว่าโบราณวัตถุที่พบจากวัดโพธิ์ย้อยน่าจะนำมาจากโบราณสถานแห่งอื่นที่อยู่ใกล้เคียง เช่น ปราสาทบ้านใหม่ไทยเจริญ ปราสาทหนองบัว เป็นต้น[80]

จากหลักฐานที่พบจากวัดโพธิ์ย้อย ทั้งใบเสมาหรือหลักหินรูปสถูป-ธรรมจักร และชิ้นส่วนสถาปัตยกรรมแบบเขมร สามารถสันนิษฐานได้ว่าบริเวณนี้เคยเป็นชุมชนที่นับถือพุทธศาสนามาก่อนตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 14 – 15 ก่อนที่จะรับอิทธิพลศาสนาพราหมณ์จากเมืองพระนครตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 15 เป็นต้นไป จนถึงพุทธศตวรรษที่ 18 จึงพบอิทธิพลศาสนาพุทธมหายานในพื้นที่ ดังหลักฐานที่ปราสาทโคกงิ้ว ห่างจากวัดโพธิ์ย้อยไปทางทิศเหนือราว 2.7 กิโลเมตร[81]

---

[80] อมรา ศรีสุชาติ, **แผนที่ทางโบราณคดีจังหวัดบุรีรัมย์** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2532), 113.
[81] เรื่องเดียวกัน.

หลักฐานที่พบ

- ใบเสมาหรือหลักหินสลักรูปธรรมจักร และรูปสถูปหรือหม้อต่อด้วยกรวย
- ทับหลังศิลปะแบบบาปวน
- ประติมากรรมหินทรายรูปสิงห์ อายุราวปลายพุทธศตวรรษที่ 14 – ต้นพุทธศตวรรษที่ 15 จากโบราณสถานทางทิศใต้ของหมู่บ้านปะคำ

อายุสมัย ราวพุทธศตวรรษที่ 15 – 18

ภาพถ่าย/แผนที่

ใบเสมาหรือหลักหินจากวัดโพธิ์ย้อย
(ที่มา รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง, **หลักหิน-ใบเสมาในวัฒนธรรมทวารวดีภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย** (กรุงเทพฯ: มิตร 41, 2561), 192, 262).

ประติมากรรมหินทรายรูปสิงห์ อายุราวปลายพุทธศตวรรษที่ 14 – ต้นพุทธศตวรรษที่ 15
(ที่มา หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, ศิลปะลพบุรี, พิมพ์ครั้งที่ 3 (กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 2547), 7)

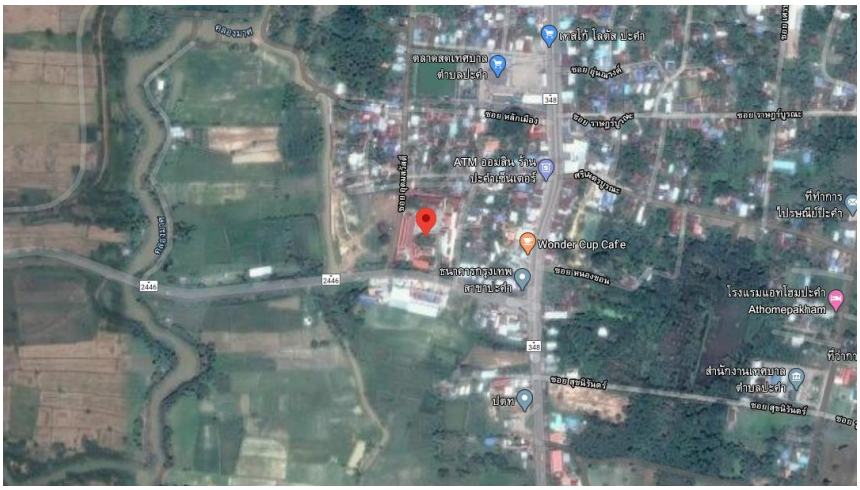

ภาพถ่ายดาวเทียมแสดงที่ตั้งวัดโพธิ์ย้อย

แหล่งโบราณคดีเตาบ้านโคกยาง

ชื่อแหล่ง แหล่งโบราณคดีเตาบ้านโคกยาง
ที่ตั้ง บ้านโคกยาง ตำบลบ้านกรวด อำเภอบ้านกรวด จังหวัดบุรีรัมย์
พิกัด 14°27'24"N 103°06'08"E

สภาพทั่วไป

เป็นเนินดินขนาดเล็กที่มีรูปร่างไม่แน่นอนกระจายอยู่หลายเนิน และมีแหล่งเตากระจายอยู่ทั่วไป แหล่งโบราณคดีแห่งนี้มีคลองเสวไหลผ่านทางด้านทิศตะวันออกห่างออกไปประมาณ 500 เมตร ปัจจุบันมีผู้คนตั้งบ้านเรือนอยู่อย่างหนาแน่น พื้นที่โดยรอบเป็นพื้นที่เกษตรกรรม

ประวัติการสำรวจขุดค้น/บูรณะ

กรมศิลปากรได้ทำการสำรวจแหล่งโบราณคดีบ้านโคกยางเมื่อปี พ.ศ. 2530 และตีพิมพ์ในหนังสือแหล่งโบราณคดีประเทศไทย เล่ม 4 จากการสำรวจในครั้งนี้ได้ข้อสรุปเบื้องต้นว่าเป็นชุมชนขนาดใหญ่ที่มีระดับเทคโนโลยีและความเจริญสูง มีการจัดระเบียบทางสังคมซับซ้อน มีการแบ่งงานเฉพาะตามอาชีพ มีการติดต่อแลกเปลี่ยนสินค้าวัตถุดิบ และวัฒนธรรมกับกลุ่มคนภายนอกและบริเวณใกล้เคียง จากการพบเตาเผาภาชนะมีเศษเครื่องถ้วยเขมรทั้งแบบไม่เคลือบและแบบเคลือบ ซึ่งคงผลิตอย่างต่อเนื่องตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 15 – 19 หรืออาจจะก่อนหน้านี้เล็กน้อย นอกจากนี้ ยังพบเตาถลุงโลหะถึง 2 เตา ซึ่งเป็นการยืนยันว่าเป็นชุมชนที่มีระดับเทคโนโลยีสูงพอที่จะนำโลหะธรรมชาติมาทำเป็นเครื่องมือเครื่องใช้ได้[82] และยังพบเนินโบราณสถาน 1 แห่ง คือ ปราสาทบ้านโคกยาง เป็นปราสาทที่สร้างด้วยหินทรายและศิลาแลง ปัจจุบันไม่เหลือสภาพแล้ว[83]

---

[82] กรมศิลปากร, **แหล่งโบราณคดีประเทศไทย เล่ม 4** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2533), 159 – 162.

[83] เรื่องเดียวกัน, 163 – 164. และ กรมศิลปากร, **ทำเนียบโบราณสถานขอมในประเทศไทย เล่ม 2 จังหวัดบุรีรัมย์** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2536), 103 – 104.

หลักฐานที่พบ

- เตาเผาภาชนะ 4 เตา เตาถลุงโลหะ 2 เตา
- ชิ้นส่วนภาชนะดินเผาเนื้อหยาบและเนื้อแกร่ง เป็นเครื่องถ้วยเขมรที่มีทั้งแบบไม่เคลือบและแบบเคลือบ ซึ่งมีทั้งเคลือบสีน้ำตาล สีดำ สีขาว สีเหลืองซีด และสีเขียว เป็นต้น รูปแบบภาชนะที่พบ ได้แก่ ไห อ่าง คนโท โถ ชาม ตลับ กระปุก ถ้วยทรงสูง และตุ๊กตา
- เศษตะกรันโลหะจำนวนมาก
- ปราสาทบ้านโคกยาง พบชิ้นส่วนหินทรายและศิลาแลง ร่อยรอยคูน้ำ และเคยพบชิ้นส่วนทับหลังและชิ้นส่วนแขนประติมากรรม (ชาวบ้านพบ)

อายุสมัย สมัยประวัติศาสตร์ พุทธศตวรรษที่ 15 – 19

ภาพถ่าย/แผนที่

ภาพถ่ายดาวเทียมแสดงที่ตั้งแหล่งโบราณคดีเตาบ้านโคกยาง

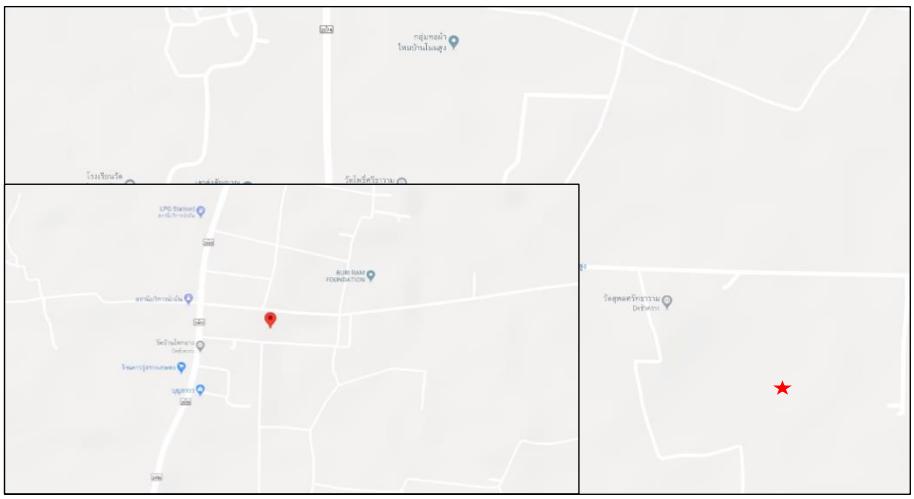

แผนที่แสดงตำแหน่งแหล่งโบราณคดีเตา

จังหวัดสุรินทร์

จารึกศาลหลักเมืองจังหวัดสุรินทร์ สร.๑๗ K.377

จารึกหลักนี้ ไม่ปรากฏประวัติว่านำมาจากที่ใด ปัจจุบันอยู่ที่ศาลหลักเมือง อ.เมือง จ.สุรินทร์ ลักษณะเหลือเป็นท่อน มีจารึก ๒ บรรทัด ผู้วิจัยได้เปรียบเทียบกับจารึกพระเจ้ามเหนทรวรมันที่พบในที่ต่างๆ พบว่าข้อความที่เหลือของจารึกหลักนี้เหมือนกับจารึกดอนขุมเงิน จ.ร้อยเอ็ด ทุกประการ

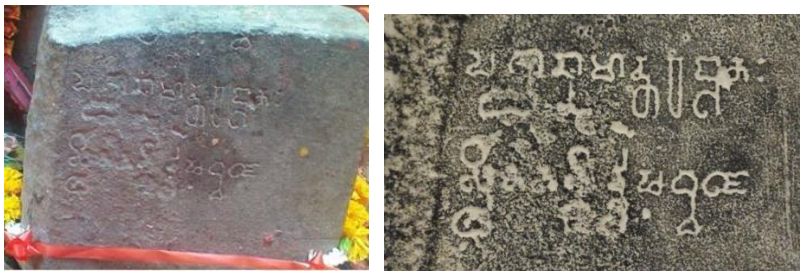

จารึกศาลหลักเมืองจังหวัดสุรินทร์และสำเนาจารึก

กรอบสี่เหลี่ยมยาวเป็นข้อความในจารึกวัดชุมพล กรอบสี่เหลี่ยมสั้นเป็นข้อความในจารึกศาลหลักเมือง

แหล่งโบราณคดีในจังหวัดสุรินทร์ซึ่งร่วมสมัยกับพระเจ้ามเหนทรวรมัน

แหล่งโบราณคดีโนนยาง

ชื่อแหล่ง แหล่งโบราณคดีโนนยาง
ที่ตั้ง บ้านขวาวโค้ง ตำบลนาหนองไผ่ อำเภอชุมพลบุรี จังหวัดสุรินทร์
พิกัด 15°20'46"N 103°27'13"E

สภาพทั่วไป

มีลักษณะเป็นเนินดินสูง มีความยาวประมาณ 40 เมตร ติดกับแม่น้ำมูล ซึ่งเนินดินส่วนใหญ่ถูกแม่น้ำกัดเซาะและพังทลาย บนผิวดินและผนังชั้นดินที่ถูกกัดเซาะพบชิ้นส่วนภาชนะดินเผาจำนวนมาก

ประวัติการสำรวจขุดค้น/บูรณะ

แหล่งโบราณคดีโนนยางเคยมีการสำรวจและขุดหลุมทดสอบใน พ.ศ. 2524 พบชั้นดินจำนวน 7 ชั้น กำหนดอายุประมาณ 3,000 ปีมาแล้ว[84] ต่อมาในปี พ.ศ. 2532 ได้มีการขุดค้นทางโบราณคดีพบชั้นดินจำนวน 12 ชั้น หรือมีการใช้งานต่อเนื่อง 12 สมัย โดยสมัยที่ 1 เริ่มมีการตั้งถิ่นฐาน สมัยที่ 2 – 5 มีการฝังศพครั้งที่สอง สมัยที่ 6 มีร่องรอยของแนวดินเผาบนพื้นผิวดิน พบหม้อที่มีเศษข้าวถูกเผาไหม้ติดอยู่ สมัยที่ 7 มีร่องรอยการถลุงเหล็กจากเศษตะกรันของแร่เหล็ก สมัยที่ 8 – 9 มีการทิ้งร้างเนินดินและใช้เป็นที่ฝังหม้อบรรจุกระดูกคนตาย และสมัยที่ 10 – 12 ไม่ปรากฏร่องรอยของการอยู่อาศัย นอกจากใช้พื้นที่เป็นป่าช้าฝังศพครั้งที่สอง[85]

หลักฐานที่พบ

- ภาชนะดินเผาขนาดใหญ่มีผาปิด ภายในบรรจุกระดูกซึ่งเป็นการฝังศพครั้งที่สอง
- ชิ้นส่วนภาชนะดินเผาเนื้อดินสีส้มและสีขาว บางใบเขียนลายเส้นสีแดงและดำบนขอบปากภาชนะ
- เศษตะกรันของแร่เหล็ก

อายุสมัย สมัยก่อนประวัติศาสตร์ อายุประมาณ 3,000 – 1,500 ปีมาแล้ว

---

[84] พรชัย สุจิตต์, “ลักษณะพิเศษของเครื่องปั้นดินเผาโบราณในเขตลุ่มแม่น้ำมูล – ชี,” **เมืองโบราณ** 9, 1 (ธันวาคม 2525 – มีนาคม 2526): 85 – 87.

[85] ชลิต ชัยครรชิต, “ความสำคัญของการถลุงเหล็กกับพัฒนาการชุมชนโบราณลุ่มแม่น้ำมูล,” **ศิลปากร** 35, 6 (2535): 70 – 75.

ภาพถ่าย/แผนที่

ภาพถ่ายดาวเทียมแสดงที่ตั้งแหล่งโบราณคดีโนนยาง

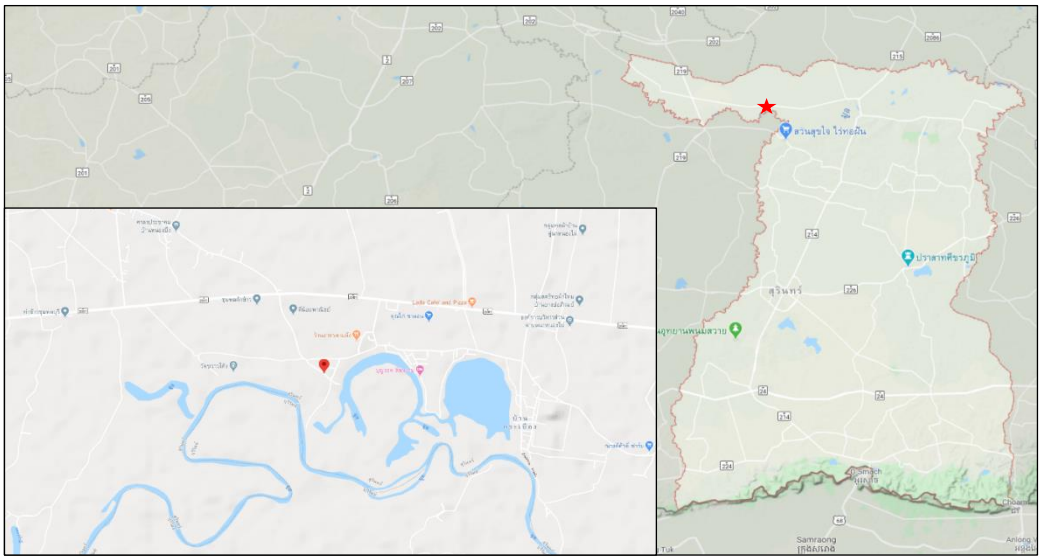

แผนที่แสดงตำแหน่งแหล่งโบราณคดีโนนยาง

แหล่งโบราณคดีโนนบ้านฮ้าง

ชื่อแหล่ง แหล่งโบราณคดีโนนบ้านฮ้าง
ที่ตั้ง บ้านยางบ่ออี ตำบลเมืองบัว อำเภอชุมพลบุรี จังหวัดสุรินทร์
พิกัด 15°27'01" N 103°12'48" E

สภาพทั่วไป

แหล่งโบราณคดีโนนบ้านฮ้างเป็นเนินดินขนาดใหญ่มีลักษณะค่อนข้างใหญ่และรี มีคูน้ำคันดินล้อมรอบ ขนาดประมาณ 350 x 500 เมตร คูน้ำขนาดกว้างประมาณ 100 เมตร ปัจจุบันถูกขุดลอกบางส่วนและตื้นเขิน และคันดินกลายสภาพเป็นที่นา บริเวณแหล่งตั้งอยู่สูงจากผืนนาประมาณ 4 เมตร

ประวัติการสำรวจขุดค้น/บูรณะ

กรมศิลปากรได้ทำการสำรวจแหล่งโบราณคดีโนนบ้านฮ้างเมื่อ พ.ศ. 2529 และตีพิมพ์ในหนังสือแหล่งโบราณคดีประเทศไทย เล่ม 4 จากการสำรวจในครั้งนี้ได้ข้อสรุปเบื้องต้นว่าเนินดินมีรูปร่างค่อนข้างรี มีคูน้ำคันดินล้อมรอบอย่างละ 1 ชั้น คูน้ำที่พบสันนิษฐานว่าสร้างขึ้นเพื่อเก็บกักน้ำไว้ในการอุปโภคบริโภคเท่านั้น และจากหลักฐานโบราณวัตถุที่พบนั้นสามารถกำหนดอายุขอระยะเริ่มต้นตั้งถิ่นฐานของชุมชนว่า มีอายุประมาณ 2,000 – 1,000 ปีมาแล้ว[86]

หลักฐานที่พบ

- ชิ้นส่วนภาชนะดินเผาเนื้อดินหรือเนื้อหยาบ แบบผิวเรียบ แบบลายเชือกทาบ แบบลายขูดขีด แบบลายกดประทับ บางชิ้นมีเคลือบน้ำดินสีแดงและสีเหลืองปนแดง
- ชิ้นส่วนภาชนะดินเผาเนื้อกระเบื้อง (porcelain)

อายุสมัย สมัยก่อนประวัติศาสตร์

---

[86] กรมศิลปากร, **แหล่งโบราณคดีประเทศไทย เล่ม 4** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2533), 290 – 292.

ภาพถ่าย/แผนที่

ภาพถ่ายดาวเทียมแสดงที่ตั้งแหล่งโบราณคดีโนนบ้านฮ้าง

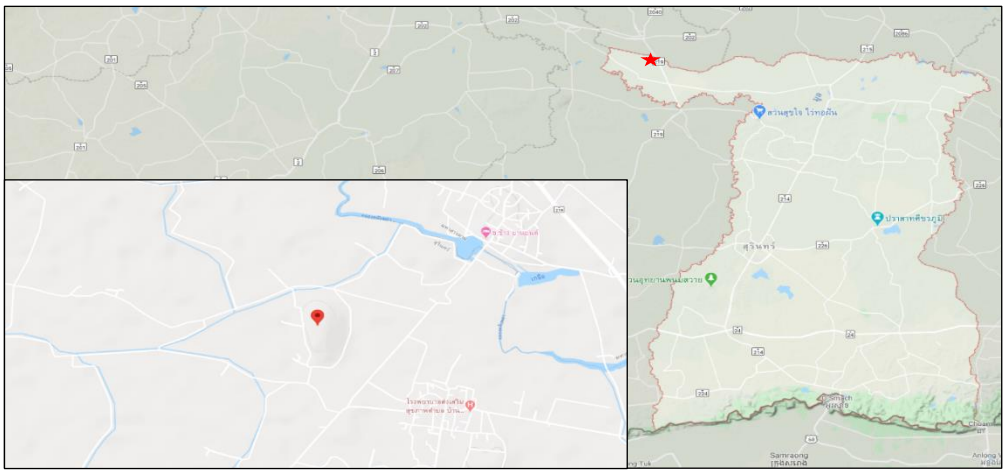

แผนที่แสดงตำแหน่งแหล่งโบราณคดีโนนบ้านฮ้าง

แหล่งโบราณคดีโนนสูง

ชื่อแหล่ง แหล่งโบราณคดีโนนสูง
ที่ตั้ง บ้านยางบ่ออี ตำบลเมืองบัว อำเภอชุมพลบุรี จังหวัดสุรินทร์
พิกัด 15°26'23" N 103°13'22" E

สภาพทั่วไป

แหล่งโบราณคดีโนนสูงเป็นเนินดินรูปร่างไม่สม่ำเสมอ ขนาดประมาณ 100 x 200 เมตร ตั้งอยู่สูงจากพื้นที่นาโดยรอบประมาณ 3 เมตร บริเวณโดยรอบมีสภาพเป็นที่โล่ง มีลำน้ำลำพลับพลาไหลผ่านทางด้านทิศเหนืออยู่ห่างไปประมาณ 1.5 กิโลเมตร และยังใกล้กับแหล่งโบราณคดีบ้านเมืองเสือและแหล่งโบราณคดีโนนเมืองฮ้าง

ประวัติการสำรวจขุดค้น/บูรณะ

กรมศิลปากรได้ทำการสำรวจแหล่งโบราณคดีโนนสูงเมื่อ พ.ศ. 2529 และตีพิมพ์ในหนังสือแหล่งโบราณคดีประเทศไทย เล่ม 4 จากการสำรวจในครั้งนี้ได้ข้อสรุปเบื้องต้นว่าน่าจะมีการตั้งถิ่นฐานตั้งแต่ระยะแรกเมื่อ 2,000 ถึง 1,700 ปีมาแล้ว ดำรงชีพด้วยสังคมเกษตรกรรม พบชิ้นส่วนภาชนะดินเผากระจายตัวอยู่ทั่วบริเวณ มีลักษณะคล้ายกับที่พบในแหล่งโบราณคดีอื่น ๆ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เช่น แหล่งโบราณคดีโนนชัย จังหวัดขอนแก่น แหล่งโบราณคดีบ้านตาดทอง จังหวัดยโสธร แสดงให้เห็นถึงการติดต่อสัมพันธ์กันระหว่างชุมชนในสมัยนั้น[87]

หลักฐานที่พบ

- ชิ้นส่วนภาชนะดินเผาเนื้อดินหรือเนื้อหยาบ ตกแต่งผิวแบบผิวเรียบ แบบเคลือบน้ำโคลน แบบลายเชือกทาบ และแบบลายกดประทับ

อายุสมัย สมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย

---

[87] กรมศิลปากร, **แหล่งโบราณคดีประเทศไทย เล่ม 4** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2533), 288 – 289.

ภาพถ่าย/แผนที่

ภาพถ่ายดาวเทียมแสดงที่ตั้งแหล่งโบราณคดีโนนสูง

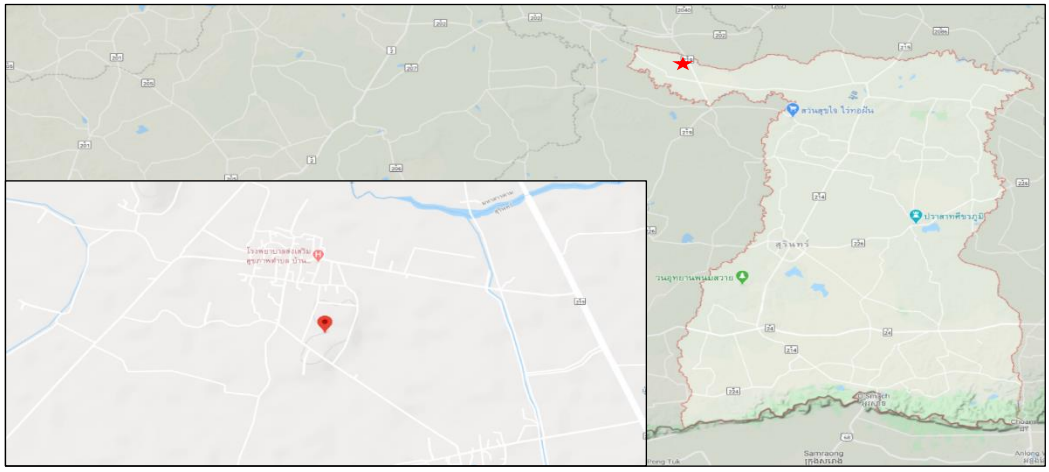

แผนที่แสดงตำแหน่งแหล่งโบราณคดีโนนสูง

แหล่งโบราณคดีบ้านแสลงพัน

ชื่อแหล่ง แหล่งโบราณคดีบ้านแสลงพัน
ที่ตั้ง บ้านแสลงพัน ตำบลแกใหญ่ อำเภอเมือง จังหวัดสุรินทร์
พิกัด 14°54'47.3" N 103°31'59.0" E

สภาพทั่วไป

แหล่งโบราณคดีแสลงพันเป็นเนินดินรูปร่างค่อนข้างรี มีเส้นผ่าศูนย์กลางในแนวเหนือใต้ 450 เมตร และแนวตะวันออกและตะวันตก 300 เมตร มีคูน้ำล้อมรอบ 2 ชั้น พื้นที่โดยรอบเป็นที่ราบลุ่มสูง 146 เมตรจากระดับน้ำทะเลปานกลาง

ประวัติการสำรวจขุดค้น/บูรณะ

กรมศิลปากรได้ทำการสำรวจแหล่งโบราณคดีบ้านแสลงพันเมื่อ พ.ศ. 2526 และตีพิมพ์ในหนังสือแหล่งโบราณคดีประเทศไทย เล่ม 4 จากการสำรวจในครั้งนี้ได้ข้อสรุปเบื้องต้นว่าน่าจะเป็นเมืองโบราณรูปร่างเป็นวงรี มีคูน้ำคันดินล้อมรอบ สันนิษฐานว่าเป็นชุมชนเกษตรกรรมขนาดใหญ่มีอายุราว 4,000 ปีมาแล้วจนถึงวัฒนธรรมเขมรแพร่เข้ามาเมื่อราวพุทธศตวรรษที่ 17 – 19[88]

หลักฐานที่พบ

- ชิ้นส่วนภาชนะดินเผาเนื้อดินหรือเนื้อหยาบ แบบลายเชือกทาบ ลายเขียนสี
- ชิ้นส่วนภาชนะดินเผาเนื้อแกร่ง เคลือบสีน้ำตาลเข้มแบบที่เรียกว่า ไหขอม
- ชิ้นส่วนภาชนะดินเผาเคลือบสีเขียวไข่กา (celadon)

อายุสมัย สมัยก่อนประวัติศาสตร์และสมัยประวัติศาสตร์

ภาพถ่าย/แผนที่

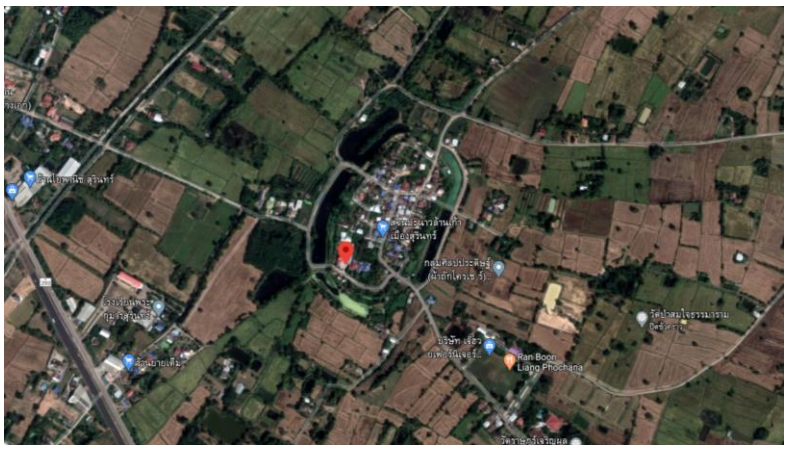

ภาพถ่ายดาวเทียมแสดงที่ตั้งแหล่งโบราณคดีบ้านแสลงพัน

---

88 กรมศิลปากร, **แหล่งโบราณคดีประเทศไทย เล่ม 4** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2533), 299 – 301.

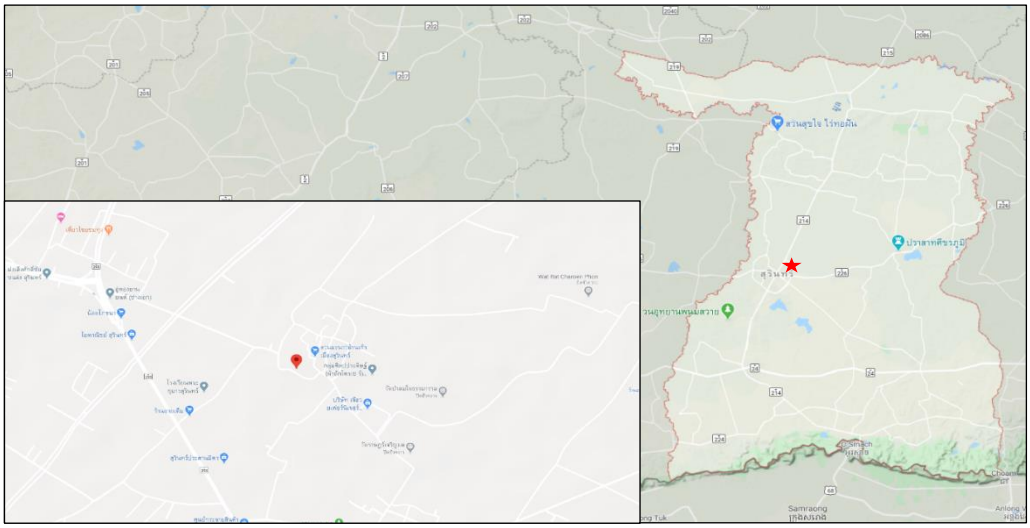

แผนที่แสดงตำแหน่งแหล่งโบราณคดีบ้านแสลงพัน

แหล่งโบราณคดีบ้านพระปืด

ชื่อแหล่ง แหล่งโบราณคดีบ้านพระปืด
ที่ตั้ง บ้านพระปืด ตำบลบ้านแร่ อำเภอเขวาสินรินทร์ อำเภอเมือง
พิกัด 14°57'58.9" N 103°35'05.4" E

สภาพทั่วไป

เป็นเนินดินรูปสีเหลี่ยมผืนผ้า ขนาดประมาณ 800 x 1000 เมตร มีคูน้ำคันดินล้อมรอบ 2 ชั้น เนินดินสูง 160 เมตรจากระดับน้ำทะเลปานกลาง บริเวณโดยรอบเป็นที่นาสูง 150 เมตรจากระดับน้ำทะเลปานกลาง

ประวัติการสำรวจขุดค้น/บูรณะ

กรมศิลปากรได้ทำการสำรวจแหล่งโบราณคดีบ้านพระปืดเมื่อ พ.ศ. 2526 และตีพิมพ์ในหนังสือแหล่งโบราณคดีประเทศไทย เล่ม 4 จากการสำรวจในครั้งนี้ได้ข้อสรุปเบื้องต้นว่าน่าจะเป็นชุมชนโบราณมีคูน้ำคันดินล้อมรอบหลายชั้น แสดงให้เห็นถึงการรู้จักการชลประทานและการทำเกษตรกรรมขนาดใหญ่ จากหลักฐานโบราณคดีแสดงให้เห็นว่า ชุมชนแห่งนี้มีประเพณีการฝังศพแบบเดียวกับที่พบในเขตลุ่มแม่น้ำมูลและแม่น้ำชีทั่วไป อยู่ในช่วงก่อนประวัติศาสตร์ราว 4,000 ปีมาแล้ว และจากการพบเครื่องเคลือบสีน้ำตาล ทำให้สามารถกำหนดอายุได้ว่ามีการอยู่อาศัยตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์จนถึงพุทธศตวรรษที่ 17 – 19[89]

---

[89] กรมศิลปากร, **แหล่งโบราณคดีประเทศไทย เล่ม 4** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2533), 105 – 106.

หลักฐานที่พบ

- ชิ้นส่วนภาชนะดินเผาเนื้อดินหรือเนื้อหยาบ
- ชิ้นส่วนภาชนะดินเผาเนื้อแกร่ง เคลือบสีน้ำตาล
- วิหารเก่าก่อด้วยอิฐสอดิน
- ฐานโบราณสถานก่อด้วยอิฐเสริมศิลาแลงก่อทับอีกชั้นหนึ่ง
- พระพุทธรูปหินทรายขัดสมาธิเพชร (วิหารวัดปราสาท)

อายุสมัย สมัยก่อนประวัติศาสตร์และสมัยประวัติศาสตร์ (พุทธศตวรรษที่ 17 – 19)

ภาพถ่าย/แผนที่

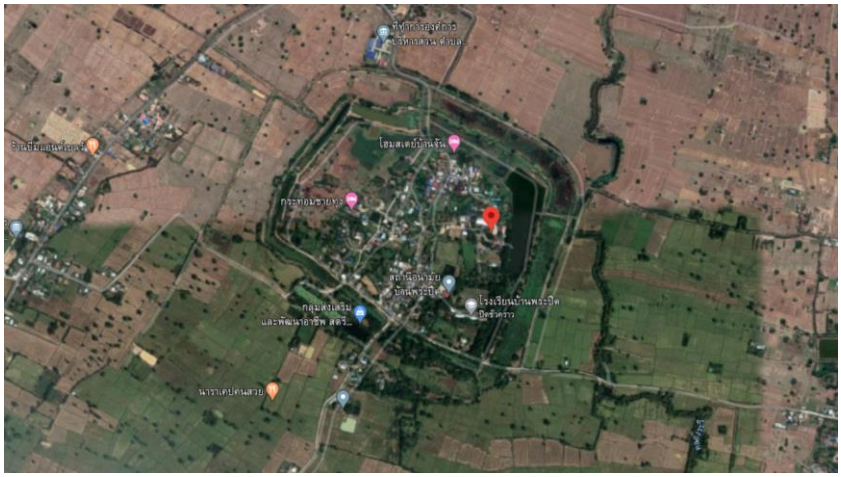

ภาพถ่ายดาวเทียมแสดงที่ตั้งแหล่งโบราณคดีบ้านพระปืด

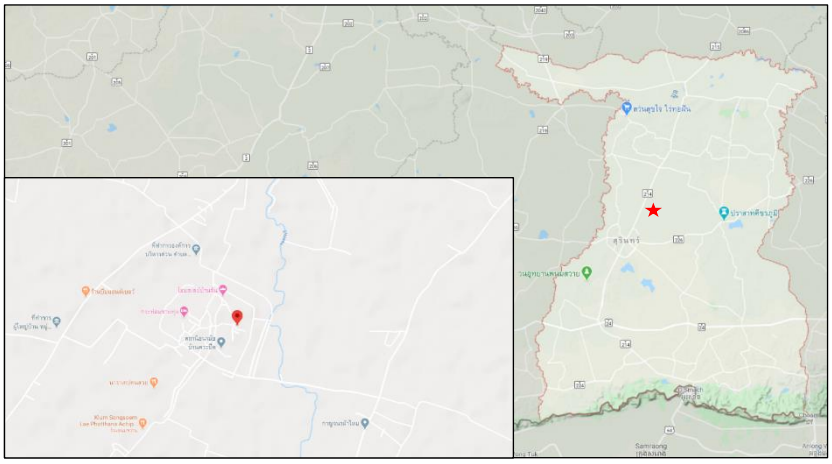

แผนที่แสดงตำแหน่งแหล่งโบราณคดีบ้านพระปืด

แหล่งโบราณคดีบ้านธาตุ

ชื่อแหล่ง แหล่งโบราณคดีบ้านธาตุ
ที่ตั้ง บ้านธาตุ ตำบลธาตุ อำเภอรัตนบุรี จังหวัดสุรินทร์
พิกัด 15°18'49" N 103°56'02" E

สภาพทั่วไป

เป็นเนินดินรูปวงกลมรี ขนาด 900 x 1100 เมตร มีคูน้ำคันดินล้อมรอบ ตัวแหล่งโบราณคดีสูงประมาณ 130 – 140 เมตรจากระดับน้ำทะเลปานกลาง ปัจจุบันตัวแหล่งส่วนใหญ่เป็นที่ตั้งของชุมชน บริเวณโดยรอบเป็นผืนนา อยู่ใกล้กับแหล่งน้ำสำคัญได้แก่ ลำน้ำมูล และห้วยทับทัน

ประวัติการสำรวจขุดค้น/บูรณะ

กรมศิลปากรได้ทำการสำรวจแหล่งโบราณคดีบ้านธาตุเมื่อ พ.ศ. 2526 และตีพิมพ์ในหนังสือแหล่งโบราณคดีประเทศไทย เล่ม 4 จากการสำรวจในครั้งนี้ได้ข้อสรุปเบื้องต้นว่าน่าจะเป็นเมืองโบราณที่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบ เนินดินเป็นรูปวงรี มีลักษณะการก่อคันดินล้อมวงโค้งสามส่วนแยกจากกัน จากโบราณวัตถุที่พบสันนิษฐานว่า เป็นแหล่งที่อยู่อาศัยหรือศาสนสถานเท่านั้น จากลักษณะคูน้ำคันดินสันนิษฐานได้ว่า ชุมชนโบราณแห่งนี้น่าจะมีอายุอยู่ในช่วงราวพุทธศตวรรษที่ 13 – 16[90]

หลักฐานที่พบ

- ซากฐานโบราณสถานรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ก่อด้วยแท่งหินทรายและศิลาแลง (ปัจจุบันมีการก่อพระธาตุทับซ้อนองค์เดิม)
- ภาชนะทรงแจกันขนาดใหญ่ เคลือบสีน้ำตาล
- ฐานประติมากรรม
- ชิ้นส่วนภาชนะดินเผาเนื้อดินหรือเนื้อหยาบ
- ชิ้นส่วนภาชนะดินเผาเนื้อแกร่ง
- พระพุทธรูปสำริด (สัมภาษณ์ชาวบ้าน)

อายุสมัย สมัยประวัติศาสตร์ (พุทธศตวรรษที่ 13 – 16)

---

[90] กรมศิลปากร, **แหล่งโบราณคดีประเทศไทย เล่ม 4** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2533), 285 – 287.

ภาพถ่าย/แผนที่

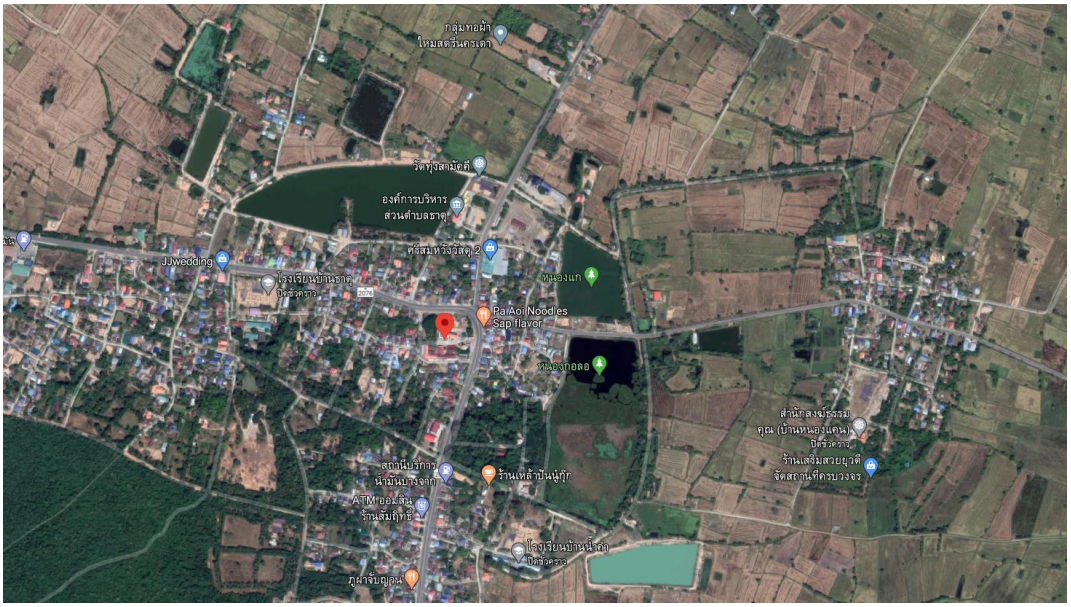

ภาพถ่ายดาวเทียมแสดงที่ตั้งแหล่งโบราณคดีบ้านธาตุ

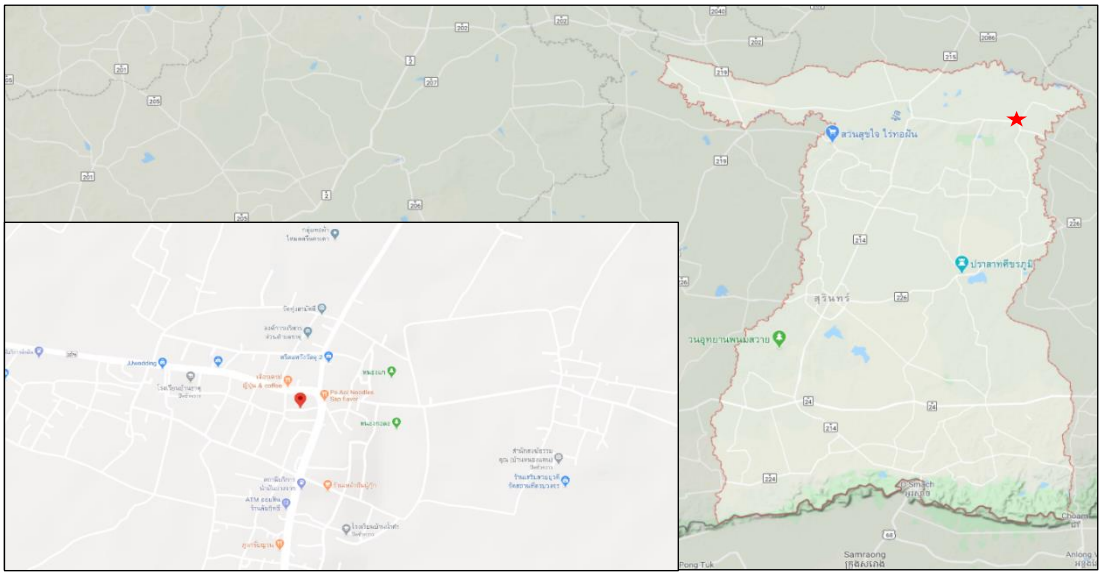

แผนที่แสดงตำแหน่งแหล่งโบราณคดีบ้านธาตุ

ปราสาทภูมิโปน

ชื่อแหล่ง ปราสาทภูมิโปน
ที่ตั้ง บ้านดม ตำบลบ้านดม อำเภอสังขะ จังหวัดสุรินทร์
พิกัด 14°32'52.7"N 103°52'35.4"E

สภาพทั่วไป

ปราสาทภูมิโปนเป็นปราสาทก่ออิฐ 3 องค์ และปราสาทศิลาแลง 1 องค์ สภาพปัจจุบันอยู่ในลักษณะการพังทลาย

ประวัติการสำรวจขุดค้น/บูรณะ

กรมศิลปากรได้ทำการสำรวจแหล่งโบราณคดีปราสาทภูมิโปนเมื่อ พ.ศ. 2504 และตีพิมพ์ในหนังสือรายงานการสำรวจและขุดแต่งโบราณวัตถุสถานในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ภาค 2 จากการสำรวจในครั้งนี้ได้พบหลักฐานปราสาทรูปสี่เหลี่ยมก่ออิฐ ฐานก่อด้วยแลงย่อมุมไม้สิบสอง กว้าง 5.70 เมตร มีเสาประตูและทับหลังทำด้วยศิลา มีวิหารก่อด้วยอิฐ มีสระน้ำทางทิศตะวันออก และมีสระขนาดใหญ่รูปสี่เหลี่ยมกว้างยาวประมาณ 1 กิโลเมตร 1 สระ[91]

ต่อมาใน พ.ศ. 2538 ได้มีการตีพิมพ์หนังสือทำเนียบโบราณสถานขอมในประเทศไทย เล่ม 3 จังหวัดสุรินทร์ ได้พบว่า พ.ศ. 2531 หน่วยศิลปากรที่ 6 ในสมัยนั้นได้ดำเนินการขุดแต่งและค้ำยันโบราณสถานพบชิ้นส่วนของจารึกอักษรปัลลวะ ภาษาสันสกฤต 1 ชิ้น สามารถกำหนดอายุได้ราวพุทธศตวรรษที่ 12 – 13 โดยสันนิษฐานว่าปราสาทภูมิโปนมีการก่อสร้าง 2 สมัย ได้แก่ ปราสาทก่ออิฐหลังใหญ่และปราสาททางทิศเหนือน่าจะสร้างขึ้นในช่วงพุทธศตวรรษที่ 13 ส่วนปราสาทก่ออิฐองค์เล็กคงสร้างสมัยต่อมา[92]

หลักฐานที่พบ

- ปราสาทก่ออิฐ ฐานก่อด้วยแลง
- เสาและทับหลังทำด้วยศิลามีลวดลายประดับ
- ประติมากรรมวัวหมอบ (คอหัก)
- ฐานวิหารก่อด้วยแลง
- สระน้ำรูปสี่เหลี่ยมกว้าง 1 กิโลเมตร
- ชิ้นส่วนจารึกอักษรปัลลวะ ภาษาสันสกฤต 1 ชิ้น (พบจากการขุดแต่ง)

อายุสมัย ราวพุทธศตวรรษที่ 13

---

[91] กรมศิลปากร, **รายงานสำรวจและขุดแต่งโบราณวัตถุสถานในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ภาค 2** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2510), 33.

[92] กรมศิลปากร, **ทำเนียบโบราณสถานขอมในประเทศไทย เล่ม 3 จังหวัดสุรินทร์** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2538), 103 – 105.

ภาพถ่าย/แผนที่

ปราสาทภูมิโปน (ที่มา ธันยธรณ์ วรรณโพธิ์พร)

ทับหลังจากปราสาทภูมิโปน (ที่มา ธันยธรณ์ วรรณโพธิ์พร)

ภาพถ่ายดาวเทียมแสดงที่ตั้งปราสาทภูมิโปน

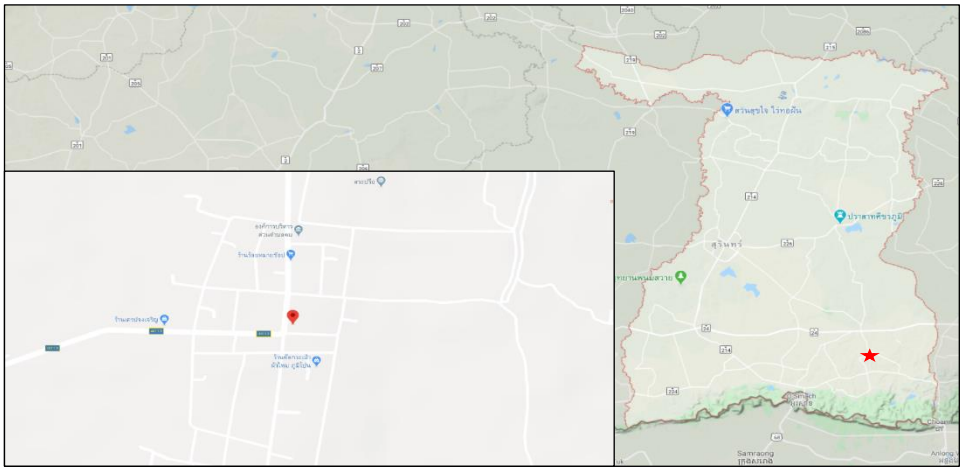

แผนที่แสดงตำแหน่งปราสาทภูมิโปน

ปราสาทเบ็ง

ชื่อแหล่ง ปราสาทเบ็ง
ที่ตั้ง ปราสาทเบ็ง ตำบลกาบเชิง อำเภอกาบเชิง จังหวัดสุรินทร์
พิกัด 14°30'60" N 103°35'37" E

สภาพทั่วไป

ปราสาทเบ็งเป็นปราสาท 1 หลัง ตั้งอยู่บนเนินดินรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้ามุมมน มีลักษณะเป็นปราสาทขอมก่อด้วยอิฐ รูปทรงสี่เหลี่ยมจัตุรัสไม่ย่อมุม มีคูน้ำล้อมเกือบรอบโบราณสถานเว้นไว้เพียงทางเข้าทิศตะวันออก

ประวัติการสำรวจขุดค้น/บูรณะ

กรมศิลปากรได้ทำการสำรวจแหล่งโบราณคดีปราสาทเบ็งเมื่อ พ.ศ. 2538 และตีพิมพ์ในหนังสือทำเนียบโบราณสถานขอมในประเทศไทย เล่ม 3 จังหวัดสุรินทร์ จากการสำรวจในครั้งนี้ได้พบปราสาทก่ออิฐมีประตูทางเข้าด้านทิศตะวันออกมีเสาประดับกรอบประตูหลงเหลืออยู่ และมีคูน้ำล้อมรอบ[93]

ใน พ.ศ. 2557 กวิฎ ตั้งจรัสวงศ์ ได้เสนอบทความเรื่อง “งานศิลปกรรมในลุ่มแม่น้ำมูลในช่วงต้นเมืองพระนคร” โดยได้วิเคราะห์ระบบแผนผังของปราสาทเบ็ง อยู่ในลักษณะแผนผังรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสมีการยกเก็จออกมาสองชั้นที่ตรงกลางแต่ละด้านเพื่อออกเป็นซุ้มประตูทั้งประตูจริงและประตูหลอก เหนือซุ้มประตูทำเป็นซุ้มลด ซึ่งแตกต่างจากกับในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 ที่เป็นแบบเพิ่มมุมและเสาประดับกรอบประตูแปดเหลี่ยมแต่ละด้านประดับลายกรอบสามเหลี่ยม ภายในกรอบสามเหลี่ยมมีลายรูปวงโค้ง 3 วง รายล้อมด้วยลายกระหนกสามเหลี่ยมขนาดเล็กและมีการแทรกด้วยลายพวงอุบะที่ปลายเป็นดอกไม้กลีบยาว 3 กลีบ สามารถกำหนดอายุได้ในช่วงราวครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ 15[94]

หลักฐานที่พบ

- ปราสาทก่ออิฐ
- เสาประดับกรอบประตู

อายุสมัย ราวพุทธศตวรรษที่ 15

---

[93] กรมศิลปากร, **ทำเนียบโบราณสถานขอมในประเทศไทย เล่ม 3 จังหวัดสุรินทร์** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2538), 47 – 48.

[94] กวิฎ ตั้งจรัสวงศ์, “งานศิลปกรรมกับชุมชนบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลในช่วงต้นเมืองพระนคร” ใน **สรรพศาสตร์ ประวัติศาสตร์ศิลป์** (กรุงเทพฯ: ภาควิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2557), 155 และ 162.

ภาพถ่าย/แผนที่

ปราสาทเบ็ง (ที่มา https://www.bloggang.com/m/mainblog.php?id=shiryu&month=27-07-2015&group=7&gblog=72)

ภาพถ่ายดาวเทียมแสดงที่ตั้งปราสาทเบ็ง

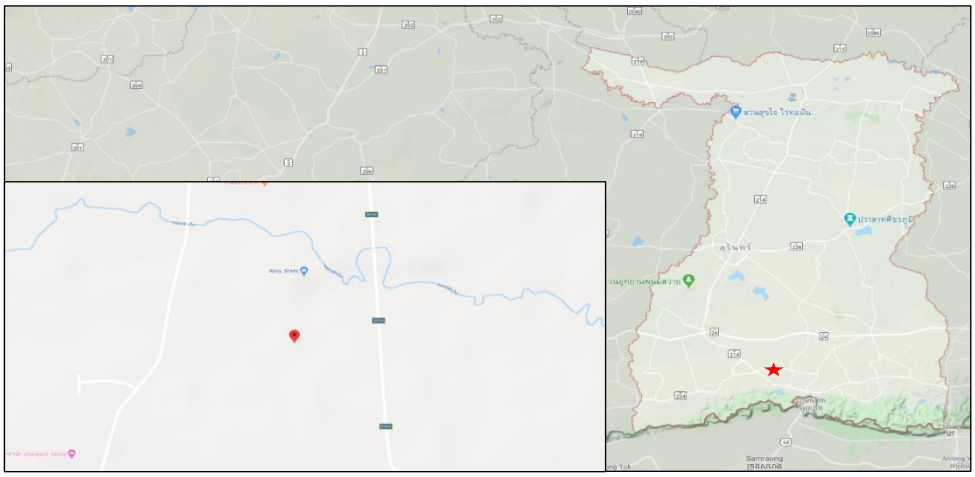

แผนที่แสดงตำแหน่งปราสาทเบ็ง

ปราสาทบ้านจาน (สังข์ศิลป์ชัย)

ชื่อแหล่ง ปราสาทบ้านจาน (สังข์ศิลป์ชัย)
ที่ตั้ง บ้านจาน หมู่ 1 ตำบลกระเทียม อำเภอสังขะ จังหวัดสุรินทร์
พิกัด 14°33'58.6" N 103°44'30.2" E

สภาพทั่วไป

ปราสาทบ้านจาน (สังข์ศิลป์ชัย) เดิมมีอยู่สองหลัง ตั้งอยู่ห่างกันประมาณ 17 เมตรในแนวตะวันตกและตะวันออก ภายในวงล้อมของคูน้ำเดียวกัน องค์ทางด้านทิศตะวันออก เรียกว่า ปราสาทบ้านจาน องค์ด้านทิศตะวันตก เรียกว่า ปราสาทสังข์ศิลป์ชัย

ประวัติการสำรวจขุดค้น/บูรณะ

กรมศิลปากรได้ทำการสำรวจแหล่งโบราณคดีปราสาทบ้านจานเมื่อ พ.ศ. 2504 และตีพิมพ์ในหนังสือรายงานการสำรวจและขุดแต่งโบราณวัตถุสถานในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ภาค 2 จากการสำรวจในครั้งนี้ได้ พบปราสาทสังข์ศิลป์ชัยปราสาทก่ออิฐเป็นรูปสี่เหลี่ยมย่อมุมไม้สิบสอง กว้าง 2.95 เมตร ยอดพังทลายเหลือผนังเพียงเล็กน้อย ประตูทางเข้าอยู่ทางทิศตะวันออก ศิลาทับหลังเป็นรูปพระอินทร์ขี่ช้างเอราวัณ มีลายก้านขดกับรูปเทพนมประกอบ ต่อห่างไปทางทิศตะวันออกประมาณ 17 เมตร พบปราสาทบ้านจาน เป็นซากเจดีย์ก่อด้วยอิฐฐานรูปสี่เหลี่ยมย่อมุมไม้สิบสอง กว้าง 5.55 เมตรมีคูน้ำกว้าง 10 เมตรล้อมรอบ[95]

---

[95] กรมศิลปากร, **รายงานสำรวจและขุดแต่งโบราณวัตถุสถานในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ภาค 2** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2510), 29 – 30.

ต่อมาใน พ.ศ. 2538 ได้มีการตีพิมพ์หนังสือทำเนียบโบราณสถานขอมในประเทศไทย เล่ม 3 จังหวัดสุรินทร์ ได้พบว่าสภาพปัจจุบันของปราสาทพังทลายเหลือเพียงกรอบประตูหินทราย ที่ทำเลียนแบบเครื่องไม้ทางด้านทิศตะวันออก บนธรณีประตูพบหลุมครกสำหรับใส่เดือยบานไม้ แสดงให้เห็นถึงการครอบครกสำริดไว้อีกชั้นหนึ่ง และยังพบทับหลังสลักภาพพระอินทร์ทรงช้างเอราวัณ มีลายใบไม้ม้วนและบุคคลร่ายรำ และกรอบทับหลังลายเทพนมในซุ้มเรือนแก้ว เสากรอบประตูหินทรายรูปแปดเหลี่ยมจำหลักภาพฤษี โดยกำหนดอายุจากทับหลังว่าอยู่ในช่วงราวพุทธศตวรรษที่ 14 – 15[96]

ใน พ.ศ. 2557 กวิฎ ตั้งจรัสวงศ์ ได้เสนอบทความเรื่อง “งานศิลปกรรมในลุ่มแม่น้ำมูลในช่วงต้นเมืองพระนคร” โดยได้วิเคราะห์ระบบแผนผังของปราสาทสังข์ศิลป์ชัย เป็นการสร้างปราสาทหลังเดียวมีคูน้ำล้อมรอบและทับหลังสลักลวดลายเป็นรูปพระอินทร์ทรงช้างเอราวัณ ที่มีลักษณะขนาดใหญ่เป็นพิเศษ โดยเป็นเทคนิคที่พบมากในเมืองเกาะแกร์ เช่น ปราสาทกรอฮอม ต่อมารูปพระอินทร์ทรงช้างเอราวัณ พระอินทร์มีสัดส่วนขนาดใหญ่มีความนิยมมากในสมัยของพระเจ้าชัยวรมันที่ 4 ราวปลายพุทธศตวรรษที่ 15 ที่เมืองเกาะแกร์ เช่น ปราสาทธม ปราสาทดำไร และลายกระหนกประดับพวงมาลัยแทรกรูปบุคคลจำนวนมาก นิยมในเมืองหริหราลัย ราวกลางพุทธศตวรรษที่ 15 กลับมานิยมในสมัยของพระเจ้าราเชนทรวรมัน แต่ไม่ปรากฏให้เห็นในสมัยของพระเจ้าชัยวรมันที่ 4 โดยสามารถกำหนดอายุในช่วงราวปลายพุทธศตวรรษที่ 15[97]

หลักฐานที่พบ

- ปราสาทก่ออิฐ
- ทับหลังสลักลวดลายเป็นรูปพระอินทร์ทรงช้างเอราวัณ
- ซากเจดีย์ก่อด้วยอิฐฐานรูปสี่เหลี่ยมย่อมุมไม้สิบสอง
- คูน้ำกว้าง 10 เมตรล้อมรอบ

อายุสมัย ราวพุทธศตวรรษที่ 15

---

96 กรมศิลปากร, **ทำเนียบโบราณสถานขอมในประเทศไทย เล่ม 3 จังหวัดสุรินทร์** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2538), 97 – 99.

97 กวิฎ ตั้งจรัสวงศ์, “งานศิลปกรรมกับชุมชนบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลในช่วงต้นเมืองพระนคร” ใน **สรรพศาสตร์ ประวัติศาสตร์ศิลป์** (กรุงเทพฯ: ภาควิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2557), 176 – 177.

ภาพถ่าย/แผนที่

ปราสาทบ้านจาน (สังข์ศิลป์ชัย) (ที่มา ธันยธรณ์ วรรณโพธิ์พร)

ภาพถ่ายดาวเทียมแสดงที่ตั้งปราสาทบ้านจาน (สังข์ศิลป์ชัย)

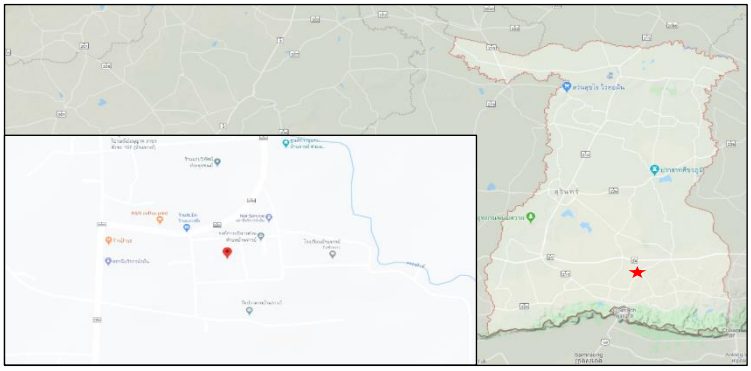

แผนที่แสดงตำแหน่งปราสาทบ้านจาน (สังข์ศิลป์ชัย)

ปราสาทมีชัย (หมื่นชัย)

ชื่อแหล่ง ปราสาทมีชัย (หมื่นชัย)
ที่ตั้ง บ้านกระเทียม ตำบลกระเทียม อำเภอสังขะ จังหวัดสุรินทร์
พิกัด 14°36'37" N 103°39'23" E

สภาพทั่วไป

ปราสาทมีชัย มีลักษณะเป็นปราสาทก่ออิฐ มีสระน้ำล้อมรอบ อยู่ห่างจากปราสาทบ้านปราสาทประมาณ 75 เมตร

ประวัติการสำรวจขุดค้น/บูรณะ

กรมศิลปากรได้ทำการสำรวจแหล่งโบราณคดีปราสาทมีชัยเมื่อ พ.ศ. 2504 และตีพิมพ์ในหนังสือรายงานการสำรวจและขุดแต่งโบราณวัตถุสถานในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ภาค 2 จากการสำรวจในครั้งนี้ได้พบหลักฐานปราสาทก่ออิฐ ฐานเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส กว้าง 6.50 เมตร ทางด้านทิศตะวันออกมีประตูกว้าง 6.50 เมตร กรอบประตู ทับหลังทำด้วยหินทราย ส่วนทางประตูทางด้านอื่นทำเป็นประตูหลอก มีลำคูกว้าง 13 เมตร[98]

ต่อมาใน พ.ศ. 2538 ได้มีการตีพิมพ์หนังสือทำเนียบโบราณสถานขอมในประเทศไทย เล่ม 3 จังหวัดสุรินทร์ โดยจากข้อมูลของปราสาทมีชัยสามารถกำหนดอายุได้ว่าน่าจะอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 15 หรือในสมัยพระเจ้าราเชนทรวรมัน[99]

หลักฐานที่พบ

- ปราสาทก่อด้วยอิฐ ฐานเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส กว้าง 6.50 เมตร
- กรอบและทับหลังประตูทำด้วยหินทราย
- ปราสาทก่อด้วยศิลาแลง

อายุสมัย ราวพุทธศตวรรษที่ 15

---

98 กรมศิลปากร, **รายงานสำรวจและขุดแต่งโบราณวัตถุสถานในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ภาค 2** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2510), 30.

99 กรมศิลปากร, **ทำเนียบโบราณสถานขอมในประเทศไทย เล่ม 3 จังหวัดสุรินทร์** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2538), 74 – 76.

ภาพถ่าย/แผนที่

ปราสาทมีชัย (หมื่นชัย)
(ที่มา Facebook fan page: ลำดวน Community Forum)

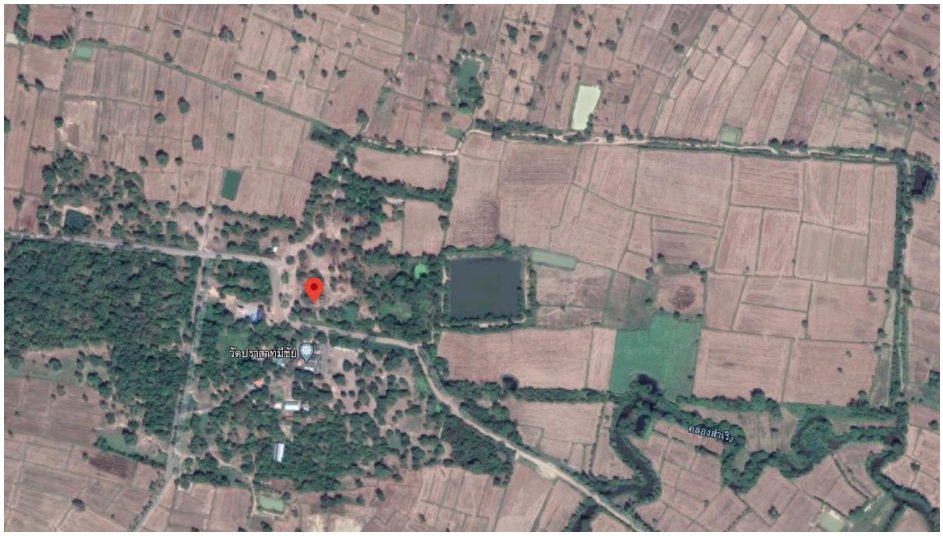

ภาพถ่ายดาวเทียมแสดงที่ตั้งปราสาทมีชัย (หมื่นชัย)

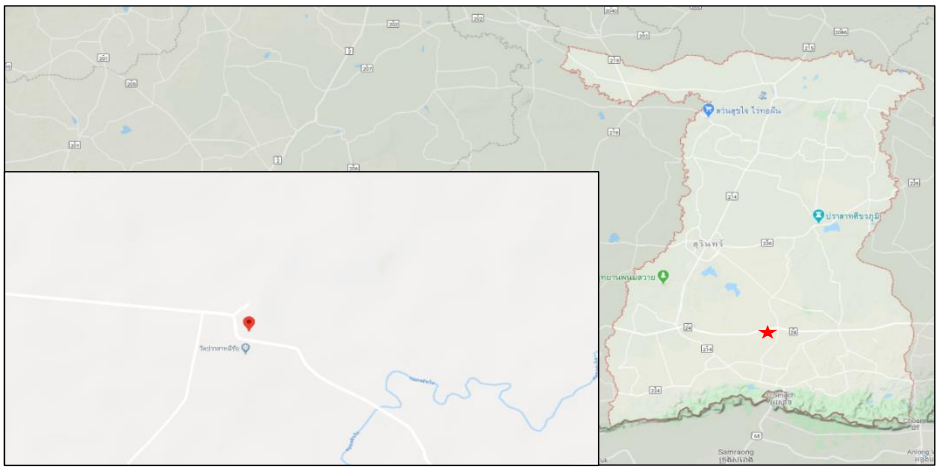

แผนที่แสดงตำแหน่งปราสาทมีชัย (หมื่นชัย)

4.5 พื้นที่ตามเส้นแม่น้ำชี

ในกลุ่มนี้ผู้วิจัยจะเน้นไปที่จังหวัดขอนแก่น ซึ่งเป็นที่พบจารึกพระเจ้ามเหนทรวรมันที่อยู่เหนือสุด และบริเวณใกล้เคียงที่น่าจะมีความเกี่ยวข้องกัน

จังหวัดขอนแก่น

จารึกวัดศรีเมืองแอม

พบที่วัดศรีเมืองแอม ต.ดงเมืองแอม อ.เขาสวนกวาง จ.ขอนแก่น

แผนที่แสดงที่ตั้งของวัดศรีเมืองแอม จ.ขอนแก่น

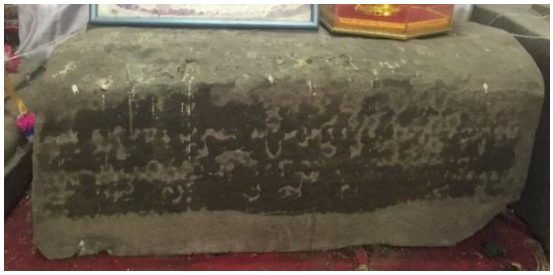

แหล่งโบราณคดีในจังหวัดขอนแก่นซึ่งร่วมสมัยกับพระเจ้ามเหนทรวรมัน

แหล่งโบราณคดีโนนนกทา

ชื่อแหล่ง แหล่งโบราณคดีโนนนกทา
ที่ตั้ง บ้านโนนนกทา ตำบลกุดธาตุ อำเภอหนองนาคำ จังหวัดขอนแก่น

พิกัด 16°48'03"N 102°18'42"E

สภาพทั่วไป

แหล่งโบราณคดีโนนนกทามีสภาพเป็นเนินดินขนาดเล็ก อยู่ห่างจากบ้านโนนนกทาไปทางทิศใต้ประมาณ 400 เมตร ขนาดกว้างตามแนวเหนือ-ใต้ประมาณ 100 เมตร และขนาดกว้างตามแนวตะวันออก-ตะวันตกประมาณ 150 เมตร พื้นที่โดยรอบเป็นพื้นที่เกษตรกรรม ด้านทิศเหนือของเนินดินมีลำห้วยใหญ่ไหลผ่าน ซึ่งไหลมาจากภูเวียงที่ห่างออกไปทาง ด้านทิศตะวันตกประมาณ 2.5 กิโลเมตร และไหลลงแม่น้ำพองที่ห่างออกไปทางด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือประมาณ 3.6 กิโลเมตร

ประวัติการสำรวจขุดค้น/บูรณะ

กรมศิลปากรได้ทำการขุดค้นแหล่งโบราณคดีโนนนกทาครั้งแรกในปี พ.ศ. 2508 – 2509 และครั้งที่สองในปี พ.ศ. 2511 ผลจากการขุดค้นได้แบ่งช่วงระยะเวลาการอยู่อาศัยเป็น 3 ระยะ ได้แก่

ระยะต้น เป็นช่วงแรกที่มีผู้เข้าเข้ามาตั้งถิ่นฐานในสังคมแบบเกษตรกรรมตั้งแต่ยุคหินใหม่ประมาณ 5,500 ปีมาแล้ว มีประเพณีการฝังศพ และในตอนปลายเริ่มมีการนำทองแดงมาทำเป็นเครื่องมือ

ระยะกลาง เป็นสังคมแบบเกษตรกรรมในยุคโลหะ มีประเพณีการฝังศพ และมีพัฒนาการทางด้านโลหกรรมในการหล่อสำริดผลิตเครื่องมือ เครื่องใช้ และเครื่องประดับ แต่ไม่พบหลักฐานการถลุงแร่ หลังจากระยะนี้แหล่งโบราณคดีโนนนกทาถูกทิ้งร้างไประยะหนึ่ง

ระยะปลาย เข้าสู่สมัยประวัติศาสตร์ มีการนำเหล็กมาทำเป็นเครื่องมือ และมีการเผาศพตามความเชื่อทางศาสนาแล้ว[100]

---

[100] พิสิฐ เจริญวงศ์, “โนนนกทา,” ใน **โบราณคดีสี่ภาค** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2531), 52 – 56. และ “โนนนกทา” เข้าถึงจาก https://www.sac.or.th/databases/archaeology/archaeology/โนนนกทา.

หลักฐานที่พบ

- โครงกระดูกมนุษย์ 201 โครง พร้อมกับภาชนะดินเผาเรื่องเครื่องประดับซึ่งเป็นของอุทิศ
- กระดูกสัตว์จำพวกวัว ควาย หมู และสุนัข
- ภาชนะดินเผาเนื้อดินแบบต่างๆ มีสภาพสมบูรณ์กว่า 800 ใบ
- เครื่องมือที่ทำจากหิน กระดูกสัตว์ และเขาสัตว์
- เครื่องมือเครื่องใช้และเครื่องประดับที่ทำจากสำริดและเหล็ก เช่น ขวานสำริด กำไลสำริด
- เครื่องประดับที่ทำจากกระดูกสัตว์และเปลือกหอย
- แม่พิมพ์หินทราย 2 ชิ้นประกบกับสำหรับหล่อขวานสำริด
- แวดินเผา เบ้าหลอมโลหะ
- ร่องรอยหลุมเสาบ้านเรือน

อายุสมัย สมัยก่อนประวัติศาสตร์ (ระยะต้น ประมาณ 5,500 – 4,500 ปีมาแล้ว และระยะกลาง ประมาณ 4,500 – 1,700 ปีมาแล้ว) และสมัยประวัติศาสตร์ (ระยะปลาย ตั้งแต่ประมาณ พ.ศ. 1000 เป็นต้นมา)

ภาพถ่าย/แผนที่

ภาพถ่ายดาวเทียมแสดงที่ตั้งแหล่งโบราณคดีโนนนกทา

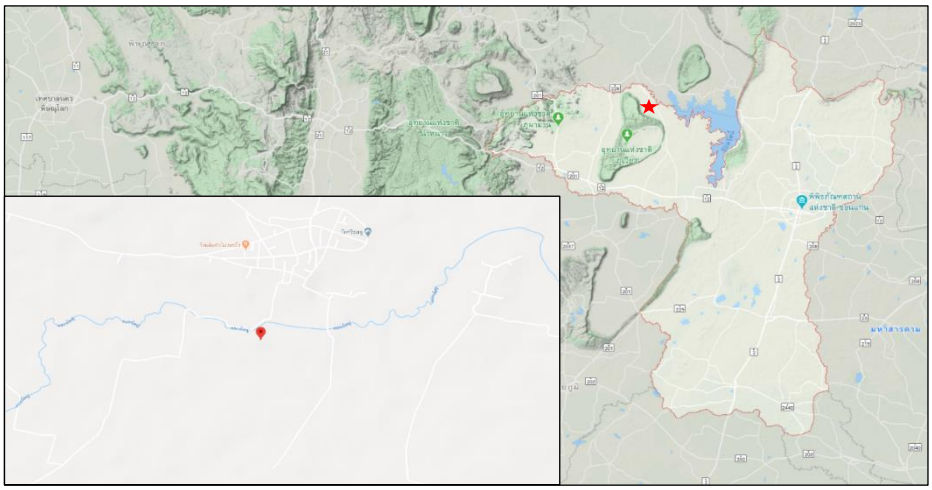

แผนที่แสดงที่ตั้งแหล่งโบราณคดีโนนนกทา

แหล่งโบราณคดีบ้านหัวหนอง

ชื่อแหล่ง แหล่งโบราณคดีบ้านหัวหนอง
ที่ตั้ง บ้านโนนงิ้ว ตำบลหัวหนอง อำเภอบ้านไผ่ จังหวัดขอนแก่น
พิกัด 16°02'36.1"N 102°42'08.6"E (โนนขี้เหล็ก)
16°01'59.1"N 102°41'29.4"E (โนนน้อย)
16°02'36.9"N 102°42'03.4"E (โนนเก่า)

สภาพทั่วไป

แหล่งโบราณคดีบ้านหัวหนองมีลักษณะเป็นเนินดินเตี้ยๆ รายล้อมด้วยไร่นา ประกอบไปด้วยเนินดิน 5 เนิน ได้แก่ โนนน้อย 1 2 และ 3 ทางตะวันตกของหมู่บ้าน โนนขี้เหล็กและโนนเก่าทางทิศเหนือของหมู่บ้าน อนึ่ง แหล่งโบราณคดีแห่งนี้ตั้งอยู่ในบริเวณเดียวกับแหล่งโบราณคดีโนนฟ้าระงึม

ประวัติการสำรวจขุดค้น/บูรณะ

กรมศิลปากรได้ทำการสำรวจแหล่งโบราณคดีบ้านหัวหนองเมื่อ พ.ศ. 2528 และตีพิมพ์ในหนังสือแหล่งโบราณคดีประเทศไทย เล่ม 3 จากการสำรวจในครั้งนี้ได้ข้อสรุปเบื้องต้นว่าแหล่งโบราณคดีแห่งนี้น่าจะมีอายุตั้งแต่ก่อนประวัติศาสตร์ราว 3,000 – 1,500 ก่อนคริสต์ศักราช ทั้งมีข้อสังเกตว่าความหนาแน่นของหลักฐานทางโบราณคดีในบริเวณดังกล่าวแสดงให้เห็นถึงการขยายตัวทางวัฒนธรรมในบริเวณนี้เป็นพิเศษ[101]

หลักฐานที่พบ

- ชิ้นส่วนภาชนะดินเผาเนื้อดิน และชิ้นส่วนภาชนะดินเผาเคลือบ
- ขี้แร่หรือตะกรัน

อายุสมัย สมัยก่อนประวัติศาสตร์ (ราว 3,000 – 1,500 ปีก่อนคริสต์ศักราช)

---

[101] กรมศิลปากร, **แหล่งโบราณคดีประเทศไทย เล่ม 3** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2532), 248 – 249.

ภาพถ่าย/แผนที่

ภาพถ่ายดาวเทียมแสดงที่ตั้งแหล่งโบราณคดีบ้านหัวหนอง

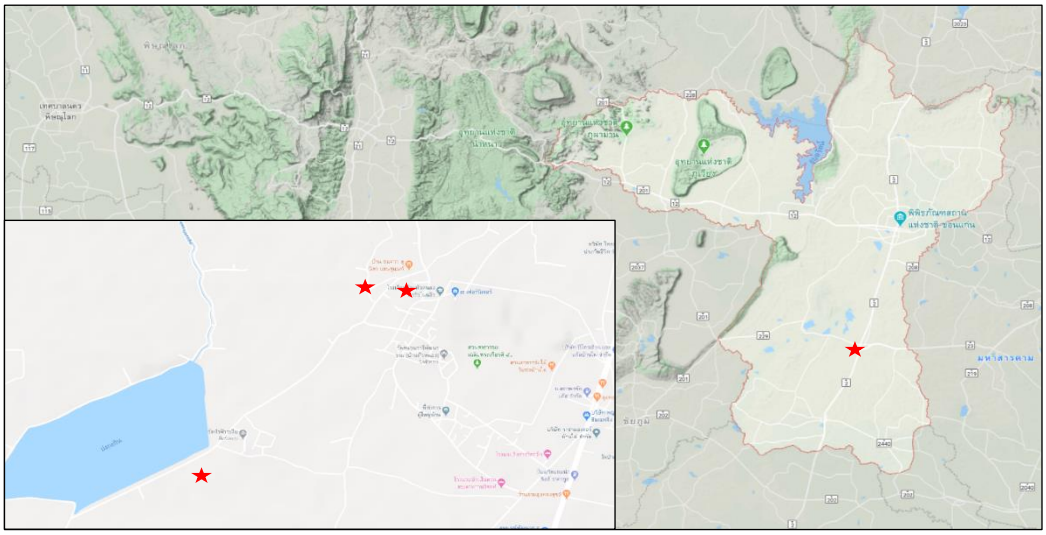

แผนที่แสดงที่ตั้งแหล่งโบราณคดีบ้านหัวหนอง

แหล่งโบราณคดีบ้านขามเรียน

ชื่อแหล่ง แหล่งโบราณคดีบ้านขามเรียน
ที่ตั้ง บ้านขามเรียน ตำบลเมืองเพีย อำเภอบ้านไผ่ จังหวัดขอนแก่น
พิกัด 16°03'18.6"N 102°39'39.9"E

สภาพทั่วไป

แหล่งโบราณคดีบ้านขามเรียน มีลักษณะเป็นเนินดินเตี้ยๆ 7 เนิน คือโนนกลาง 1 – 6 และเนินวัดทุ่ง-สว่างเนรมิต แต่ละเนินมีเส้นผ่าศูนย์กลางประมาณ 100 – 500 เมตร สูงประมาณ 160 เมตรจากเส้นระดับน้ำทะเลปานกลาง

ประวัติการสำรวจขุดค้น/บูรณะ

กรมศิลปากรได้ทำการสำรวจแหล่งโบราณคดีบ้านขามเรียนเมื่อ พ.ศ. 2528 และตีพิมพ์ในหนังสือแหล่งโบราณคดีประเทศไทย เล่ม 3 จากการสำรวจในครั้งนี้ได้ข้อสรุปเบื้องต้นว่าแหล่งโบราณคดีแห่งนี้น่าจะมีอายุตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายราว 3,000 – 1,500 ปีก่อนคริสต์ศักราช ถึงพุทธศตวรรษที่ 11 – 13 โดยน่าจะเป็นชุมชนที่เป็นแหล่งผลิตเกลือ และมีการแลกเปลี่ยนทางวัฒนธรรมกับภายนอก โดยพบหลักฐานคือ เปลือกหอยเบี้ย ซึ่งเป็นหอยน้ำเค็ม[102]

ต่อมากรมศิลปากรสำรวจแหล่งโบราณคดีนี้อีกครั้งในราว พ.ศ. 2555 บริเวณวัดบ้านขามเรียน (ในรายงานการสำรวจระบุชื่อเป็นวัดทุ่งสว่างเนรมิต) ซึ่งตั้งอยู่ทางทิศเหนือของหมู่บ้าน ได้รายงานว่าใบเสมาที่พบและเก็บรักษาไว้ที่วัดมีการดัดแปลงแกะสลักเป็นรูปเทพเจ้าและพระพุทธรูปโดยชาวบ้าน ทั้งยังทาสีทองทับพื้นผิวเดิม จากรายงานฉบับนี้ได้ขยายอายุของแหล่งในช่วงสมัยประวัติศาสตร์เป็นราวพุทธศตวรรษที่ 11 – 15[103]

หลักฐานที่พบ

- โบราณวัตถุที่ทำจากดินเผา ได้แก่ ชิ้นส่วนภาชนะดินเผาเนื้อดิน และเนื้อแกร่ง ชิ้นส่วนภาชนะดินเผาเคลือบ ชิ้นส่วนดินเผาคล้ายตะแกรง ไหขนาดใหญ่บรรจุกระดูก บางใบมีกำไลสำริดบรรจุร่วมกับกระดูก
- โบราณวัตถุที่ทำจากโลหะ ได้แก่ แหวนสำริด กำไลสำริด
- ใบเสมาหรือหลักหิน บางชิ้นมีการสลักลวดลาย
- เปลือกหอยเบี้ย

อายุสมัย สมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย ราว 3,000 – 1,500 ปีก่อนคริสต์ศักราช ถึงพุทธศตวรรษที่ 11 – 15

---

[102] กรมศิลปากร, **แหล่งโบราณคดีประเทศไทย เล่ม 3** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2532), 256 – 257.

[103] กิตติพงษ์ สนเล็ก, **โครงการศึกษาแหล่งโบราณคดีในบริเวณลุ่มแม่น้ำชีตอนบน ระยะที่ 1 (จังหวัดขอนแก่น) เล่ม 2** (ขอนแก่น: กลุ่มโบราณคดี สำนักศิลปากรที่ 9 ขอนแก่น กรมศิลปากร, 2555), 590 – 592.

ภาพถ่าย/แผนที่

ภาพถ่ายดาวเทียมแสดงที่ตั้งแหล่งโบราณคดีบ้านขามเรียน

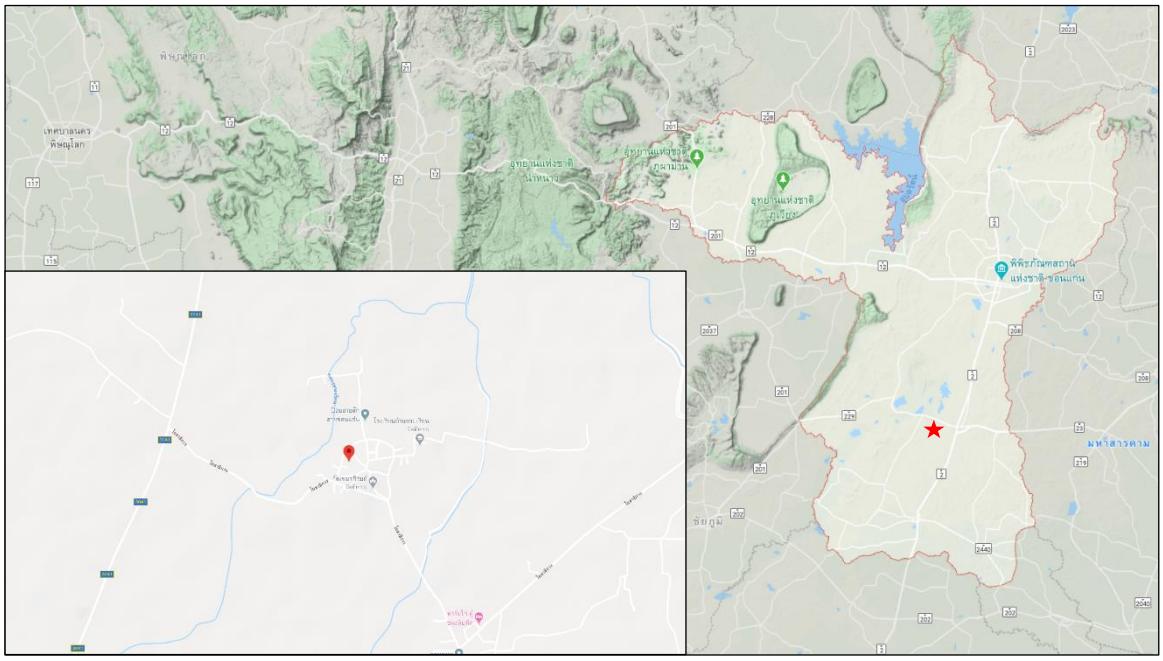

แผนที่แสดงที่ตั้งแหล่งโบราณคดีบ้านขามเรียน

แหล่งโบราณคดีบ้านกอก

ชื่อแหล่ง แหล่งโบราณคดีบ้านกอก
ที่ตั้ง บ้านกอก ตำบลบ้านเป็ด อำเภอเมือง จังหวัดขอนแก่น
พิกัด 16°25'05"N 102°47'54"E

สภาพทั่วไป

แหล่งโบราณคดีบ้านกอก มีสภาพเป็นเนินดินขนาด 230 x 170 เมตร สภาพปัจจุบันถูกปรับไถและมีบ้านเรือนของราษฎรสร้างทับลงไปแล้ว บางส่วนเป็นพื้นที่ทำเกษตรกรรม

ประวัติการสำรวจขุดค้น/บูรณะ

กรมศิลปากรได้ทำการสำรวจแหล่งโบราณคดีบ้านกอกเมื่อ พ.ศ. 2521 และตีพิมพ์ในหนังสือแหล่งโบราณคดีประเทศไทย เล่ม 3 จากการสำรวจในครั้งนี้สันนิษฐานว่าชุมชนบ้านกอกน่าจะเป็นชุมชนที่รู้จักการใช้โลหะ เนื่องจากพบชิ้นส่วนเบ้าดินเผาและเขาสัตว์มีรอยถูกของมีคม และยังอาจมีความสัมพันธ์กับแหล่งโบราณคดีโนนชัย เนื่องจากพบชิ้นส่วนภาชนะดินเผาที่มีรูปแบบลายเขียนสีคล้ายกัน[104]

พ.ศ. 2522 กรมศิลปากร นำโดยรัชนี ทศรัตน์ ทำการขุดค้นที่แหล่งโบราณคดีบ้านกอก โดยพบชั้นดินทับถมทางธรรมชาติออกเป็น 9 ชั้น โดยชั้นดินที่ 2 – 8 เป็นชั้นทับถมทางโบราณคดี ส่วนชั้นดินที่ 9 เป็นชั้นดินธรรมชาติ มีการกำหนดอายุด้วยวิธีวิทยาศาสตร์ได้ค่าอายุราว 930 ± 80 ปีก่อนคริสต์ศักราช หรือ 2,880 ± 80 ปีมาแล้ว[105]

สำหรับการสำรวจของกรมศิลปากรเมื่อ พ.ศ. 2555 สภาพแหล่งถูกปรับไถและปลูกสร้างอาคารสมัยใหม่ไปแล้ว จึงไม่พบหลักฐานทางโบราณคดี[106]

หลักฐานที่พบ

- ชิ้นส่วนภาชนะดินเผาเนื้อดิน ตกแต่งด้วยวิธีเคลือบน้ำดินสีแดง กดประทับลายเชือกทาบ เขียนสี และแบบผิวเรียบ โดยผลการวิเคราะห์พบว่ามีรูปแบบที่คล้ายกับหลักฐานที่พบจากแหล่งโบราณคดีโนนชัย
- เศษสำริดและเหล็ก
- เครื่องมือปลายแหลมที่ทำจากกระดูกสัตว์
- โครงกระดูกมนุษย์ 1 โครง
- กระดูกสัตว์

อายุสมัย สมัยก่อนประวัติศาสตร์ (ราว 930 ± 80 ปีก่อนคริสต์ศักราช หรือ 2,880 ± 80 ปีมาแล้ว)

---

[104] กรมศิลปากร, **แหล่งโบราณคดีประเทศไทย เล่ม 3** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2532), 322 – 323.

[105] กองโบราณคดี กรมศิลปากร, **อดีตอีสาน** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2531), 142 – 143.

[106] กิตติพงษ์ สนเล็ก, **โครงการศึกษาแหล่งโบราณคดีในบริเวณลุ่มแม่น้ำชีตอนบน ระยะที่ 1 (จังหวัดขอนแก่น) เล่ม 3** (ขอนแก่น: กลุ่มโบราณคดี สำนักศิลปากรที่ 9 ขอนแก่น กรมศิลปากร, 2555), 1229 – 1232.

ภาพถ่าย/แผนที่

ภาพถ่ายดาวเทียมแสดงที่ตั้งแหล่งโบราณคดีบ้านกอก

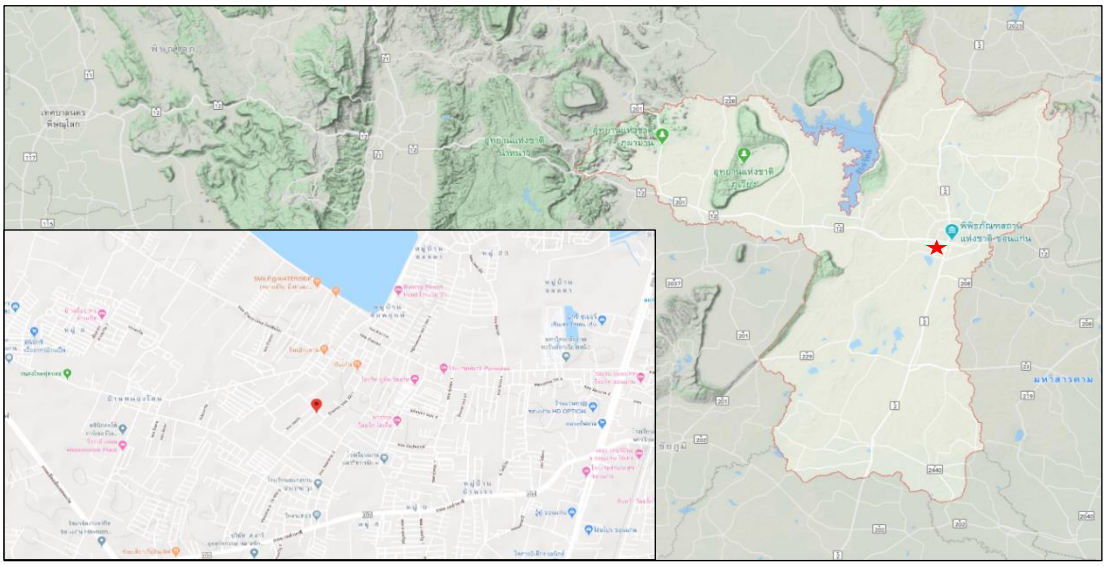

แผนที่แสดงที่ตั้งแหล่งโบราณคดีบ้านกอก

แหล่งโบราณคดีโนนยาง (โคกยาง)

ชื่อแหล่ง แหล่งโบราณคดีโนนยาง (โคกยาง)
ที่ตั้ง บ้านนาคำน้อย ตำบลบัวใหญ่ อำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น
พิกัด 16°36'06.1"N 102°54'58.9"E

สภาพทั่วไป

แหล่งโบราณคดีโนนยางมีสภาพเป็นเนินดินขนาด 200 x 600 เมตร สูงจากที่นาโดยรอบ 6 เมตร ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือของแหล่งเป็นที่ตั้งของหมู่บ้านนาคำน้อย

ประวัติการสำรวจขุดค้น/บูรณะ

กรมศิลปากรได้ทำการสำรวจแหล่งโบราณคดีโนนยางเมื่อ พ.ศ. 2522 และตีพิมพ์ในหนังสือแหล่งโบราณคดีประเทศไทย เล่ม 3 โดยการตีพิมพ์ครั้งนั้นใช้ชื่อแหล่งว่า “แหล่งโบราณคดีโคกยาง” จากหลักฐานที่พบสันนิษฐานว่าแหล่งโบราณคดีแห่งนี้น่าจะเป็นชุมชนสมัยก่อนประวัติศาสตร์[107]

ต่อมาราว พ.ศ. 2549 สำนักศิลปากรที่ 9 ขอนแก่น ดำเนินการสำรวจแหล่งโบราณคดีแห่งนี้ เนื่องจากได้รับแจ้งจากนางอัมพร ชินอ่อน ผู้ใหญ่บ้านนาคำน้อย หมู่ 1 ว่าพบกะโหลกศีรษะมนุษย์ร่วมกับชิ้นส่วนภาชนะดินเผาที่โนนยางขณะไถปรับหน้าดิน หลักฐานที่พบคือ กะโหลกศีรษะมนุษย์ค่อนข้างสมบูรณ์ สันนิษฐานว่าเป็นเพศหญิงอายุประมาณ 20 – 30 ปี นอกจากนี้ยังพบชิ้นส่วนกระดูกส่วนอื่นๆ ชิ้นส่วนภาชนะดินเผาเนื้อดิน ชิ้นส่วนฟันกรามของสัตว์จำพวกวัวควาย แท่งหินทรายที่อาจเป็นหินลับ ภาชนะดินเผาทรงถ้วย ชิ้นส่วนเหล็ก เบี้ยดินเผา หินดุ[108]

พ.ศ. 2555 สำนักศิลปากรที่ 9 ขอนแก่น ดำเนินการขุดค้นทางโบราณคดีจากการขุดค้นแสดงให้เห็นการใช้พื้นที่ของแหล่งในสมัยก่อนประวัติศาสตร์ราว 2,500 – 1,500 ปีมาแล้ว โดยแบ่งเป็น 2 ระยะ[109]

- ระยะที่ 1 แสดงถึงกิจกรรมฝังศพบริเวณกลางเนิน โดยพบโครงกระดูกมนุษย์ 7 โครง มีการอุทิศสิ่งของให้แก่ผู้ตาย โดยหลักฐานที่พบมีความแตกต่าง ซึ่งสันนิษฐานว่าแต่ละโครงมีสถานภาพทางสังคมที่แตกต่างกัน
- ระยะที่ 2 แสดงถึงกิจกรรมที่เกี่ยวกับการใช้ความร้อน แต่ไม่พบหลักฐานที่บ่งบอกถึงประเภทกิจกรรมที่เกิดขึ้น

จากการขุดค้น สันนิษฐานว่าบริเวณพื้นที่แห่งนี้อาจใช้เป็นแหล่งฝังศพ โดยพื้นที่อยู่อาศัยควรอยู่บริเวณอื่น นอกจากนี้การพบลูกปัดแก้วและชิ้นส่วนสำริด แต่ไม่พบร่องรอยกิจกรรมการผลิต แสดงให้เห็นว่าเป็นวัตถุที่นำมาจากพื้นที่อื่น แต่ผู้ศึกษาไม่ได้ยืนยันว่าเป็นวัตถุที่มีการแลกเปลี่ยนกับชุมชนอื่น

---

[107] กรมศิลปากร, **แหล่งโบราณคดีประเทศไทย เล่ม 3** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2532), 305 – 306.

[108] อ้างถึงใน สำนักศิลปากรที่ 9 ขอนแก่น กรมศิลปากร, **รายงานขุดค้นแหล่งโบราณคดีโนนยาง บ้านนาคำน้อย หมู่ 1 ตำบลบัวใหญ่ อำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น** (ขอนแก่น: สำนักศิลปากรที่ 9 ขอนแก่น กรมศิลปากร, 2555), 10.

[109] เรื่องเดียวกัน, 182.

หรือไม่ เพราะพื้นที่ที่ขุดค้นเป็นแหล่งฝังศพ ไม่ใช่พื้นที่อาศัย หลักฐานที่พบจึงไม่เพียงพอที่จะสันนิษฐานเช่นนั้น[110]

หลักฐานที่พบ

หลักฐานที่พบจากการขุดค้นเมื่อ พ.ศ. 2555 มีดังนี้

- ชิ้นส่วนภาชนะดินเผาเนื้อดิน ตกแต่งด้วยวิธีการต่างๆ เช่น กดประทับ ขุดเซาะร่อง ลายเชือกทาบ ทาน้ำดิน เขียนสี เป็นต้น
- โบราณวัตถุที่ทำจากดินเผาอื่น ได้แก่ เบี้ยดินเผา ตะคันดินเผา แวดินเผา ลูกกระสุนดินเผา ลูกกลิ้งดินเผา แม่พิมพ์แหวน ลูกปัดดินเผา แท่งดินเผา (ไม่ทราบการใช้งาน) ดินเผาไฟ
- โบราณวัตถุที่ทำจากหิน ได้แก่ หินดุ
- โบราณวัตถุที่ทำจากโลหะ ได้แก่ ชิ้นส่วนสำริด กำไลสำริด แหวนสำริด ตะกรัน
- โบราณวัตถุที่ทำจากกระดูก ได้แก่ ชิ้นส่วนเครื่องประดับลักษณะเป็นแท่งยาว ปลายสองด้านเป็นรูปวงกลมเจาะรู
- โบราณวัตถุที่ทำจากแก้ว ได้แก่ ลูกปัดแก้ว ชิ้นส่วนแก้ว
- โครงกระดูกมนุษย์ จำนวน 7 โครง
- กระดูกสัตว์ เปลือกหอย

อายุสมัย สมัยก่อนประวัติศาสตร์ (ราว 2,500 – 1,500 ปีมาแล้ว)

ภาพถ่าย/แผนที่

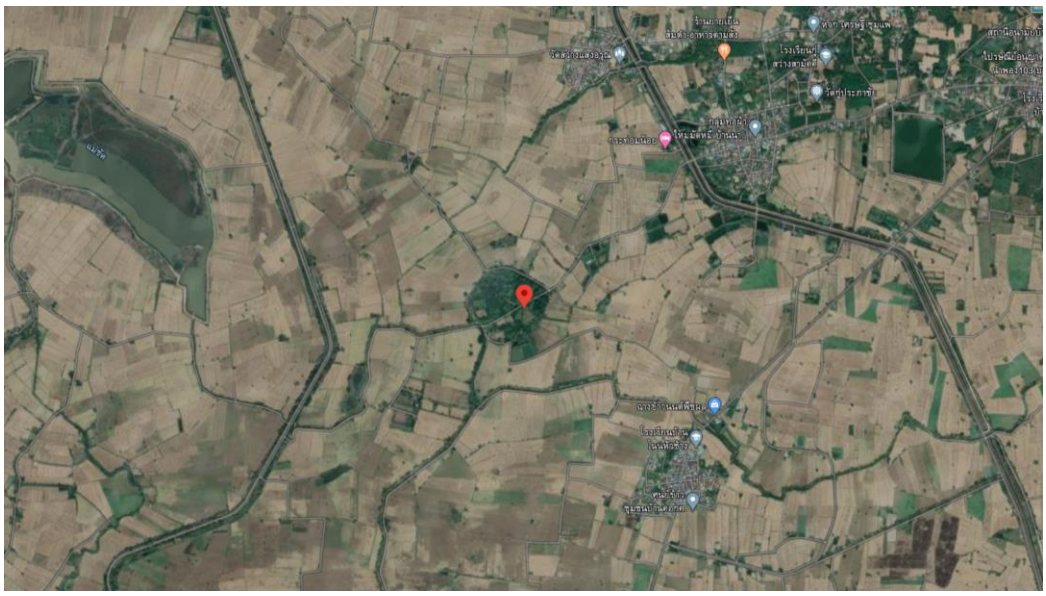

ภาพถ่ายดาวเทียมแสดงที่ตั้งแหล่งโบราณคดีโนนยาง

110 เรื่องเดียวกัน.

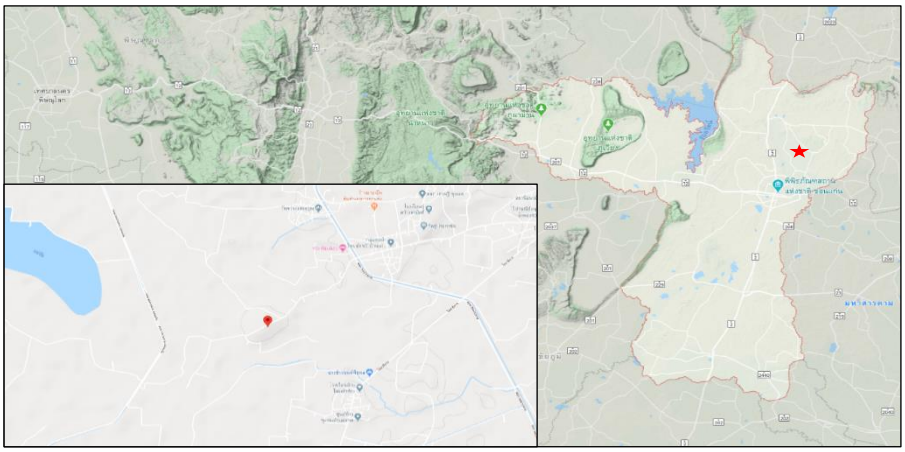

แผนที่แสดงที่ตั้งแหล่งโบราณคดีโนนยาง

แหล่งโบราณคดีบ้านขาม

ชื่อแหล่ง แหล่งโบราณคดีบ้านขาม
ที่ตั้ง บ้านขาม ตำบลโพนเพ็ก อำเภอมัญจาคีรี จังหวัดขอนแก่น
พิกัด 16°10'02.6"N 102°32'09.2"E

สภาพทั่วไป

แหล่งโบราณคดีบ้านขามเป็นเนินดินที่ตั้งของหมู่บ้านและโนนค้อ เนินดินมีเส้นผ่าศูนย์กลาง 600 เมตร พื้นที่โดยรอบสูง 160 เมตรจากระดับน้ำทะเลปานกลาง เนินดินลาดเอียงจากทิศตะวันออกเฉียงใต้ไปยังทิศตะวันตกเฉียงเหนือ มีแหล่งน้ำสำคัญอยู่ทางตะวันตกของหมู่บ้าน คือ ห้วยชีรอง

ประวัติการสำรวจขุดค้น/บูรณะ

กรมศิลปากรได้ทำการสำรวจแหล่งโบราณคดีบ้านขามเมื่อ พ.ศ. 2529 และตีพิมพ์ในหนังสือแหล่งโบราณคดีประเทศไทย เล่ม 3 จากการสำรวจในครั้งนี้ได้ข้อสรุปเบื้องต้นว่าน่าจะเป็นแหล่งโบราณคดีที่ประกอบด้วยเนินดินจำนวน 2 เนินคือ บริเวณหมู่บ้านขาม และบริเวณโนนค้อ ตั้งอยู่ในบริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำชี สันนิษฐานว่าเป็นบริเวณที่การขยายตัวทางวัฒนธรรมตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ และยังพบการแลกเปลี่ยนทางวัฒนธรรมผ่านโบราณวัตถุ เช่น ภาชนะดินเผา เสมาหิน และภาชนะดินเผาบรรจุกระดูก โดยสามารถกำหนดอายุอยู่ในช่วงก่อนประวัติศาสตร์ (2,000 – 1,000 ปีมาแล้ว) และมีการอยู่อาศัยต่อเนื่องถึงพุทธศตวรรษที่ 12[111]

[111] กรมศิลปากร, **แหล่งโบราณคดีประเทศไทย เล่ม 3** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2532), 233 – 234.

ต่อมากรมศิลปากรได้ทำการสำรวจแหล่งโบราณคดีแห่งนี้อีกครั้งใน พ.ศ. 2555 พบว่าบริเวณบ้านขามในปัจจุบันมีการถมพื้นที่จนไม่เหลือสภาพแหล่งโบราณคดีแล้ว ขณะที่บริเวณโนนค้อยังปรากฏให้เห็นชิ้นส่วนภาชนะดินเผากระจายตัวอยู่บ้าง[112]

หลักฐานที่พบ

- ชิ้นส่วนภาชนะดินเผาเนื้อดิน และเนื้อแกร่ง ในจำนวนนี้พบชิ้นส่วนภาชนะดินเผาเนื้อแกร่งเคลือบแบบเขมรด้วย
- ภาชนะดินเผาบรรจุกระดูก
- หลักหินหรือใบเสมาหินทรายแดง เรียงกันเป็นสี่เหลี่ยมทอดตัวยาวตามแนวตะวันออกและตะวันตก
- ชิ้นส่วนดินเผารูปโค้ง
- พระพุทธรูปสำริด (จากการสัมภาษณ์)
- ชิ้นส่วนภาชนะดินเผาเนื้อแกร่ง เคลือบผิวแบบเขมรและไม่เคลือบผิว

อายุสมัย สันนิษฐานว่ามีการอยู่อาศัยตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ราว 2,000 – 1,000 ปีมาแล้ว และมีการอยู่อาศัยต่อเนื่องในสมัยประวัติศาสตร์ราวพุทธศตวรรษที่ 12 เป็นต้นมาจนถึงราวพุทธศตวรรษที่ 15 – 18

ภาพถ่าย/แผนที่

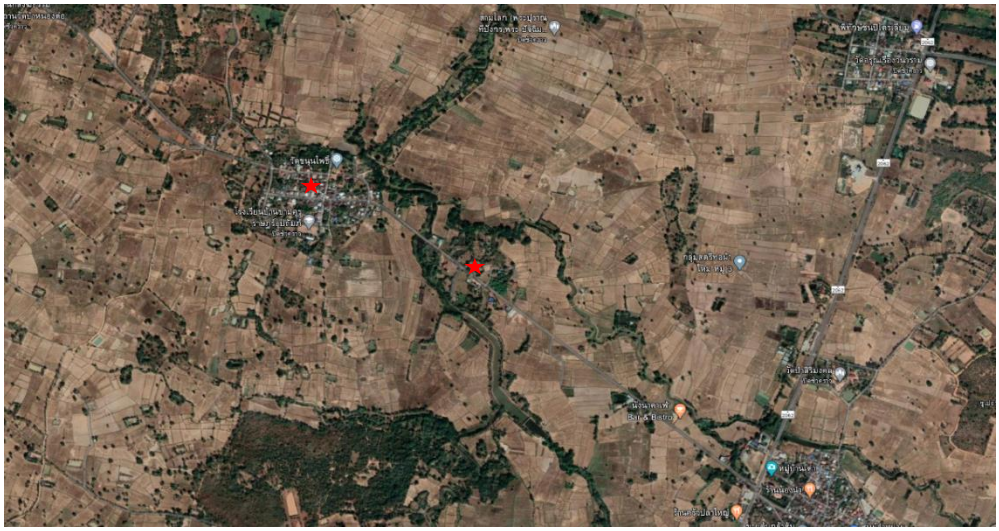

ภาพถ่ายดาวเทียมแสดงที่ตั้งแหล่งโบราณคดีบ้านขาม

---

[112] กิตติพงษ์ สนเล็ก, **โครงการศึกษาแหล่งโบราณคดีในบริเวณลุ่มแม่น้ำชีตอนบน ระยะที่ 1 (จังหวัดขอนแก่น) เล่ม 3** (ขอนแก่น: กลุ่มโบราณคดี สำนักศิลปากรที่ 9 ขอนแก่น กรมศิลปากร, 2555), 929 – 932.

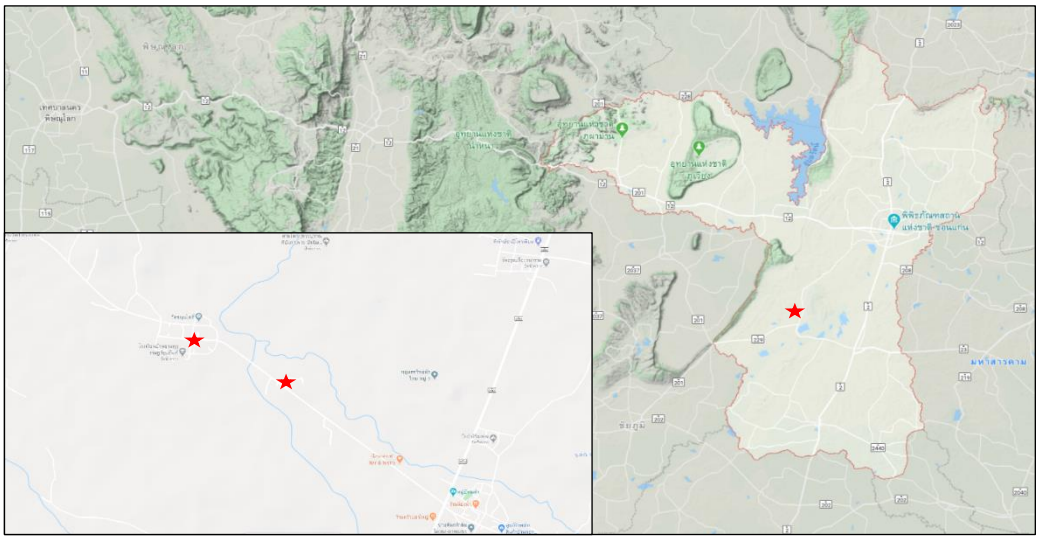

แผนที่แสดงที่ตั้งแหล่งโบราณคดีบ้านขาม

แหล่งโบราณคดีโนนชัย

ชื่อแหล่ง แหล่งโบราณคดีโนนชัย
ที่ตั้ง บ้านโนนชัย ตำบลในเมือง อำเภอเมือง จังหวัดขอนแก่น
พิกัด 16°27'40"N 102°51'20"E

สภาพทั่วไป

แหล่งโบราณคดีโนนชัย แต่เดิมมีสภาพเป็นเนินดินขนาดใหญ่ อยู่ทางทิศเหนือของบึงทุ่งสร้าง และทางทิศตะวันตกของลำน้ำพอง ความสูงของเนินไม่ต่ำกว่า 3 – 4 เมตร ปัจจุบันพื้นที่แหล่งส่วนใหญ่เป็นที่ตั้งของสิ่งปลูกสร้างสมัยใหม่ อาทิ บ้านเรือน โรงเรียน ค่ายทหาร เป็นต้น

ประวัติการสำรวจขุดค้น/บูรณะ

เชสเตอร์ กอร์แมน และดอน เบยาร์ดสำรวจแหล่งโบราณคดีโนนชัยเมื่อ พ.ศ. 2518 ต่อมากรมศิลปากร นำโดยพิสิฐ เจริญวงศ์ ทำการขุดค้นระหว่าง พ.ศ. 2520 – 2522 จากการขุดค้นสามารถแบ่งชั้นวัฒนธรรมออกเป็น 5 สมัย โดยชั้นที่เก่าที่สุดมีอายุระหว่าง 500 – 350 ปีก่อนคริสต์ศักราช ขณะที่ชั้นดินที่ใหม่ที่สุดมีอายุระหว่าง 200 – 50 ปีก่อนคริสต์ศักราช[113]

กรมศิลปากรสำรวจแหล่งโบราณคดีแห่งนี้อีกครั้งใน พ.ศ. 2555 และในปีเดียวกัน นฤพล หวังธงชัยเจริญ และสายใจ วิลาวรรณ สำรวจเพื่อจัดทำ “รายงานการศึกษาผลกระทบสิ่งแวดล้อมด้านโบราณคดี โบราณสถาน และสถานที่สำคัญทางประวัติศาสตร์ โครงการสำรวจปิโตรเลียมโดยวิธีวัดความไวสะเทือน 2 มิติ แปลงสำรวจบนบกหมายเลข L 21/48” พบว่าสภาพแหล่งเปลี่ยนแปลงไปมาก มีการ

[113] กองโบราณคดี กรมศิลปากร, **อดีตอีสาน** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2531), 139, 174 – 175.

ไถปรับพื้นที่และปลูกสร้างอาคารสมัยใหม่ ส่วนหลักฐานทางโบราณคดีบนผิวดินยังพบชิ้นส่วนภาชนะดินเผาอยู่บ้าง[114]

หลักฐานที่พบ

- ชิ้นส่วนภาชนะดินเผาเนื้อดิน ตกแต่งด้วยวิธีเคลือบน้ำโคลนสีแดง บางชิ้นสามารถเปรียบเทียบรูปแบบได้กับหลักฐานที่พบจากแหล่งโบราณคดีโนนนกทา
- เครื่องมือสำริด และเครื่องมือเหล็ก
- ชิ้นส่วนแม่พิมพ์ดินเผาสำหรับหล่อเครื่องประดับ
- ลูกปัดแก้ว
- กระดูกสัตว์ และเปลือกหอย

อายุสมัย สมัยก่อนประวัติศาสตร์ (ราว 350 ปีก่อนคริสต์ศักราช – ค.ศ. 100)

ภาพถ่าย/แผนที่

ภาพถ่ายดาวเทียมแสดงที่ตั้งแหล่งโบราณคดีโนนชัย

---

114 อ้างถึงใน กิตติพงษ์ สนเล็ก, **โครงการศึกษาแหล่งโบราณคดีในบริเวณลุ่มแม่น้ำชีตอนบน ระยะที่ 1 (จังหวัดขอนแก่น) เล่ม 3** (ขอนแก่น: กลุ่มโบราณคดี สำนักศิลปากรที่ 9 ขอนแก่น กรมศิลปากร, 2555), 1220 – 1225.

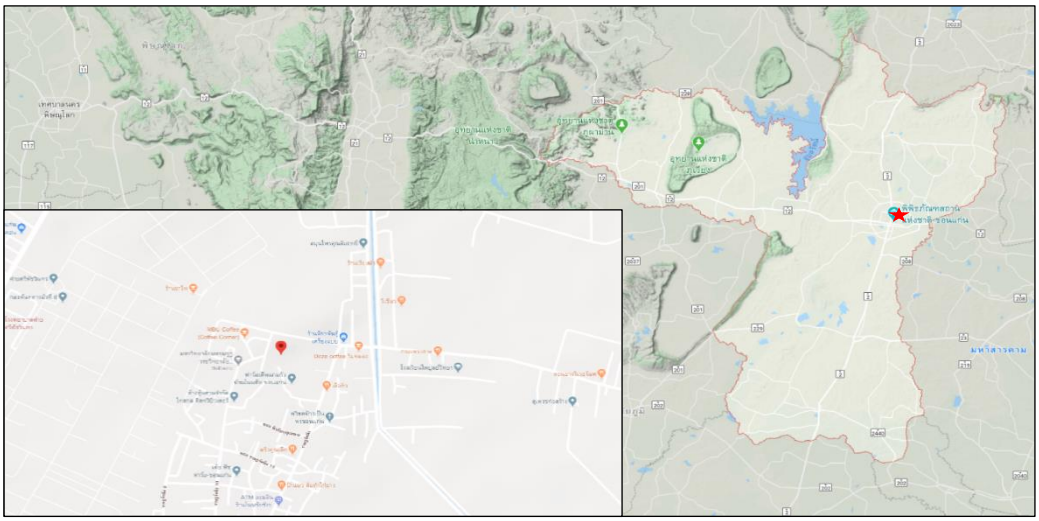

แผนที่แสดงที่ตั้งแหล่งโบราณคดีโนนชัย

แหล่งโบราณคดีบ้านสาวะถี

ชื่อแหล่ง แหล่งโบราณคดีบ้านสาวะถี
ที่ตั้ง บ้านสาวะถี ตำบลสาวะถี อำเภอเมือง จังหวัดขอนแก่น
พิกัด 16°30'40.2"N 102°40'48.2"E

สภาพทั่วไป

แหล่งโบราณคดีบ้านสาวะถี มีสภาพเป็นป่าโปร่ง มีทุ่งนาอยู่โดยรอบ สูง 170 เมตรจากระดับน้ำทะเลปานกลาง พื้นที่ลาดเอียงจากทิศตะวันตกไปยังทิศตะวันออก โดยทางด้านทิศตะวันออกของแหล่งเป็นชุมชนบ้านสาวะถี ขณะที่ด้านทิศตะวันตกเป็นชุมชนบ้านโนนกู่ ซึ่งชุมชนแห่งนี้เป็นที่ตั้งของแหล่งโบราณคดีและโบราณสถานกู่บ้านโนนกู่[115]

ประวัติการสำรวจขุดค้น/บูรณะ

กรมศิลปากรได้ทำการสำรวจแหล่งโบราณคดีบ้านสาวะถีเมื่อ พ.ศ. 2528 และตีพิมพ์ในหนังสือแหล่งโบราณคดีประเทศไทย เล่ม 3 จากการสำรวจในครั้งนี้ได้ข้อสรุปเบื้องต้นว่าแหล่งโบราณคดีแห่งนี้น่าจะมีอายุตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ โดยอ้างอิงจากการพบชิ้นส่วนภาชนะที่มีลายเขียนสีคล้ายกับที่พบจากแหล่งโบราณคดีบ้านเชียงราว 1,000 – 5000 ปีก่อนคริสต์ศักราช และน่าจะมีการใช้พื้นที่ต่อมาจนถึงราวพุทธศตวรรษที่ 11 – 13 เนื่องจากพบหลักฐานที่แสดงการเข้ามาของศาสนาจากดินแดนภายนอก[116]

---

[115] แหล่งโบราณคดีแห่งนี้ยังไม่สามารถกำหนดอายุได้ แต่เบื้องต้นเป็นศาสนสถานในวัฒนธรรมเขมรโบราณ

[116] กรมศิลปากร, **แหล่งโบราณคดีประเทศไทย เล่ม 3** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2532), 280– 281.

หลักฐานที่พบ

- โบราณวัตถุที่ทำจากดินเผา ได้แก่ ภาชนะและชิ้นส่วนภาชนะเนื้อดินและเนื้อแกร่ง โดยชนิดเนื้อดินพบการตกแต่งทั้งแบบเคลือบน้ำโคลน กดประทับลายเชือกทาบ และแบบเรียบไม่มีการตกแต่ง
- ใบเสมา
- ประติมากรรมหินทราย สันนิษฐานว่าอาจเป็นฐานศิวลึงค์
- เศษอิฐ

อายุสมัย สมัยก่อนประวัติศาสตร์ – สมัยประวัติศาสตร์ (ราวพุทธศตวรรษที่ 11 – 13)

ภาพถ่าย/แผนที่

ภาพถ่ายดาวเทียมแสดงที่ตั้งแหล่งโบราณคดีบ้านสาวะถี

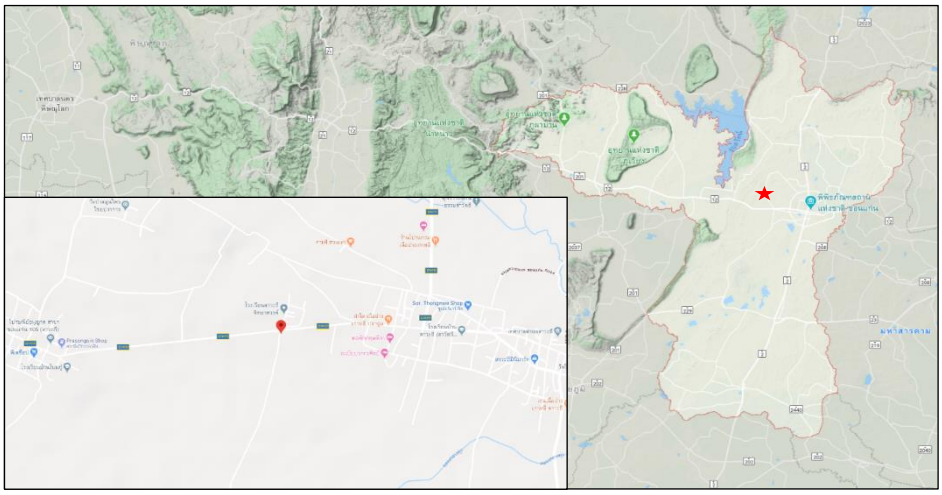

แผนที่แสดงที่ตั้งแหล่งโบราณคดีบ้านสาวะถี

แหล่งโบราณคดีบ้านเมืองเพีย

ชื่อแหล่ง แหล่งโบราณคดีบ้านเมืองเพีย
ที่ตั้ง บ้านเมืองเพีย ตำบลเมืองเพีย อำเภอบ้านไผ่ จังหวัดขอนแก่น
พิกัด 16°04'40.8"N 102°39'35.3"E

สภาพทั่วไป

แหล่งโบราณคดีบ้านเมืองเพียมีลักษณะเป็นเนินดินรูปรี มีคูน้ำคันดินล้อมรอบ ขนาด 2 x 1 กิโลเมตร เนินดินสูงราว 160 – 170 เมตรจากระดับน้ำทะเลปานกลาง ปัจจุบันมีถนนหมายเลข 229 ตัดผ่านกลางเมือง บริเวณภายในคูน้ำคันดินเป็นพื้นที่อาศัยของราษฎร ขณะที่ภายนอกคูน้ำคันดินเป็นไร่นา

ประวัติการสำรวจขุดค้น/บูรณะ

กรมศิลปากรได้ทำการสำรวจแหล่งโบราณคดีบ้านเมืองเพียเมื่อ พ.ศ. 2524 และตีพิมพ์ในหนังสือแหล่งโบราณคดีประเทศไทย เล่ม 3 จากการสำรวจในครั้งนี้ได้ข้อสรุปเบื้องต้นว่าแหล่งโบราณคดีแห่งนี้มีความสำคัญตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ โดยพบร่องรอยของเกลือและการทับถมของชั้นเกลือปะปนอยู่ในดิน โดยเฉพาะที่โนนโพนใหญ่ จึงมีการสันนิษฐานว่าร่องรอยดังกล่าวน่าจะเกิดจากการทำเกลือสินเธาว์[117]

ต่อมาราว พ.ศ. 2529 กรมศิลปากรดำเนินการขุดค้นทางโบราณคดีภายใต้โครงการโบราณคดีภาคตะวันออกเฉียงเหนือ จากการขุดค้นสันนิษฐานว่าแหล่งโบราณคดีแห่งนี้มีอายุไม่เก่าไปกว่า ค.ศ. 100 โดยหลัง ค.ศ. 100 น่าจะมีการสร้างคูน้ำคันดินขึ้นเพื่อใช้ประโยชน์ต่างๆ เช่น บริโภค ทำเกลือสินเธาว์ เลี้ยงสัตว์น้ำ และป้องกันน้ำท่วม[118]

นอกจากนี้ยังมีการสำรวจโดยกรมศิลปากรอีกครั้งใน พ.ศ. 2555 โดยพื้นที่ที่มีหลักฐานทางโบราณคดีมี 4 บริเวณด้วยกัน ได้แก่ บริเวณด้านทิศตะวันตกขององค์การบริหารส่วนตำบลเมืองเพีย บริเวณวัดมงคลหลวง บริเวณศาลากลางบ้าน และบริเวณโรงเรียนบ้านเมืองเพีย จากการสำรวจมีข้อสันนิษฐานเกี่ยวกับอายุสมัยเช่นเดียวกับการสำรวจที่ผ่านมา[119]

หลักฐานที่พบ

- โบราณวัตถุที่ทำจากดินเผา ได้แก่ ชิ้นส่วนภาชนะดินเผาเนื้อดินและเนื้อแกร่ง ชิ้นส่วนเครื่องถ้วยจีน ตะแกรงดินเผา เบี้ยดินเผา เบ้าดินเผา ลูกกระสุนดินเผา ตุ๊กตาดินเผา พระพิมพ์ดินเผา ตะคันดินเผา และแท่งดินเผามีลายขูดขีด
- โบราณวัตถุที่ทำจากหิน ได้แก่ เสมาหรือหลักหิน ลูกปัดหิน และหินบดยา
- โบราณวัตถุที่ทำจากโลหะ ได้แก่ เครื่องมือเหล็ก เครื่องประดับสำริด และขี้แร่หรือตะกรัน
- ฐานประติมากรรมและพระพุทธรูป

---

[117] กรมศิลปากร, **แหล่งโบราณคดีประเทศไทย เล่ม 3** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2532), 253 – 254.

[118] กองโบราณคดี กรมศิลปากร, **อดีตอีสาน** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2531), 159.

[119] กิตติพงษ์ สนเล็ก, **โครงการศึกษาแหล่งโบราณคดีในบริเวณลุ่มแม่น้ำชีตอนบน ระยะที่ 1 (จังหวัดขอนแก่น) เล่ม 2** (ขอนแก่น: กลุ่มโบราณคดี สำนักศิลปากรที่ 9 ขอนแก่น กรมศิลปากร, 2555), 665 – 669.

- ฟันมนุษย์

อายุสมัย สมัยก่อนประวัติศาสตร์ และมีการใช้พื้นที่ต่อมาถึงราวพุทธศตวรรษที่ 13 – 15

ภาพถ่าย/แผนที่

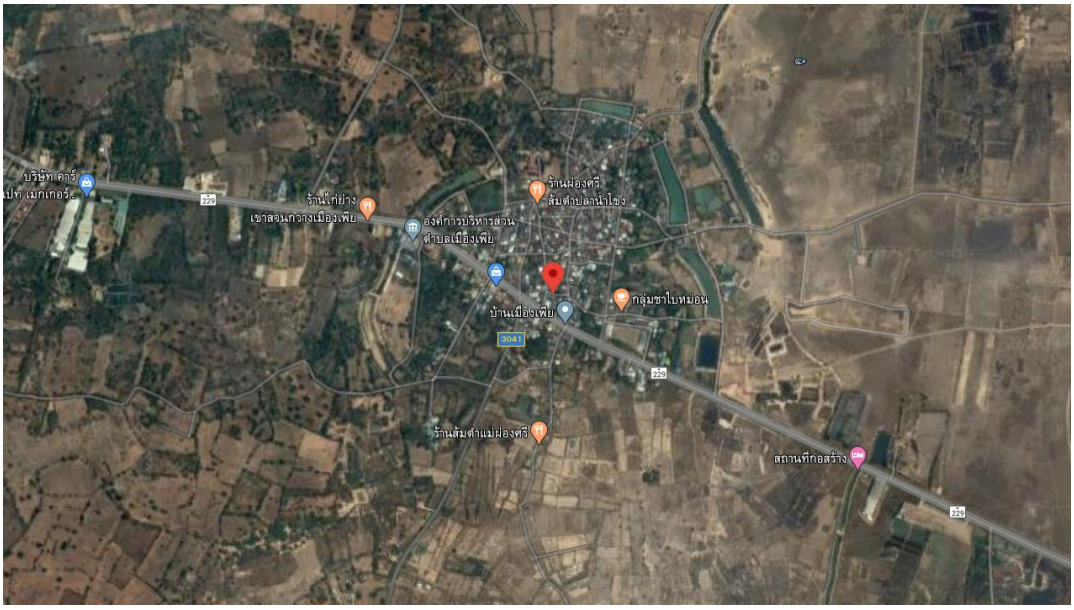

ภาพถ่ายดาวเทียมแสดงที่ตั้งแหล่งโบราณคดีบ้านเมืองเพีย

แผนที่แสดงที่ตั้งแหล่งโบราณคดีบ้านเมืองเพีย

แหล่งโบราณคดีดอนปู่ตา

ชื่อแหล่ง แหล่งโบราณคดีดอนปู่ตา
ที่ตั้ง บ้านกุดลอบ ตำบลโพธิ์ไชย อำเภอโคกโพธิ์ไชย จังหวัดขอนแก่น
พิกัด 16°01'18"N 102°23'29"E

สภาพทั่วไป

แหล่งโบราณคดีดอนปู่ตา มีสภาพเป็นเนินดินขนาดเส้นผ่าศูนย์กลางประมาณ 100 เมตร สูง 5 เมตร มีไม้ยืนต้นอยู่โดยรอบไม่หนาแน่นมากนัก โดยรอบพื้นที่เป็นที่นา ทางทิศเหนือเป็นที่ตั้งของชุมชนบ้านกุดลอบ ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือมีสระน้ำที่ขุดขึ้นใหม่ ปลายเนินด้านทิศตะวันออกเป็นที่ต้มเกลือ

ประวัติการสำรวจขุดค้น/บูรณะ

กรมศิลปากรได้ทำการสำรวจที่แหล่งโบราณคดีดอนปู่ตาเมื่อ พ.ศ. 2555 จากการสัมภาษณ์ชาวบ้าน ให้ข้อมูลว่าเนินดินบริเวณดอนปู่ตาเป็นเนินที่มีการปรับพื้นที่ ขุดสระ และนำดินที่ได้จากการขุดสระมาถม โดยสระน้ำที่ขุดนี้แต่เดิมเป็นหนองน้ำขนาดเล็ก ต่อมาจึงมีการขุดขยายให้ใหญ่ขึ้นราว 50 ปีที่ผ่านมา จากหลักฐานที่พบสันนิษฐานเบื้องต้นว่ามีอายุในสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายและสมัยประวัติศาสตร์ โดยสันนิษฐานจากลักษณะชิ้นส่วนภาชนะเนื้อดินสีเทา เผาไม่สุก และเนื้อดินสีส้มตกแต่งด้วยลายเชือกทาบที่ทำอย่างไม่ประณีต ประกอบกับชิ้นส่วนภาชนะเนื้อดินและเนื้อแกร่งแบบเขมร แสดงให้เห็นการใช้พื้นที่ตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์จนถึงสมัยประวัติศาสตร์ราวพุทธศตวรรษที่ 15 – 18[120]

หลักฐานที่พบ

- ชิ้นส่วนภาชนะดินเผาเนื้อดิน พบทั้งแบบผิวเรียบและตกแต่งด้วยลายเชือกทาบ
- ชิ้นส่วนภาชนะดินเผาเนื้อแกร่ง เคลือบสีดำจากแหล่งเตาพนมดงรัก

อายุสมัย สมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย – สมัยประวัติศาสตร์ (ราวพุทธศตวรรษที่ 15 – 18)

---

[120] กิตติพงษ์ สนเล็ก, **โครงการศึกษาแหล่งโบราณคดีในบริเวณลุ่มแม่น้ำชีตอนบน ระยะที่ 1 (จังหวัดขอนแก่น) เล่ม 1** (ขอนแก่น: กลุ่มโบราณคดี สำนักศิลปากรที่ 9 ขอนแก่น กรมศิลปากร, 2555), 378 – 380.

ภาพถ่าย/แผนที่

ภาพถ่ายดาวเทียมแสดงที่ตั้งแหล่งโบราณคดีดอนปู่ตา

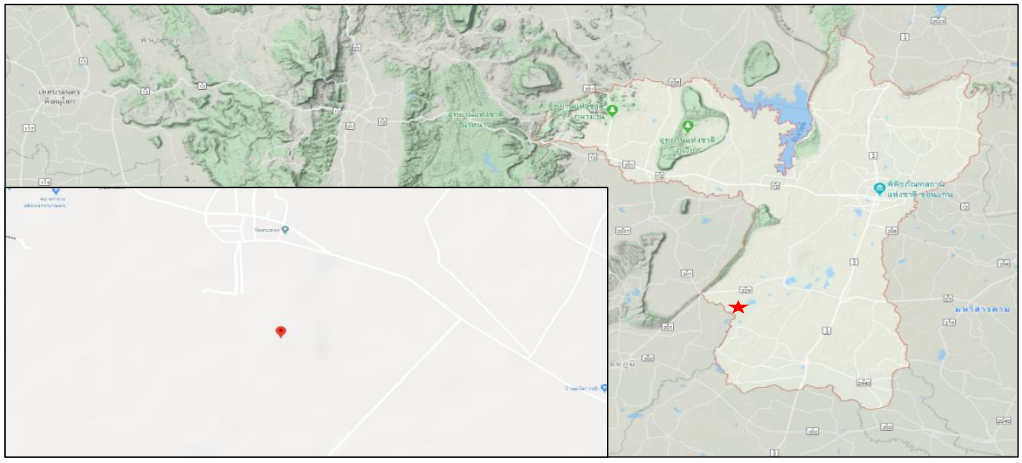

แผนที่แสดงที่ตั้งแหล่งโบราณคดีดอนปู่ตา

แหล่งโบราณคดีโนนไผ่

ชื่อแหล่ง แหล่งโบราณคดีโนนไผ่
ที่ตั้ง โนนไผ่ บ้านดูใหญ่ ตำบลเมืองเพีย อำเภอบ้านไผ่ จังหวัดขอนแก่น
พิกัด 16°03'02.0"N 102°40'22.0"E

สภาพทั่วไป

แหล่งโบราณคดีโนนไผ่เป็นเนินดินลูกคลื่น มีขนาดกว้างประมาณ 50 เมตร ยาวประมาณ 75 เมตร สูงจากระดับพื้นนาโดยรอบประมาณ 10 เมตร ปัจจุบันบริเวณแหล่งโบราณคดีใช้เป็นพื้นที่ปลูกพืชไร่ไม่มีผู้คนอาศัยอยู่ บางส่วนมีสภาพเป็นดินเค็ม มีผลึกของเกลือจับอยู่ตามผิวดิน มีลำน้ำห้วยบ้านคู่อยู่ทางทิศตะวันตก และห้วยบ่อกระถินอยู่ทางทิศตะวันออกของแหล่งโบราณคดี

ประวัติการสำรวจขุดค้น/บูรณะ

กรมศิลปากรได้ทำการสำรวจแหล่งโบราณคดีโนนไผ่เมื่อ พ.ศ. 2529 และตีพิมพ์ในหนังสือแหล่งโบราณคดีประเทศไทย เล่ม 3 จากการสำรวจในครั้งนี้ได้ข้อสรุปเบื้องต้นว่าน่าจะเป็นแหล่งโบราณคดีที่มีร่องรอยหลักฐานการผลิตเกลือ และในบริเวณใกล้เคียงก็มีการพบเนินดินขนาดต่างๆเรียงรายอยู่ทั่วไป และได้พบชิ้นส่วนภาชนะดินเผาลายเชือกทาบซึ่งพบเป็นจำนวนมากและมีลักษณะคล้ายคลึงกัน ต่อมามีการขุดตรวจเนินดินเช่นนี้ในเขตอำเภอกุมภวาปี จังหวัดอุดรธานี สามารถกำหนดอายุทางวิทยาศาสตร์ได้ประมาณ 2,000 ปีมาแล้ว จึงสันนิษฐานว่าชุมชนแห่งนี้น่าจะเป็นชุมชนสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย[121]

ต่อมาราว พ.ศ. 2555 กรมศิลปากรทำการสำรวจแหล่งโบราณคดีนี้อีกครั้ง จากการสัมภาษณ์ชาวบ้าน ได้ข้อมูลว่าเมื่อ พ.ศ. 2540 มีการขุดดินบริเวณเนินไปถมที่โรงโม่หิน ทำให้ความสูงของเนินดินเตี้ยลง จากการสำรวจพบบริเวณที่น่าจะเป็นแหล่งต้มเกลือ ได้แก่บริเวณด้านตะวันออกของเนินซึ่งเป็นพื้นที่โพนเกลือต่อไปจนถึงโนนหลังลายประมาณ 1.5 กิโลเมตร พบซากเตาต้มเกลือจำนวนมาก และชิ้นส่วนภาชนะดินเผาที่มีอายุสมัยก่อนประวัติศาสตร์ถึงสมัยประวัติศาสตร์[122]

หลักฐานที่พบ

- ชิ้นส่วนภาชนะดินเผาเนื้อหยาบ มีทรายและเส้นใยผสมอยู่ ตกแต่งผิวแบบผิวเรียบเป็นส่วนใหญ่ และมีแบบลายเชือกทาบ แบบลายกดประทับ แบบเคลือบน้ำโคลนสีแดงและสีดำ และแบบลายขูดขีด

อายุสมัย สมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย

---

[121] กรมศิลปากร, **แหล่งโบราณคดีประเทศไทย เล่ม 3** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2532), 239-240.

[122] กิตติพงษ์ สนเล็ก, **โครงการศึกษาแหล่งโบราณคดีในบริเวณลุ่มแม่น้ำชีตอนบน ระยะที่ 1 (จังหวัดขอนแก่น) เล่ม 2** (ขอนแก่น: กลุ่มโบราณคดี สำนักศิลปากรที่ 9 ขอนแก่น กรมศิลปากร, 2555), 709 – 711.

ภาพถ่าย/แผนที่

ภาพถ่ายดาวเทียมแสดงที่ตั้งแหล่งโบราณคดีโนนไผ่

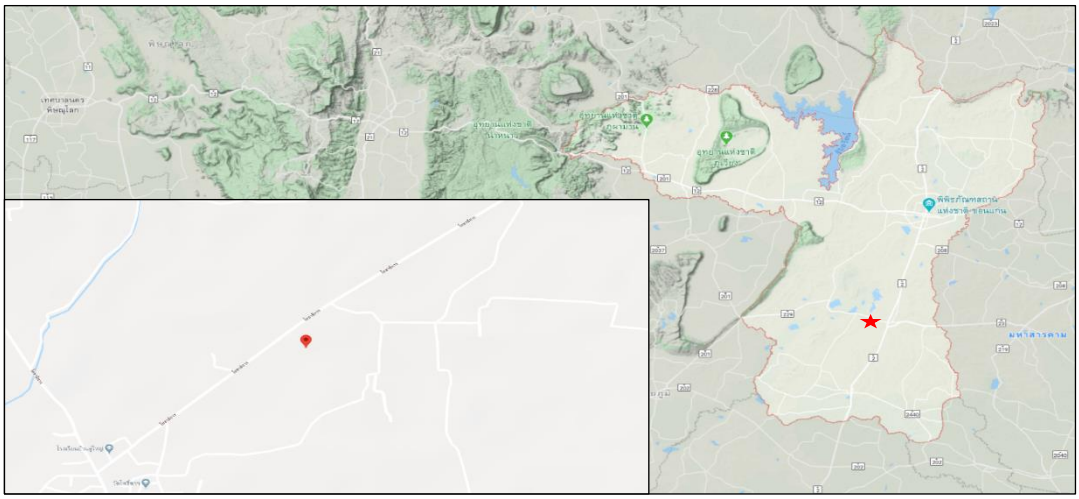

แผนที่แสดงที่ตั้งแหล่งโบราณคดีโนนไผ่

แหล่งโบราณคดีบ้านศรีฐาน

ชื่อแหล่ง แหล่งโบราณคดีบ้านศรีฐาน
ที่ตั้ง บ้านศรีฐาน ตำบลในเมือง อำเภอเมือง จังหวัดขอนแก่น
พิกัด 16°25'58.3"N 102°48'56.7"E

สภาพทั่วไป

แหล่งโบราณคดีบ้านศรีฐาน มีสภาพเป็นเนินดินค่อนข้างกลม มีคูน้ำคันดินล้อมรอบ 2 ชั้น แต่ปัจจุบันถูกทำลายจนสังเกตได้ยาก เส้นผ่าศูนย์กลางของเนินดินตามแนวเหนือใต้ประมาณ 400 เมตร และตามแนวตะวันออก-ตะวันตกประมาณ 450 เมตร สูง 175 เมตรจากเส้นระดับน้ำทะเลปานกลาง พื้นที่ภายในและภายนอกของคูน้ำคันดินส่วนมากเป็นพื้นที่บ้านเรือน และอาคารสมัยใหม่ มีถนนตัดผ่าน

ประวัติการสำรวจขุดค้น/บูรณะ

กรมศิลปากรได้ทำการสำรวจแหล่งโบราณคดีบ้านศรีฐานเมื่อ พ.ศ. 2528 และตีพิมพ์ในหนังสือแหล่งโบราณคดีประเทศไทย เล่ม 3 จากการสำรวจในครั้งนี้สันนิษฐานว่าชุมชนแห่งนี้มีการตั้งถิ่นฐานมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ และใช้พื้นที่ต่อมาจนถึงสมัยทวารวดีตอนต้น โดยพบหลักฐานคือเครื่องมือหินและชิ้นส่วนภาชนะดินเผาตกแต่งด้วยการเขียนสีคล้ายกับวัฒนธรรมบ้านเชียง และเศียรพระพุทธรูปแบบทวารวดีเป็นโบราณวัตถุที่ใช้ในการกำหนดอายุเบื้องต้น[123]

กรมศิลปากรทำการสำรวจแหล่งโบราณคดีแห่งนี้อีกครั้งเมื่อ พ.ศ. 2555 พบชิ้นส่วนภาชนะดินเผาและใบเสมาหรือหลักหิน บริเวณวัดจอมศรี ส่วนร่องรอยของคูน้ำคันดินจากการสำรวจนั้นหายไปเกือบหมดแล้ว[124]

หลักฐานที่พบ

- ภาชนะและชิ้นส่วนภาชนะดินเผาเนื้อดิน โดยพบภาชนะสำหรับบรรจุกระดูกด้วย
- ขวานหินและเครื่องมือหินชนิดอื่นๆ
- ก้อนหินทรายมีร่องรอยการโกลนสลัก
- หม้อตาลปากผายออกสำริด ซึ่งจากคำบอกเล่าของชาวบ้านระบุว่าพบพระพุทธรูปสำริดด้วย
- แท่งดินเผารูปกรวย ไส้กลวงตลอด
- เศียรพระพุทธรูป ศิลปะทวารวดี
- หลักหินหรือใบเสมา

อายุสมัย สมัยก่อนประวัติศาสตร์ – สมัยประวัติศาสตร์ (ทวารวดีตอนต้น)

---

[123] กรมศิลปากร, **แหล่งโบราณคดีประเทศไทย เล่ม 3** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2532), 319 – 321.

[124] กิตติพงษ์ สนเล็ก, **โครงการศึกษาแหล่งโบราณคดีในบริเวณลุ่มแม่น้ำชีตอนบน ระยะที่ 1 (จังหวัดขอนแก่น) เล่ม 3** (ขอนแก่น: กลุ่มโบราณคดี สำนักศิลปากรที่ 9 ขอนแก่น กรมศิลปากร, 2555), 1210 – 1213.

ภาพถ่าย/แผนที่

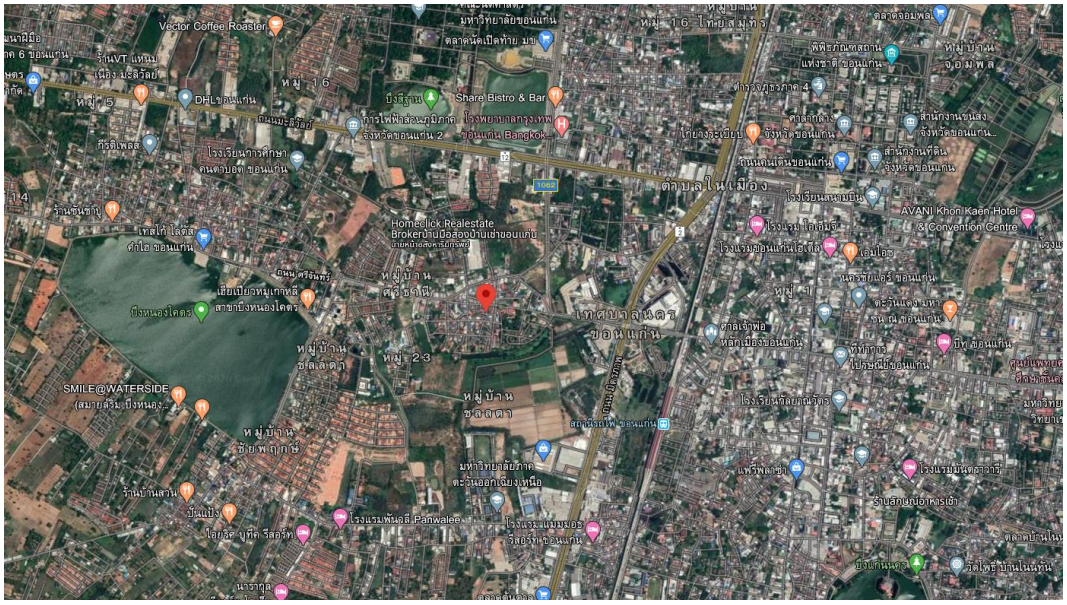

ภาพถ่ายดาวเทียมแสดงที่ตั้งแหล่งโบราณคดีบ้านศรีฐาน

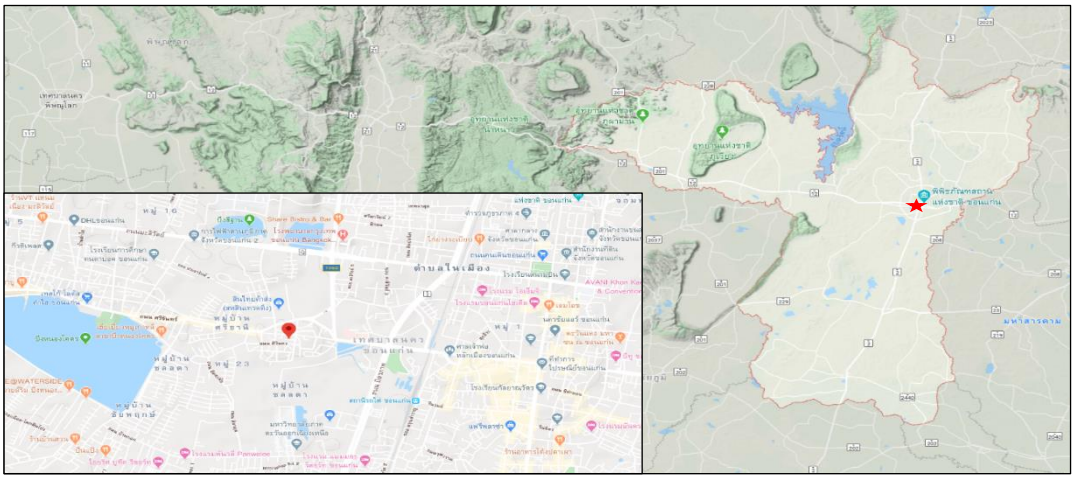

แผนที่แสดงที่ตั้งแหล่งโบราณคดีบ้านศรีฐาน

เมืองโบราณโนนเมือง

ชื่อแหล่ง เมืองโบราณโนนเมือง
ที่ตั้ง บ้านนาโพธิ์ ตำบลชุมแพ อำเภอชุมแพ จังหวัดขอนแก่น
พิกัด 16°30'50.9"N 102°05'51.8"E

สภาพทั่วไป

เมืองโบราณโนนเมือง มีสภาพเป็นเมืองโบราณผังค่อนข้างรี มีคูน้ำคันดินซ้อนกัน 2 ชั้น เมืองชั้นในมีเส้นผ่าศูนย์กลางประมาณ 420 เมตร ส่วนเมืองชั้นนอกมีเส้นผ่าศูนย์กลางประมาณ 600 เมตร บริเวณเมืองปรากฏเสมาหรือหลักหินทรายปักอยู่โดยรอบ ซึ่งราว พ.ศ. 2520 มีการขนย้ายเสมาจากเมืองนี้ไปใช้เป็นเสาหลักเมืองของจังหวัดขอนแก่นและเสาหลักเมืองของอำเภอชุมแพ[125]

ประวัติการสำรวจขุดค้น/บูรณะ

กรมศิลปากรได้ทำการสำรวจที่เมืองโบราณโนนเมืองตั้งแต่ พ.ศ. 2513 ส่วนการขุดค้นทางโบราณคดีเริ่มดำเนินงานระหว่าง พ.ศ. 2525 – 2526 และ พ.ศ. 2534 – 2535 หลักฐานที่พบส่วนมากเป็นหลักฐานกิจกรรมการฝังศพ จากการขุดค้นครั้งหลังสามารถแบ่งชั้นวัฒนธรรมออกได้เป็น 4 สมัย ครอบคลุมตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายถึงสมัยประวัติศาสตร์ ช่วงวัฒนธรรมทวารวดี[126]

หลักฐานที่พบ

- ภาชนะและชิ้นส่วนภาชนะดินเผาเนื้อดิน
- เครื่องมือกระดูก เครื่องมือเหล็ก กำไลสำริด แวดินเผา ลูกกระสุนดินเผา กำไลและตุ้มหูเปลือกหอย
- โครงกระดูกมนุษย์ 17 โรง
- กระดูกสัตว์และเปลือกหอย

อายุสมัย สมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย – สมัยประวัติศาสตร์ (ทวารวดี)

---

[125] คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุฯ, **วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์และภูมิปัญญา จังหวัดขอนแก่น** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2543), 83.

[126] มนต์ทิพย์ สุวรรณารี, “ความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนโบราณโนนเมือง บ้านนาโพธิ์ ต.ชุมแพ อ.ชุมแพ จ.ขอนแก่น กับชุมชนโบราณใกล้เคียง” (สารนิพนธ์ปริญญาบัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2536), 28 – 29.

ภาพถ่าย/แผนที่

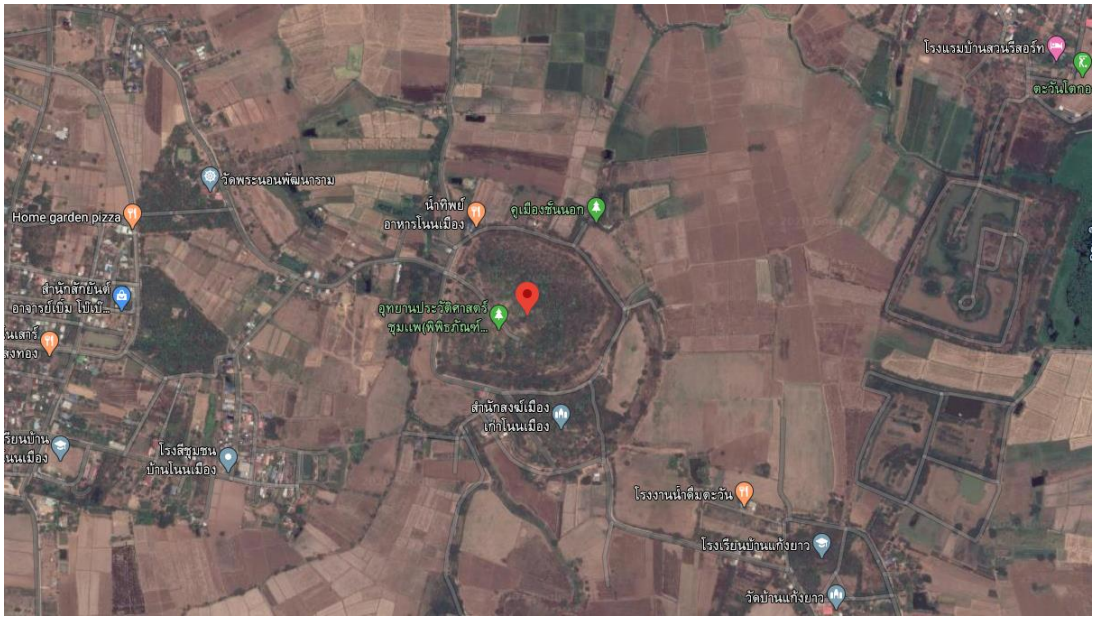

ภาพถ่ายดาวเทียมแสดงที่ตั้งเมืองโบราณโนนเมือง

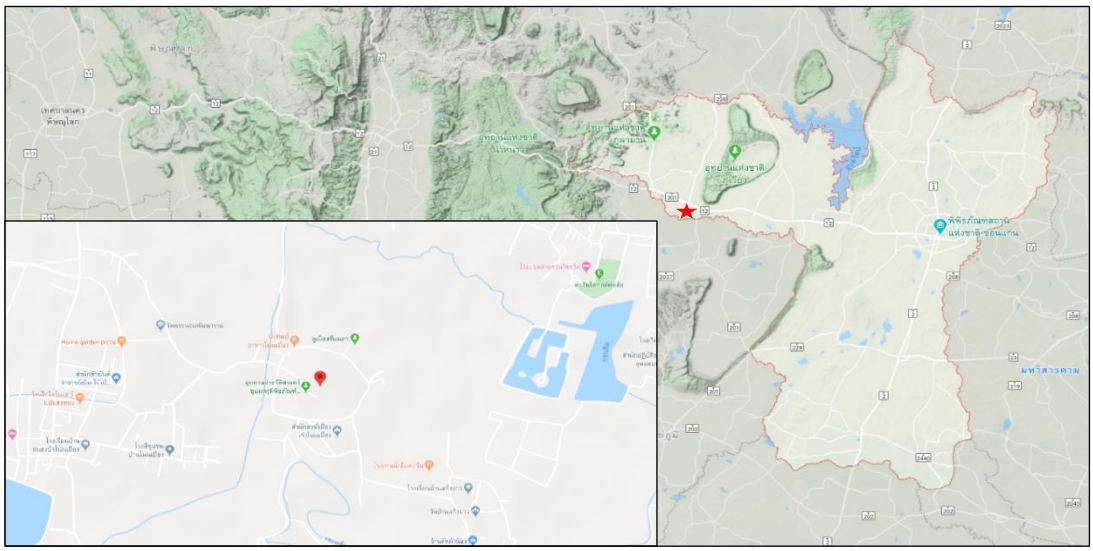

แผนที่แสดงที่ตั้งเมืองโบราณโนนเมือง

แหล่งโบราณคดีโนนฟ้าระงึม

ชื่อแหล่ง แหล่งโบราณคดีโนนฟ้าระงึม
ที่ตั้ง บ้านโนนงิ้ว ตำบลหัวหนอง อำเภอบ้านไผ่ จังหวัดขอนแก่น
พิกัด 16°02'05.7"N 102°41'38.8"E

สภาพทั่วไป

แหล่งโบราณคดีโนนฟ้าระงึมมีลักษณะเป็นเนินดินค่อนข้างกลม ขนาดเส้นผ่าศูนย์กลางประมาณ 130 เมตร สูง 170 เมตรจากระดับน้ำทะเลปานกลาง พื้นที่แหล่งเป็นที่ตั้งของวัดป่าฟ้าระงึม โอบล้อมด้วยนาข้าว ทางทิศตะวันตกเป็นที่ลุ่มน้ำขัง เรียกกันในปัจจุบันว่าบ่อกระถิน

ประวัติการสำรวจขุดค้น/บูรณะ

กรมศิลปากรได้ทำการสำรวจแหล่งโบราณคดีโนนฟ้าระงึมเมื่อ พ.ศ. 2528 และตีพิมพ์ในหนังสือแหล่งโบราณคดีประเทศไทย เล่ม 3 จากการสำรวจในครั้งนี้ได้ข้อสรุปเบื้องต้นว่าน่าจะมีการตั้งถิ่นฐานมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายเป็นอย่างน้อย และมีการใช้พื้นที่สืบเนื่องมาจนถึงสมัยทวารวดีตอนต้นในราวพุทธศตวรรษที่ 13 – 15 โดยพบหลักฐานกิจกรรมการฝังศพจากการพบหม้อบรรจุกระดูก การถลุงแร่จากการพบขี้แร่ และการสร้างศาสนสถาน โดยสันนิษฐานจากการพบกลุ่มเสมาหรือหลักหิน[127]

หลักฐานที่พบ

- โบราณวัตถุที่ทำจากดินเผา ได้แก่ ชิ้นส่วนภาชนะดินเผาเนื้อดิน ภาชนะดินเผาบรรจุกระดูก ตะคันดินเผา แวดินเผา พวยกาดินเผา ดินเผาที่ทำเป็นแผ่นกลม ตะแกรงดินเผา
- โบราณวัตถุที่ทำจากหิน ได้แก่ ชิ้นส่วนหินบดยา ใบเสมาหรือหลักหิน
- โบราณวัตถุที่ทำจากโลหะ ได้แก่ กำไลสำริด

อายุสมัย สันนิษฐานว่าเริ่มตั้งถิ่นฐานตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย และมีการใช้พื้นที่ต่อเนื่องจนถึงสมัยทวารวดีตอนต้น ราวพุทธศตวรรษที่ 13 – 15

---

[127] กรมศิลปากร, **แหล่งโบราณคดีประเทศไทย เล่ม 3** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2532), 245 – 246.

ภาพถ่าย/แผนที่

ภาพถ่ายดาวเทียมแสดงที่ตั้งแหล่งโบราณคดีโนนฟ้าระงึม

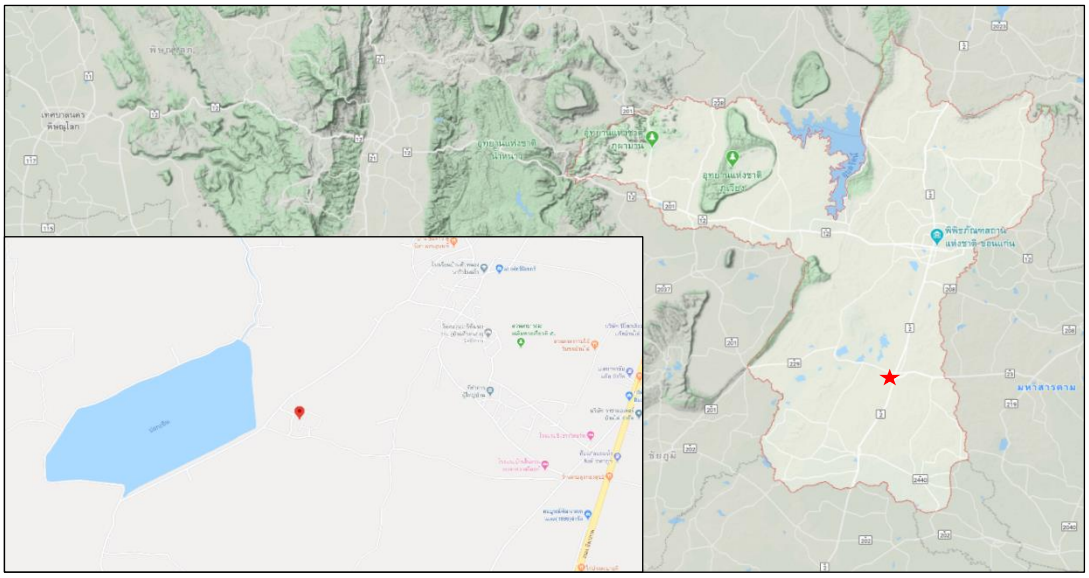

แผนที่แสดงที่ตั้งแหล่งโบราณคดีโนนฟ้าระงึม

แหล่งโบราณคดีโนนเถียงนานางเขียน

ชื่อแหล่ง แหล่งโบราณคดีโนนเถียงนานางเขียน

ที่ตั้ง โนนเถียงนานางเขียน บ้านดู่ใหญ่ ตำบลเมืองเพีย อำเภอบ้านไผ่ จังหวัดขอนแก่น

พิกัด 16°02'38"N 102°39'44"E

สภาพทั่วไป

แหล่งโบราณคดีโนนเถียงนานางเขียนเป็นเนินดินลูกคลื่น มีขนาดกว้างประมาณ 50 เมตร ยาวประมาณ 75 เมตร สูงจากระดับพื้นนาโดยรอบประมาณ 10 เมตร ปัจจุบันบริเวณแหล่งโบราณคดีใช้เป็นพื้นที่ปลูกพืชไร่ไม่มีผู้คนอาศัยอยู่ บางส่วนมีสภาพเป็นดินเค็ม มีผลึกของเกลือจับอยู่ตามผิวดิน มีลำน้ำห้วยบ้านคู่อยู่ทางทิศตะวันตก และห้วยบ่อกระถินอยู่ทางทิศตะวันออกของแหล่งโบราณคดี

ประวัติการสำรวจขุดค้น/บูรณะ

กรมศิลปากรได้ทำการสำรวจแหล่งโบราณคดีโนนเถียงนานางเขียนเมื่อ พ.ศ. 2528 และตีพิมพ์ในหนังสือแหล่งโบราณคดีประเทศไทย เล่ม 3 จากการสำรวจในครั้งนี้ได้ข้อสรุปเบื้องต้นว่าเป็นแหล่งโบราณคดีที่มีการพบหลักฐานทางโบราณคดีไม่มากนัก แต่ที่น่าสังเกตโดยรอบเป็นดินเค็ม ซึ่งมีร่องรอยการทำเกลือสินเธาว์มาก่อน และพบชิ้นส่วนภาชนะดินเผาลักษณะคล้ายกับเนินดินใกล้เคียง ดังนั้นจึงน่าจะมีการอยู่อาศัยหรือกิจกรรม ซึ่งอาจเป็นการผลิตเกลือสินเธาว์แต่ยังขาดหลักฐานที่เพียงพอ จากการเปรียบเทียบสามารถกำหนดอายุอยู่ในช่วงสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายถึงพุทธศตวรรษที่ 13 – 16 และอาจถึงพุทธศตวรรษที่ 17 – 19[128]

หลักฐานที่พบ

- ชิ้นส่วนภาชนะดินเผาเนื้อหยาบ มีทรายและกรวดผสมอยู่ สีของผิวภาชนะได้แก่ สีแดง แดงอ่อน ชมพู ตกแต่งผิวแบบลายเชือกทาบเป็นส่วนใหญ่ และมีแบบลายเชือกทาบ และแบบเคลือบน้ำโคลนสีแดงและสีดำ
- ชิ้นส่วนภาชนะดินเผาเนื้อแกร่ง มีสีชมพู ตกแต่งด้วยลายขูดขีดเป็นร่องขนานในแนวนอน
- ชิ้นส่วนภาชนะดินเผาแบบเคลือบ

อายุสมัย สมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย และสมัยประวัติศาสตร์ (พุทธศตวรรษที่ 13 – 15 หรืออาจถึงพุทธศตวรรษที่ 17 – 19)

---

[128] กรมศิลปากร, **แหล่งโบราณคดีประเทศไทย เล่ม 3** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2532), 241 – 242.

ภาพถ่าย/แผนที่

ภาพถ่ายดาวเทียมแสดงที่ตั้งแหล่งโบราณคดีโนนเถียงนานางเขียน

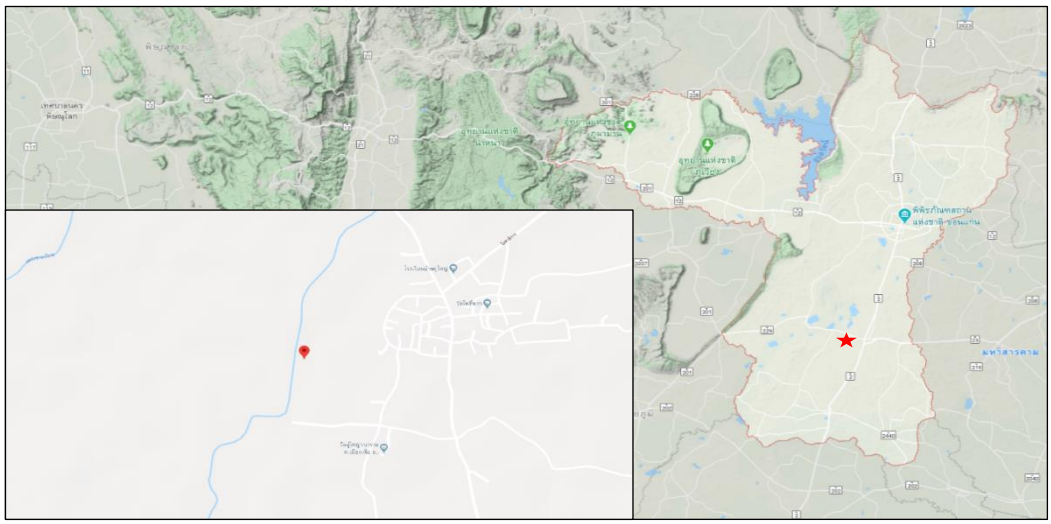

แผนที่แสดงที่ตั้งแหล่งโบราณคดีโนนเถียงนานางเขียน

เมืองโบราณบ้านดงแอม

ชื่อแหล่ง เมืองโบราณบ้านดงแอม
ที่ตั้ง บ้านดงเมืองแอม ตำบลดงเมืองแอม อำเภอเขาสวนกวาง จังหวัดขอนแก่น
พิกัด 16°49'21.7"N 102°48'31.7"E

สภาพทั่วไป

เมืองโบราณบ้านดงแอม เป็นเมืองโบราณที่มีผังเมืองรูปร่างไม่สม่ำเสมอ มีขนาด 2,400 x 2,000 เมตร มีคูน้ำคันดินล้อมรอบ มีลำน้ำห้วยเสือเต้นไหลผ่านเมือง สภาพในปัจจุบันเป็นพื้นที่ทางการเกษตร มีพื้นที่อาศัยของชุมชนบ้านดงเมืองแอม และวัดศรีเมืองแอมอยู่ภายในพื้นที่เมืองโบราณ

ประวัติการสำรวจขุดค้น/บูรณะ

กรมศิลปากรได้ทำการสำรวจเมืองโบราณบ้านดงแอมเมื่อ พ.ศ. 2525 และตีพิมพ์ในหนังสือแหล่งโบราณคดีประเทศไทย เล่ม 3 จากการสำรวจในครั้งนี้ได้ข้อสรุปเบื้องต้นว่าแหล่งโบราณคดีแห่งนี้น่าจะมีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 11 – 12 และมีการใช้พื้นที่ต่อมาในราวพุทธศตวรรษที่ 21 – 24 โดยด้านทิศตะวันตกของเมืองมีคันดินสองชั้น จึงสันนิษฐานว่าน่าจะมีการขยายเมืองออกมาทางทิศตะวันออกและทิศใต้ซ้อนทับกับเมืองเดิม[129]

หลักฐานที่พบ

- โบราณสถานในบริเวณตัวเมืองและบริเวณใกล้เคียง
- ชิ้นส่วนภาชนะดินเผาเนื้อดิน พบทั้งแบบผิวเรียบและตกแต่งด้วยลายเชือกทาบ
- จารึกวัดศรีเมืองแอม (ขก.15) อักษรปัลลวะ ภาษาสันสกฤต อายุราวพุทธศตวรรษที่ 12 เป็นจารึกของพระเจ้ามเหนทรวรมัน กล่าวถึงพระกรณียกิจที่ทรงสร้างรูปเคารพในลัทธิไศวนิกายไว้เป็นเครื่องหมายแห่งชัยชนะของพระองค์[130]

อายุสมัย สมัยประวัติศาสตร์ (ราวพุทธศตวรรษที่ 11 – 12 และพุทธศตวรรษที่ 21 – 24)

---

[129] กรมศิลปากร, **แหล่งโบราณคดีประเทศไทย เล่ม 3** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2532), 290 – 291.

[130] ชะเอม แก้วคล้าย, “จารึกวัดศรีเมืองแอม,” ใน **จารึกในประเทศไทย เล่ม 1: อักษรปัลลวะ หลังปัลลวะ พุทธศตวรรษที่ 12 – 14** (กรุงเทพฯ: หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร, 2529), 155 – 157.

ภาพถ่าย/แผนที่

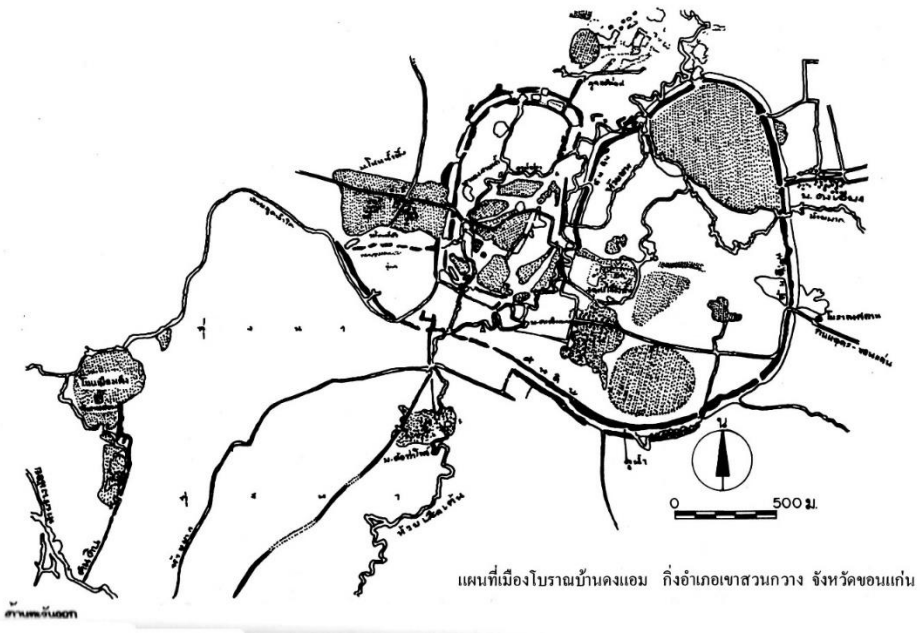

แผนที่เมืองโบราณบ้านดงแอม
(ที่มา กรมศิลปากร, **แหล่งโบราณคดีประเทศไทย เล่ม 3** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2532), 292).

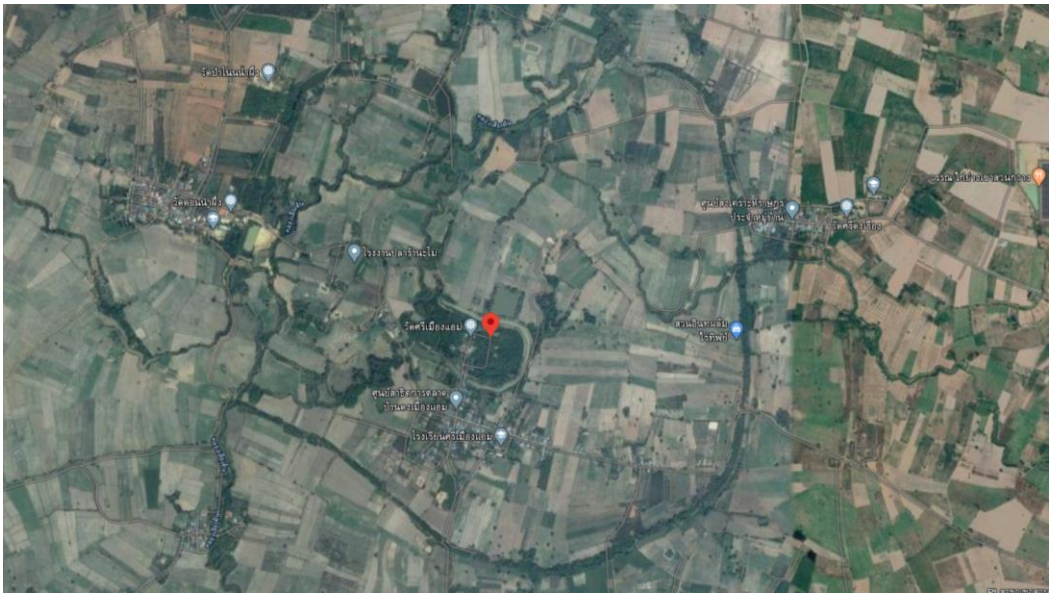

ภาพถ่ายดาวเทียมแสดงที่ตั้งเมืองโบราณบ้านดงแอม

แผนที่แสดงที่ตั้งเมืองโบราณบ้านดงแอม

แหล่งโบราณคดีบ้านหัวสระ

ชื่อแหล่ง แหล่งโบราณคดีบ้านหัวสระ
ที่ตั้ง บ้านหัวสระ ตำบลดอนช้าง อำเภอเมือง จังหวัดขอนแก่น
พิกัด 16°22'22"N 102°43'50"E
สภาพทั่วไป

แหล่งโบราณคดีบ้านหัวสระ มีสภาพเป็นเนินดินเตี้ยๆ สูงประมาณ 170 เมตรจากเส้นระดับน้ำทะเลปานกลาง พื้นที่แหล่งอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ของหมู่บ้านหัวสระ

ประวัติการสำรวจขุดค้น/บูรณะ

กรมศิลปากรได้ทำการสำรวจแหล่งโบราณคดีบ้านหัวสระเมื่อ พ.ศ. 2528 และตีพิมพ์ในหนังสือแหล่งโบราณคดีประเทศไทย เล่ม 3 จากการสำรวจในครั้งนี้สันนิษฐานว่าเป็นแหล่งโบราณคดีที่มีอายุตั้งแต่สมัยทวารวดีราวพุทธศตวรรษที่ 11 – 13 และมีการอยู่อาศัยต่อมาในสมัยอิทธิพลวัฒนธรรมเขมรราวพุทธศตวรรษที่ 15 – 17[131]

พ.ศ. 2549 กรมศิลปากรสำรวจแหล่งโบราณคดีแห่งนี้ โดยระบุว่าบริเวณริมสนามฟุตบอลด้านตะวันตกของโรงเรียนบ้านหัวบึง-หัวสระ ปรากฏอิฐหรือดินเผาไฟกองเล็กจำนวน 2 กอง และมีแท่งหินโผล่พ้นพื้นดินประมาณ 5 เซนติเมตร จากข้อมูลเดิม บริเวณดังกล่าวเป็นเนินดินขนาดใหญ่ที่มีการไถ

[131] กรมศิลปากร, **แหล่งโบราณคดีประเทศไทย เล่ม 3** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2532), 298 – 299.

ปรับพื้นที่เพื่อสร้างโรงเรียน โดยการปรับพื้นที่คราวนั้นไม่พบชิ้นส่วนภาชนะดินเผา นอกจากนี้ยังพบเครื่องปั้นดินเผาบริเวณที่นาทางทิศตะวันตกของโรงเรียน[132]

พ.ศ. 2555 กรมศิลปากรสำรวจแหล่งโบราณคดีแห่งนี้อีกครั้ง โดยระบุว่าบริเวณโรงเรียนบ้านหัวบึง-หัวสระไม่พบโบราณวัตถุ ขณะที่ทางตะวันตกห่างจากโรงเรียนประมาณ 50 – 70 เมตรเป็นเนินดินที่มีการไถปรับหน้าดินสำหรับใช้เป็นที่นา บริเวณนี้พบชิ้นส่วนภาชนะดินเผากระจายตัวทั่วบริเวณทั้งชนิดเนื้อดินและเนื้อแกร่ง[133]

หลักฐานที่พบ

- โบราณวัตถุที่ทำจากดินเผา ได้แก่ ชิ้นส่วนภาชนะดินเผาเนื้อดินและเนื้อแกร่ง โดยเนื้อแกร่งพบการตกแต่งด้วยวิธีการเคลือบสีน้ำตาลเข้ม น้ำตาลแดง และเทาเข้ม
- โบราณวัตถุที่ทำจากหิน ได้แก่ ฐานประติมากรรม
- โบราณวัตถุที่ทำจากสำริด ได้แก่ กำไล และประติมากรรมรูปเศียรนาค
- โบราณวัตถุที่ทำจากเหล็ก ได้แก่ เครื่องมือเหล็กคล้ายเสียม ห่วงเหล็กกลมมน
- โบราณสถานวัดกู่แก้วทางทิศเหนือของบ้านหัวสระ เป็นประสาทหินก่อด้วยศิลาแลงและหินทราย เป็นอโรคยศาลสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ราวพุทธศตวรรษที่ 18 จากการขุดแต่งและบูรณะระหว่าง พ.ศ. 2529 – 2530 พบศิลาจารึก และรูปเคารพศิลปะบายน[134]

อายุสมัย สมัยประวัติศาสตร์ (ทวารวดี ราวพุทธศตวรรษที่ 11 – 13 และเขมรโบราณ ราวพุทธศตวรรษที่ 15 – 18)

ภาพถ่าย/แผนที่

ภาพถ่ายดาวเทียมแสดงที่ตั้งแหล่งโบราณคดีบ้านหัวสระ

---

[132] อ้างถึงใน กิตติพงษ์ สนเล็ก, **โครงการศึกษาแหล่งโบราณคดีในบริเวณลุ่มแม่น้ำชีตอนบน ระยะที่ 1 (จังหวัดขอนแก่น) เล่ม 3** (ขอนแก่น: กลุ่มโบราณคดี สำนักศิลปากรที่ 9 ขอนแก่น กรมศิลปากร, 2555), 1181 – 1186.

[133] เรื่องเดียวกัน.

[134] คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุฯ, **วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์และภูมิปัญญา จังหวัดขอนแก่น** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2543), 88.

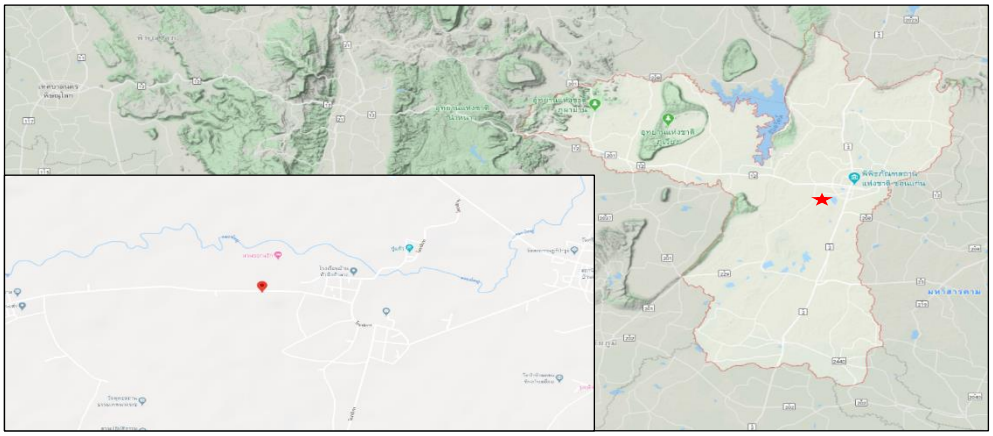

แผนที่แสดงที่ตั้งแหล่งโบราณคดีบ้านหัวสระ

แหล่งโบราณคดีดอนปู่ตา

ชื่อแหล่ง แหล่งโบราณคดีดอนปู่ตา
ที่ตั้ง บ้านสวนหม่อน ตำบลสวนหม่อน อำเภอมัญจาคีรี จังหวัดขอนแก่น
พิกัด 16°08'57"N 102°32'45"E

สภาพทั่วไป

แหล่งโบราณคดีดอนปู่ตา มีสภาพเป็นที่สาธารณประโยชน์ มีลักษณะเป็นที่ดอนขนาด 80 x 100 เมตร อยู่บริเวณด้านเหนือของบ้านสวนหม่อน หน้าวัดสระเกษ มีใบเสมาหรือหลักหินปักอยู่จำนวน 5 หลัก ซึ่งตามประวัตินำมาจากหนองแท่นราว 80 ปีมาแล้ว โดยหนองแท่นอยู่ห่างจากแหล่งโบราณคดีดอนปู่ตาราว 1.1 กิโลเมตร

ประวัติการสำรวจขุดค้น/บูรณะ

กรมศิลปากรได้ทำการสำรวจที่แหล่งโบราณคดีดอนปู่ตาเมื่อ พ.ศ. 2555 จากการสำรวจสันนิษฐานว่าแหล่งโบราณคดีแห่งนี้มีอยู่ในสมัยวัฒนธรรมทวารวดี ราวพุทธศตวรรษที่ 11 – 14 โดยพิจารณาจากใบเสมาหรือหลักหินที่พบ ขณะที่หนองแท่นมีการพบชิ้นส่วนภาชนะดินเผาเนื้อแกร่งแบบเขมร อายุราวพุทธศตวรรษที่ 15 – 18[135]

หลักฐานที่พบ

- ใบเสมาหรือหลักหินจำนวน 5 หลัก มีลักษณะเป็นแท่ง ไม่มีลวดลายสลัก

---

[135] กิตติพงษ์ สนเล็ก, **โครงการศึกษาแหล่งโบราณคดีในบริเวณลุ่มแม่น้ำชีตอนบน ระยะที่ 1 (จังหวัดขอนแก่น) เล่ม 3** (ขอนแก่น: กลุ่มโบราณคดี สำนักศิลปากรที่ 9 ขอนแก่น กรมศิลปากร, 2555), 821 – 823.

อายุสมัย สมัยประวัติศาสตร์ (ราวพุทธศตวรรษที่ 11 – 14)

ภาพถ่าย/แผนที่

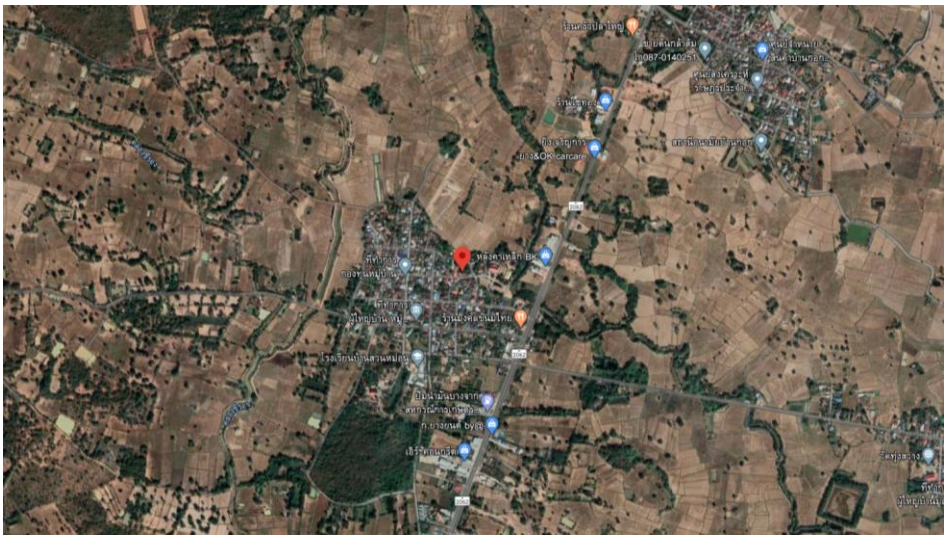

ภาพถ่ายดาวเทียมแสดงที่ตั้งแหล่งโบราณคดีดอนปู่ตา

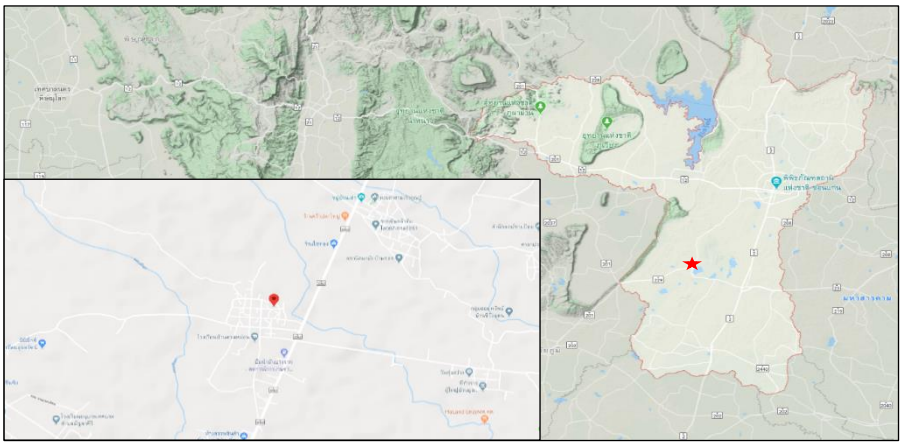

แผนที่แสดงที่ตั้งแหล่งโบราณคดีดอนปู่ตา

แหล่งโบราณคดีบ้านฝายหิน

ชื่อแหล่ง แหล่งโบราณคดีบ้านฝายหิน
ที่ตั้ง บ้านฝายหิน ตำบลวังหินลาด อำเภอชุมแพ จังหวัดขอนแก่น
พิกัด 16°36'00.1"N 102°04'40.1"E

สภาพทั่วไป

แหล่งโบราณคดีบ้านฝายหิน มีสภาพเป็นเนินดินรูปร่างค่อนข้างกลม ขนาด 300 x 350 เมตร สูง 240 เมตรจากเส้นระดับน้ำทะเลปานกลาง พื้นที่แหล่งลาดเอียงจากทิศตะวันออกไปยังทิศตะวันตก พื้นที่โดยรอบเป็นทุ่งนา มีแหล่งน้ำและชุมชนบ้านฝายหินอยู่ใกล้เคียงกับแหล่ง บริเวณทิศตะวันตกของแหล่งเป็นที่ตั้งของวัดโนนศิลา ซึ่งพบกลุ่มใบเสมาหรือหลักหินที่มีจารึกอักษรหลังปัลลวะ ภาษามอญโบราณ อายุราวพุทธศตวรรษที่ 13 – 14

ประวัติการสำรวจขุดค้น/บูรณะ

กรมศิลปากรได้ทำการสำรวจแหล่งโบราณคดีบ้านฝายหินเมื่อ พ.ศ. 2526 และตีพิมพ์ในหนังสือแหล่งโบราณคดีประเทศไทย เล่ม 3 จากการสำรวจในครั้งนี้ได้ข้อสรุปเบื้องต้นว่าแหล่งโบราณคดีแห่งนี้น่าจะมีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 12 – 14 หรือก่อนหน้านั้น[136]

หลักฐานที่พบ

- ภาชนะและชิ้นส่วนภาชนะดินเผาเนื้อดิน ส่วนมากเป็นแบบผิวเรียบ รองลงมาเป็นการตกแต่งด้วยการกดประทับลายเชือกทาบ
- หลักหินหรือใบเสมาหินทรายแดง ตั้งเรียงเป็นสี่เหลี่ยมผืนผ้า มี 8 จุด โดยในจำนวนนี้มีจารึก 3 หลักคือ จารึกใบเสมาวัดโนนศิลา 1 (ขก.16) จารึกใบเสมาวัดโนนศิลา 2 (ขก.17) และจารึกโนนศิลา 3 มีเนื้อหาเกี่ยวกับการทำบุญ โดยจารึกใบเสมาวัดโนนศิลา 1 และจารึกโนนศิลา 3 มีการขอให้บุญที่ทำบันดาลให้ตนเกิดทันยุคพระศรีอริยเมตไตรย[137]
- เศษโลหะและโครงกระดูกมนุษย์ มีการฝังภาชนะอยู่เหนือศีรษะ (ข้อมูลสัมภาษณ์ชาวบ้าน)

อายุสมัย สมัยประวัติศาสตร์ (ราวพุทธศตวรรษที่ 12 – 14 หรือก่อนหน้านั้น)

---

[136] กรมศิลปากร, **แหล่งโบราณคดีประเทศไทย เล่ม 3** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2532), 293 – 294.

[137] เทิม มีเต็ม และจำปา เยื้องเจริญ, “จารึกใบเสมาวัดโนนศิลา 1” “จารึกใบเสมาวัดโนนศิลา 2,” ใน **จารึกในประเทศไทย เล่ม 2: อักษรปัลลวะ อักษรมอญ พุทธศตวรรษที่ 12 – 21** (กรุงเทพฯ: หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร, 2529), 67 – 76. และ อุไรศรี วรศะริน, “ข้อสังเกตเกี่ยวกับจารึกมอญบางหลักในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ,” ใน **ประชุมอรรถบทเขมร: รวมบทความวิชาการของศาสตราจารย์เกียรติคุณ ดร.อุไรศรี วรศะริน** (กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 2545), 126 – 128.

ภาพถ่าย/แผนที่

ภาพถ่ายดาวเทียมแสดงที่ตั้งแหล่งโบราณคดีบ้านฝายหิน

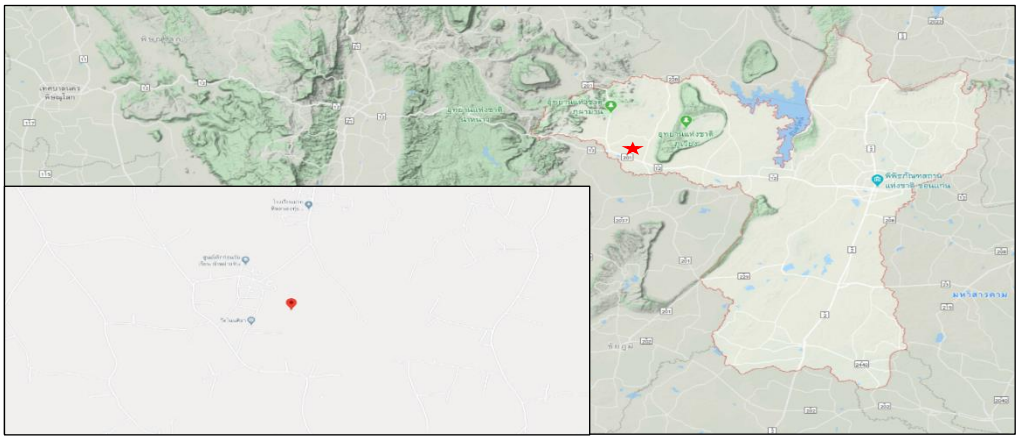

แผนที่แสดงที่ตั้งแหล่งโบราณคดีบ้านฝายหิน

แหล่งโบราณคดีบ้านบัวสิมมา

ชื่อแหล่ง แหล่งโบราณคดีบ้านบัวสิมมา
ที่ตั้ง บ้านบัวสิมมา ตำบลโนนอุดม อำเภอชุมแพ จังหวัดขอนแก่น
พิกัด 16°30'35"N 102°13'50"E

สภาพทั่วไป

แหล่งโบราณคดีบ้านบัวสิมมา มีสภาพเป็นเนินดินเตี้ยๆ สูงจากระดับน้ำทะเลปานกลางประมาณ 200 – 220 เมตร บริเวณโดยรอบแหล่งเป็นทุ่งนา มีเนินดินขนาดเล็กอยู่รายรอบ ได้แก่ โนนกกแจง ดอนปู่ตา ดอนตาล และเนินดินริมทางเข้าวัดสระพังด้านทิศเหนือ ในจำนวนนี้พบร่องรอยของโบราณสถาน 2 แห่งคือดอนปู่ตา และดอนตาล

ประวัติการสำรวจขุดค้น/บูรณะ

กรมศิลปากรได้ทำการสำรวจแหล่งโบราณคดีบ้านบัวสิมมาเมื่อ พ.ศ. 2526 และตีพิมพ์ในหนังสือแหล่งโบราณคดีประเทศไทย เล่ม 3 จากการสำรวจในครั้งนี้ได้ข้อสรุปเบื้องต้นว่าน่าจะเป็นชุมชนที่มีความสำคัญและมีความเจริญระดับหนึ่ง เนื่องจากพบใบเสมาหรือหลักหินหลายกลุ่ม แต่ไม่สามารถระบุอายุสมัยที่ชัดเจนได้[138]

หลักฐานที่พบ

- โบราณสถาน 2 แห่ง ได้แก่ กู่บ้าน ตั้งอยู่บนดอนปู่ตาทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ของหมู่บ้าน เป็นโบราณสถานก่อด้วยศิลาแลง หินทรายแดง และอิฐ มีใบเสมาหรือหลักหิน 3 หลักปักอยู่บนเนินโบราณสถาน จากคำบอกเล่าของชาวบ้านเล่าว่า เคยพบพระพุทธรูปสำริดและพระพุทธรูปหินอ่อนสีขาว ส่วนอีกแห่งหนึ่งอยู่ที่ดอนตาล พบร่องรอยโบราณสถานเพียงเล็กน้อย
- โบราณวัตถุแยกตามแหล่งที่พบได้ดังนี้

ดอนปู่ตา พบชิ้นส่วนภาชนะดินเผา ชิ้นส่วนกระเบื้องมุงหลังคา เศษปูนปั้นประดับอาคาร ชิ้นส่วนหินดุ บราลี และใบเสมาหรือหลักหิน 3 หลัก

โนนกกแจง พบใบเสมาหรือหลักหิน 4 หลัก ชิ้นส่วนภาชนะดินเผาจำนวนเล็กน้อย

ดอนตาล พบชิ้นส่วนภาชนะดินเผาจำนวนเล็กน้อย

เนินดินริมทางเข้าวัดสระพัง พบชิ้นส่วนภาชนะดินเผาในปริมาณที่หนาแน่น กล้องยาสูบดินเผา ชิ้นส่วนหินบดยา กลุ่มใบเสมาหรือหลักหิน 12 หลัก

อายุสมัย สมัยประวัติศาสตร์ (ทวารวดี ราวพุทธศตวรรษที่ 12 – 16)

---

[138] กรมศิลปากร, **แหล่งโบราณคดีประเทศไทย เล่ม 3** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2532), 295 – 297.

ภาพถ่าย/แผนที่

กลุ่มใบเสมาหรือหลักหินจากวัดสระพัง
(ที่มา รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง, **หลักหิน-ใบเสมาในวัฒนธรรมทวารวดีภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย** (กรุงเทพฯ: มิตร 41, 2561), 144, 187).

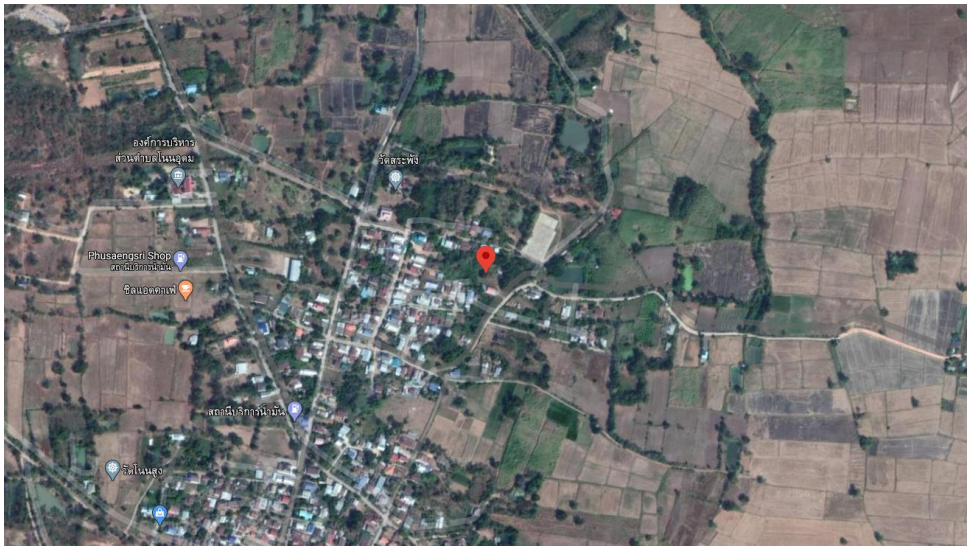

ภาพถ่ายดาวเทียมแสดงที่ตั้งแหล่งโบราณคดีบ้านบัวสิมมา

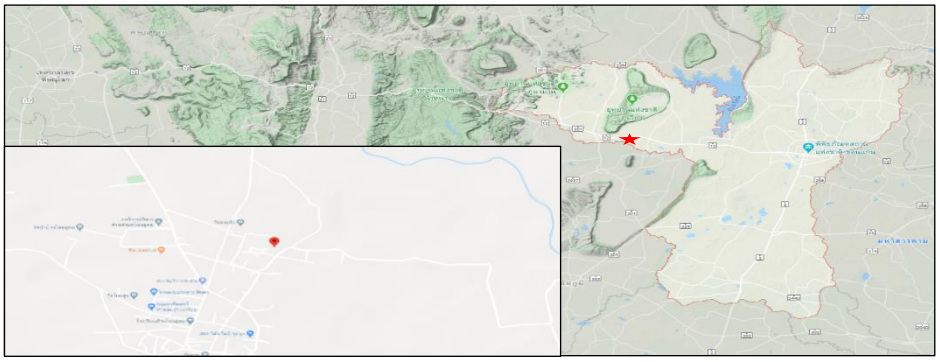

แผนที่แสดงที่ตั้งแหล่งโบราณคดีบ้านบัวสิมมา

แหล่งโบราณคดีวัดกู่สระสิงห์

ชื่อแหล่ง แหล่งโบราณคดีวัดกู่สระสิงห์
ที่ตั้ง บ้านนาโพธิ์ ตำบลโนนสะอาด อำเภอแวงใหญ่ จังหวัดขอนแก่น
พิกัด 15°56'58.9"N 102°23'50.3"E

สภาพทั่วไป

แหล่งโบราณคดีวัดกู่สระสิงห์ มีสภาพเป็นเนินดิน ซึ่งมีการถมดินลูกรังเพิ่มเติมเพื่อก่อสร้างสำนักสงฆ์ ตัวแหล่งโบราณคดีมีสระน้ำขนาดเล็ก ที่ขอบสระมีก้อนศิลาแลงวางอยู่ทั้งสี่ด้าน แต่ไม่สามารถระบุได้ว่าเป็นหินธรรมชาติหรือเกิดขึ้นจากการดัดแปลงของมนุษย์ เคยพบประติมากรรมหินทรายรูปสิงห์ภายในสระน้ำ อันเป็นที่มาของชื่อ “สระสิงห์” ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือของสระน้ำเป็นศาลาสำหรับประกอบพิธีกรรมทางศาสนา ซึ่งสร้างทับโบราณสถานเดิม บริเวณโบราณสถานเดิมมีหลักหินหรือใบเสมาปักอยู่ โดยศาลาดังกล่าวสร้างคร่อมทับใบเสมาบางหลัก

ประวัติการสำรวจขุดค้น/บูรณะ

กรมศิลปากรได้ทำการสำรวจที่แหล่งโบราณคดีวัดกู่สระสิงห์เมื่อ พ.ศ. 2544 และ พ.ศ. 2555 จากการสำรวจ สันนิษฐานว่าพื้นที่แหล่งโบราณคดีน่าจะมีการอยู่อาศัยของมนุษย์ตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 12 – 16 ในช่วงสมัยวัฒนธรรมทวารวดี และมีการใช้พื้นที่ต่อมาในวัฒนธรรมเขมรโบราณ ราวพุทธศตวรรษที่ 16 – 18[139]

หลักฐานที่พบ

- โบราณสถานสระสิงห์ เป็นสระน้ำผังสี่เหลี่ยมผืนผ้า ขอบสระทั้งสี่ด้านมีศิลาแลงวางเรียงเป็นขอบสระ เคยพบชิ้นส่วนประติมากรรมรูปสิงห์
- หลักหินหรือใบเสมาหินทราย 6 หลัก (ปัจจุบันเหลือ 5 หลัก)
- พระพุทธรูปหินทราย 2 องค์
- ชิ้นส่วนประติมากรรมรูปสิงห์ รูปบุคคล ชิ้นส่วนฐานรูปเคารพ และชิ้นส่วนฐานรองรับประติมากรรมรูปสิงห์
- ชิ้นส่วนภาชนะดินเผาแบบเขมร อายุราวพุทธศตวรรษที่ 16 – 18

อายุสมัย สมัยประวัติศาสตร์ (ราวพุทธศตวรรษที่ 12 – 18)

---

[139] กิตติพงษ์ สนเล็ก, **โครงการศึกษาแหล่งโบราณคดีในบริเวณลุ่มแม่น้ำชีตอนบน ระยะที่ 1 (จังหวัดขอนแก่น) เล่ม 1** (ขอนแก่น: กลุ่มโบราณคดี สำนักศิลปากรที่ 9 ขอนแก่น กรมศิลปากร, 2555), 152 – 156.

ภาพถ่าย/แผนที่

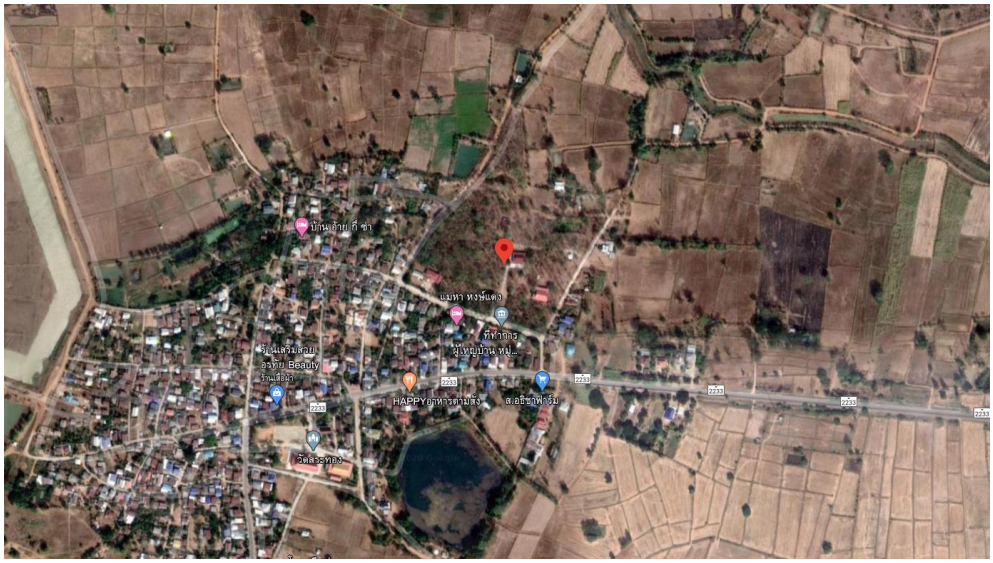

ภาพถ่ายดาวเทียมแสดงที่ตั้งแหล่งโบราณคดีวัดกู่สระสิงห์

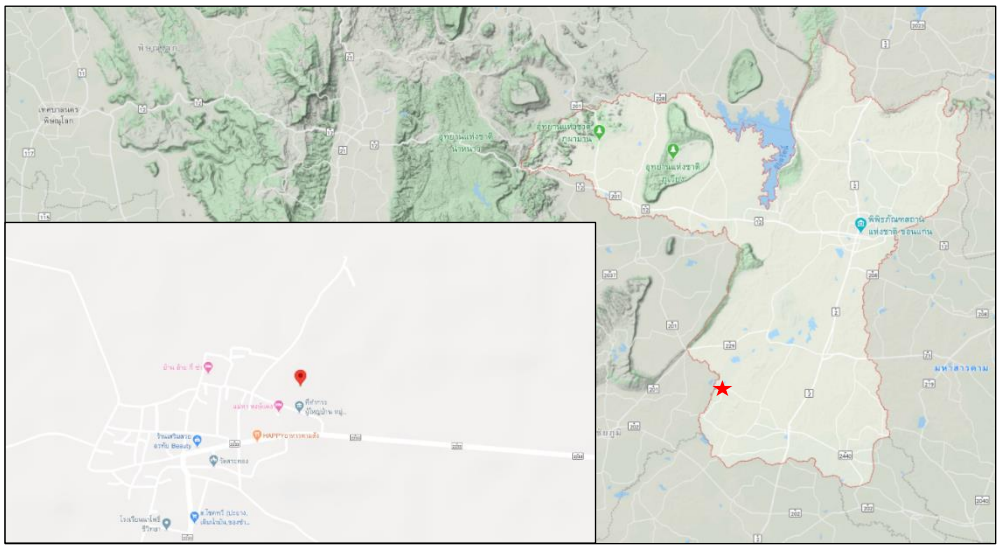

แผนที่แสดงที่ตั้งแหล่งโบราณคดีวัดกู่สระสิงห์

แหล่งโบราณคดีโนนเขวา

ชื่อแหล่ง แหล่งโบราณคดีโนนเขวา
ที่ตั้ง โนนเขวา ตำบลสวนหม่อน อำเภอมัญจาคีรี จังหวัดขอนแก่น
พิกัด 16°11'06.2"N 102°33'31.9"E

สภาพทั่วไป

แหล่งโบราณคดีโนนเขวาตั้งอยู่บนเนินขนาดใหญ่ กว้างตามแนวตะวันออกและตะวันตก 250 เมตร ยาวตามแนวเหนือใต้ 400 เมตร สูงจากระดับน้ำทะเลปานกลาง 180 เมตร บริเวณโดยรอบเป็นพื้นที่เกษตรสูงประมาณ 170 เมตรจากระดับน้ำทะเลปานกลาง

ประวัติการสำรวจขุดค้น/บูรณะ

กรมศิลปากรได้ทำการสำรวจแหล่งโบราณคดีบ้านโนนเขวาเมื่อ พ.ศ. 2529 และตีพิมพ์ในหนังสือแหล่งโบราณคดีประเทศไทย เล่ม 3 จากการสำรวจในครั้งนี้ได้ข้อสรุปเบื้องต้นว่าน่าจะเป็นแหล่งโบราณคดีที่ตั้งอยู่ในเขตลุ่มแม่น้ำชี โบราณวัตถุพบคล้ายคลึงกับที่พบในแหล่งโบราณคดีในลุ่มแม่น้ำเดียวกัน สามารถกำหนดอายุจากเสมาหินทรายมีอายุอยู่ในช่วงราวพุทธศตวรรษที่ 13 - 15[140]

หลักฐานที่พบ

- ภาชนะดินเผา พบใกล้ฐานประติมากรรม (จากการสัมภาษณ์ชาวบ้าน)
- เสมาหินทรายลักษณะเป็นแผ่น 2 หลัก
- ฐานประติมากรรมหินทราย ตรงกลางมีรูขนาดใหญ่

อายุสมัย สมัยประวัติศาสตร์ (พุทธศตวรรษที่ 13 – 15)

---

[140] กรมศิลปากร, **แหล่งโบราณคดีประเทศไทย เล่ม 3** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2532), 231 – 232.

ภาพถ่าย/แผนที่

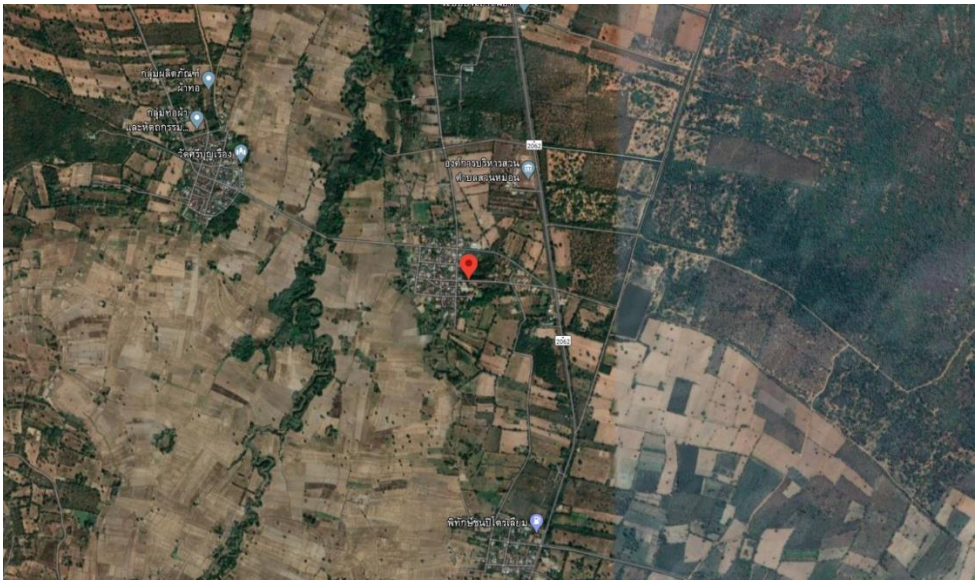

ภาพถ่ายดาวเทียมแสดงที่ตั้งแหล่งโบราณคดีบ้านโนนเขวา

แผนที่แสดงที่ตั้งแหล่งโบราณคดีบ้านโนนเขวา

แหล่งโบราณคดีบ้านเก่าน้อย

ชื่อแหล่ง แหล่งโบราณคดีบ้านเก่าน้อย
ที่ตั้ง บ้านเก่าน้อย ตำบลเปือยใหญ่ อำเภอบ้านไผ่ จังหวัดขอนแก่น (อำเภอโนนศิลา)
พิกัด 16°01'14.3"N 102°39'13.9"E

สภาพทั่วไป

แหล่งโบราณคดีบ้านเก่าน้อยเป็นเนินดินขนาดเล็ก มีขนาด 180 x 250 เมตร บริเวณแหล่งสูง 170 เมตร และพื้นที่โดยรอบสูงประมาณ 162 เมตรจากระดับน้ำทะเลปานกลาง บริเวณแหล่งเป็นที่ตั้งของชุมชนขนาดเล็กที่ประกอบอาชีพเกษตรกรรม มีห้วยตาโสกเหล่าเป็นแหล่งน้ำอยู่ใกล้เคียง

ประวัติการสำรวจขุดค้น/บูรณะ

กรมศิลปากรได้ทำการสำรวจแหล่งโบราณคดีบ้านเก่าน้อยเมื่อ พ.ศ. 2529 และตีพิมพ์ในหนังสือแหล่งโบราณคดีประเทศไทย เล่ม 3 จากการสำรวจในครั้งนี้ได้ข้อสรุปเบื้องต้นว่าน่าจะเป็นแหล่งโบราณคดีในกลุ่มเมืองเพีย ในเขตที่ราบลุ่มแม่น้ำชี ได้พบร่องรอยการผลิตเกลือตามเนินต่างๆ จึงสันนิษฐานว่าชุมชนแห่งนี้น่าจะผลิตเกลือสินเธาว์ เพื่อแลกเปลี่ยนกับสินค้าอื่นๆ จากหลักฐานทางโบราณคดีสันนิษฐานได้ว่า น่าจะมีอายุอยู่ในช่วงราวพุทธศตวรรษที่ 13 – 15[141]

หลักฐานที่พบ

- ชิ้นส่วนภาชนะดินเผาเนื้อหยาบ มีทรายและเส้นใยผสมอยู่ ตกแต่งผิวแบบผิวเรียบเป็นส่วนใหญ่ และมีแบบลายเชือกทาบ แบบลายกดประทับ และแบบเคลือบน้ำโคลน

อายุสมัย สมัยประวัติศาสตร์ (ทวารวดี พุทธศตวรรษที่ 13 – 15)

---

[141] กรมศิลปากร, **แหล่งโบราณคดีประเทศไทย เล่ม 3** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2532), 237 – 238.

ภาพถ่าย/แผนที่

ภาพถ่ายดาวเทียมแสดงที่ตั้งแหล่งโบราณคดีบ้านเก่าน้อย

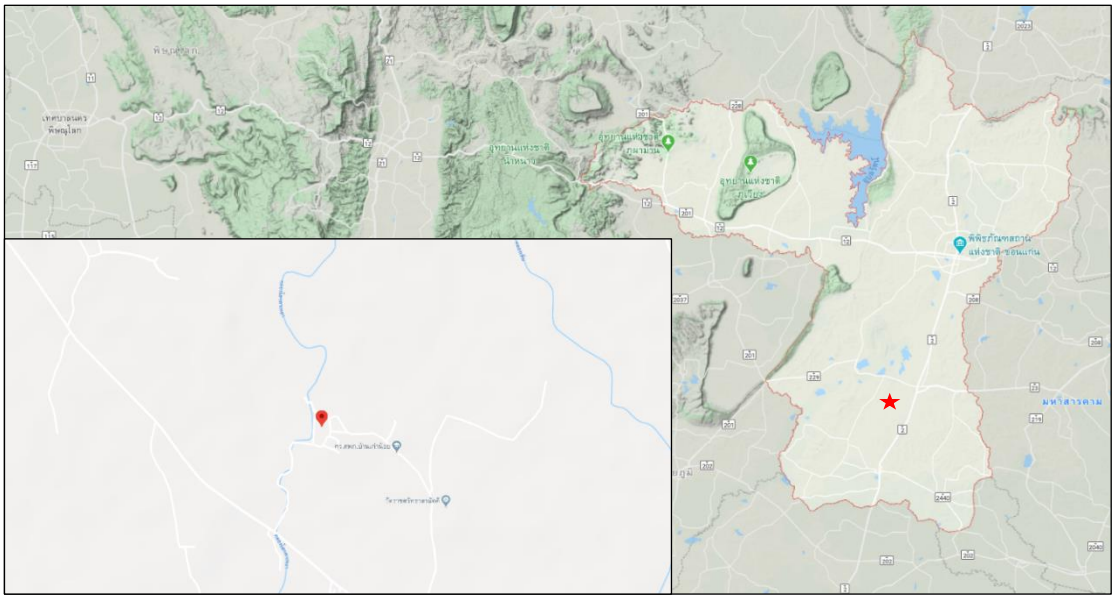

แผนที่แสดงที่ตั้งแหล่งโบราณคดีบ้านเก่าน้อย

แหล่งโบราณคดีบ้านท่ากระเสริม

ชื่อแหล่ง แหล่งโบราณคดีบ้านท่ากระเสริม
ที่ตั้ง บ้านท่ากระเสริม ตำบลท่ากระเสริม อำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น
พิกัด 16°37'20.7"N 102°52'45.1"E

สภาพทั่วไป

แหล่งโบราณคดีบ้านท่ากระเสริม มีสภาพเป็นเนินดินรูปวงรี มีคูน้ำคันดินล้อมรอบ ขนาด 800 x 1,000 เมตร เนินดินสูง 168 เมตรจากเส้นระดับน้ำทะเลปานกลาง บริเวณโดยรอบเป็นที่นา ส่วนบนเนินเป็นที่ตั้งของวัดป่าเทพนิมิต

ประวัติการสำรวจขุดค้น/บูรณะ

กรมศิลปากรได้ทำการสำรวจแหล่งโบราณคดีบ้านท่ากระเสริมเมื่อ พ.ศ. 2525 และตีพิมพ์ในหนังสือแหล่งโบราณคดีประเทศไทย เล่ม 3 จากการสำรวจในครั้งนี้สันนิษฐานว่าเป็นชุมชนเกษตรกรรมที่นับถือพุทธศาสนา มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 13 – 15[142]

หลักฐานที่พบ

- ชิ้นส่วนภาชนะดินเผาเนื้อดิน พบทั้งแบบผิวเรียบ แบบตกแต่งด้วยลายเชือกทาบ ลายขูดขีด ลายเขียนสี ผิวเรียบขัดมัน และปั้นแปะ
- หินบดยา
- ชิ้นส่วนประติมากรรมหินทรายขัด
- ใบเสมาหรือหลักหิน มีการสลักลวดลาย

อายุสมัย สมัยประวัติศาสตร์ (ราวพุทธศตวรรษที่ 13 – 15)

---

[142] กรมศิลปากร, **แหล่งโบราณคดีประเทศไทย เล่ม 3** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2532), 302 – 304.

ภาพถ่าย/แผนที่

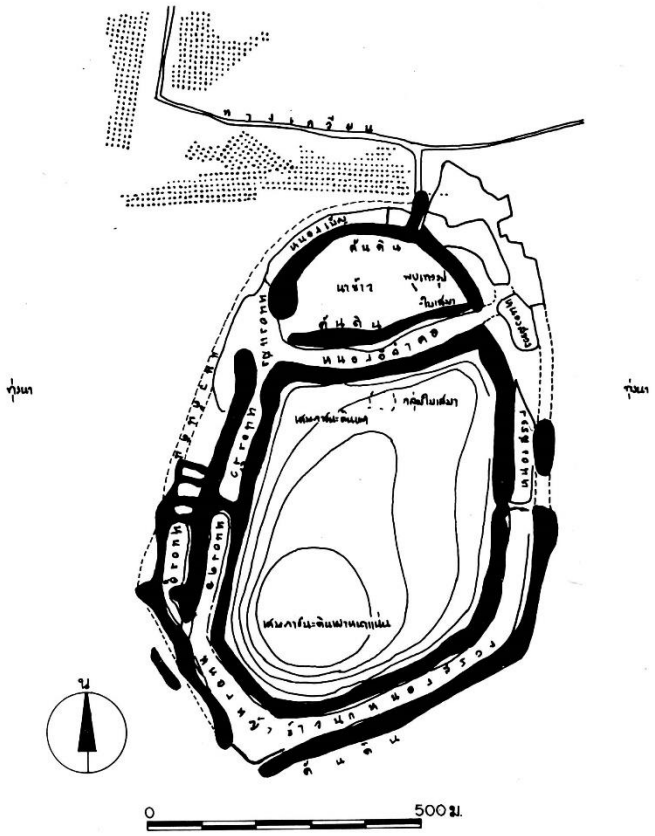

แผนที่เมืองโบราณบ้านท่ากระเสริม
(ที่มา กรมศิลปากร, **แหล่งโบราณคดีประเทศไทย เล่ม 3** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2532), 304).

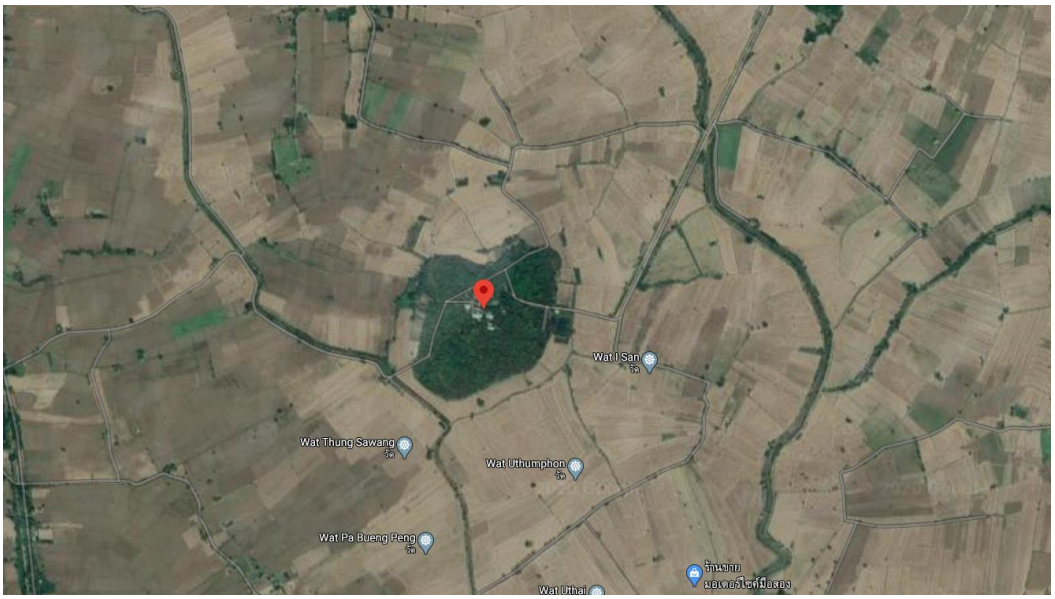

ภาพถ่ายดาวเทียมแสดงที่ตั้งแหล่งโบราณคดีบ้านท่ากระเสริม

แผนที่แสดงที่ตั้งแหล่งโบราณคดีบ้านท่ากระเสริม

แหล่งโบราณคดีบ้านโพธิ์ไชย (เมืองชัยวาน)

ชื่อแหล่ง แหล่งโบราณคดีบ้านโพธิ์ชัย (เมืองชัยวาน)
ที่ตั้ง บ้านโพธิ์ชัย ตำบลนาข่า อำเภอมัญจาคีรี จังหวัดขอนแก่น
พิกัด 16°09'53.9"N 102°30'20.4"E

สภาพทั่วไป

แหล่งโบราณคดีบ้านโพธิ์ชัยเป็นเนินดินรูปกลมรี มีร่องรอยของคูน้ำล้อมรอบ สูงจากระดับน้ำทะเลปานกลางประมาณ 170 เมตร ตั้งอยู่ทางตะวันตกของแม่น้ำชี ห่างไปประมาณ 10 กิโลเมตรทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือเป็นที่ตั้งของภูผาแดง

ประวัติการสำรวจขุดค้น/บูรณะ

กรมศิลปากรได้ทำการสำรวจแหล่งโบราณคดีบ้านโพธิ์ชัยเมื่อ พ.ศ. 2525 และตีพิมพ์ในหนังสือแหล่งโบราณคดีประเทศไทย เล่ม 3 จากการสำรวจในครั้งนี้ได้ข้อสรุปเบื้องต้นว่าน่าจะเป็นเมืองโบราณที่มีผังเป็นรูปวงรี มีคูน้ำคันดินล้อมรอบสองชั้น เพื่อกักเก็บน้ำ และพบหลักฐานการนับถือพระพุทธศาสนา สันนิษฐานว่าน่าจะมีอายุอยู่ในช่วงราวพุทธศตวรรษที่ 13 – 15[143]

หลักฐานที่พบ

- ชิ้นส่วนภาชนะดินเผาเนื้อดินและเนื้อแกร่ง
- ชิ้นส่วนพระพิมพ์ดินเผา เป็นส่วนฐานพระพุทธรูปมีดอกบัวรองรับ

---

[143] กรมศิลปากร, **แหล่งโบราณคดีประเทศไทย เล่ม 3** (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2532), 225 – 226.

- พระพุทธรูปหินทรายประทับนั่งขัดสมาธิ และชิ้นส่วนหินทรายสลักเป็นเศียรนาค ซึ่งสันนิษฐานว่าอาจเป็นส่วนหนึ่งของพระพุทธรูปหินทรายข้างต้น กล่าวคือเป็นพระพุทธรูปนาคปรก ปัจจุบันประดิษฐานที่วัดเกษามคม[144]

- หลักหินหรือใบเสมาหินทราย

อายุสมัย ราวพุทธศตวรรษที่ 13 – 15

ภาพถ่าย/แผนที่

หลักหินหรือใบเสมาจากเมืองโบราณชัยวาน จังหวัดขอนแก่น
(ที่มา รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง, **หลักหิน-ใบเสมาในวัฒนธรรมทวารวดีภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย** (กรุงเทพฯ: มิตร 41, 2561), 64).

[144] คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุฯ, **วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์และภูมิปัญญา จังหวัดขอนแก่น** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2543), 85.

ภาพถ่ายดาวเทียมแสดงที่ตั้งแหล่งโบราณคดีบ้านโพธิ์ไชย (เมืองชัยวาน)

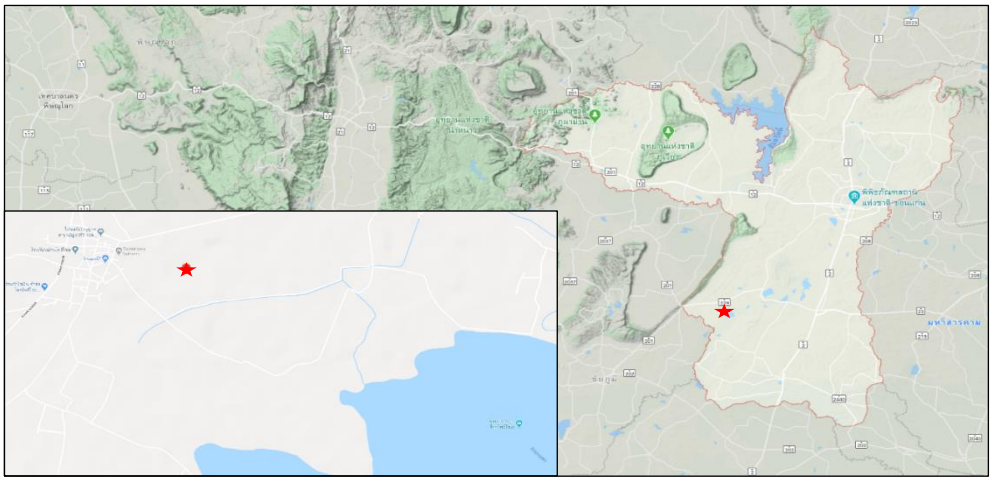

แผนที่แสดงที่ตั้งแหล่งโบราณคดีบ้านโพธิ์ไชย (เมืองชัยวาน)

พระพุทธไสยาสน์ภูเวียง

ชื่อแหล่ง พระพุทธไสยาสน์ภูเวียง
ที่ตั้ง บ้านโนนสะอาด ตำบลหนองไผ่ อำเภอชุมแพ จังหวัดขอนแก่น
พิกัด 16°33'17.7"N 102°09'07.9"E

สภาพทั่วไป

พระพุทธไสยาสน์ภูเวียงเป็นประติมากรรมสลักบนเพิงผายอดเขาภูเวียงด้านทิศใต้ ตั้งอยู่สูง 620 เมตรจากระดับน้ำทะเลปานกลาง มีความยาว 3.80 เมตร ประทับตะแคงขวา พระเศียรหนุนด้วยพระกรขวา หันพระเศียรไปทิศเหนือ ครองจีวรห่มเฉียง ลักษณะพระพักตร์ค่อนข้างเหลี่ยม พระเนตรหลับ พระกรรณยาว โดยสลักให้ปลายพระกรรณแนบติดกับพระปราง บริเวณพระเศียรมีจารึกอักษรหลังปัลลวะ ภาษาสันสกฤต อายุราวพุทธศตวรรษที่ 14[145]

ประวัติการสำรวจขุดค้น/บูรณะ

-

หลักฐานที่พบ

- พระพุทธไสยาสน์ ศิลปะทวารวดี สลักบนเพิงผา
- จารึกพระพุทธไสยาสน์ภูเวียง (ขก.25) อักษรหลังปัลลวะ ภาษาสันสกฤต มี 2 บรรทัด คำแปลกล่าวว่า (บรรทัดที่ 1) “ชาวเมืองได้มาแล้ว” และ (บรรทัดที่ 2) “ผู้ได้บุญย่อมพ้นจากความตายเพราะยาพิษ”[146] จากข้อความดังกล่าวไม่ได้ให้รายละเอียดใดที่ชัดเจน จึงมีการตีความไว้หลายทาง เช่น ชาวเมืองได้มาแล้วจากบรรทัดแรก อาจหมายถึงผู้มานมัสการพระพุทธรูป หรือหมายถึงผู้มาแกะสลักพระพุทธรูป ขณะที่บรรทัดถัดมาอาจหมายถึงการขอพรจากการทำบุญ (นมัสการหรือสร้างพระพุทธรูป) ให้รอดพ้นจากภยันตราย[147]

อายุสมัย สมัยประวัติศาสตร์ (ราวพุทธศตวรรษที่ 14)

---

[145] รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง, **ทวารวดีในอีสาน** (กรุงเทพฯ: มติชน, 2558), 114.

[146] ชะเอม แก้วคล้าย, “จารึกพระพุทธไสยาสน์ภูเวียง,” **ศิลปากร** 44, 3 (พฤษภาคม – มิถุนายน 2544): 57 – 61.

[147] เรื่องเดียวกัน.

ภาพถ่าย/แผนที่

พระพุทธไสยาสน์ภูเวียง
(ที่มา http://park.dnp.go.th/visitor/scenicshow.php?id=591)

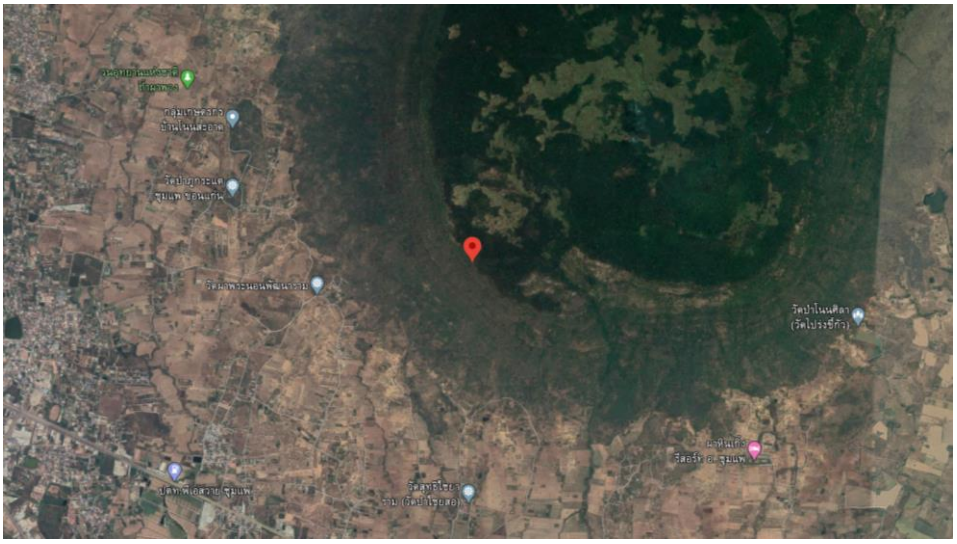

ภาพถ่ายดาวเทียมแสดงที่ตั้งพระพุทธไสยาสน์ภูเวียง

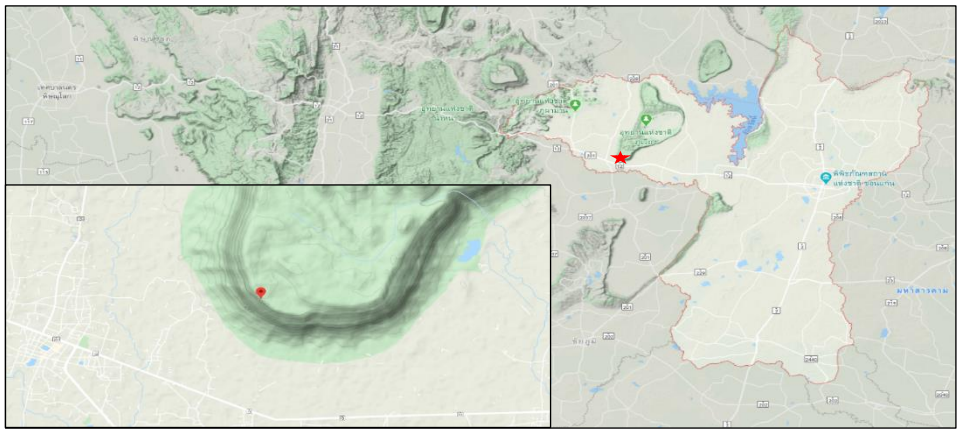

แผนที่แสดงที่ตั้งพระพุทธไสยาสน์ภูเวียง

แหล่งโบราณคดีบ้านหัน

ชื่อแหล่ง แหล่งโบราณคดีบ้านหัน
ที่ตั้ง บ้านหัน ตำบลกุดเค้า อำเภอมัญจาคีรี จังหวัดขอนแก่น
พิกัด 16°07'36.1"N 102°32'36.9"E

สภาพทั่วไป

แหล่งโบราณคดีบ้านหันเป็นเนินดินขนาดใหญ่จำนวน 2 เนินคือ โนนกสิกรรมและโนนวัดป่ามัญจาคีรี สูงจากระดับน้ำทะเลปานกลางประมาณ 170 เมตร พื้นที่รอบตัวแหล่งสูงประมาณ 160 เมตรจากระดับน้ำทะเลปานกลาง ตัวแหล่งโบราณคดีเป็นที่ตั้งของวัดป่ามัญจาคีรีและที่อยู่อาศัย

ประวัติการสำรวจขุดค้น/บูรณะ

กรมศิลปากรได้ทำการสำรวจแหล่งโบราณคดีบ้านหันเมื่อ พ.ศ. 2529 และตีพิมพ์ในหนังสือแหล่งโบราณคดีประเทศไทย เล่ม 3 จากการสำรวจในครั้งนี้ได้ข้อสรุปเบื้องต้นว่าน่าจะเป็นเนินดินที่มีหลักฐานการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์ โดยจากการกำหนดอายุจากเครื่องถ้วยจีน ในช่วงราวพุทธศตวรรษที่ 14 – 17 น่าจะมีการตั้งถิ่นฐานแล้ว[148]

หลักฐานที่พบ

- ชิ้นส่วนภาชนะดินเผาเนื้อหยาบ แบบผิวเรียบ แบบลายเชือกทาบ
- ชิ้นส่วนภาชนะดินเผาเนื้อแกร่ง
- ดินเผาคล้ายหินดุ
- กองหินทรายสันนิษฐานว่าเป็นซากสิ่งก่อสร้าง

---

[148] กรมศิลปากร, **แหล่งโบราณคดีประเทศไทย เล่ม 3** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2532), 227 – 228.

อายุสมัย สมัยประวัติศาสตร์

ภาพถ่าย/แผนที่

ภาพถ่ายดาวเทียมแสดงที่ตั้งแหล่งโบราณคดีบ้านหัน

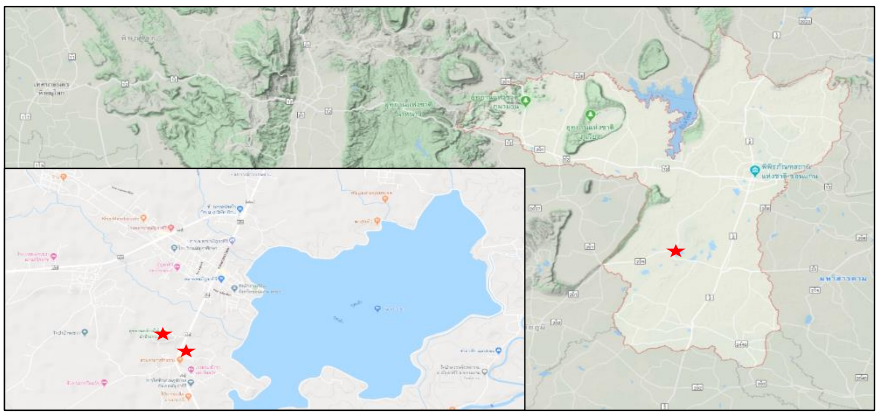

แผนที่แสดงที่ตั้งแหล่งโบราณคดีบ้านหัน

4.6 พื้นที่ภาคตะวันออกของประเทศไทยปัจจุบัน

ประกอบไปด้วยจังหวัดสระแก้ว ปราจีนบุรี และจันทบุรี พื้นที่กลุ่มนี้พบจารึกพระเจ้ามเหนทรวรมันเพียงหลักเดียวเท่านั้นคือจารึกช่องสระแจง จ.สระแก้ว เป็นเรื่องเกี่ยวกับการให้ขุดสระที่มีชื่อว่าศังกรตฏากะ

จารึกช่องสระแจง จังหวัดสระแก้ว ปจ. 5 K. 969

สถานที่พบปราสาทเขาช่องสระแจง บ้านตาพระยา ตำบลตาพระยา อำเภอตาพระยา (เดิมคือ บ้านช่องสระแจง ตำบลตาพระยา อำเภอตาพระยา จังหวัดปราจีนบุรี) จังหวัดสระแก้ว

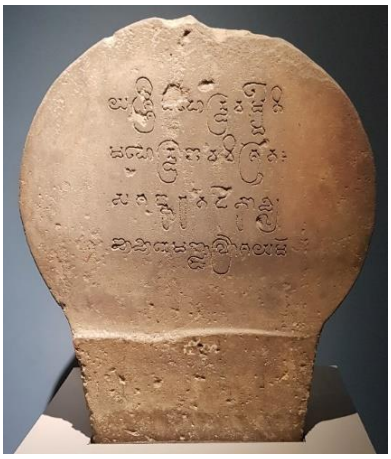

จารึกช่องสระแจง จ.สระแก้ว

สำเนาจารึกช่องสระแจง

ทับหลังวัดบน ต.บ่อพุ อ.ท่าใหม่ จ.จันทบุรี ศิลปะแบบถาลาบริวัตซึ่งอาจมีความเกี่ยวข้องกับพระเจ้ามเหนทรวรมันซึ่งสมบูรณ์ที่สุดในภาคตะวันออก ตามข้อมูลบอกว่าได้มาจากเมืองเพนียด เมืองโบราณใน จ.จันทบุรี

ผู้วิจัยเมื่อครั้งเดินทางไปศึกษาข้อมูลทับหลังวัดบน

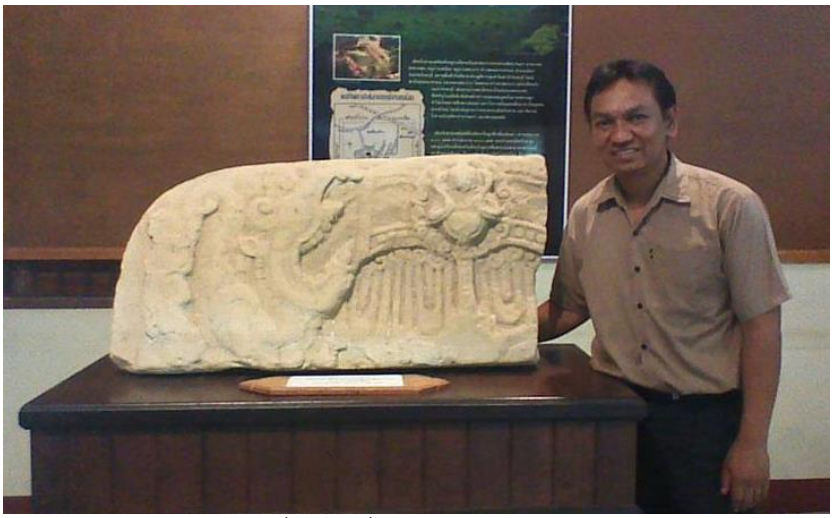

ผู้วิจัยกับทับหลังแบบถาลาบริวัตที่วัดทองทั่ว จ.จันทบุรี ตามข้อมูลบอกว่าได้มาจากเมืองเพนียด

จารึกบ้านท่ามะกา ต.ศาลาลำดวน อ.เมือง จ.สระแก้ว จารึกตัวอักษรร่วมสมัยกับจารึกช่องสระแจงของพระเจ้ามเหนทรวรมัน เป็นเรื่องเกี่ยวกับการขุดสระน้ำเช่นเดียวกัน ผู้วิจัยคาดว่า ผู้คนแถบนี้อาจจะมีความเกี่ยวข้องกับพระเจ้ามเหนทรวรมัน

(เ) นะ ตฺรวงฺ (ชํ) เนกฺ มฺรตาญ โกฺ(ล)ญฺ ธฺรุวปุร (อทฺภู)ตสิงฺห

คำแปล

นี้เป็นสระน้ำที่ขุดโดยโกลญเมืองธรุวปุระ นามว่า อัทภูตสิงหะ

จารึกบ้านน้ำซับ ต.สระขวัญ อ.เมือง จ.สระแก้ว ก็เช่นเดียวกับจารึกบ้านท่ามะกา คือ เป็นจารึกร่วมสมัยกับพระเจ้ามเหนทรวรมันและกล่าวถึงการขุดสระน้ำเช่นเดียวกัน

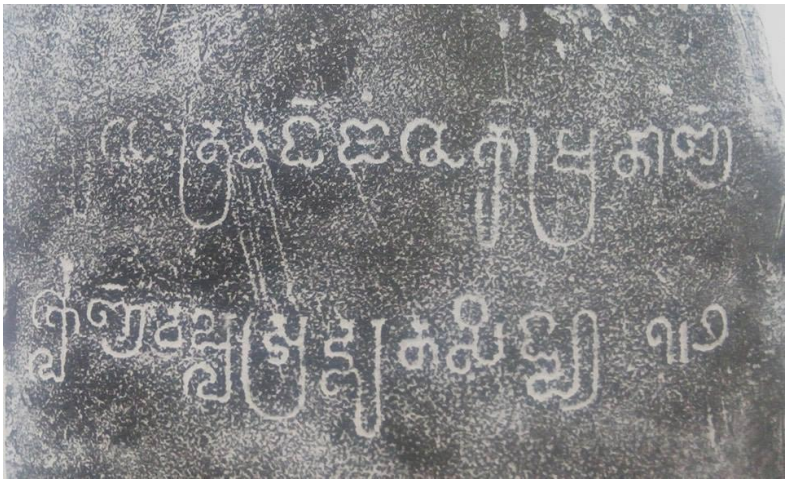

เนะ ตฺรวงฺ ชํเนกฺ มฺรตาญฺ โกฺลลฺญ วลฺล อทฺภูตสิงฺห //

คำแปล

นี่คือสระน้ำที่ขุดโดยมรตาญโกลญพล (หัวหน้าฝ่ายทหาร) นามว่า อัทภูตสิงหะ

จารึกทั้งสองหลักคือจารึกบ้านท่ามะกา และจารึกบ้านน้ำซับ นี้ ผู้วิจัยคาดว่าน่าจะเป็นจารึกที่เขียนโดยคนเดียวกันคือ อัทภูตสิงหะ

จารึกจันทบูร จ.จันทบุรี เป็นจารึกภาษาสันสกฤตและภาษาเขมรโบราณ แม้จะถูกน้ำไปใช้เป็นแท่นรองรูปเคารพในสมัยหลัง แต่ก็ยังคงมีข้อความที่เหลือกล่าวถึงพระเจ้าอีศานวรมัน (ที่ 1) ซึ่งเป็นโอรสของพระเจ้ามเหนทรวรมันได้ทำบุญและถวายสิ่งของต่าง ๆ แก่เทวสถานซึ่งอาจจะตั้งอยู่ในเขตเมืองเพนียดโบราณ อันแสดงให้เห็นว่า พระเจ้ามเหนทรวรมันอาจจะมีกิจกรรมหรือมีอะไรบางอย่างที่เมืองเพนียดโบราณแห่งนี้ เพราะนอกจากจะปรากฏทับหลังศิลปะแบบถาลาบริวัตสมัยของพระองค์แล้ว พระราชโอรสคือพระเจ้าศรีอีศานวรมัน (ที่ 1) ยังได้มาทำบุญถึงสถานที่แห่งนี้ด้วย

จารึกจันทบูรสมัยพระเจ้าอีศานวรมัน (ที่ 1) หลักฐานที่แสดงให้เห็นความเกี่ยวข้องระหว่างพระเจ้ามเหนทรวรมันกับเมืองเพนียดโบราณ ในจังหวัดจันทบุรี

แหล่งโบราณคดีร่วมสมัยในเขตจังหวัดปราจีนบุรี สระแก้ว และจันทบุรี

เมืองศรีมโหสถ

ชื่อแหล่ง เมืองศรีมโหสถ
ที่ตั้ง ตำบลโคกปีบ อำเภอศรีมโหสถ จังหวัดปราจีนบุรี
พิกัด 13°53'44.7"N 101°24'49.9"E (เมืองศรีมโหสถ) 13°51'48.3"N 101°25'33.9"E (สระมรกต)

สภาพทั่วไป

เมืองศรีมโหสถ หรือเดิมเรียกว่าเมืองพระรถ ตั้งอยู่ที่บ้านสระมะเขือ บ้านโคกวัด และบ้านหนองสะแก ตำบลโคกปีบ อำเภอศรีมโหสถ จังหวัดปราจีนบุรี มีลักษณะเป็นเมืองโบราณมีคูน้ำคันดินผังสี่เหลี่ยมผืนผ้ามุมมน ขนาดประมาณ 700 x 1,500 เมตร วางตัวในแนวตะวันออกเฉียงเหนือ-ตะวันตกเฉียงใต้[149]

ประวัติการสำรวจขุดค้น/บูรณะ

เมืองศรีมโหสถเป็นเมืองโบราณในวัฒนธรรมทวารวดี มีชื่อเรียกปรากฏอยู่หลายชื่อด้วยกัน เช่น เมืองพระรถ เมืองมโหสถ เมืองศรีมโหสถ เมืองศรีวัตสะ และเมืองอวัธยปุระ โดยชื่อ “เมืองพระรถ” เป็นชื่อที่ใช้คราวประกาศขึ้นทะเบียนโบราณสถาน ซึ่งเจ้าหน้าที่ฝ่ายปกครองแจ้งไว้ โดยอาจเป็นการผูกเข้ากับเนื้อเรื่องรถเสนชาดก ขณะที่ชื่อ “เมืองมโหสถหรือศรีมโหสถ” เป็นชื่อที่ราษฎรในท้องที่เรียก โดยอาจผูกเข้ากับเนื้อเรื่องมโหสถชาดก ส่วนชื่อ “ศรีวัตสะปุระ” หรือ “อวัธยปุระ” เป็นชื่อที่ได้จากจารึกบนกรอบคันฉ่องสำริด ซึ่งทั้งสองชื่อเกิดจากการอ่านจารึกสองครั้งแล้วได้ข้อความแตกต่างกัน[150]

เมืองศรีมโหสถขึ้นทะเบียนเป็นโบราณสถานเมื่อ พ.ศ. 2478 โดยแยกเป็นกลุ่มโบราณสถาน ได้แก่ เมืองพระรถ สระแก้ว สระมะเขือ ภูเขาทอง และสระมรกฎ จากนั้น พ.ศ. 2494 หลวงรณสิทธิพิชัย อธิบดีกรมศิลปากรในขณะนั้นได้สำรวจเมืองศรีมโหสถ กระทั่งล่วงมาถึง พ.ศ. 2508 – 2512 กรมศิลปากรจึงเริ่มดำเนินการสำรวจ ขุดแต่งโบราณสถานที่เมืองศรีมโหสถ จำนวน 28 แห่ง จากนั้นจึงมีการขุดแต่งและบูรณะโบราณสถานต่อมาอีกหลายครั้ง โดยเมื่อ พ.ศ. 2529 มีการพบรอยพระพุทธบาทคู่จากการขุดแต่งโบราณสถานสระมรกต[151]

หลักฐานที่พบ

เมืองศรีมโหสถมีโบราณสถานทั้งภายในและนอกคูน้ำคันดินจำนวนมาก แต่ปัจจุบันเหลือปรากฏให้เห็นน้อยจากที่เคยสำรวจพบ เนื่องจากการปรับไถพื้นที่สำหรับการเกษตร การลักลอบขุดหาโบราณวัตถุตลอดจนโบราณสถานที่ยังคงมีสภาพเป็นเนินดิน ไม่ได้รับการขุดแต่ง โดยหลักฐานสำคัญที่พบจำแนกตามโบราณสถานต่างๆ ดังนี้

---

[149] บัณฑิต ลิ่วชัยชาญ และภัทรพงษ์ เก่าเงิน, **โบราณคดีเมืองศรีมโหสถ** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2548), 5.

[150] ดูเพิ่ม เรื่องเดียวกัน, 6 – 8.

[151] ดูเพิ่ม เรื่องเดียวกัน, 11 – 12.

- โบราณสถานหมายเลข 22 เป็นกลุ่มโบราณกลางเมืองศรีมโหสถ ประกอบด้วยอาคาร 10 หลังในพื้นที่เดียวกัน จากการขุดแต่งพบรูปเคารพทางศาสนา เช่น พระนารายณ์ทรงครุฑ พระคเณศ ภาพสลักที่สันนิษฐานว่าเป็นรูปมหิษาสุรมทินี นอกจากนี้ยังพบชิ้นส่วนสถาปัตยกรรมจำพวกกระเบื้องมุงหลังคา และชิ้นส่วนภาชนะดินเผา[152]

- โบราณสถานหมายเลข 86 ตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือของโบราณสถานหมายเลข 22 จากการขุดแต่งพบศิลาแลงโกลนเป็นรูปสัตว์ (สิงห์และช้าง) ลูกปัดแบบต่างๆ เบี้ยดินเผา โลหะ ชิ้นส่วนภาชนะดินเผาทั้งจากแหล่งเตาในจังหวัดบุรีรัมย์ และจากประเทศจีน[153]

- โบราณสถานหมายเลข 25 ตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ภายในเมืองศรีมโหสถ จากการขุดแต่งพบประติมากรรมหินทรายรูปพระวิษณุประทับยืนสี่กร มีจุดรับน้ำหนัก 5 จุด ได้แก่ พระบาทสองข้าง จีบผ้าด้านหน้า ชายผ้านุ่งด้านขวา และคทาด้านซ้ายของรูปเคารพ ลักษณะดังกล่าวเป็นเทคนิคการสลักที่คล้ายกับรูปเคารพพระวิษณุที่พบจากทางภาคใต้ของประเทศไทย กำหนดอายุได้ราวพุทธศตวรรษที่ 12 – 13[154]

- โบราณสถานหมายเลข 11 ตั้งอยู่นอกคูเมืองทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือประมาณ 100 เมตร จากการขุดแต่งพบเครื่องสำริดศิลปะเขมรแบบบายน บางชิ้นมีจารึกอักษรเขมรโบราณ เนื้อหาโดยสรุปเป็นเรื่องพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 พระราชทานสิ่งของแก่อโรคยศาล ณ อวัธยปุระ ทำให้มีการสันนิษฐานว่าโบราณสถานแห่งนี้คืออโรคยศาลดังกล่าวนั่นเอง[155]

- โบราณสถานหมายเลข 12 (สระแก้ว) ตั้งอยู่นอกคูเมืองทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ประมาณ 100 เมตร เป็นสระน้ำผังสี่เหลี่ยมขุดลึกลงไปในชั้นศิลาแลง มีการสลักภาพสัตว์ต่างๆ บนผนังศิลาแลง ได้แก่ ช้าง สิงห์ มกร และงู ภาพสลักนี้ ฌอง บวสเซอลีเยร์กำหนดอายุไว้ราวพุทธศตวรรษที่ 11 ขณะที่หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล ทรงมีความเห็นว่ารูปแบบมกรมีลักษณะคล้ายกับศิลปะอินเดียแบบอมราวดี (พุทธศตวรรษที่ 7 – 9) ดังนั้นภาพสลักนี้จึงอาจมีอายุร่วมสมัยกับอาณาจักรฟูนัน (ราวพุทธศตวรรษที่ 6 – 11)[156]

- โบราณสถานหมายเลข 3 (ภูเขาทอง) ตั้งอยู่นอกคูเมืองทางทิศตะวันตก โบราณสถานแห่งนี้เป็นสถานที่พบพระนิรันตราย ซึ่งขุดพบเมื่อ พ.ศ. 2399 สมัยรัชกาลที่ 4 มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 12 – 14[157]

- กลุ่มโบราณสถานสระมรกต ตั้งอยู่นอกคูเมืองทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ราว 3 กิโลเมตร ประกอบไปด้วยโบราณสถานหมายเลข 1 เป็นกลุ่มโบราณสถานก่อด้วยศิลาแลงและอิฐ เป็นสถานที่พบรอยพระพุทธบาท โดยส่วนที่เป็นวิหารรอยพระพุทธบาท สันนิษฐานว่าสร้างในสมัยทวารวดี ขณะที่

---

[152] เรื่องเดียวกัน, 27.

[153] เรื่องเดียวกัน, 28.

[154] เรื่องเดียวกัน, 31 – 33. และ เอกสุดา สิงห์ลำพอง, **เทวปฏิมาสยาม** (กรุงเทพฯ: มิวเซียมเพรส, 2553), 62 – 71.

[155] เรื่องเดียวกัน, 42.

[156] เรื่องเดียวกัน, 55.

[157] เรื่องเดียวกัน, 61.

ด้านหน้าวิหารมีกลุ่มอาคาร ซึ่งมีลักษณะเป็นปราสาทในวัฒนธรรมเขมรโบราณ สันนิษฐานว่าสร้างขึ้นในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7[158]

ถัดจากโบราณสถานหมายเลข 1 มาทางทิศตะวันออกเป็นที่ตั้งของสระมรกต เป็นสระน้ำรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ขนาด 115 x 214 x 3.50 เมตร ขอบสระก่อเป็นคันดิน ถัดออกมาทางทิศตะวันออกของสระมรกต เป็นเนินเจดีย์หรือโบราณสถานหมายเลข 3 ส่วนทางทิศเหนือของโบราณสถานหมายเลข 1 เป็นที่ตั้งของสระบัวหรือสระบัวล้า ซึ่งเป็นสถานที่พบจารึกเนินสระบัว มีศักราชตรงกับ พ.ศ. 1604[159]

อายุสมัย ราวพุทธศตวรรษที่ 11 เป็นอย่างช้า จนถึงพุทธศตวรรษที่ 18

ภาพถ่าย/แผนที่

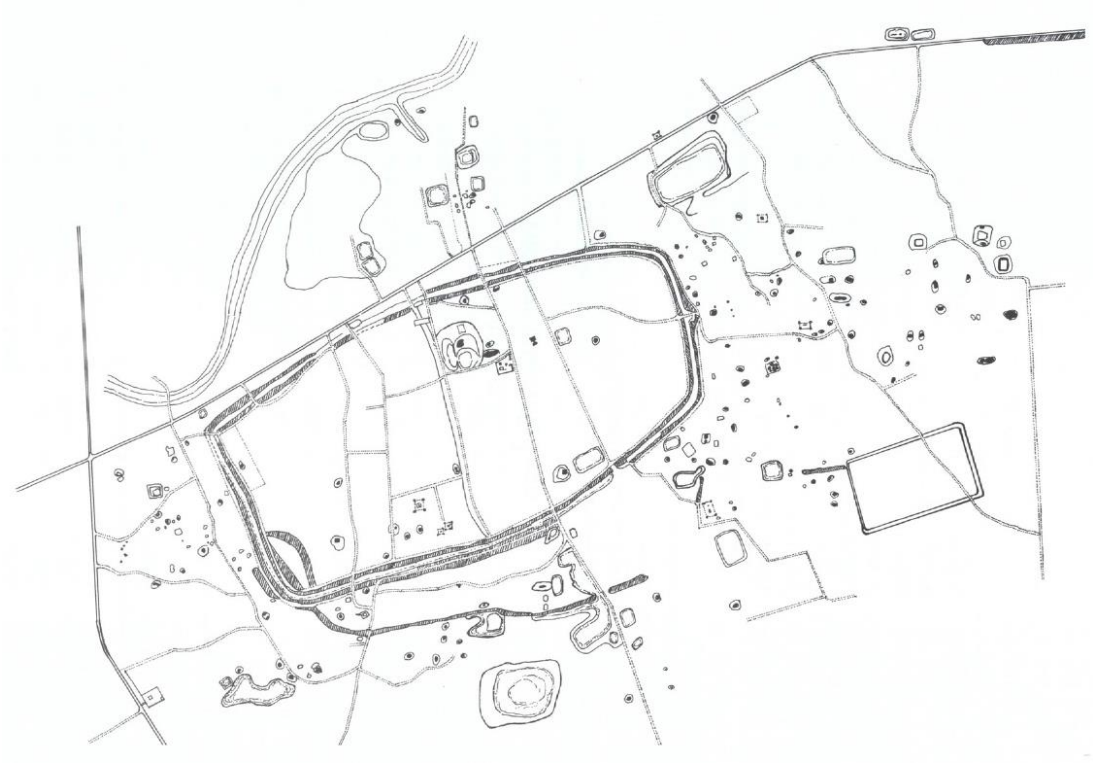

แผนผังเมืองศรีมโหสถ
ที่มา บัณฑิต ลิ่วชัยชาญ และภัทรพงษ์ เก่าเงิน 2548: 14.

[158] เรื่องเดียวกัน, 71.

[159] เรื่องเดียวกัน, 70 – 71. แต่เดิมมีการอ่านเลขมหาศักราชเป็น 683 ต่อมามีการตรวจสอบใหม่พบว่าเลข 6 นั้นชำรุดมาจากเลข 9 ดังนั้นเลขมหาศักราชที่ควรจะเป็นคือ 983 หรือ พ.ศ. 1604 ดูเพิ่ม อุเทน วงศ์สถิตย์, “จารึกที่ใช้ภาษาบาลีพุทธศตวรรษที่ 11 – 18 ในประเทศไทย,” ใน **การเสวนาวิชาการนานาสาระจากจารึก: จารึกพุทธศตวรรษที่ 11 – 18 ที่พบในประเทศไทย** (กรุงเทพฯ: สำนักหอสมุดแห่งชาติ, 2558), 9 – 11.

ประติมากรรมหินทรายรูปพระวิษณุจากการขุดแต่งโบราณสถานหมายเลข 25
ที่มา บัณฑิต ลิ่วชัยชาญ และภัทรพงษ์ เก่าเงิน 2548: 32.

โบราณสถานสระแก้ว
ที่มา http://lek-prapai.org/home/view.php?id=5343

โบราณสถานหมายเลข 1 ที่สระมรกต
ที่มา http://www.kokthai.go.th/travel.php?content_id=18

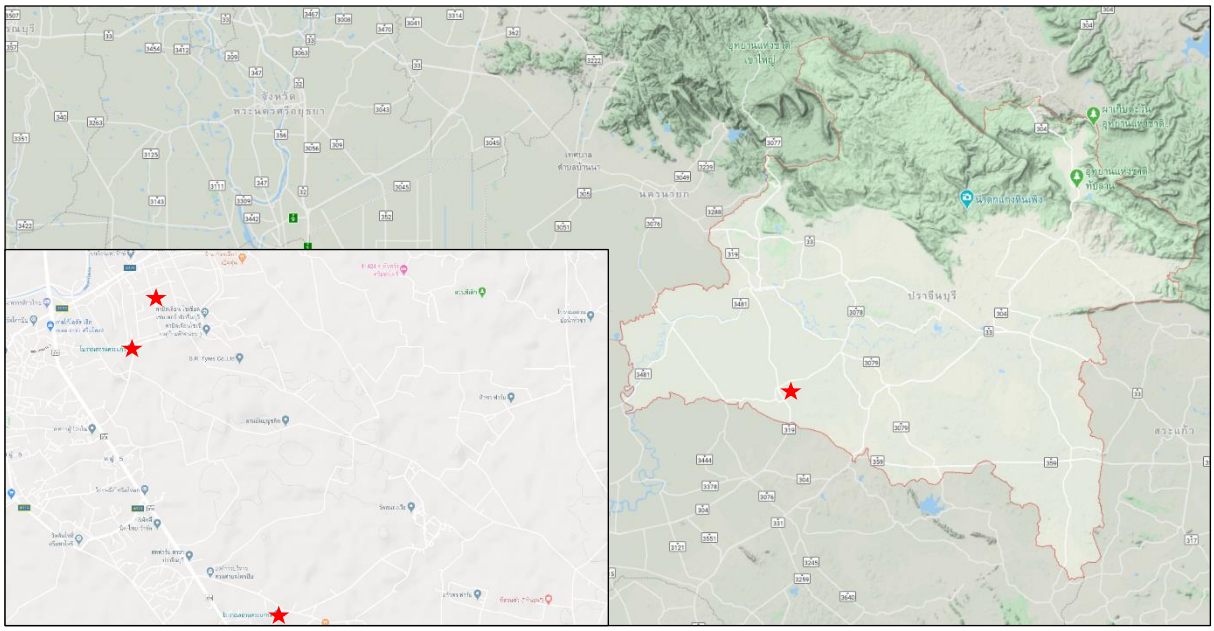

แผนที่แสดงที่ตั้งกลุ่มโบราณสถานเมืองศรีมโหสถ

แหล่งโบราณคดีสระน้อย

ชื่อแหล่ง แหล่งโบราณคดีสระน้อย
ที่ตั้ง ตำบลหนองโพลง อำเภอศรีมหาโพธิ จังหวัดปราจีนบุรี
พิกัด 13°57'01.2"N 101°30'03.5"E

สภาพทั่วไป

แหล่งโบราณคดีสระน้อย มีสภาพเป็นสระดินขนาดเล็กรูปสี่เหลี่ยม ขอบบ่อกรุด้วยศิลาแลง ขนาด 10 x 14 เมตร เนื้อที่ประมาณ 150 ตารางเมตร ตัวสระตั้งอยู่บนเนินดินสูงประมาณ 1 – 1.5 เมตรจากพื้นนาโดยรอบ ปัจจุบันเนินดินถูกไถเกลี่ยเพื่อปรับพื้นที่สำหรับทำการเกษตร

ประวัติการสำรวจขุดค้น/บูรณะ

กรมศิลปากรได้ทำการสำรวจแหล่งโบราณคดีสระน้อยเมื่อ พ.ศ. 2525 และตีพิมพ์ในหนังสือแหล่งโบราณคดีประเทศไทย เล่ม 1 จากการสำรวจในครั้งนี้ได้ข้อสรุปเบื้องต้นว่าน่าจะเป็นสระน้ำที่ขุดขึ้นสำหรับใช้น้ำในยามขาดแคลนน้ำ อาจเป็นสระน้ำในหมู่บ้านหรือชุมชนในวัฒนธรรมทวารวดี อย่างไรก็ดี จากการสำรวจไม่พบหลักฐานอื่นที่สามารถใช้กำหนดอายุแหล่งได้[160]

หลักฐานที่พบ

- สระน้ำรูปสี่เหลี่ยม

อายุสมัย สมัยประวัติศาสตร์ (ทวารวดี)

ภาพถ่าย/แผนที่

ภาพถ่ายดาวเทียมแสดงที่ตั้งแหล่งโบราณคดีสระน้อย

[160] กรมศิลปากร, **แหล่งโบราณคดีประเทศไทย เล่ม 1** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2531), 245 – 246.

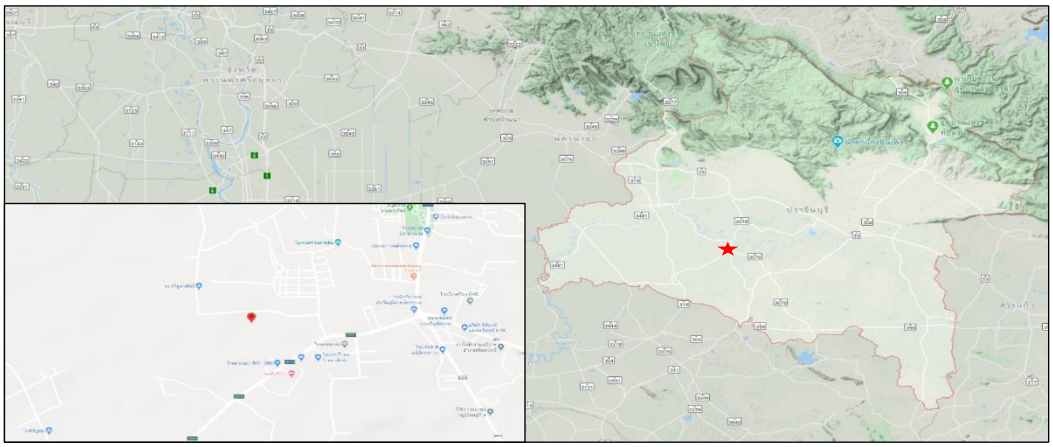

แผนที่แสดงที่ตั้งแหล่งโบราณคดีสระน้อย

แหล่งโบราณคดีสระยายลั้ง

ชื่อแหล่ง แหล่งโบราณคดีสระยายลั้ง
ที่ตั้ง ตำบลหนองโพลง อำเภอศรีมหาโพธิ จังหวัดปราจีนบุรี
พิกัด 13°57'10.0"N 101°30'04.3"E

สภาพทั่วไป

แหล่งโบราณคดีสระยายลั้ง มีสภาพเป็นสระน้ำตั้งอยู่บนเนินดินกลางทุ่งนา สูงจากพื้นที่นาประมาณ 2 เมตร ประกอบไปด้วยสระน้ำขนาดกว้าง 20 เมตร ยาวประมาณ 30 – 40 เมตร และบ่อน้ำศิลาแลง ขนาดเส้นผ่าศูนย์กลาง 1.60 เมตร

ประวัติการสำรวจขุดค้น/บูรณะ

กรมศิลปากรได้ทำการสำรวจแหล่งโบราณคดีสระยายลั้งเมื่อ พ.ศ. 2525 และตีพิมพ์ในหนังสือแหล่งโบราณคดีประเทศไทย เล่ม 1 จากการสำรวจในครั้งนี้ได้ข้อสรุปเบื้องต้นว่าน่าจะเป็นสระน้ำในวัฒนธรรมทวารวดี-เขมรโบราณ เนื่องจากที่ตั้งอยู่ใกล้กับเมืองโบราณศรีมโหสถ โดยสันนิษฐานว่าเป็นสระน้ำสำหรับกักเก็บน้ำไว้ใช้ทั่วไป ขณะที่บ่อน้ำศิลาแลง สันนิษฐานว่าแต่เดิมอาจมีหลังคาคลุมบ่อน้ำ เนื่องจากพบก้อนศิลาแลงรูปร่างต่างๆ[161]

หลักฐานที่พบ

- สระน้ำรูปสี่เหลี่ยม
- บ่อน้ำศิลาแลง และกลุ่มศิลาแลงบริเวณใกล้เคียง

อายุสมัย สมัยประวัติศาสตร์ (ทวารวดี-เขมรโบราณ)

---

[161] กรมศิลปากร, **แหล่งโบราณคดีประเทศไทย เล่ม 1** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2531), 249 – 250.

ภาพถ่าย/แผนที่

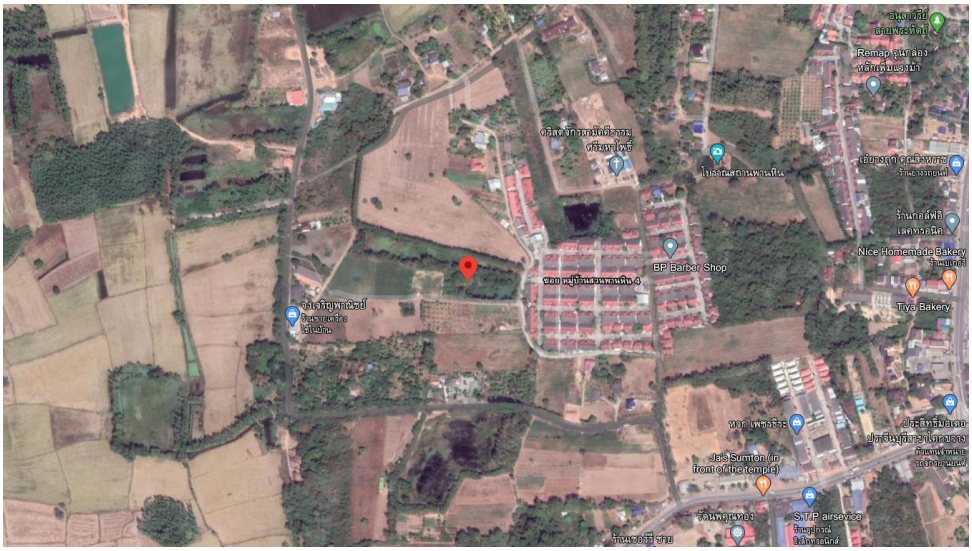

ภาพถ่ายดาวเทียมแสดงที่ตั้งแหล่งโบราณคดีสระยายลั้ง

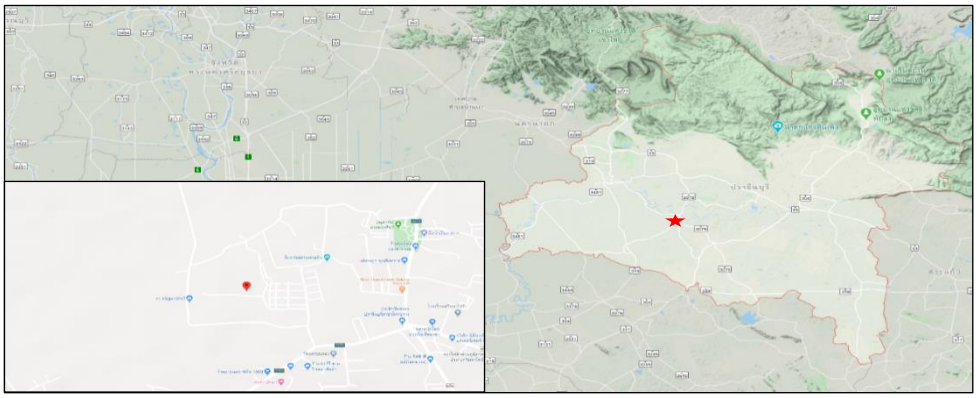

แผนที่แสดงที่ตั้งแหล่งโบราณคดีสระยายลั้ง

โบราณสถานพานหิน

ชื่อแหล่ง โบราณสถานพานหิน
ที่ตั้ง ตำบลหนองโพลง อำเภอศรีมหาโพธิ จังหวัดปราจีนบุรี
พิกัด 13°57'16.3"N 101°30'17.9"E

สภาพทั่วไป

โบราณสถานพานหิน ตั้งอยู่ที่บ้านโคกขวาง อำเภอศรีมหาโพธิ จังหวัดปราจีนบุรี ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือของเมืองศรีมโหสถราว 11 กิโลเมตร โบราณสถานมีผังเป็นรูปสี่เหลี่ยม มีมุขยื่นทั้งสี่ทิศ แต่ไม่มีบันไดทางขึ้น กลางโบราณสถานมีแท่นฐานศิลาแลงสำหรับประดิษฐานรูปเคารพ[162]

ชุมชนบ้านโคกขวางนี้เป็นที่ดอนสูง มีคันถนนหรือคันดินเชื่อมต่อกับเมืองศรีมโหสถ มีอีกชื่อหนึ่งว่าเมืองนางอมรเทวี ตามเรื่องล่าในท้องถิ่นกล่าวว่าเป็นเมืองที่พำนักของนางอมรเทวี ขณะที่เมืองศรีมโหสถเป็นที่พำนักของพระมโหสถ คราวที่พระมโหสถจะสู่ขอนางอมรเทวี ได้ทำเงื่อนไขว่าให้สร้างถนนเชื่อมระหว่างสองเมืองภายในคืนเดียว หากสามารถสร้างถนนเสร็จก่อนดาวรุ่งขึ้น นางจะยอมแต่งงาน แต่นางได้ออกอุบายใช้โคมไฟแขวนบนยอดไม้ งานแต่งงานจึงไม่เกิดขึ้น ถนนที่สร้างจึงไม่เชื่อมต่อกันจนถึงทุกวันนี้[163] ความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนทั้งสองแห่งนี้ทำให้นักวิชาการบางท่านกล่าวว่าชุมชนบ้านโคกขวางเป็นเมืองหน้าด่านของเมืองศรีมโหสถ[164]

ประวัติการสำรวจขุดค้น/บูรณะ

เมื่อวันที่ 18 ธันวาคม พ.ศ. 2415 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสมณฑลปราจีน ทรงกล่าวถึงการเสด็จประพาสยังโบราณสถานแห่งนี้ในพระราชนิพนธ์[165]

ระหว่างวันที่ 13 พฤศจิกายน – 14 ธันวาคม พ.ศ. 2509 คณะนักศึกษาจากคณะโบราณคดีนำโดยหม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล เข้าทำการขุดแต่งเนินโบราณสถานแห่งนี้ จากการขุดแต่งคราวนั้นพบชิ้นส่วนประติมากรรมส่วนแขนซ้ายมีสังข์อยู่ในมือ สันนิษฐานว่าเป็นพระวิษณุ นอกจากนี้ยังพบกำไลหินสีเขียว และชิ้นส่วนภาชนะดินเผาหลายชิ้น[166]

หลักฐานที่พบ

จากการขุดแต่งพบชิ้นส่วนประติมากรรมที่สันนิษฐานว่าเป็นพระกรของพระวิษณุ กำไลหินสีเขียว และชิ้นส่วนภาชนะดินเผา

อายุสมัย ราวพุทธศตวรรษที่ 12 – 13[167]

---

[162] บรรจบ เทียมทัด และนิคม มูสิกะคามะ, **โบราณคดีเมืองปราจีนบุรี** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2514), 58.

[163] สุจิตต์ วงษ์เทศ, **ทอดน่องท่องเที่ยว อ.ศรีมโหสถ จ.ปราจีนบุรี** (ปราจีนบุรี: ศาลามโหสถ, 2557), 128.

[164] ศรีศักร วัลลิโภดม, **อารยธรรมฝั่งทะเลตะวันออก** (กรุงเทพฯ: มติชน, 2545), 121.

[165] เรื่องเดียวกัน, 24 – 25.

[166] บรรจบ เทียมทัด และนิคม มูสิกะคามะ, **โบราณคดีเมืองปราจีนบุรี**, 58.

[167] เรื่องเดียวกัน.

ภาพถ่าย/แผนที่

โบราณสถานพานหิน

ที่มา https://www.srimahaphot.go.th/index.php/srimahaphot/112-phan-hin

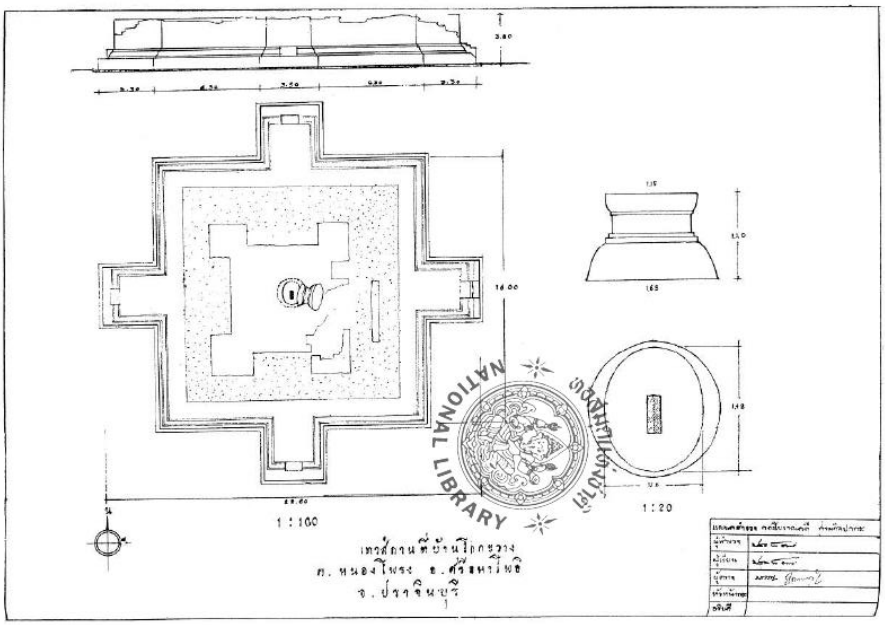

แผนผังโบราณสถานพานหิน

ที่มา บรรจบ เทียมทัด และนิคม มูสิกะคามะ 2514: 60.

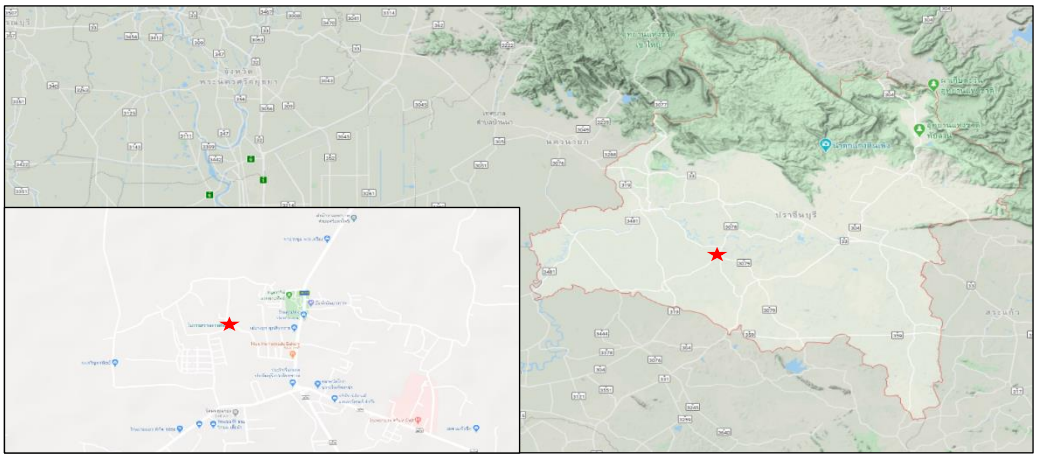

แผนที่แสดงตำแหน่งโบราณสถานพานหิน

แหล่งโบราณคดีเขาแก้ว

ชื่อแหล่ง แหล่งโบราณคดีเขาแก้ว
ที่ตั้ง ตำบลหนองตาคง อำเภอโป่งน้ำร้อน จังหวัดจันทบุรี
พิกัด 13°06'20.9"N 102°24'05.1"E

สภาพทั่วไป

เป็นภูเขาหินปูน ตั้งอยู่ระหว่างเขาโกนและเขาตาชะเมา ห่างจากชายแดนไทย-กัมพูชาราว 3 กิโลเมตร มีถ้ำรวม 16 ถ้ำ มีแหล่งน้ำธรรมชาติ ได้แก่ คลองบอนทางทิศตะวันตก คลองเหม็นทางทิศใต้ และคลองแก้วทางทิศตะวันออก[168]

ประวัติการสำรวจขุดค้น/บูรณะ

กรมศิลปากรสำรวจแหล่งโบราณคดีแห่งนี้เมื่อเดือนเมษายน พ.ศ. 2538[169] จากนั้นจึงมีการสำรวจอีกครั้งในระหว่างพฤษภาคม – มิถุนายน พ.ศ. 2538[170]

หลักฐานที่พบ

จากข้อมูลสำรวจพบเครื่องมือหินประเภทต่างๆ อาทิ ขวานหินขัด เครื่องมือหินรูปไข่กะเทาะสองหน้า (biface edge) เครื่องมือขุดรูปเมล็ดอัลมอนด์ (almond picks) เครื่องมือรูปไข่กะเทาะหน้า

---

[168] พีรพน พิสณุพงศ์, “เครื่องมือหินกะเทาะสมัยก่อนประวัติศาสตร์ที่เขาแก้ว จังหวัดจันทบุรี,” **เมืองโบราณ** 21, 1 – 4 (มกราคม – ธันวาคม 2538): 136.

[169] กามนิต ดิเรกศิลป์, “การศึกษาแบบแผนการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์สมัยก่อนประวัติศาสตร์บริเวณอำเภอโป่งน้ำร้อน จังหวัดจันทบุรี” (วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดีสมัยก่อนประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2542), 37.

[170] พีรพน พิสณุพงศ์, “เครื่องมือหินกะเทาะสมัยก่อนประวัติศาสตร์ที่เขาแก้ว จังหวัดจันทบุรี,” 135.

เดียว เป็นต้น รวมถึงชิ้นส่วนภาชนะเนื้อดิน กระดูกสัตว์และกระดูกมนุษย์จำนวนหนึ่ง โดยเครื่องมือหินกะเทาะที่พบจัดอยู่ในกลุ่มที่เรียกว่าแบบโหบินเนียน (hoabinhian)

อายุสมัย กำหนดอายุจากเครื่องมือหินที่พบ ราว 10,000 – 6,000 ปีมาแล้ว และอาจมีการกลับมาใช้พื้นที่อีกครั้งราว 4,000 – 2,000 ปีมาแล้ว[171] แหล่งโบราณคดีแห่งนี้อาจมีความสัมพันธ์กับแหล่งโบราณคดีบ้านคลองบอนที่อยู่ห่างจากเขาแก้วไปทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ประมาณ 4 กิโลเมตร ซึ่งพบหลักฐานที่กำหนดอายุราว 4,000 – 2,000 ปีมาแล้ว[172]

ภาพถ่าย/แผนที่

ถ้ำหมายเลข 1 แหล่งโบราณคดีเขาแก้ว จังหวัดจันทบุรี (ที่มา พีรพล พิสณุพงศ์ 2538, 137)

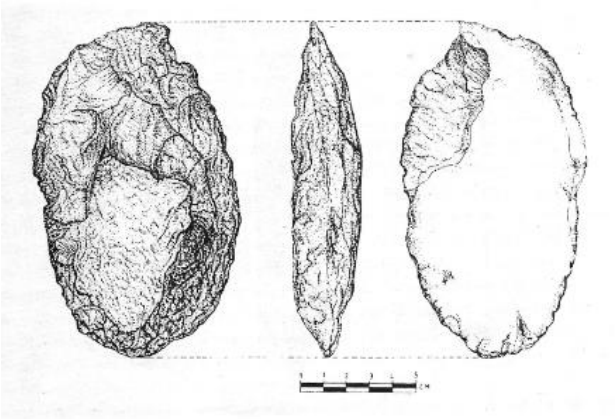

ภาพลายเส้นเครื่องมือหินกะเทาะรูปไข่ กะเทาะหน้าเดียวแบบสุมาตราลิธจากแหล่งโบราณคดีเขาแก้ว (ที่มา พีรพล พิสณุพงศ์ 2538, 137)

[171] เรื่องเดียวกัน, 145.

[172] เรื่องเดียวกัน, 146.

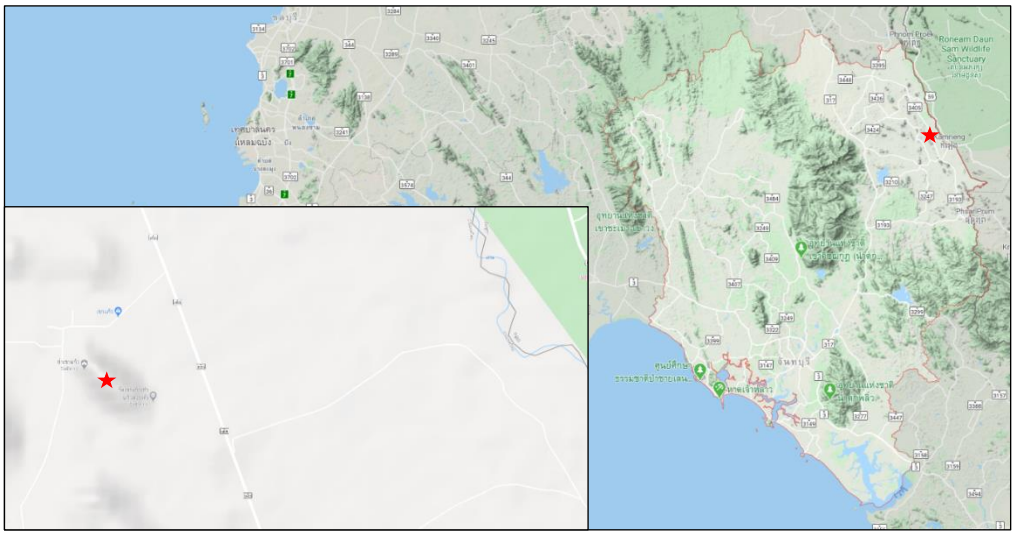

แผนที่แสดงที่ตั้งแหล่งโบราณคดีเขาแก้ว

แหล่งโบราณคดีบ้านคลองบอน

ชื่อแหล่ง แหล่งโบราณคดีบ้านคลองบอน (ไร่นายเคน สารเลา)
ที่ตั้ง บ้านคลองบอน ตำบลหนองตาคง อำเภอโป่งน้ำร้อน จังหวัดจันทบุรี
พิกัด 13°05'07.7"N 102°23'02.7"E

สภาพทั่วไป

สภาพแหล่งเป็นเนินดินในที่ราบเชิงเขา มีภูเขาล้อมรอบสี่ด้าน ได้แก่ เขาตาชะเมาทางทิศเหนือ เขาโกนและเขาแก้วทางทิศตะวันออก เขากระถินและเขาโสมทางทิศใต้ และเขาละกอทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือ มีลำน้ำธรรมชาติ ได้แก่ คลองบอนทางทิศตะวันออก คลองกันทืนทางทิศใต้ ส่วนทางทิศเหนือจากการสำรวจเมื่อ พ.ศ. 2539 คาดว่าเคยมีลำน้ำเก่า[173]

ประวัติการสำรวจขุดค้น/บูรณะ

แหล่งโบราณคดีแห่งนี้มีประวัติการพบครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. 2535 ขณะทำการไถปรับพื้นที่เพื่อการเพาะปลูก พบชิ้นส่วนภาชนะดินเผา ขวานหิน กำไลหิน และชิ้นส่วนกระดูกมนุษย์จำนวนมาก[174] ต่อมากรมศิลปากรเข้าสำรวจเบื้องต้นเมื่อวันที่ 27 เมษายน พ.ศ. 2536 พบชิ้นส่วนภาชนะดินเผา ขวาน

---

[173] กามนิต ดิเรกศิลป์, “การศึกษาแบบแผนการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์สมัยก่อนประวัติศาสตร์บริเวณอำเภอโป่งน้ำร้อน จังหวัดจันทบุรี” (วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดีสมัยก่อนประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2542), 50.

[174] เรื่องเดียวกัน, 49.

หิน กำไลและชิ้นส่วนกระดูกมนุษย์ โดยมีแผนจะขุดค้นในปีงบประมาณ 2537 แต่ไม่ได้ดำเนินการขุดค้น[175]

พ.ศ. 2539 กรมศิลปากรอนุมัติให้นักศึกษาสาขาวิชาโบราณคดีสมัยก่อนประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร ทำการขุดค้นระหว่างวันที่ 15 มีนาคม – 8 พฤษภาคม พ.ศ. 2539 จำนวน 2 หลุม และขุดทดสอบอีกครั้งระหว่าง 24 พฤษภาคม – 31 สิงหาคม พ.ศ. 2541 จำนวน 2 หลุม[176]

หลักฐานที่พบ

ภาชนะดินเผาเนื้อดิน โดยพบทั้งที่เป็นชิ้นส่วนและเต็มใบ เครื่องมือหิน (เช่น ขวานหินขัด เครื่องมือสะเก็ดหิน) กำไลหิน เครื่องมือทำจากกระดูกสัตว์ กระดูกและฟันสัตว์ เปลือกหอย โครงกระดูกมนุษย์ (จากการขุดค้นพบ 3 โครง)[177]

อายุสมัย สมัยก่อนประวัติศาสตร์ ยุคหินใหม่ ราว 3,000 – 4,000 ปีมาแล้ว

ภาพถ่าย/แผนที่

โครงกระดูกมนุษย์ที่พบจากแหล่งโบราณคดีบ้านคลองบอน จังหวัดจันทบุรี
ที่มา พิพิธภัณฑ์ในประเทศไทย ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน), **ห้องพิพิธภัณฑ์โรงเรียนสตรีมารดาพิทักษ์**, เข้าถึงเมื่อ 10 มิถุนายน 2563 เข้าถึงได้จาก https://db.sac.or.th/museum/museum-detail/814

[175] เรื่องเดียวกัน, 50.

[176] เรื่องเดียวกัน, 50 – 51.

[177] เรื่องเดียวกัน, 52 – 58.

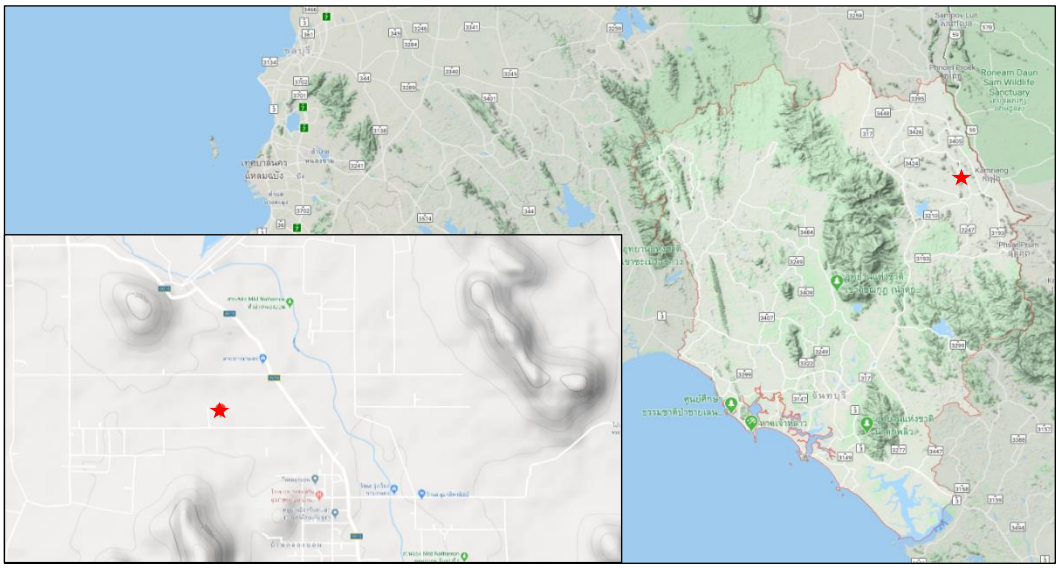

แผนที่แสดงที่ตั้งแหล่งโบราณคดีบ้านคลองบอน

แหล่งโบราณคดีคลองกันทึน (คลองกระทือ)

ชื่อแหล่ง แหล่งโบราณคดีคลองกันทึน (คลองกระทือ)
ที่ตั้ง ตำบลหนองตาคง อำเภอโป่งน้ำร้อน จังหวัดจันทบุรี
พิกัด 13°03'39.2"N 102°22'52.7"E

สภาพทั่วไป

ตั้งอยู่ภายในไร่ของนายประลิน คำจันทร์ (ข้อมูลเมื่อ พ.ศ. 2542) มีลักษณะเป็นที่ราบเนินเขาค่อนข้างสูงชัน โดยมีเขาโสมอยู่ทางทิศใต้ เขาคลองบอนอยู่ทางทิศเหนือ มีคลองกันทึนไหลผ่านทางทิศเหนือและทิศตะวันออก ส่วนทางทิศใต้มีลำคลองขนาดเล็กไหลผ่าน สภาพปัจจุบันเป็นพื้นที่ทางการเกษตร[178]

ประวัติการสำรวจขุดค้น/บูรณะ

สำรวจโดยคณะนักศึกษาสาขาวิชาโบราณคดีสมัยก่อนประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร เมื่อ พ.ศ. 2540 และมีการขุดทดสอบระหว่างวันที่ 13 – 22 ธันวาคม พ.ศ. 2541[179]

---

[178] กามนิต ดิเรกศิลป์, “การศึกษาแบบแผนการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์สมัยก่อนประวัติศาสตร์บริเวณอำเภอโป่งน้ำร้อน จังหวัดจันทบุรี” (วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดีสมัยก่อนประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2542), 59 – 60.

[179] เรื่องเดียวกัน, 61.

หลักฐานที่พบ

ชิ้นส่วนภาชนะดินเผาเนื้อดินและเนื้อกระเบื้อง เครื่องมือหินขัด กำไลหินขัด เหรียญเงินตรานก เครื่องประดับทำจากหินสีขาว[180]

อายุสมัย สมัยก่อนประวัติศาสตร์ ยุคหินใหม่ถึงยุคโลหะ และสมัยประวัติศาสตร์ (ไม่ได้ระบุสมัยที่แน่ชัด)

ภาพถ่าย/แผนที่

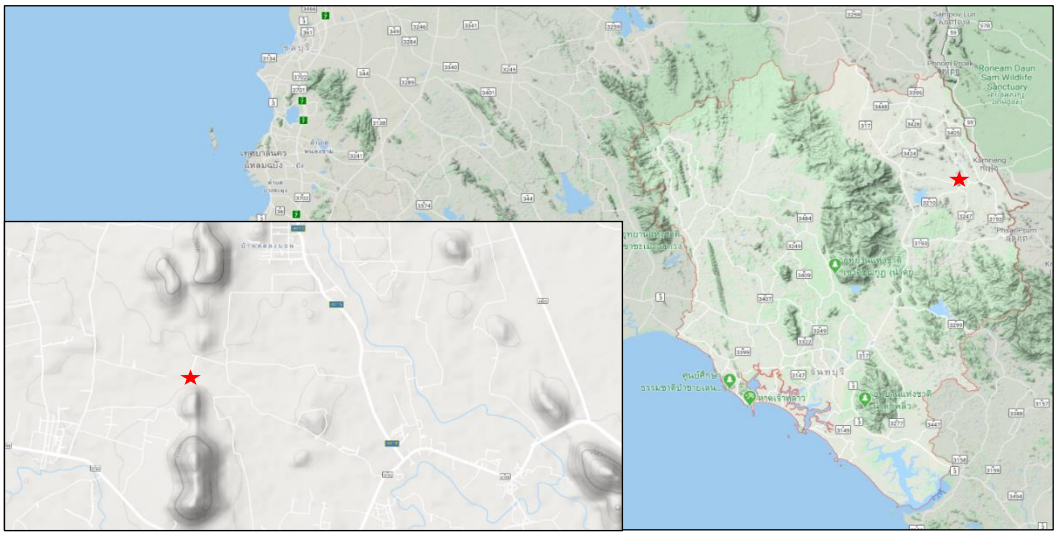

แผนที่แสดงที่ตั้งแหล่งโบราณคดีคลองกันทึม

แหล่งโบราณคดีเขาโกน

ชื่อแหล่ง แหล่งโบราณคดีเขาโกน (ไร่นายสังเวียน จินดาเวช)

ที่ตั้ง ตำบลหนองตาคง อำเภอโป่งน้ำร้อน จังหวัดจันทบุรี

พิกัด 13°05'17.6"N 102°23'45.7"E

สภาพทั่วไป

ตั้งอยู่ภายในไร่ของนายสังเวียน จินดาเวช (ข้อมูลเมื่อ พ.ศ. 2542) ทางทิศตะวันตกของเขาโกน ซึ่งเป็นเทือกเขาหินปูน และอยู่ทางทิศใต้ของเขาแก้วราว 2 กิโลเมตร สภาพแหล่งในปัจจุบันเป็นพื้นที่ทางการเกษตร มีชิ้นส่วนภาชนะดินเผากระจายอยู่ตามพื้นผิวดิน[181]

---

[180] เรื่องเดียวกัน, 61.

[181] กามนิต ดิเรกศิลป์, “การศึกษาแบบแผนการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์สมัยก่อนประวัติศาสตร์บริเวณอำเภอโป่งน้ำร้อน จังหวัดจันทบุรี” (วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดีสมัยก่อนประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2542), 42.

ประวัติการสำรวจขุดค้น/บูรณะ

สำรวจโดยภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร ราว พ.ศ. 2539 ในคราวที่ภาควิชาโบราณคดีทำการศึกษาแหล่งโบราณคดีบ้านคลองบอน อำเภอโป่งน้ำร้อน จังหวัดจันทบุรี[182]

หลักฐานที่พบ

กำไลสำริด เหล็กรูปกลมคล้ายต่างหู แหวนเกลียวเชือก แหวนลักษณะคล้ายปลอกมีด อ่างดินเผาเคลือบสีมะกอก ชิ้นส่วนไหเคลือบสีน้ำตาลดำ มีดเหล็ก ลูกปัดแก้ว[183]

อายุสมัย จากหลักฐานที่พบสันนิษฐานว่ามีการใช้พื้นที่แห่งนี้อย่างน้อย 2 สมัยคือ สมัยก่อนประวัติศาสตร์ราวสมัยโลหะตอนปลาย และสมัยประวัติศาสตร์[184]

ภาพถ่าย/แผนที่

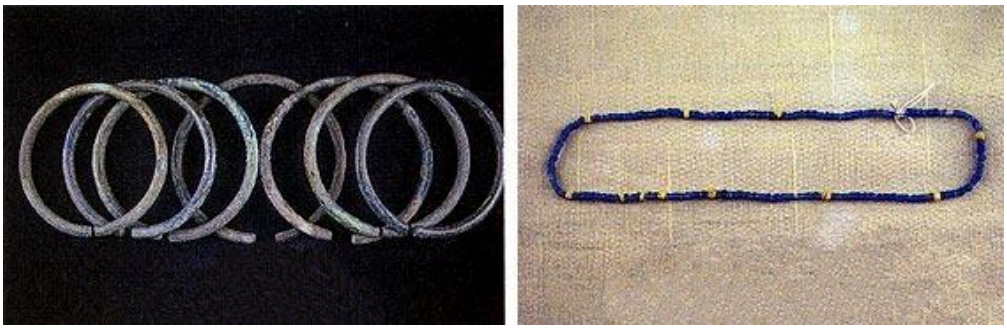

กำไลสำริดและลูกปัดแก้วสีน้ำเงินและสีเหลืองจากแหล่งโบราณคดีเขาโกน
ที่มา หอมรดกไทย, **จังหวัดจันทบุรี**, เข้าถึงเมื่อ 10 มิถุนายน 2563 เข้าถึงได้จาก
http://www.thaiheritage.net/nation/oldcity/chanthaburi7.htm

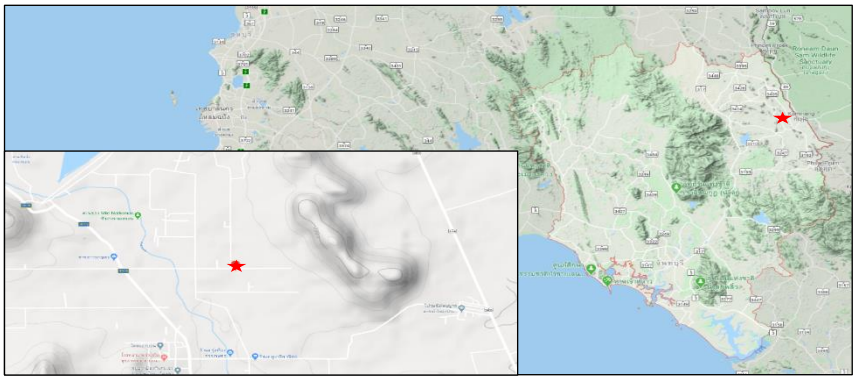

แผนที่แสดงที่ตั้งแหล่งโบราณคดีเขาโกน

[182] เรื่องเดียวกัน, 37.
[183] เรื่องเดียวกัน, 43.
[184] เรื่องเดียวกัน.

แหล่งโบราณคดีบ้านโพธิ์ (สนามรบ)

ชื่อแหล่ง แหล่งโบราณคดีบ้านโพธิ์ (สนามรบ)

ที่ตั้ง ตำบลหนองตาคง อำเภอโป่งน้ำร้อน จังหวัดจันทบุรี

พิกัด 13°02'18.9"N 102°24'24.0"E

สภาพทั่วไป

ตั้งอยู่ภายในไร่ของนายชาญ วิสุทธิแพทย์ (ข้อมูลเมื่อ พ.ศ. 2542) ห่างจากแหล่งโบราณคดีบ้านคลองบอนลงมาทางทิศใต้ประมาณ 5.8 กิโลเมตร มีลักษณะเป็นเนินดินใกล้กับคลองพระพุทธ บริเวณที่คลองทรายขาว คลองบัวเสม็ด และคลองคลบคลาบรรจบกัน พื้นที่แหล่งมีหลักฐานทางโบราณคดีกระจายอยู่ทั่วไป โดยเฉพาะทางทิศเหนือของแหล่ง[185]

ประวัติการสำรวจขุดค้น/บูรณะ

สำรวจโดยคณะนักศึกษาสาขาวิชาโบราณคดีสมัยก่อนประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร ระหว่างวันที่ 24 – 29 เมษายน พ.ศ. 2540[186]

หลักฐานที่พบ

ชิ้นส่วนภาชนะดินเผาเนื้อดินและเนื้อกระเบื้อง ลูกกระสุนดินเผา (พบมากเป็นพิเศษ จึงเป็นที่มาของชื่อแหล่ง “สนามรบบ้านโพธิ์”) ตะกรันแร่เหล็ก (slag) สะเก็ดหิน กระดูกมนุษย์และกระดูกสัตว์[187]

อายุสมัย สมัยก่อนประวัติศาสตร์ยุคโลหะ และสมัยประวัติศาสตร์

ภาพถ่าย/แผนที่

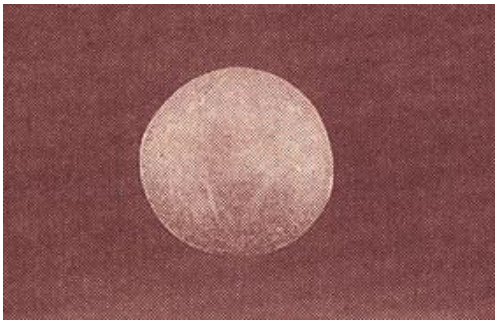

ลูกกระสุนดินเผาจากแหล่งโบราณคดีบ้านโพธิ์ (สนามรบ)
ที่มา หอมรดกไทย, **จังหวัดจันทบุรี**, เข้าถึงเมื่อ 10 มิถุนายน 2563 เข้าถึงได้จาก
http://www.thaiheritage.net/nation/oldcity/chanthaburi7.htm

---

[185] กามนิต ดิเรกศิลป์, “การศึกษาแบบแผนการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์สมัยก่อนประวัติศาสตร์บริเวณอำเภอโป่งน้ำร้อน จังหวัดจันทบุรี” (วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดีสมัยก่อนประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2542), 43 – 44.

[186] เรื่องเดียวกัน, 43.

[187] เรื่องเดียวกัน, 44.

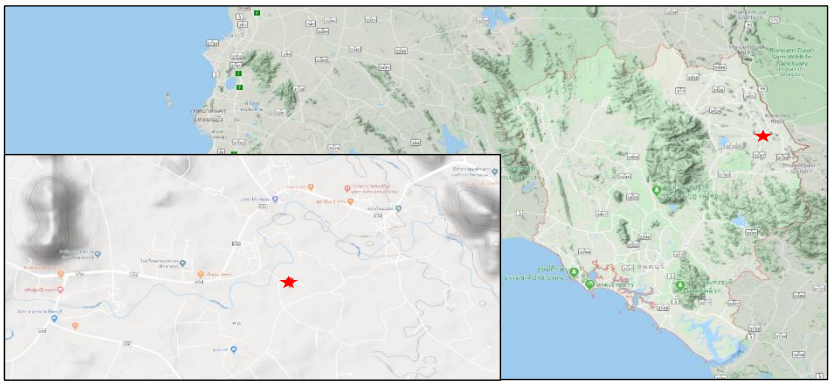

แผนที่แสดงที่ตั้งแหล่งโบราณคดีบ้านโพธิ์ (สนามรบ)

แหล่งโบราณคดีตาแก้ว

ชื่อแหล่ง แหล่งโบราณคดีตาแก้ว
ที่ตั้ง อำเภอสอยดาว จังหวัดจันทบุรี
พิกัด 13°02'43"N 102°20'51"E

สภาพทั่วไป

ตั้งอยู่ภายในไร่ของนายนิด โพธิ์เดช (ข้อมูลเมื่อ พ.ศ. 2542) ห่างจากแหล่งโบราณคดีบ้านคลองบอนประมาณ 6.2 กิโลเมตร มีลักษณะเป็นพื้นที่โล่ง มีคลองทรายแก้วไหลผ่านอยู่ทางทิศเหนือ ห่างจากแหล่งโบราณคดีประมาณ 650 เมตร สภาพเป็นปัจจุบันเป็นพื้นที่ทางการเกษตร[188]

ประวัติการสำรวจขุดค้น/บูรณะ

สำรวจโดยคณะนักศึกษาสาขาวิชาโบราณคดีสมัยก่อนประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร เมื่อ พ.ศ. 2540[189]

หลักฐานที่พบ

ชิ้นส่วนภาชนะดินเผาเนื้อดินและเนื้อกระเบื้อง เครื่องประดับโลหะคล้ายแหวนส่วนปลาย เป็นรูปดอกบัว เครื่องใช้โลหะ เช่น ขันโลหะ กรรไกร เหล็ก ขวานเหล็ก กระดูกและฟันของสัตว์[190]

---

188 กามนิต ดิเรกศิลป์, “การศึกษาแบบแผนการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์สมัยก่อนประวัติศาสตร์บริเวณอำเภอโป่งน้ำร้อน จังหวัดจันทบุรี” (วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดีสมัยก่อนประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2542), 45 – 46.

189 เรื่องเดียวกัน, 45, อ้างจาก กามนิต ดิเรกศิลป์ และคณะ, “รายงานการสำรวจแหล่งโบราณคดีบริเวณพื้นที่ใกล้เคียงแหล่งโบราณคดีบ้านคลองบอน” (รายงานประกอบการศึกษาวิชาโบราณคดีสมัยก่อนประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2540), 39 – 54.

190 เรื่องเดียวกัน, 46.

อายุสมัย สมัยประวัติศาสตร์ (ไม่ได้ระบุสมัยที่แน่ชัด)

ภาพถ่าย/แผนที่

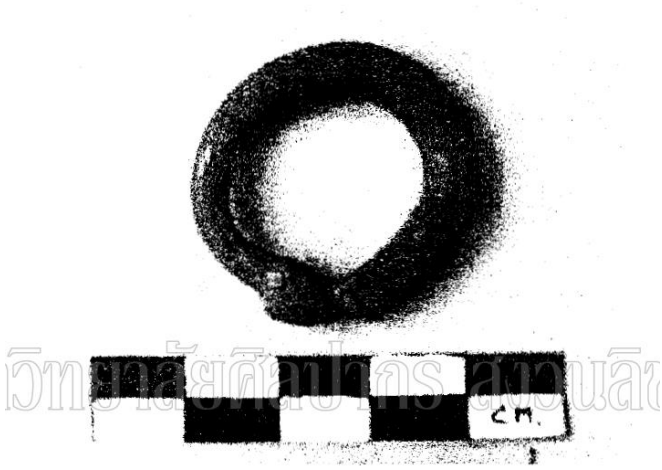

กำไลสำริดจากแหล่งโบราณคดีเขาแก้ว
ที่มา กามนิต ดิเรกศิลป์, “การศึกษาแบบแผนการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์สมัยก่อนประวัติศาสตร์บริเวณอำเภอโป่งน้ำร้อน จังหวัดจันทบุรี” (วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดีสมัยก่อนประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2542), 106.

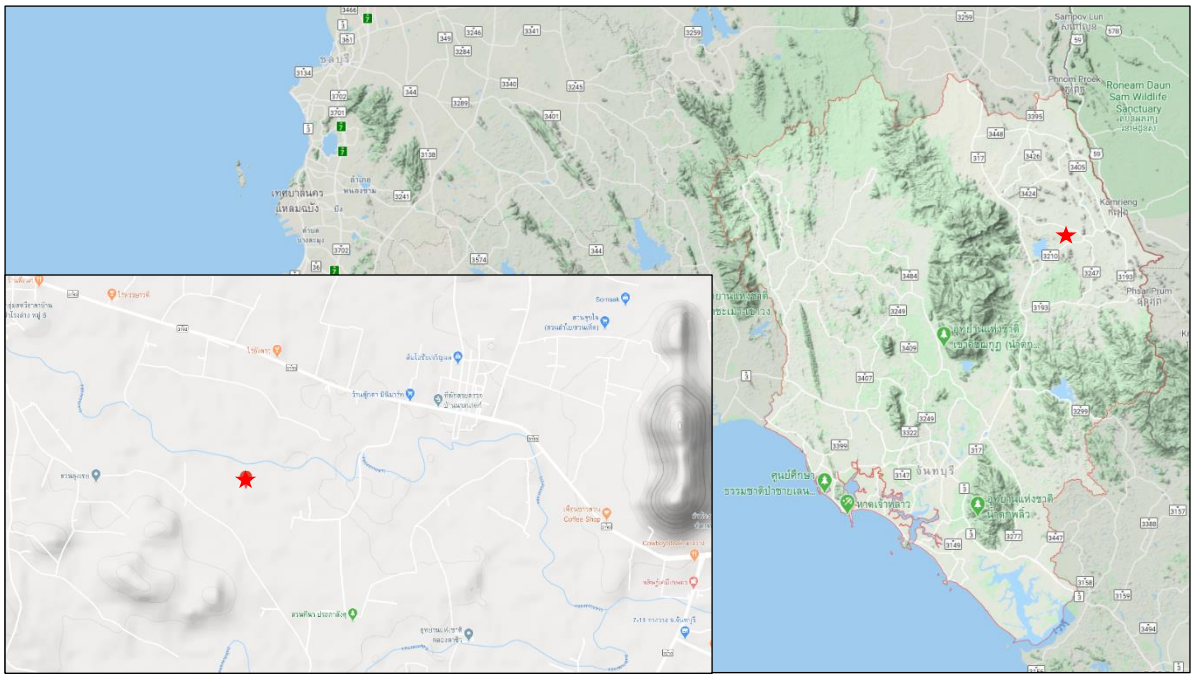

แผนที่แสดงที่ตั้งแหล่งโบราณคดีตาแก้ว

แหล่งโบราณคดีบ้านสำโรงบน

ชื่อแหล่ง แหล่งโบราณคดีบ้านสำโรงบน
ที่ตั้ง ตำบลทรายขาว อำเภอสอยดาว จังหวัดจันทบุรี
พิกัด 13°03'28"N 102°19'50"E

สภาพทั่วไป

ตั้งอยู่ภายในไร่ของนายภูวดล หมื่นเตียง (ข้อมูลเมื่อ พ.ศ. 2542) มีลักษณะเป็นที่ราบระหว่างเนินเขา มีลำคลองทรายขาวอยู่ทางทิศใต้ของแหล่งโบราณคดี ปัจจุบันเป็นพื้นที่ทางการเกษตร ข้อมูลสัมภาษณ์จากเจ้าของพื้นที่ระบุว่าแต่เดิมพื้นที่แห่งนี้เป็นป่าช้าและมีการตั้งหมู่บ้านพักอาศัยบริเวณใกล้เคียง ต่อมาจึงมีการย้ายหมู่บ้านไปตั้งใหม่บริเวณบ้านสำโรงบนและบ้านสำโรงล่าง[191]

ประวัติการสำรวจขุดค้น/บูรณะ

สำรวจโดยคณะนักศึกษาสาขาวิชาโบราณคดีสมัยก่อนประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร เมื่อ พ.ศ. 2540[192]

หลักฐานที่พบ

ชิ้นส่วนภาชนะดินเผาเนื้อดินและเนื้อกระเบื้อง เหรียญเงินหน้าเดียวมีตรานก ชิ้นส่วนกระดูกมนุษย์และฟันของสัตว์กินพืชประเภทวัว ควาย[193]

อายุสมัย สมัยประวัติศาสตร์ (ไม่ได้ระบุสมัยที่แน่ชัด)

---

[191] กามนิต ดิเรกศิลป์, “การศึกษาแบบแผนการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์สมัยก่อนประวัติศาสตร์บริเวณอำเภอโป่งน้ำร้อน จังหวัดจันทบุรี” (วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดีสมัยก่อนประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2542), 47.

[192] เรื่องเดียวกัน, 47.

[193] เรื่องเดียวกัน, 48.

ภาพถ่าย/แผนที่

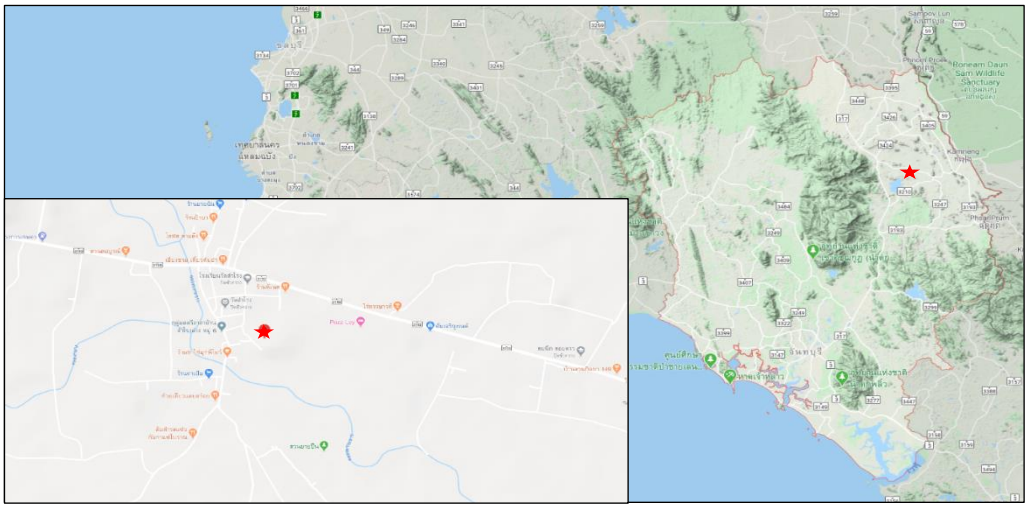

แผนที่แสดงที่ตั้งแหล่งโบราณคดีบ้านสำโรงบน

แหล่งโบราณคดีเมืองเพนียด

ชื่อแหล่ง เมืองเพนียด (เมืองกาไว)

ที่ตั้ง ตำบลคลองนารายณ์ อำเภอเมือง จังหวัดจันทบุรี

พิกัด 12°35'08.6"N 102°08'40.3"E

สภาพทั่วไป

เป็นกลุ่มโบราณสถานจำนวน 4 แห่ง ได้แก่ เนินโบราณสถานวัดเพนียด โบราณสถานเพนียด เนินโบราณสถานใกล้วัดทองทั่ว และเนินโบราณสถานวัดสมภาร[194] สภาพเมืองมีผังเมืองเกือบเป็นสี่เหลี่ยมจัตุรัส มีถนนสุขุมวิทพาดผ่านในแนวเฉียง ปัจจุบันโบราณสถานที่เหลือหลักฐานอย่างชัดเจนคือ โบราณสถานเพนียด มีลักษณะเป็นสิ่งก่อสร้างด้วยศิลาแลงผังสี่เหลี่ยมผืนผ้า กว้าง 17 เมตร ยาว 57 เมตร[195] บริเวณใกล้เคียงกับโบราณสถานมีสระน้ำ เรียกกันว่า สระบาป

---

[194] คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุฯ, **วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์และภูมิปัญญา จังหวัดจันทบุรี** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2544).

[195] อุไรวรรณ รัตนวิระกุล, “การศึกษาแหล่งโบราณคดี ณ วัดทองทั่วและบริเวณใกล้เคียง ตำบลคลองนารายณ์,” 2.

ประวัติการสำรวจขุดค้น/บูรณะ

เอเตียน เอโมนิเอร์ เคยมาสำรวจเมื่อ พ.ศ. 2444 กล่าวถึงศิลาจารึกภาษาสันสกฤตที่ตำบลเขาสระบาป มีเนื้อหากล่าวถึงเมืองที่ชื่อว่า "ควนคราบุรี"[196] กรมศิลปากรขึ้นทะเบียนโบราณสถานเมื่อ พ.ศ. 2478[197]

หลักฐานที่พบ

พบชิ้นส่วนสถาปัตยกรรมและประติมากรรมหลายชิ้น โดยชิ้นที่สำคัญ ได้แก่ ทับหลังหรือหน้าบันแบบถาลาบริวัติ ซึ่งปัจจุบันเก็บรักษาที่วัดทองทั่ว 1 ชิ้น และที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร 1 ชิ้น นอกจากนี้ที่วัดทองทั่วยังพบทับหลังแบบไพรกเมง อีก 1 ชิ้น หลักฐานอีกกลุ่มที่สำคัญคือศิลาจารึกหลักหนึ่งพบจากเนินโบราณสถานวัดเพนียด รู้จักในชื่อจารึกเพนียด 1 (จบ.2) มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 15[198] อีกหลักพบที่วัดทองทั่วกับวัดสระบาป ซึ่งน่าจะเป็นหลักเดียวกันคือ จารึกวัดทองทั่ว-ไชยชุมพล (จบ.3 และ จบ.4) มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 12 โดยกำหนดจากรูปแบบตัวอักษร ซึ่งสอดคล้องกับพระนามกษัตริย์ที่ปรากฏบนจารึกคือ พระเจ้าอีศานวรมันที่ 1[199]

อายุสมัย จากโบราณวัตถุและศิลาจารึก สันนิษฐานว่าแหล่งโบราณคดีแห่งนี้มีการตั้งถิ่นฐานตั้งแต่ก่อนพุทธศตวรรษที่ 15 ซึ่งอาจเป็นพุทธศตวรรษที่ 12 ตามข้อมูลจากศิลาจารึกและชิ้นส่วนทับหลังหรือหน้าบันที่พบ จากนั้นมีการใช้งานเรื่อยมาจนถึงพุทธศตวรรษที่ 18

ภาพถ่าย/แผนที่

โบราณสถานที่เมืองเพนียด จังหวัดจันทบุรี
ที่มา ศรีศักร วัลลิโภดม 2545, 67.

---

[196] อ้างถึงใน สมาน สุดโต"เมืองเพนียด โบราณสถานแห่งจันทบุรี," **โพสต์ทูเดย์** (23 กันยายน 2561): A1.

[197] กรมศิลปากร, **ทะเบียนโบราณสถานทั่วราชอาณาจักร เล่ม 1** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2533), 23.

[198] หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร, **จารึกในประเทศไทย เล่ม 3: อักษรขอม พุทธศตวรรษที่ 15 – 16** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2529), 60 – 61.

[199] ชะเอม แก้วคล้าย, "จารึกวัดทองทั่ว-ไชยชุมพล," **ศิลปากร** 41, 2 (มีนาคม – เมษายน 2541): 41 – 54.

ทับหลังแบบถาลาบริวัติ (ซ้าย) และแบบไพรกเมง (ขวา) จากวัดทองทั่ว จังหวัดจันทบุรี
ที่มา ศรีศักร วัลลิโภดม 2545, 68 – 69.

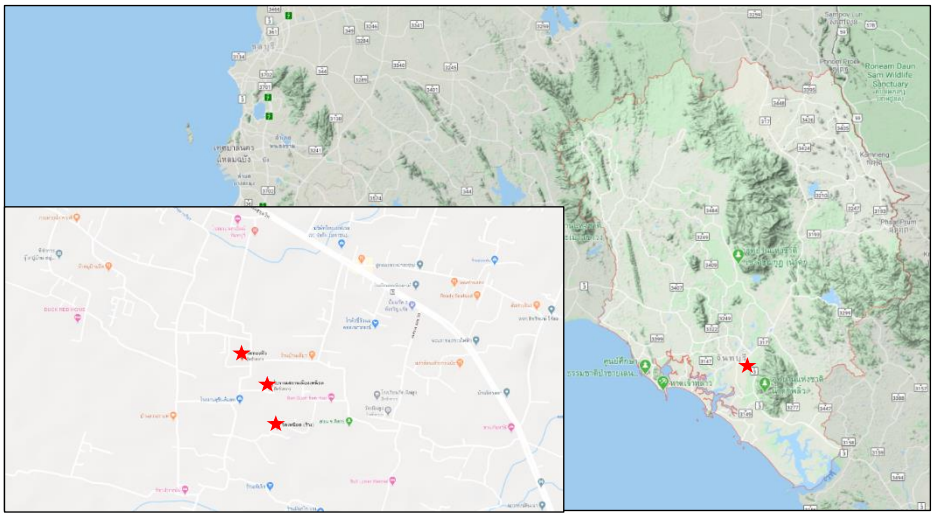

แผนที่แสดงที่ตั้งแหล่งโบราณคดีเมืองเพนียด

เขาพลอยแหวน

ชื่อแหล่ง เขาพลอยแหวน

ที่ตั้ง อำเภอท่าใหม่ จังหวัดจันทบุรี

พิกัด 12°36'26.5"N 102°02'20.9"E (เขาพลอยแหวน), 12°35'40.7"N 102°01'42.7"E (วัดบน)

สภาพทั่วไป

เป็นภูเขาทางด้านทิศตะวันตกของเมืองจันทบุรี สันนิษฐานว่าในอดีตเป็นชัยภูมิที่สำคัญของเมือง ดังที่ปรากฏหลักฐานว่าในสมัยรัชกาลที่ 3 โปรดให้ย้ายเมืองจันทบุรีจากฝั่งใต้ของแม่น้ำจันทบุรีมาสร้างขึ้นใหม่บริเวณเขาเนินวง ซึ่งอยู่ชายเนินเขาพลอยแหวน เป็นที่สูงเหมาะแก่การป้องกันเมืองในช่วงสงครามอานัมสยามยุทธ อย่างไรก็ดี เนื่องจากพื้นที่นี้อยู่ไกลจากเส้นทางคมนาคม ชุมชนแห่งนี้จึงร้างผู้คนไป[200]

ถึงแม้เขาพลอยแหวนจะเป็นชัยภูมิที่สำคัญดังที่กล่าวมา แต่หลักฐานที่มีอายุเก่าไปกว่าสมัยอยุธยามีเพียงชิ้นส่วนทับหลังที่พบจากวัดบน ทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ของเขาพลอยแหวนเท่านั้น

ประวัติการสำรวจขุดค้น/บูรณะ

ประยูร อุลุชาฎะ (น. ณ ปากน้ำ) สำรวจวัดบนและตีพิมพ์บทความลงในวารสารเมืองโบราณ ปีที่ 2 ฉบับที่ 1 พ.ศ. 2518 โดยกล่าวว่าโบราณวัตถุจากวัดบน ซึ่งได้แก่ทับหลังที่กล่าวถึงข้างต้นมีความสัมพันธ์กับวัดทองทั่วที่เมืองเพนียด ขณะที่ท่านสำรวจนั้น ไม่ปรากฏโบราณสถานร่วมสมัยในบริเวณใกล้เคียง ซึ่งท่านสันนิษฐานว่าน่าจะถูกทำลายไปนานแล้ว[201] ขณะที่ศรีศักร วัลลิโภดมกล่าวว่าเคยพบซากศาสนสถานข้างเนินเขาใกล้โบสถ์วัดบน โดยสันนิษฐานว่าน่าจะเคยเป็นสถานที่พบทับหลังชิ้นดังกล่าว อย่างไรก็ตามท่านก็ไม่ละทิ้งความเป็นไปได้ว่าทับหลังชิ้นดังกล่าวอาจเคลื่อนย้ายมาจากที่อื่นก็ได้[202]

หลักฐานที่พบ

ชิ้นส่วนทับหลังแบบถาลาบริวัติจากวัดบน สภาพค่อนข้างสมบูรณ์ ประกอบไปด้วยมกรสองตัวหันหน้าเข้าสู่ด้านใน อ้าปากคายวงโค้งออกมา กึ่งกลางวงโค้งมีวงกลม ซึ่งมีครุฑยุดนาคอยู่ภายใน ใต้วงโค้งมีพวงมาลัยและพวงอุบะ ส่วนบนของทับหลังมีลักษณะโค้งมน ซึ่งทำให้ฌอง บวสเซอลิเยร์กล่าวว่าโบราณวัตถุชิ้นนี้น่าจะเป็นหน้าบันมากกว่าทับหลัง[203] นอกจากนี้ยังมีเสมาหินทรายขนาดเล็กสลักรูปเทวดาพนมมือ มีดอกบัวผุดออกมา เป็นรูปแบบเดียวกับที่พบจากวัดทองทั่ว อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 18 – 19 ซึ่งศรีศักร วัลลิโภดมกล่าวว่าเป็นร่องรอยที่แสดงถึงการเข้ามาของพุทธศาสนานิกายเถรวาท[204]

---

[200] ศรีศักร วัลลิโภดม, **อารยธรรมฝั่งทะเลตะวันออก** (กรุงเทพฯ: มติชน, 2545), 47 – 48

[201] น. ณ ปากน้ำ (นามปากกา), “ศิลปก่อนขอมที่ภาคตะวันออกของสยาม,” **เมืองโบราณ** 2, 1 (ตุลาคม – ธันวาคม 2518): 55 – 66.

[202] ศรีศักร วัลลิโภดม, **อารยธรรมฝั่งทะเลตะวันออก**, 49.

[203] สมิทธิ ศิริภัทร์ และมยุรี วีระประเสริฐ, **ทับหลัง** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2533), 60 – 61.

[204] ศรีศักร วัลลิโภดม, **อารยธรรมฝั่งทะเลตะวันออก**, 55.

อายุสมัย กำหนดอายุจากรูปแบบทับหลังที่พบจากวัดบน ราวพุทธศตวรรษที่ 12

ภาพถ่าย/แผนที่

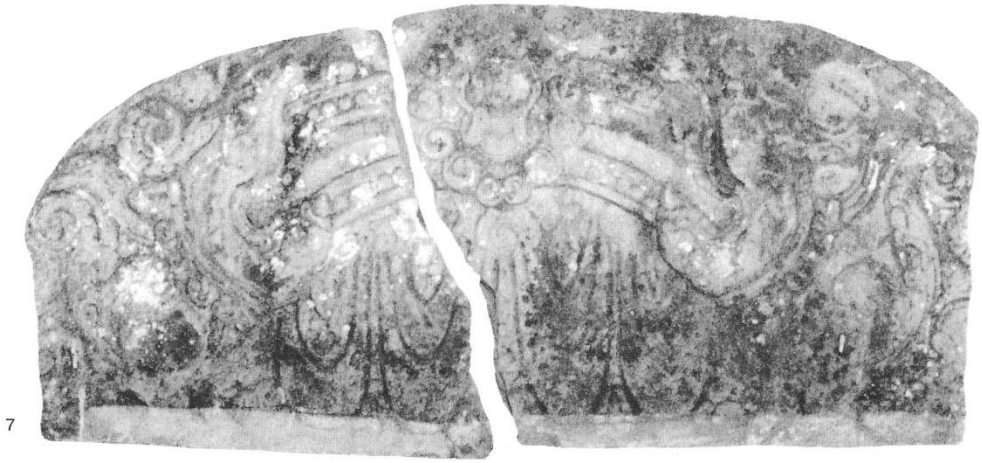

ทับหลังจากวัดบน ทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ของเขาพลอยแหวน จังหวัดจันทบุรี
(ที่มา สมิทธิ ศิริภัทร์ และมยุรี วีระประเสริฐ 2533, 61)

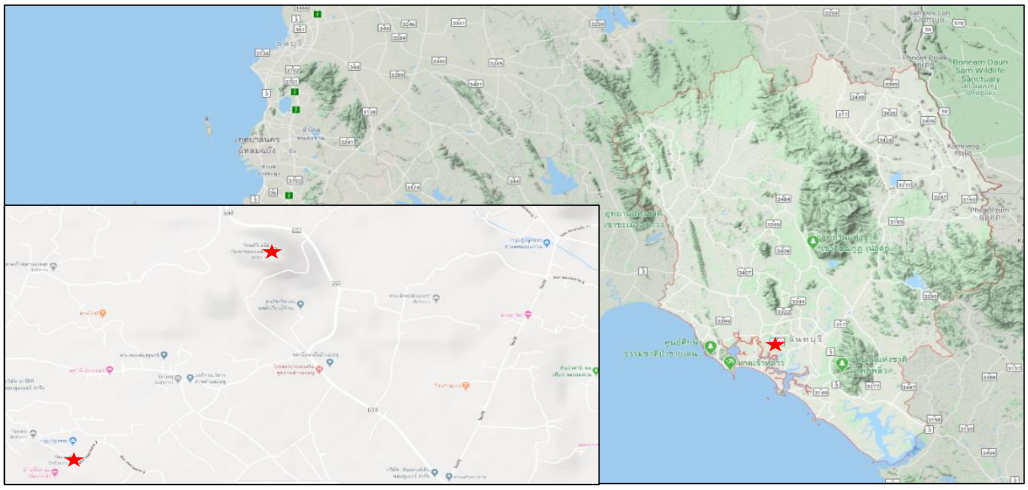

แผนที่แสดงที่ตั้งเขาพลอยแหวนและวัดบน

4.2 หินลักษณะเป็นจารึกร่วมสมัยกับจารึกพระเจ้ามเหนทรวรมัน

ในหัวข้อนี้ผู้วิจัยมีความสนใจเรื่องจำนวนจารึกของพระเจ้ามเหนทรวรมันว่า น่าจะมีจำนวนประมาณเท่าไร และการเขียนจารึกซึ่งมีข้อความส่วนใหญ่ซ้ำ ๆ กัน มีลักษณะการเขียนแบบเดียวกัน อย่างที่ผู้วิจัยได้วิเคราะห์ไปแล้วในการศึกษาด้านอักขรวิทยาว่า จารึกส่วนหนึ่งน่าจะมีการเขียนพร้อม ๆ กัน แล้วส่งไปตั้งไว้ตามที่ต่าง ๆ แล้วการเขียนจารึกนั้นเขียนที่ใด

วัดสีสุมัง แขวงจำปาสัก ประเทศลาว แหล่งโบราณสถานเก่าแก่ริมแม่น้ำโขง ริมถนนที่จะเดินทางเลียบแม่น้ำโขงไปวัดพู ผู้วิจัยได้พบหลักหินซึ่งมีลักษณะเหมือนกับจารึกประกาศชัยชนะของพระเจ้ามเหนทรวรมันปักอยู่ โผล่ส่วนที่เหลืออยู่ไม่มากนัก และมีเศษอัฒจรรย์หินทราย และเศษซากโบราณวัตถุอื่น ๆ สมัยก่อนพระนครหลายรายการ ผู้วิจัยพยายามขุดและหาร่องรอยตัวอักษรแต่ก็ไม่พบ จึงเชื่อว่าเป็นแท่นหินที่เตรียมจะเขียนจารึกแต่ก็ยังไม่ได้เขียน จึงตั้งเป็นประเด็นไว้ว่า แหล่งที่เขียนจารึกของพระเจ้ามเหนทรวรมัน คงจะอยู่แถวบริเวณไม่ไกลจากที่นี้มากนัก ประเด็นนี้ถ้าจะให้ชัดเจน คงต้องใช้วิธีทางวิทยาศาสตร์พิสูจน์ว่าหินที่เขียนจารึกของพระเจ้ามเหนทรวรมันทั้งหมดมาจากที่เดียวกันหรือไม่

ผู้วิจัยกับแท่นหินซึ่งมีลักษณะคล้ายกับศิลาจารึกพระเจ้ามเหนทรวรมัน เพียงแต่ไม่พบตัวอักษร

แท่นหินศิลาจารึกซึ่งมีลักษณะคล้ายกับจารึกพระเจ้ามเหนทรวรมันอีกแห่งหนึ่ง ที่ผู้วิจัยสนใจและคิดว่าน่าจะเกี่ยวข้องพระองค์ก็คือ ศิลาจารึกศาลปู่ตาสุริยวงศ์ จารึกที่พบปัจจุบันถูกเขียนขึ้นเมื่อจุลศักราช 1253รัตนโกสินทร์ศก 110 หรือตรงกับ พ.ศ.2435 ผู้วิจัยและคณะได้พยายามตรวจสอบหาร่องรอยตัวอักษรเดิม แต่ก็ไม่พบแต่อย่างใด อาจจะเป็นไปได้ว่า แต่เดิมแท่นหินศิลาจารึกนี้ยังไม่ได้ถูกเขียนขึ้นเช่นเดียวกับแท่นหินศิลาจารึกที่วัดสีสุมัง ประเทศลาว ผู้วิจัยจึงได้ตั้งเป็นข้อสมมติฐานที่ว่าจารึกกลุ่มที่เขียนแสดงการได้รับชัยชนะและตั้งศิวลึงค์คู่กัน หรือกลุ่มที่เป็นฐานรองรูปเคารพซึ่งตั้งโคศิลาเพื่อประกาศชัยชนะ น่าจะเขียนขึ้นในคราวเดียวกัน โดยได้ตัดหินจารึกมาไว้ที่เดียวกันและสลักตัวอักษร แล้วจึงส่งไปตั้งไว้ตามที่ต่าง ๆ ที่กำหนดไว้

ที่ตั้งศิลาจารึกอยู่ด้านหน้าศาลปู่ตาสุริยวงศ์

ศิลาจารึกที่เขียนข้อความใหม่

ผู้วิจัยและคณะได้ตรวจสอบจารึก

ผู้วิจัยและคณะกับจารึกศาลปู่ตาสุริยวงศ์

สรุปประเด็นบทที่ 4 เรื่องการศึกษาเชิงพื้นที่ โบราณสถานและโบราณวัตถุ

หัวข้อนี้ผู้วิจัยแบ่งพื้นที่เป็น 6 ส่วนคือ

1. พื้นที่ลุ่มแม่น้ำโขงตอนเหนือของกัมพูชา

บริเวณจังหวัดกระแจะพบจารึกของพระเจ้ามเหนทรวรมัน 2 หลักคือจารึกจรวยอำปึลและจารึกทมอแกร ส่วนโบราณสถานซึ่งน่าจะร่วมสมัยกับพระองค์คือปราสาทกุกเปรี๊ยะเทียต จังหวัดกำปงจาม ส่วนบริเวณจังหวัดสตึงแตรงน่าจะมีความเกี่ยวข้องกับพระองค์เป็นอย่างมาก โดยพบจารึกที่มีความสัมพันธ์กับบิดาพระองค์คือจารึกเวียลกันเตล พบทับหลังสมัยถาลาบริวัตซึ่งน่าจะเป็นศิลปะสมัยของพระองค์ รวมทั้งมีข้อมูลที่ยังไม่ได้รับการยืนยันในปัจจุบันว่า พบจารึกของพระองค์บนก้อนหินซึ่งจมอยู่ในแม่น้ำโขงด้วย

2. พื้นที่ลุ่มแม่น้ำโขงบริเวณวัดพู จำปาสัก ตอนใต้ของประเทศลาว

บริเวณหน้าวัดพู ริมแม่น้ำโขง น่าจะเป็นสถานที่ที่เชื่อกันว่ามีความศักดิ์สิทธิ์มาตั้งแต่ครั้งโบราณก่อนสมัยพระเจ้ามเหนทรวรมันแล้ว โดยพบจารึกที่กล่าวถึงการมาทำบุญและสร้างบริเวณนี้ให้เป็นมหาตีรถะกุรุเกษตร แหล่งชำระบาปที่ดีที่สุดในโลกในสมัยพระเจ้าเทวานิกะ พบจารึกพระเจ้ามเหนทรวมัน 2 หลัก กล่าวถึงการสร้างโคศิลา เพื่อยกย่องบิดาหลักหนึ่ง และเพื่อยกย่องลุงอีกหลักนึ่ง นอกจากนั้นยังพบจารึกการมาทำบุญของกษัตริย์องค์อื่นๆ ด้วย เช่น พระเจ้าชัยวรมันที่ 1, พระเจ้าอินทรวรมันที่ 1, พระเจ้ายโศวรมันที่ 1, พระเจ้าหรรษวรมันที่ 1, พระเจ้าอีศานวรมันที่ 2 แม้แต่พระเจ้าสูรยวรมันที่ 2 และพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ก็ยังมีหลักฐานเชื่อมโยงว่าเคยมาทำบุญบริเวณนี้เช่นเดียวกัน และบริเวณนี้ยังพบทับหลังศิลปะแบบถาลาบริวัตซึ่งน่าจะเป็นศิลปะสมัยของพระเจ้ามเหนทรวรมันด้วยเช่นกัน

3. พื้นที่บริเวณแม่น้ำโขงและแม่น้ำมูลในเขตจังหวัดอุบลราชธานีและใกล้เคียง

เป็นพื้นที่ที่พบจารึกพระเจ้ามเหนทรวรมันมากที่สุดคือ 7 หลัก อันได้แก่ จารึกปากน้ำมูล 1-2, จารึกปากโดมน้อย, จารึกบ้านตุงลุง, จารึกจารึกภูหมาไน, จารึกวัดสุปัฏนาราม และจารึกพูละคอน จารึกเหล่านี้ล้วนแล้วแต่กล่าวถึงว่าพระองค์ได้ชนะดินแดนเหล่านี้แล้วได้สร้างจารึกพร้อมทั้งศิวลึงค์หรือโคศิลา เพื่อเป็นเครื่องหมายแห่งชัยชนะ ซึ่งผู้วิจัยเห็นว่าจำนวนศิลาจารึกไม่ได้สัมพันธ์กับเมืองโบราณร่วมสมัยเดียวกันนั้น แต่น่าจะสัมพันธ์กับสถานที่สัญจรไปมาของคนโบราณ โดยอาจจะมีแหล่งสำหรับสร้างจารึก แล้วส่งไปปักเป็นคำประกาศบริเวณที่มีคนสัญจรไปมา เพื่อให้เห็นชัดเจน

และจากการศึกษาแหล่งโบราณคดีต่างๆ ในบริเวณนี้ พบทั้งที่ตั้งเป็นชุมชนมาก่อนสมัยพระองค์และหลังสมัยของพระองค์ ซึ่งหลักฐานก็ยังไม่พบชัดเจนนักว่าเมื่อครั้งที่พระองค์เข้าไป บ้านเมืองหล่านั้นมีผลกระทบอย่างไรบ้าง

4. พื้นที่ตามเส้นแม่น้ำมูลซึ่งประกอบไปด้วยจังหวัดนครราชสีมา บุรีรัมย์ สุรินทร์ ร้อยเอ็ด และศรีสะเกษ

แม่น้ำมูลน่าจะเป็นเส้นทางหลักที่พระเจ้ามเหนทรวรมันใช้ในการเดินทาง เพราะพบจารึกของพระองค์ตามรายทาง เช่น พบที่จังหวัดร้อยเอ็ด 1 หลักคือจารึกดอนขุมเงิน, ที่สุรินทร์ 1 หลัก ได้แก่ จารึกศาลหลักเมือง (หลักเดียวกับจารึกวัดชุมพล) จังหวัดบุรีรัมย์พบจารึกของพระองค์ที่ผนังถ้ำเป็ดทอง 3 แห่ง ที่วัดบ้านเขว้า อ.คูเมืองอีก 1 หลัก, จังหวัดนครราชสีมาพบจารึกของพระองค์ 2 หลักคือที่อยู่ใน

คลังพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพิมาย และที่ของเอกชนอำเภอวังน้ำเขียว ส่วนโบราณวัตถุและโบราณสถานร่วมสมัยกับพระองค์นั้น ยังไม่พบที่ชัดเจน

จากการศึกษาแหล่งโบราณคดีตามจังหวัดต่างๆ ที่กล่าวมาแล้ว พบว่ามีทั้งแหล่งก่อนประวัติศาสตร์และร่วมสมัยเดียวกับพระองค์ เมืองที่น่าสนใจคือ ดงเมืองเตย จังหวัดยโสธร ที่นี่พบจารึกที่มีอายุร่วมสมัยใกล้เคียงกับสมัยพระเจ้ามเหนทรวรมัน ข้อความกล่าวถึงเมืองศังขปุระมีเจ้าเมืองนามว่าประวระเสน, โอรสของประวระเสนมีนามว่า "ศรีโกรญจวรมะ" ท่านศรีโกรญจวรมะมีโอรส 12 องค์ องค์เล็กสุดมีนามว่า "ศรีมานุญชุลิ" และท่านคงจะได้ขึ้นครองเมืองจึงเปลี่ยนชื่อจาก "ศฺรีมานุญชุลี" เป็น "ศรีธรรมเสน" ซึ่งการเปลี่ยนชื่อหลังขึ้นครองราชย์ ก็ปรากฏในจารึกพระเจ้ามเหนทรวรมันเช่นเดียวกัน แต่ก็ไม่มีข้อมูลอื่นประกอบพอที่จะอธิบายได้ว่า เมืองนี้ได้รับผลกระทบอะไรบ้างเมื่อครั้งที่พระเจ้ามเหนทรวรมันผ่านมาแถวนี้

5.พื้นที่ตามเส้นแม่น้ำชีซึ่งประกอบไปด้วยจังหวัดขอนแก่น มหาสารคาม กาฬสินธุ์ ยโสธร

แม่น้ำชีเป็นเส้นทางอีกสายหนึ่งที่คาดว่าพระเจ้ามเหนทรวรมันน่าจะเคยเดินทางผ่านไป ข้อมูลจารึกและแหล่งโบราณคดีที่เกี่ยวกับพระองค์ที่พบในปัจจุบันมีค่อนข้างน้อย พบจารึกเพียงหลักเดียวคือจารึกดงเมืองแอม อำเภอเขาสวนกวาง จังหวัดขอนแก่น ส่วนการศึกษาพื้นที่ต่างๆ ก็พบว่า มีแหล่งโบราณคดีสมัยก่อนที่พระองค์จะเข้าไปเป็นจำนวนมาก บางส่วนเหมือนจะถูกทิ้งร้างไปก่อน แต่ส่วนมากพบบ้านเมืองที่เจริญรุ่งเรืองหลังสมัยของพระองค์

6. พื้นที่ภาคตะวันออกของประเทศไทยปัจจุบันประกอบไปด้วยจังหวัดสระแก้ว ปราจีนบุรี และจันทบุรี

แม้พื้นที่ทางภาคตะวันออกของไทย จะพบจารึกของพระองค์เพียงหลักเดียวคือจารึกช่องสระแจง จังหวัดสระแก้วปัจจุบัน แต่ก็พบหลักฐานจารึกร่วมสมัยพระองค์ เช่น จารึกบ้านน้ำซับ และจารึกบ้านท่ามะกา จังหวัดสระแก้ว และหลักฐานที่สำคัญซึ่งน่าจะมาสามารถเชื่อมโยงกับพระเจ้ามเหนทรวรมันได้ก็คือ ทับหลังศิลปะสมัยถาลาบริวัต พบที่บริเวณเมืองเพนียด จังหวัดจันทบุรี จำนวน 3 ชิ้น ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑ์วัดทองทั่ว 1 ชิ้น อยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร 1 ชิ้น และทับหลังที่สมบูรณ์อีกชิ้นหนึ่งอยู่ที่วัดบน ตำบลบ่อพุ อำเภอท่าใหม่ จังหวัดจันทบุรี ทับหลัง 3 ชิ้นนี้น่าจะเป็นหลักฐานยืนยันได้ระดับหนึ่งว่าพระองค์เคยมีส่วนเกี่ยวข้องกับเมืองเพนียด และการปรากฏจารึกของพระเจ้าอีศานวรมันที่ 1 ซึ่งเป็นพระราชโอรสของพระองค์ที่เมืองเพนียด ก็น่าจะเป็นหลักฐานยืนยันว่าพระองค์เกี่ยวข้องกับที่เมืองเพนียดแน่นอน

ผู้วิจัยจึงได้ตั้งเป็นข้อสันนิษฐานว่า เส้นทางของพระเจ้ามเหนทรวรมัน เมื่อครั้งยังเป็นเจ้าชายจิตรเสนนั้น ออกจากเมืองภวปุระ ซึ่งน่าจะอยู่บริเวณกลุ่มปราสาทสมโบร์ไพรกุก จังหวัดกำปงธมกัมพูชา ขึ้นเหนือมาตามแม่น้ำโขง ผ่านกระแจะ สตึงแตรง เขตกัมพูชาปัจจุบัน และเข้าพื้นที่ลาวใต้ปัจจุบัน ผ่านวัดพู เลยมาถึงเขตจังหวัดอุบลราชธานีของไทย เข้าสู่ภาคอีสานโดยใช้แม่น้ำมูลเป็นเส้นทางหลัก แต่อาจแยกไปยังที่ต่างๆ เป็นบางครั้ง และข้ามพนมดงรักไปทางภาคตะวันออกของไทย ไปสิ้นสุดที่บริเวณจังหวัดจันทบุรีจากนั้นจึงได้เดินทางกลับไปยังเมืองภวปุระ หลังจากครองราชย์แล้ว จึงได้ให้จารจารึกไปปักยังสถานที่ต่างๆ ที่พระองค์ได้รับชัยชนะหรือที่ยอมอ่อนน้อมต่อพระองค์

บทที่ 5
สรุปและเสนอแนะ

โครงการวิจัยเรื่องจารึกพระเจ้ามเหนทรวรมันครั้งนี้มีวัตถุประสงค์ 3 ข้อคือ 1. เพื่อรวบรวมข้อมูลร่วมสมัยที่เกี่ยวข้องกับพระเจ้ามเหนทรวรมัน 2. เพื่อศึกษาเนื้อหาจารึกอย่างละเอียด 3. เพื่อศึกษาพื้นที่และโบราณวัตถุสถานที่เกี่ยวข้องกับพระเจ้ามเหนทรวรมัน

ในการสรุป ผู้วิจัยจะสรุปเป็นประเด็นหัวข้อดังต่อไปนี้

1. ประเด็นข้อมูลจารึก

ปัจจุบันพบข้อมูลจารึกของพระเจ้ามเหนทรวรมัน แห่งอาณาจักรเจนละ รวมทั้งหมด 21 ข้อความ เป็นภาษาสันสกฤตทั้งหมด พบในพื้นที่ที่ปัจจุบันอยู่ใน 3 ประเทศ คือ พบที่ประเทศกัมพูชา 2 หลัก พบที่ประเทศลาว 3 หลัก และพบที่ประเทศไทย 16 หลัก ดังนี้

1. จารึกทมอแกร (thma kre)		จ.กระเจะ	ประเทศกัมพูชา
2. จารึกวัดจรวยอำปิล (Cruoy Ampil)		จ.กระเจะ	ประเทศกัมพูชา
3. จารึกวัดหลวงเก่า 1 (Wat Loung Kao I)		แขวงจำปาศักดิ์	ประเทศลาว
4. จารึกวัดหลวงเก่า 2 (Wat Loung Kao II)		แขวงจำปาศักดิ์	ประเทศลาว
5. จารึกพูละคอน (Phou Lokhon)		แขวงจำปาศักดิ์	ประเทศลาว
6. จารึกปากแม่น้ำมูล 1	อ.โขงเจียม	จ.อุบลราชธานี	ประเทศไทย
7. จารึกปากแม่น้ำมูล 2	อ.โขงเจียม	จ.อุบลราชธานี	ประเทศไทย
8. จารึกถ้ำภูหมาไน	อ.โขงเจียม	จังหวัดอุบลราชธานี	ประเทศไทย
9. จารึกตุงลุง	อ.โขงเจียม	จ.อุบลราชธานี	ประเทศไทย
10. จารึกปากโดมน้อย	อ.โขงเจียม	จ.อุบลราชธานี	ประเทศไทย
11. จารึกวัดสุปัฏนาราม	อ.เมือง	จ.อุบลราชธานี	ประเทศไทย
12. จารึกดอนขุมเงิน	อ.หนองฮี	จ.ร้อยเอ็ด	ประเทศไทย
13. จารึกวัดศรีเมืองแอม	อ.เขาสวนกวาง	จ.ขอนแก่น	ประเทศไทย
14. จารึกวัดบ้านเขว้า	อ.คูเมือง	จ.บุรีรัมย์	ประเทศไทย
15. จารึกถ้ำเป็ดทอง 1	อ.ปะคำ	จ.บุรีรัมย์	ประเทศไทย
16. จารึกถ้ำเป็ดทอง 2	อ.ปะคำ	จ.บุรีรัมย์	ประเทศไทย
17. จารึกถ้ำเป็ดทอง 3	อ.ปะคำ	จ.บุรีรัมย์	ประเทศไทย
18. จารึกวัดชุมพล-ศาลหลักเมือง	อ.เมือง	จ.สุรินทร์	ประเทศไทย
19. จารึกช่องสระแจง	อ.ตาพระยา	จ.สระแก้ว	ประเทศไทย
20. จารึกที่พิพิธภัณฑ์พิมาย	อ.พิมาย	จ.นครราชสีมา	ประเทศไทย
21. จารึกพบใหม่ที่	อ.วังน้ำเขียว	จ.นครราชสีมา	ประเทศไทย

2. ประเด็นข้อมูลร่วมสมัยพระเจ้ามเหนทรวรมัน

จากการศึกษาข้อมูลร่วมสมัยที่เกี่ยวข้องกับพระเจ้ามเหนทรวรมัน ซึ่งผู้วิจัยแบ่งเป็น 3 หัวข้อคือ บันทึกของจีน จารึกร่วมสมัยในเอเชียอาคเนย์ และจารึกร่วมสมัยในอินเดีย พบว่าแต่หัวข้อได้ให้ภาพทางประวัติศาสตร์และภาพความเป็นไปในช่วงยุคสมัยของพระเจ้ามเหนทรวรมันได้ชัดเจนขึ้น

-บันทึกของจีน

บันทึกของจีนสมัยราชวงศ์สุยกล่าวถึงกษัตริย์แห่งเจนละ 2 พระองค์คือจิตรเสนและอีศานวรมัน ได้ชนะฟูนันอย่างเด็ดขาด และส่งทูตไปเมืองจีนเมื่อ ค.ศ.616 (พ.ศ.1159) หรือ ค.ศ.617 (พ.ศ.1160) นักวิชาการส่วนใหญ่จึงใช้เวลาช่วงนี้เป็นช่วงปีสิ้นสุดการครองราชย์ของพระเจ้ามเหนทรวรมัน และเริ่มสมัยของพระราชโอรสคือพระเจ้าอีศานวรมันที่ 1 เพราะในจารึกทุกหลักของพระเจ้ามเหนทรวรมันไม่ได้กำหนดปีที่สิ้นสุดการครองราชย์ไว้

-จารึกร่วมสมัยในเอเชียอาคเนย์

จารึกร่วมสมัยในเอเชียอาคเนย์บอกเรื่องราวของพระเจ้ามเหนทรวรมันได้ชัดเจนมากขึ้นคือ จารึกเวียลกันเตลบอกถึงนามบิดาของน้องสาวพระเจ้าภวรมันที่ 1 ว่าชื่อ “วีรวรมะ” ซึ่งก็หมายความว่าบิดาของพระเจ้าภววรมันที่ 1 คือ “วีรวรมัน” ซึ่งเป็นชื่อเดียวกับบิดาของพระเจ้ามเหนทรวรมัน แต่ในจารึกบ้านวังไผ่บอกว่า พระเจ้าศรีภววรมันมีบิดาชื่อว่า “ปฤถิวีนทรวรมะ” เพราะฉะนั้นนักวิชาการส่วนหนึ่งจึงเชื่อกันว่า พระเจ้ามเหนทรวรมัน กับพระเจ้าภววรมันที่ 1 เป็นลูกพี่ลูกน้องกัน ไม่ใช่เป็นพี่น้องกันแท้ๆ แต่ผู้วิจัยได้วิเคราะห์ลักษณะของจารึกบ้านวังไผ่อย่างละเอียดแล้วพบว่า ตัวอักษรก็ดี ลักษณะการเขียนก็ดี ไม่ได้อยู่ร่วมสมัยกับพระเจ้าภววรมันที่ 1 เชื่อว่ากษัตริย์ภววรมันที่ปรากฏในจารึกบ้านวังไผ่เป็นคนละองค์กับพระเจ้าภววรมันที่ 1 ของเจนละ ผลสรุปก็คือ พระเจ้าภววรมันที่ 1 กับพระเจ้ามเหนทรวรมันเป็นพี่น้องร่วมบิดาเดียวกัน ไม่ใช่เป็นลูกพี่ลูกน้องดังที่นักวิชาการส่วนหนึ่งได้เสนอไว้

ส่วนจารึกปราสาทจรียก็ดี จารึกปราสาทเสร็ยกรุบเลียะก็ดี แสดงให้เห็นว่าพระเจ้ามเหนทรวรมันมีกิจกรรมต่างๆ เมื่อตอนที่ท่านครองราชย์อยู่ในบริเวณแถวเมืองสมโบร์ไพรกุก จังหวัดกำปงธม กัมพูชาในปัจจุบัน ทำให้ผู้วิจัยได้ข้อสรุปว่าเมืองหลวงของพระเจ้ามเหนทรวรมันก็น่าจะตั้งอยู่ในบริเวณนั้น แตกต่างจากที่นักวิชาการส่วนหนึ่งได้สันนิษฐานว่าเมืองหลวงของพระเจ้ามเหนทรวรมันน่าจะอยู่บริเวณวัดพู จำปาสัก สปป.ลาว ผู้วิจัยสันนิษฐานเพิ่มเติมว่าแม้จะมีการพบจารึกของพระเจ้ามเหนทรวรมันที่ใกล้บริเวณวัดพูถึง 2 หลัก แต่เชื่อว่าน่าจะเป็นสถานที่ที่ท่านไปทำบุญอุทิศส่วนกุศลแด่บิดาและลุงเท่านั้น เพราะสถานที่บริเวณนี้เป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์และเป็นที่ทำบุญในศาสนาฮินดูมาแล้วตั้งแต่สมัยก่อนพระเจ้ามเหนทรวรมัน และก็พบจารึกเรื่องการทำบุญของกษัตริย์องค์ต่อๆ มาอีกนับหลายร้อยปี ส่วนจารึกวัดกเด็ยอ็อง และจารึกอาณาจักรจามปา C.96 แสดงให้เห็นความเกี่ยวข้องที่สำคัญและใกล้ชิดกันระหว่างพระเจ้ามเหนทรวรมันกับกษัตริย์แห่งอาณาจักรจามปา

-จารึกร่วมสมัยในอินเดีย

สำหรับจารึกร่วมสมัยในอินเดียก็แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างพระเจ้ามเหนทรวรมันกับกษัตริย์อินเดียแห่งราชวงศ์ปัลลวะ ซึ่งในสมัยนั้นก็มีนามว่า มเหนทรวรมัน เช่นเดียวกัน จากการศึกษาข้อความในจารึกและศิลปะร่วมสมัย แสดงให้เห็นว่า พระเจ้ามเหนทรวรมันแห่งราชวงศ์ปัลลวะมีอิทธิพลต่อพระเจ้ามเหนทรวมันแห่งอาณาจักรเจนละอย่างชัดเจน

3. ประเด็นการศึกษาด้านเนื้อหา

ในหัวข้อนี้ผู้วิจัยแบ่งจารึกทั้ง 21 หลักออกเป็น 3 กลุ่มใหญ่ ๆ ตามเนื้อหาที่ปรากฏในจารึก คือ

1. กลุ่มจารึกสร้างศิวลึงค์ 2. กลุ่มจารึกสร้างโคศิลา และ 3. กลุ่มจารึกสร้างสระน้ำและประกาศเกียรติคุณ พบว่าจารึกกลุ่มสร้างศิวลึงค์ แบ่งเป็นสร้างศิวลึงค์เพื่อบูชาพระศิวะตามคำสั่งของบิดามารดากับสร้างเพื่อเป็นเครื่องหมายแห่งชัยชนะ

จารึกกลุ่มสร้างศิวลึงค์ตามคำสั่งบิดามารดา คงจะเป็นการเดินทางมาครั้งแรก เป็นช่วงที่ท่านยังไม่ขึ้นครองราชย์ เพราะจารึกกลุ่มนี้ใช้ชื่อว่า จิตรเสน อย่างเดียว ไม่ได้กล่าวถึงชื่อหลังครองราชย์ มีข้อที่น่าสังเกตตรงคำว่า "อนุชญยา" ซึ่งแปลว่า ตามคำสั่ง, ตามการอนุญาต อาจวิเคราะห์ได้ว่า ในการเดินทางมาครั้งแรกนั้นบิดาและมารดาของท่านคงจะมาด้วย เพราะต้องให้อนุญาตในการสร้างศิวลึงค์แต่ละครั้ง จารึกที่มีข้อความเดียวกันนี้พบที่กัมพูชา 2 หลัก และพบที่ไทย 2 หลัก คือ พบที่บุรีรัมย์และนครราชสีมากซึ่งอยู่ทางตะวันตกสุด ระยะทางระหว่างจารึกที่กัมพูชากับที่ไทยนั้นห่างกันหลายร้อยกิโลเมตร เป็นจารึกที่ไม่ได้เขียนพร้อมกันแน่ๆ เพราะเขียนติดไว้กับก้อนหินไม่สามารถคลื่อนย้ายได้ เพราะฉะนั้นการจะสร้างศิวลึงค์แต่ละครั้งต้องไปขออนุญาตบิดามารดา ก็คงไม่สะดวกนัก หรือถ้าบิดามารดาอนุญาตทีเดียวแล้วทำหลายครั้งก็คงไม่สมเหตุสมผลนัก

ส่วนข้อความกลุ่มจารึกที่สร้างศิวลึงค์เพื่อประกาศชัยชนะนั้นมี 7 หลัก เขียนข้อความเดียวกันทุกหลัก ส่วนต้นบอกประวัติของพระองค์อย่างชัดเจน ผู้วิจัยวิเคราะห์เนื้อหาโดยภาพรวมเป็นข้อ ๆ ดังนี้

1) พระองค์เป็นหลานของพระเจ้าจักรพรรดิ (ศรีสารวเภามะ) ซึ่งจนถึงปัจจุบันก็ยังไม่เคยพบหลักฐานอื่นเพิ่มเติมเลยว่า พระเจ้าจักรพรรดิพระองค์นี้เป็นใคร ในจารึกบ้านวังไผ่ก็ใช้คำที่มีความหมายว่า พระเจ้าจักรพรรดิเช่นเดียวกัน แต่ใช้คำว่า ศฺรีจกฺรวรฺตฺติ ซึ่งตำแหน่งจักรพรรดินี้น่าจะเป็นตำแหน่งที่ยอมรับกันไปทั่วในความเชื่อโบราณ แม้แต่ในจารึกสด๊กก๊อกธม จ.สระแก้ว ก็เขียนเล่าย้อนอดีตว่าพระเจ้าชัยวรมันที่ 2 ทรงทำพิธีบนมเหนทรบรรพต ก็เพื่อให้พระองค์เป็นพระเจ้าจักรพรรดิเพียงพระองค์เดียวเช่นกัน

2) พระราชบิดาของพระเจ้ามเหนทรวรมันมีพระนามว่า "ศรีวีรวรมัน" นั้น ไม่มีปัญหาในการตีความ เพราะมีหลักฐานจารึกหลักอื่นรองรับ เช่น จารึกวัดหลวงเก่า 2 ก็ระบุพระนามพระราชบิดาของพระองค์ว่า "วีรวรมัน" เช่นเดียวกัน

3) ข้อความที่มีปัญหาในการตีความเกี่ยวกับประวัติของพระองค์ก็คือข้อความที่ว่า "ศกฺตฺยานูนx กนิษฺโฐปิ ภฺราตา ศฺรีภววรฺมฺมณะ" ชะเอม แก้วคล้าย (2535) แปลว่า "แม้โดยศักดิ์จะเป็นพระอนุชา แต่ก็ได้เป็นพระเชษฐาของพระเจ้าศรีภวรมัน" และ ก่องแก้ว วีระประจักษ์ (2560) แปลว่า "แม้โดยศักดิ์จะเป็นพระอนุชาของพระเจ้าศรีภววรมันที่ 1 แต่เพราะทรงมีพระชนมายุมากกว่าจึงนับเป็นพระเชษฐา" ส่วนผู้วิจัยแปลข้อความตรงนี้ว่า "ถึงแม้เป็นพระอนุชาองค์เล็กของพระเจ้าศรีภววรมัน แต่ก็มิได้มีความกล้าหาญน้อยกว่า" โดยแปล ศกฺตฺยา ซึ่งคำเดิมคือ ศกฺติ ว่า "ความกล้าหาญ" แยกคำภาษาสันกฤตคือ "ศกฺตฺยา อนูนะ" แปลว่า "ไม่น้อยกว่าด้วยความกล้าหาญ" คือ ด้านความกล้าหาญไม่ได้น้อยกว่าพี่ เพื่อเปรียบเทียบความหมายของคำ อนูนะ-ไม่น้อยกว่า กับ กนิษฐ-น้อยที่สุด ตามหลักอลังการศาสตร์ภาษาสันสกฤตในฉันทลักษณ์แบบนี้เรียกว่า อนุปราสะ

4) นักวิชาการหลายท่านมีความเห็นว่า ความสัมพันธ์ระหว่างพระเจ้ามเหนทรวรมันกับพระเจ้าภววรมันที่ 1 นั้นเป็นลูกพี่ลูกน้องกันเพราะมีบิดาต่างกัน โดยอ้างจารึกกลุ่มนี้ว่า บิดาของพระเจ้ามเหนทรวรมันชื่อ "วีรวรมัน" ส่วนพระเจ้าภววรมันที่ 1 มีบิดาชื่อ "ปฤถิวีนทรวรมัน" โดยอ้างจารึก

บ้านวังไผ่ จ.เพชรบูรณ์ แต่ผู้วิจัยได้วิเคราะห์ลักษณะจารึกบ้านวังไผ่อย่างละเอียดไปแล้วในบทที่ 2 ได้ข้อสรุปว่า จารึกบ้านวังไผ่ ใช้ตัวอักษรซึ่งอยู่ในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 12 – ต้นพุทธศตวรรษที่ 13 ไม่ได้อยู่ร่วมสมัยเดียวกันกับพระเจ้าภววรมันที่ 1 แต่อย่างใด เพราะฉะนั้นจารึกบ้านวังไผ่จึงใช้เป็นหลักฐานในการกล่าวถึงประวัติของพระเจ้าภววรมันที่ 1 ไม่ได้ และในจารึกเวียลกันเตล ซึ่งผู้วิจัยได้อ่านแปลไว้แล้วในบทที่ 2 ก็บอกชัดเจนว่า น้องผู้หญิงของพระเจ้าภววรมันที่ 1 นั้นมีบิดานามว่า “วีรวรมัน” ซึ่งก็หมายความว่าบิดาของพระเจ้าภววรมันที่ 1 ก็คือ “วีรวรมัน” นั่นเอง เพราะฉะนั้นพระเจ้าภววรมันที่ 1 กับพระเจ้ามเหนทรวรมัน จึงเป็นพี่น้องบิดาเดียวกัน

5) ในจารึกถ้ำเป็ดทองด้านนอกที่กล่าวว่า “ปฺถฺวีศฺวรสฺย นฺฤปเต+ปฺถฺถุกีรฺตฺติโก” แปลว่า “เกียรติยศอันยิ่งใหญ่แห่งพระเจ้าแผ่นดินพระนามว่า ปฺถฺวีศฺวร” ชื่อนี้ใกล้เคียงกับ “ปฺถฺวีวนทรวรมะ” ในจารึกบ้านวังไผ่ จ.เพชรบูรณ์ แต่ผู้วิจัยยังไม่เห็นความเกี่ยวข้องกันแต่อย่างใด เป็นแต่เพียงตั้งเป็นข้อสังเกตไว้

6) คำว่า “กนิษฺฐ” แปลว่า “น้องคนเล็ก” ผู้วิจัยไปสืบค้นในพจนานุกรมภาษาสันสกฤตต่างๆ แล้วพบว่า คำนี้มักจะใช้กับคนที่เป็นพี่น้องที่มีพ่อเดียวกัน ส่วนคำว่า ลูกพี่ลูกน้องภาษาสันสกฤตมักใช้คำว่า “ภาคิเนย” ดังนั้น น่าจะยืนยันได้ว่าพระเจ้าเมหนทรวรมันจึงน่าจะเป็นน้องชายคนเล็กของพระเจ้าภววรมันที่ 1

7) จารึกกลุ่มนี้กระจุกตัวอยู่ในบริเวณที่ปัจจุบันอยู่ในเขตจังหวัดอุบลราชธานีและใกล้เคียงเท่านั้น โดยมีจำนวนถึง 6 หลัก เมื่อดูโดยเนื้อความว่าได้ชนะพื้นที่หรือเมืองแถวนี้ทั้งหมดแล้วจึงได้ให้ตั้งศิวลึงค์เป็นเครื่องหมายแห่งชัยชนะ ถ้าจารึกเหล่านี้ยังตั้งอยู่ที่เดิม แสดงว่าได้ชนะเมืองเป็นจำนวนมาก ซึ่งเมื่อดูแผนที่แล้ว เมืองบริเวณนี้ไม่น่าจะมีจำนวนมากเท่ากับจารึกที่ตั้งใว้ ยกเว้นแต่ว่า จารึกหล่านี้ถูกนำมาตั้งไว้ทีหลัง ณ บริเวณที่โดดเด่นซึ่งมีการสัญจรของผู้คนเป็นจำนวนมาก ดังนั้นตำแหน่งที่ตั้งจึงมักจะอยู่ริมแม่น้ำโขง หรือที่เป็นทาง 3 แพร่ง เช่น จารึกปากลำโดมน้อย จารึกปากน้ำมูล 1– 2 หรือจารึกพูละคอนทางฝั่งประเทศลาว เป็นต้น

8). ศิลาจารึกทั้ง 7 หลักกล่าวถึงการตั้งศิวลึงค์ เพื่อเป็นเครื่องหมายแห่งชัยชนะ แต่ส่วนใหญ่เรายังไม่เห็นภาพชัดเจนว่า ตำแหน่งการตั้งศิวลึงค์กับตำแหน่งที่ตั้งแห่งจารึกเหล่านี้เป็นอย่างไร นับว่าโชคดีที่มีจารึกหนึ่งหลักที่เป็นหลักฐานสำคัญของการตั้งตัวศิลาจารึกและศิวลึงค์ไว้ชัดเจนคือ จารึกพูละคอน ซึ่งทั้งจารึกและศิวลึงค์ก็ยังปรากฏอยู่ในตำแหน่งเดิม

9) จารึกทั้ง 7 หลัก ต่างก็ระบุถึงสถานที่ตั้งจารึกว่า “อิห ภูภฺฤติ - บนภูเขาลูกนี้” แต่สถานที่พบจารึกทั้งหมด ไม่ได้ตั้งอยู่บนส่วนที่เป็นภูเขา แต่ทุกหลักตั้งอยู่บนตลิ่งน้ำทั้งนั้น อาจจะมีบางแห่งที่เป็นเนินสูงริมน้ำ เช่น พูละคอน เป็นต้น แต่ก็ไม่ได้เป็นภูเขาอย่างที่เรานิยามความหมายในปัจจุบัน

4. ประเด็นการศึกษาทางด้านอักขรวิทยา

จากการศึกษาพบว่าสามารถแบ่งลักษณะตัวอักษรได้ 2 กลุ่มคือ กลุ่มจารึกที่ใช้อักษรที่มีลักษณะเก่ากว่าพวก ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าจารึก 6 หลักคือ จารึกทมอแกร จารึกจรวยอำปึล จารึกถ้ำเป็ดทองด้านใน จารึกถ้ำเป็ดทองด้านนอก จารึกถ้ำเป็ดทอง 2 และจารึกที่พบใหม่ที่วังน้ำเขียว เป็นจารึกที่พระเจ้ามเหนทรวรมันเขียนไว้ตั้งแต่ในการเดินทางครั้งแรกซึ่งท่านยังไม่ได้ครองราชย์ ส่วนจารึกที่เหลือเมื่อเปรียบเทียบกันดูอย่างละเอียดแล้ว พบว่าน่าจะเขียนในเวลาเดียวกันและคงเป็นสถานที่เดียวกัน โดยช่างเขียนกลุ่มเดียวกัน เพราะทั้งโครงสร้างตัวอักษร ทั้งระเบียบการเขียนทุกอย่างเหมือนกันมาก และให้

นำไปปักไว้ยังที่ต่างๆ เพื่อประกาศชัยชนะ ทำให้หลายหลักต้องไปปักรวมกัน และสถานที่หลายๆ แห่ง เช่น ริมแม่น้ำมูลและริมแม่น้ำโขงในเขตอำเภอโขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานีจึงไปปักไว้ในสถานที่ที่คนสัญจรทางเรือเห็นได้ง่าย และบางครั้งก็เกิดการสับสน เช่น จารึกเขียนบอกไว้ว่า ปักไว้บนภูเขา แต่ในบริเวณแถวนั้นไม่ได้มีภูขาอะไรเลย และการพบหลักที่ดูลักษณะคล้ายกับจารึกพระเจ้ามเหนทรวรมัน เช่น หลักจารึกวัดสีสุมัง สปป.ลาว ก็อาจแสดงให้เห็นว่า แหล่งที่สลักจารึกอาจจะอยู่ไม่ไกลจากบริเวณนั้น

5. ประเด็นการศึกษาเรื่องการศึกษาเชิงพื้นที่ โบราณสถานและโบราณวัตถุ

ผู้วิจัยแบ่งพื้นที่เป็น 6 ส่วนคือ

1) พื้นที่ลุ่มแม่น้ำโขงตอนเหนือของกัมพูชา

บริเวณจังหวัดกระแจะพบจารึกของพระเจ้ามเหนทรวรมัน 2 หลักคือจารึกจรวยอำปึลและจารึกทมอแกร ส่วนโบราณสถานซึ่งน่าจะร่วมสมัยกับพระองค์คือปราสาทกุกเปรี๊ยะเทียต จังหวัดกำปงจาม ส่วนบริเวณจังหวัดสตึงแตรงน่าจะมีความเกี่ยวข้องกับพระองค์เป็นอย่างมาก โดยพบจารึกที่มีความสัมพันธ์กับบิดาพระองค์คือจารึกเวียลกันเตล พบทับหลังสมัยถาลาบริวัตซึ่งน่าจะเป็นศิลปะสมัยของพระองค์ รวมทั้งมีข้อมูลที่ยังไม่ได้รับการยืนยันในปัจจุบันว่า พบจารึกของพระองค์บนก้อนหินซึ่งจมอยู่ในแม่น้ำโขงด้วย

2) พื้นที่ลุ่มแม่น้ำโขงบริเวณวัดพู จำปาสัก ตอนใต้ของประเทศลาว

บริเวณหน้าวัดพู ริมแม่น้ำโขง น่าจะเป็นสถานที่ที่เชื่อกันว่ามีความศักดิ์สิทธิ์มาตั้งแต่ครั้งโบราณก่อนสมัยพระเจ้ามเหนทรวรมันแล้ว โดยพบจารึกที่กล่าวถึงการมาทำบุญและสร้างบริเวณนี้ให้เป็นมหาตีรถะกุรุเกษตร แหล่งชำระบาปที่ดีที่สุดในโลกในสมัยพระเจ้าเทวานิกะ พบจารึกพระเจ้ามเหนทรวมัน 2 หลัก กล่าวถึงการสร้างโคศิลา เพื่อยกย่องบิดาหลักหนึ่ง และเพื่อยกย่องลุงอีกหลักนึ่ง นอกจากนั้นยังพบจารึกการมาทำบุญของกษัตริย์องค์อื่นๆ ด้วย เช่น พระเจ้าชัยวรมันที่ 1, พระเจ้าอินทรวรมันที่ 1, พระเจ้ายโศวรมันที่ 1, พระเจ้าหรรษวรมันที่ 1, พระเจ้าอีศานวรมันที่ 2 แม้แต่พระเจ้าสูรยวรมันที่ 2 และพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ก็ยังมีหลักฐานเชื่อมโยงว่าเคยมาทำบุญบริเวณนี้เช่นเดียวกัน และบริเวณนี้ยังพบทับหลังศิลปะแบบถาลาบริวัตซึ่งน่าจะเป็นศิลปะสมัยของพระเจ้ามเหนทรวรมันด้วยเช่นกัน

3) พื้นที่บริเวณแม่น้ำโขงและแม่น้ำมูลในเขตจังหวัดอุบลราชธานีและใกล้เคียง

เป็นพื้นที่ที่พบจารึกพระเจ้ามเหนทรวรมันมากที่สุดคือ 7 หลัก อันได้แก่ จารึกปากน้ำมูล 1-2, จารึกปากโดมน้อย, จารึกบ้านตุงลุง, จารึกจารึกภูหมาไน, จารึกวัดสุปัฏนาราม และจารึกพูละคอน จารึกเหล่านี้ล้วนแล้วแต่กล่าวถึงว่าพระองค์ได้ชนะดินแดนเหล่านี้แล้วได้สร้างจารึกพร้อมทั้งศิวลึงค์หรือโคศิลา เพื่อเป็นเครื่องหมายแห่งชัยชนะ ซึ่งผู้วิจัยเห็นว่าจำนวนศิลาจารึกไม่ได้สัมพันธ์กับเมืองโบราณร่วมสมัยเดียวกันนั้น แต่น่าจะสัมพันธ์กับสถานที่สัญจรไปมาของคนโบราณ โดยอาจจะมีแหล่งสำหรับสร้างจารึก แล้วส่งไปปักเป็นคำประกาศบริเวณที่มีคนสัญจรไปมา เพื่อให้เห็นชัดเจน

และจากการศึกษาแหล่งโบราณคดีต่างๆ ในบริเวณนี้ พบทั้งที่ตั้งเป็นชุมชนมาก่อนสมัยพระองค์และหลังสมัยของพระองค์ ซึ่งหลักฐานก็ยังไม่พบชัดเจนนักว่าเมื่อครั้งที่พระองค์เข้าไป บ้านเมืองหล่านั้นมีผลกระทบอย่างไรบ้าง

4) พื้นที่ตามเส้นแม่น้ำมูลประกอบไปด้วยจังหวัดนครราชสีมา บุรีรัมย์ สุรินทร์ ร้อยเอ็ด และศรีสะเกษ

แม่น้ำมูลน่าจะเป็นเส้นทางหลักที่พระเจ้ามเหนทรวรมันใช้ในการเดินทาง เพราะพบจารึกของพระองค์ตามรายทาง เช่น พบที่จังหวัดร้อยเอ็ด 1 หลักคือจารึกดอนขุมเงิน, ที่สุรินทร์ 1 หลัก ได้แก่ จารึกศาลหลักเมือง (หลักเดียวกับจารึกวัดชุมพล) จังหวัดบุรีรัมย์พบจารึกของพระองค์ที่ผนังถ้ำเป็ดทอง 3 แห่ง ที่วัดบ้านเขว้า อ.คูเมืองอีก 1 หลัก, จังหวัดนครราชสีมาพบจารึกของพระองค์ 2 หลักคือที่อยู่ในคลังพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพิมาย และที่ของเอกชนอำเภอวังน้ำเขียว ส่วนโบราณวัตถุและโบราณสถานร่วมสมัยกับพระองค์นั้น ยังไม่พบที่ชัดเจน

จากการศึกษาแหล่งโบราณคดีตามจังหวัดต่างๆ ที่กล่าวมาแล้ว พบว่ามีทั้งแหล่งก่อนประวัติศาสตร์และร่วมสมัยเดียวกับพระองค์ เมืองที่น่าสนใจคือ ดงเมืองเตย จังหวัดยโสธร ที่นี่พบจารึกที่มีอายุร่วมสมัยใกล้เคียงกับสมัยพระเจ้ามเหนทรวรมัน ข้อความกล่าวถึงเมืองศังขปุระมีเจ้าเมืองนามว่าประวระเสน, โอรสของประวระเสนมีนามว่า "ศรีโกรญจวรมะ" ท่านศรีโกรญจวรมะมีโอรส 12 องค์ องค์เล็กสุดมีนามว่า "ศรีมานุญชุลิ" และท่านคงจะได้ขึ้นครองเมืองจึงเปลี่ยนชื่อจาก "ศฺรีมานุญชุลี" เป็น "ศรีธรรมเสน" ซึ่งการเปลี่ยนชื่อหลังขึ้นครองราชย์ ก็ปรากฏในจารึกพระเจ้ามเหนทรวรมันเช่นเดียวกัน แต่ก็ไม่มีข้อมูลอื่นประกอบพอที่จะอธิบายได้ว่า เมืองนี้ได้รับผลกระทบอะไรบ้างเมื่อครั้งที่พระเจ้ามเหนทรวรมันผ่านมาแถวนี้

5) พื้นที่ตามเส้นแม่น้ำชีซึ่งประกอบไปด้วยจังหวัดขอนแก่น มหาสารคาม กาฬสินธุ์ ยโสธร

แม่น้ำชีเป็นเส้นทางอีกสายหนึ่งที่คาดว่าพระเจ้ามเหนทรวรมันน่าจะเคยเดินทางผ่านไป ข้อมูลจารึกและแหล่งโบราณคดีที่เกี่ยวกับพระองค์ที่พบในปัจจุบันมีค่อนข้างน้อย พบจารึกเพียงหลักเดียวคือจารึกดงเมืองแอม อำเภอเขาสวนกวาง จังหวัดขอนแก่น ส่วนการศึกษาพื้นที่ต่างๆ ก็พบว่า มีแหล่งโบราณคดีสมัยก่อนที่พระองค์จะเข้าไปเป็นจำนวนมาก บางส่วนเหมือนจะถูกทิ้งร้างไปก่อน แต่ส่วนมากพบบ้านเมืองที่เจริญรุ่งเรืองหลังสมัยของพระองค์

6) พื้นที่ภาคตะวันออกของประเทศไทยปัจจุบันประกอบไปด้วยจังหวัดสระแก้ว ปราจีนบุรี และจันทบุรี

แม้พื้นที่ทางภาคตะวันออกของไทย จะพบจารึกของพระองค์เพียงหลักเดียวคือจารึกช่องสระแจง จังหวัดสระแก้วปัจจุบัน แต่ก็พบหลักฐานจารึกร่วมสมัยพระองค์ เช่น จารึกบ้านน้ำซับ และจารึกบ้านท่ามะกา จังหวัดสระแก้ว และหลักฐานที่สำคัญซึ่งน่าจะมาสามารถเชื่อมโยงกับพระเจ้ามเหนทรวรมันได้ก็คือ ทับหลังศิลปะสมัยถาลาบริวัต พบที่บริเวณเมืองเพนียด จังหวัดจันทบุรี จำนวน 3 ชิ้น ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑ์วัดทองทั่ว 1 ชิ้น อยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร 1 ชิ้น และทับหลังที่สมบูรณ์อีกชิ้นหนึ่งอยู่ที่วัดบน ตำบลบ่อพุ อำเภอท่าใหม่ จังหวัดจันทบุรี ทับหลัง 3 ชิ้นนี้น่าจะเป็นหลักฐานยืนยันได้ระดับหนึ่งว่าพระองค์เคยมีส่วนเกี่ยวข้องกับเมืองเพนียด และการปรากฏจารึกของพระเจ้าอีศานวรมันที่ 1 ซึ่งเป็นพระราชโอรสของพระองค์ที่เมืองเพนียด ก็น่าจะเป็นหลักฐานยืนยันว่าพระองค์เกี่ยวข้องกับที่เมืองเพนียดแน่นอน

ผู้วิจัยจึงได้ตั้งเป็นข้อสันนิษฐานว่า เส้นทางของพระเจ้ามเหนทรวรมัน เมื่อครั้งยังเป็นเจ้าชายจิตรเสนนั้น ออกจากเมืองภวปุระ ซึ่งน่าจะอยู่บริเวณกลุ่มปราสาทสมโบร์ไพรกุก จังหวัดกำปงธม กัมพูชา ขึ้นเหนือมาตามแม่น้ำโขง ผ่านกระแจะ สตึงแตรง เขตกัมพูชาปัจจุบัน และเข้าพื้นที่ลาวใต้ปัจจุบัน ผ่านวัดพู เลยมาถึงเขตจังหวัดอุบลราชธานีของไทย เข้าสู่ภาคอีสานโดยใช้แม่น้ำมูลเป็นเส้นทางหลัก แต่อาจ

แยกไปยังที่ต่างๆ เป็นบางครั้ง และข้ามพนมดงรักไปทางภาคตะวันออกของไทย ไปสิ้นสุดที่บริเวณจังหวัดจันทบุรีจากนั้นจึงได้เดินทางกลับไปยังเมืองภวปุระ หลังจากครองราชย์แล้ว จึงได้ให้จารจารึกไปปักยังสถานที่ต่างๆ ที่พระองค์ได้รับชัยชนะหรือที่ยอมอ่อนน้อมต่อพระองค์

ข้อเสนอแนะ

1. ควรศึกษาจารึกในสมัยพระโอรสของพระองค์คือพระเจ้าศรีอีศานวรมันที่ 1 อย่างละเอียด เพราะบางหลักจะมีการเล่าย้อนหลังเหตุการณ์ในรัชสมัยของพระเจ้ามเหนทรวรมันด้วย เพื่อให้ภาพสังคมและประวัติศาสตร์สมัยพระเจ้าภววรมันและพระเจ้ามเหนทรวรมันชัดเจนมากขึ้นกว่านี้

2. ควรมีการศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างเมืองโบราณอื่น ๆ กับแหล่งที่พบจารึกของพระเจ้ามเหนทรวรมัน อย่างละเอียด เพื่อระบุความสัมพันธ์กันให้ได้ว่ามีความเกี่ยวข้องกับพระองค์หรือไม่ หรือเกี่ยวข้องอย่างไร เพื่อให้เข้าใจการเดินทางของพระองค์ให้ละเอียดมากขึ้น

บรรณานุกรม

เอกสารภาษาไทย

กรมศิลปากร. (2529). **จารึกในประเทศไทย เล่ม 1-5.** กรุงเทพฯ : หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร.

_____. (2529). **ทะเบียนโบราณสถานภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เล่ม 1.** กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.

_____. (2536). **ทำเนียบโบราณสถานขอมในประเทศไทย เล่ม 2 จังหวัดบุรีรัมย์.** กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.

_____. (2535). **โบราณเขื่อนปากมูล.** กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.

_____. (2538). **ทำเนียบโบราณสถานขอมในประเทศไทย เล่ม 3 จังหวัดสุรินทร์**. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.

_____. (2510). **รายงานสำรวจและขุดแต่งโบราณวัตถุสถานในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ภาค 2** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร,

_____. (2531). **แหล่งโบราณคดีประเทศไทย เล่ม 1**. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.

_____. (2533). **แหล่งโบราณคดีประเทศไทย เล่ม 4**. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.

กวิฎ ตั้งจรัสวงศ์. (2557). “งานศิลปกรรมกับชุมชนบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลในช่วงต้นเมืองพระนคร” ใน **สรรพศาสตร์ ประวัติศาสตร์ศิลป์.** กรุงเทพฯ: ภาควิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร.

ก่องแก้ว วีระประจักษ์. (2531). “อารยธรรมอีสานสมัยพระเจ้ามเหนทรวรมัน,” **ศิลปากร** 32, 3 (กรกฎาคม – สิงหาคม).

กองโบราณคดี กรมศิลปากร. (2531). **อดีตอีสาน.** กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.

กามนิต ดิเรกศิลป์. (2542). “การศึกษาแบบแผนการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์สมัยก่อนประวัติศาสตร์บริเวณอำเภอโป่งน้ำร้อน จังหวัดจันทบุรี” (วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดีสมัยก่อนประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร).

กิตติพงษ์ สนเล็ก. (2555). **โครงการศึกษาแหล่งโบราณคดีในบริเวณลุ่มแม่น้ำชีตอนบน ระยะที่ 1 (จังหวัดขอนแก่น) เล่ม 2**. ขอนแก่น: กลุ่มโบราณคดี สำนักศิลปากรที่ 9 ขอนแก่น กรมศิลปากร.

จิรพัฒน์ ประพันธ์วิทยา และ อุเทน วงศ์สถิตย์. (2558). รายงานโครงการวิจัยฉบับสมบูรณ์เรื่อง “จารึกหันไชย”. กรุงเทพฯ : ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร.

ชนม์ชนก สัมฤทธิ์. (2556). “เพศสภาพในยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย (สมัยเหล็ก) ที่แหล่งโบราณคดีเนินอุโลก อำเภอโนนสูง จังหวัดนครราชสีมา” (วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดีสมัยก่อนประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร).

ชลิต ชัยครรชิต. (2535). “ความสำคัญของการถลุงเหล็กกับพัฒนาการชุมชนโบราณลุ่มแม่น้ำมูล,” **ศิลปากร** 35, 6.

ชะเอม แก้วคล้าย. (2529). “จารึกถ้ำเป็ดทองด้านใน” “จารึกถ้ำเป็ดทองด้านนอก” และ “จารึกถ้ำเป็ดทอง,” ใน **จารึกในประเทศไทย เล่ม 1: อักษรปัลลวะ หลังปัลลวะ พุทธศตวรรษที่ 12 – 14.** กรุงเทพฯ: หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร.

_____. (2544). “จารึกปลายบัด 2” **ศิลปากร** 44, 2 (มีนาคม – เมษายน).

ตรงใจ หุตางกูร(2563). **จารึกถ้ำเป็ดทองด้านใน.** เข้าถึงจาก www.db.sac.or.th/inscriptions/inscribe/detail/533 เมื่อวันที่ 22 พฤษภาคม 2563.

ทรรศนะ โดยอาษา. (2535) “บ้านก้านเหลือง: แหล่งโบราณคดีสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย,” **ศิลปากร** 35,6: 63.

นภสินธุ์ บุญล้อม และกมลวรรณ นิธินันทน์. (2559). “โบราณคดีเขาปลายบัด” **ศิลปากร** 59, 2 (มีนาคม – เมษายน).

นวรัตน์ มงคลคำนวณเขตต์. (2534). **บ้านปราสาท แหล่งโบราณคดีอีสานล่าง.** กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.

บรรจบ เทียมทัด และนิคม มูสิกะคามะ. (2514). **โบราณคดีเมืองปราจีนบุรี.** กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.

บวรเวท รุ่งรุจี. (2519). “หินตั้งที่ตำบลโตนด อำเภอโนนสูง จังหวัดนครราชสีมา” (สารนิพนธ์ปริญญาบัณฑิต สาขาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร).

บัณฑิต ลิ่วชัยชาญ และภัทรพงษ์ เก่าเงิน. (2548). **โบราณคดีเมืองศรีมโหสถ.** กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.

ปรีชา กาญจนาคม. (2539). **การขุดค้นแหล่งโบราณคดียุคโลหะตอนปลายในจังหวัดนครราชสีมา**, พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร.

ปรียานุช จุลพรม. (2548). “การศึกษาพัฒนาการของชุมชนโบราณในวัฒนธรรมเขมรบริเวณรอบเขาพนมรุ้ง จังหวัดบุรีรัมย์ (ระหว่างพุทธศตวรรษที่ 15 – 18” (วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร)

พรชัย สุจิตต์. (2526). “ลักษณะพิเศษของเครื่องปั้นดินเผาโบราณในเขตลุ่มแม่น้ำมูล – ชี,” **เมืองโบราณ** 9, 1 (ธันวาคม 2525 – มีนาคม 2526).

พิเศษ เจียจันทร์พงษ์. (2512). “ข้อคิดเห็นเกี่ยวกับเมืองโบราณที่โคราช,” ใน **โบราณคดีนครราชสีมา**. พระนคร: คณะโบราณคดี.

พิสิฐ เจริญวงศ์. (2531). “โนนนกทา,” ใน **โบราณคดีสี่ภาค.** กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.

พีรพน พิสณุพงศ์. (2538). “เครื่องมือหินกะเทาะสมัยก่อนประวัติศาสตร์ที่เขาแก้ว จังหวัดจันทบุรี,” **เมืองโบราณ** 21, 1 – 4 (มกราคม – ธันวาคม 2538).

รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง. (2560). **หลักหิน-ใบเสมาในวัฒนธรรมทวารวดีภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย.** กรุงเทพฯ: มิตร 41.

วสันต์ เทพสุริยานนท์. (2560). **รายงานการขุดค้นขุดแต่งทางโบราณคดี สระน้ำโบราณประจำปราสาทพนมรุ้ง.** บุรีรัมย์: อุทยานประวัติศาสตร์พนมรุ้ง สำนักศิลปากรที่ 10 นครราชสีมา.

ศรีศักร วัลลิโภดม. (2540). “เสมาอีสาน,” ใน **แอ่งอารยธรรมอีสาน**, พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: มติชน.

_____. (2545). **อารยธรรมฝั่งทะเลตะวันออก.** กรุงเทพฯ: มติชน.

สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ. (2521) “จารึกพบที่ปราสาทพนมรุ้ง” (วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต สาขาวิชาจารึกภาษาตะวันออก บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร)

สมเดช ลีลามโนธรรม. (2542). “ใบเสมาสมัยทวารวดีแบบแผ่นหินธรรมชาติ,” **เมืองโบราณ** 25, 2 (เมษายน – มิถุนายน).

_____. (2558). **รายงานการขุดค้นแหล่งโบราณคดีบ้านกระเบื้อง ตำบลดอนตะหนิน อำเภอบัวใหญ่ จังหวัดนครราชสีม**า. นครราชสีมา: สำนักศิลปากรที่ 12 นครราชสีมา.

สุจิตต์ วงษ์เทศ. (2557). **ทอดน่องท่องเที่ยว อ.ศรีมโหสถ จ.ปราจีนบุรี**. ปราจีนบุรี: ศาลามโหสถ.

สุภัทรดิศ ดิศกุล, หม่อมเจ้า. (2540). “เทวรูปพระโพธิสัตว์จากบ้านโตนด อำเภอโนนสูง จังหวัดนครราชสีมา,” ใน **ท่องอารยธรรม การค้นคว้าเกี่ยวกับโบราณคดีในประเทศไทย เล่มที่ 2.** กรุงเทพฯ: ธุรกิจก้าวหน้า.

_____. (2512). “พระพุทธรูปนาคปรกศิลาที่ค้นพบใหม่ในศิลปะทวารวดี,” ใน **โบราณคดีนครราชสีมา**. พระนคร: คณะโบราณคดี.

สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์. (2540). **ปราสาทเขาพนมรุ้ง: ศาสนบรรพตที่งดงามที่สุดในประเทศไทย**. พิมพ์ครั้งที่ 4, กรุงเทพฯ: มติชน.

อมรา ศรีสุชาติ. (2532). **แผนที่ทางโบราณคดีจังหวัดบุรีรัมย์**. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.

อัญชนา จิตสุทธิญาณ และ คณะ. (2557). รายงานโครงการวิจัย “จารึกกลุ่มปราสาทตาเมือน”. กรุงเทพฯ : ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร.

เอกสารภาษาต่างประเทศ

Barth, M.A. (1885). **Inscriptions Sanskrites du Cambodge**. Paris: [s.n].

Bergaigne, Abel. (1893). **Inscriptions Sanscrites de Campa et du Cambodge**. Paris: Imprimerie Nationale.

Briggs, Lawrence Palmer. (1951). **The Ancient Khmer Empire.** Philadelphia: Transactions of the American Philosophical Society.

C.F.W Higham, A.Kijngam. (2009). “the Excavation of Ban Non Wat” in **The Origins of the Civilizetion of Angkor** (Bangkok: The Fine Arts Department), 251.

Chakravarti, Adhir. (1982). **Royal Succession in Ancient Cambodia**. Culcutta: the Asiatic Society.

_____. (1980). **The Sdok Kak Thom Inscription.** Calcutta: Sanskrit College.

Charles F. W. Higham . (2004). **Encyclopedia of Ancient Asian Civilizations**. New York : Facts On File, Inc. 74.

Chou Ta-Kuan (Zhou Daguan). (1993.) **The Customs of Cambodia**. Translated into English from the French version by Paul Pelliot of Chou's Chinese original by J. Gilman d'Arcy Paul. Bangkok: Siam Society.

Coedes, G. (1937-1966). **Inscriptions du Cambodge** (8 Volumes). Hanoi: Imprimerie d'extreme - Orient.

_____. (1963). **Angkor: An Introduction**. Translated and edited by Emily Folyd Gardiner. New York: Oxford University Press.

_____. (1968). **The Indianized State of Southeast Asia**. Translated by Susan Brown Cowing. Honolulu: The University Press of Hawaii.

_____. (1989). **Articles sur le Pays Khmer**. Paris: Ecole française d'Extrême-Orient.

_____.(1992). **Articles sur le Pays Khmer II**. Paris: Ecole française d'Extrême-Orient.

François Lagirarde. "Epigraphy and Philology in Thailand, Laos and Cambodia: Current Studies at the French Research School of the Far East (EFEO). (2546) ใน **ภาษา-จารึก ฉบับที่ 9** ครบรอบ 84 ปี ศาสตราจารย์ ดร.ประเสริฐ ณ นคร. นครปฐม : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยศิลปากร. 75-79.

Jenner, Philip Norman. (1980). **A Chrestomathy of Pre-Angkorian Khmer I: Dated Inscriptions from Seventh and Eighth Centuries**. Hawaii: Centre for Southeast Asian Studies, School of Hawaiian, Asian, and Pacific Studies.

_____. (1981). **A Chrestomathy of Pre-Angkorian Khmer II: Lexicon of the Dated Inscriptions.** Hawaii: Centre for Southeast Asian Studies, School of Hawaiian, Asian, and Pacific Studies.

_____. (1982**). A Chrestomathy of Pre-Angkorian Khmer IV: Lexicon of the Undated Inscriptions.** Hawaii: Centre for Southeast Asian Studies, School of Hawaiian, Asian, and Pacific Studies.

_____. (1982). **A Chronological Inventory of the Inscriptions of Cambodia.** Hawaii: Centre for Southeast Asian Studies, School of Hawaiian, Asian, and Pacific Studies.

_____. (1988). **A Chrestomathy of Pre-Angkorian Khmer III: Undated Inscriptions from the Sixth to the Eighth Centuries**. Hawaii: Centre for Southeast Asian Studies, School of Hawaiian, Asian, and Pacific Studies.

Kapur, Pradeep Kumar & Sachchidanaad Sahai. (2007). **Ta Prohm: A Glorious Era In Angkor Civilization.** Bangkok: White Lotus.

Karashima, Noboru (Ed). (1985). **Indus Valley Mekong Delta: Explorations in Epigraphy**. Madras: New Era.

Mahesh Kumar Sharan. (1974) **Studies in Sanskrit Inscriptions of Ancient Cambodia** (on the basis of first three volumes of Dr. R.C. Majumdar's edition). New Delhi : Abhinav Publications.

Majumdar, R.C. (1944). **Kambuja-Desa.** Pennsylvania: Institute for the Study of Human Issues.

_____. (1953). **Inscriptions of Kambuja.** Calcutta: The Asiatic Society.

Mani, Vettam. (1975). **Puranic Encyclopaedia**. Delhi: Motilal Banarsidas.

Pelliot, Paul. "Le Fou-nan." **Bulletin de l'École Française d'Extrême Orient III** (1903): 248–303.

Michael Vickery. (2002). **History of Cambodia.** Phnom Penh: Pre-Angkor Studies Society.

Pou, Savesos. (1989). **Nouvelles Inscriptions du Cambodge I.** Paris: Ecole française d'Extrême-Orient.

_____. (2001). **Nouvelles Inscriptions du Cambodge II & III.** Paris: Ecole française d'Extrême-Orient.

Vong, Sotheara. (2003). **Pre-Angkor Inscriptions of Cambodia**. Phnom Penh: Buddhist Institute Printing House.

Vong, Sotheara and Chuon, Sounthy, et al. (2002). **Ancient Inscriptions of Cambodia. 4 Volumes**. Phnom Penh: UNV/UNESCO.

Wongsathit U-tain. (2008). “Sanskrit Names in Cambodian Inscriptions”. Ph.D. Thesis, Department of Sanskrit and Prakrit Languages, University of Pune, India.

Website

https://www.khaosod.co.th/special-stories/news_1208389

http://www.kokthai.go.th/travel.php?content_id=18

http://lek-prapai.org

https://www.nationsonline.org

https://www.newworldencyclopedia.org

https://www.sac.or.th/databases/archaeology

http://www.thaiheritage.net/nation/oldcity/chanthaburi7.htm